YU ISSN 0507-4428

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XIV—XV

ВРАЊЕ
1982. год.

YU ISSN 0507–4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XIV–XV

ВРАЊЕ, 1982. ГОД.

BULLETIN
DU MUSEE DE VRANJE
TOME XIV–XV

Власник и издавач
Proprietaire et éditeur
НАРОДНИ МУЗЕЈ – ВРАЊЕ

Уређује
УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
Redige par le Comité de redaction

Мр Божидар Трајковић, Мр Војислав Лазовић, Славица Стефаненко, Добривоје Стојиљковић, Предраг Богдановић, Олгица Паламаревић и Миодраг Митровић

Одгворни уредник
Rédacteur
Миодраг Митровић

Штампа – Imprimerie
Штампарија »Нова Југославија«
Врање

САДРЖАЈ – TABELE DES MAIÉRES

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Страна – Page

Др Миомир Дашић

Ослободилачки покрет у Доњим Васојевићима 1961. и 1962. и његов одјек у Санџаку 1

Le Mouvement de libération dans les Vassoyevitchi en 1861 et 1862 et ses eches á Sandjak 127

Миодраг Митровић

Заједничко ратовање јужноморавских, македонских и косовских партизана на терену јужне Србије и североисточне Македоније у НОР-у 131

Combats comuns des partisans de la Morava du sud, de Macedoine et de Kossovo dans les regions de la Serbie di sud et de la Macedoine di nord-est durant la Guerre de libération 146

Проф. др Војислав Ђурић

Самотници у »Коштани« 149

Les solitaires dans »Koštana« 161

Др Миленко Мисаиловић

Поетика трагике Боре Станковића 163

La poetique tragique dans les oeuvres de Bora Stankovitch 240

Стр. – Page

Др Вера Ценић
Структура романа »Нечиста крв« Борисава Станковића 241
La structure du roman »Nečista krv« par Borisav Stanković 296

Др Драгољуб Влашковић
Досадашња издања Станковићевић сабраних дела 297
Les éditions des oeuvres complètes de Borisav Stanković apparues jusqu' à présent 317

ПРИЛОЗИ

Предраг Протић
Драмска компонента у делу Борисава Станковића 319
Composante dramatique dans les oeuvres de Bora Stankovitch. 323

Др Драгољуб Влашковић
Верзије Станковићеве »Коштане« 325
Les variantes du drame »Koštana« par B. Stanković. 333

Др Рашко Јовановић
Драмска компонента у делима Боре Станковића 335
Composante dramatique dans les oeuvres de Bora Stankovitch. 348

Мома Динић
Певачи Боре Станковића 351
The singers of Bore Stanković 356

Србољуб Ђ. Стаменковић
Популациони развитак и урбанизација Врања 357
Le développement démographique et l´urbanisation de Vragne 394

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Стр.– Page

Проф. др Миољуб Кичић
Радош Требјешанин, Риста Симоновић, др Јосиф Трајковић, мр Војислав Лазовић и Војислав Стојиљковић: ВРАЊСКА ГИМНАЗИЈА 1881–1981. 395

Др Вера Ценић
Борисав Станковић: ЗАБУШАНТИ , приредио др Драгољуб Влатковић 403

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Др МИОМИР ДАШИЋ

ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У ДОЊИМ ВАСОЈЕВИЋИМА 1861. И 1862. И ЊЕГОВ ОДЈЕК У САНЏАКУ

I

У В О Д

Васојевићи су се у XVIII и XIX вијеку развили у најмногобројније црногорско односно динарско племе, које је почетком нашег вијека бројало преко пет хиљада домова. Као етничка цјелина ово племе се распространило на доста велики простор данашње сјевероисточне Црне Горе, захватајући територију од Вјетерника, на југозападу, до Турјака и Бихора, на сјевероистоку и од Бјеласице, на западу до планина Чакора, Мокре и Цмиљевице, на истоку. Већ на почетку XIX вијека више од двије трећине племена Васојевића, заједно са једном мањом племенском заједницом (Шекулар) и другим етничким групацијама, које су биле на путу да се формирају у племе под заједничким именом Србљаци, односно Ашани — насељавали су плодну долину ријеке Лима од њеног изворишта из Плавског језера до близу Бијелог Поља.

Захваљујући повољним географско-привредним условима, Васојевићи су се, дакле, временом развили, како је одлично запазио Јован Цвијић у наше „најмногобројније племе" и то „врло сложеног порекла". И наша истраживања показују да су Васојевићи постали највећа и најјача племенска трансплатација у Црној Гори, па и шире, у динарској зони. Томе је погодовао отворен простор за ширење из племенске матице — Лијеве Ријеке, преко развођа планина Комова и Трешњевика, у плодну област Горњег Полимља, која је, услед честих буна и устанака, у XVII и XVIII вијеку, а нарочито у вријеме великих ратова хришћанских сила и Турске, била изложена турским притисцима, што је имло за посљедицу миграцију становништва према сјеверу. На етнички проријеђеном простору Горњег Полимља, не наилазећи на већи отпор

старосједелачког становништва, Васојевићи су организовали доста брзо „друго племенско језгро и то много јаче него у матици" племена.

У административно-управном погледу територија Горњег Полимља, укључујући ту и област сусједног Бихора са Бијелим Пољем, на сјеверу, у доба турске владавине, па све до територијално управних реформи извршених у Османском царству 1864. и 1865. године, углавном, је припадала скадарском санџакату. Прва два вијека под турском влашћу ова област је имала економски статус хаса санџак-бега скадарског санџака, што значи да је била друго феудално добро по реду, одмах иза хаса султана. Турски извори из тог периода свједоче да је Горње Полимље било доста густо насељено српским етничким елементом, који је све до краја XVII вијека чинио већину и у Плавско-гусињској области, као и у другим околним крајевима. Наиме, из турских дефтера, а и из других оновремених извора, дâ се закључити да је све до подизања градова Гусиња и Плава, у првој половини XVII вијека, албанско становништво у Плавско-гусињској котлини чинило свега око 3% становништва. Међутим, од средине XVII вијека, то јест, од кандијског рата (1645—1669), и касније великог рата (1683—1699) — када је дошло до масовнијег покрета српског становништва на страни хришћанских сила и у долини Лима, као и устанака у другим крајевима Старе Србије, Брда, Херцеговине, Црне Горе, па и осталих јужнословенских области — етничка слика се почела мијењати: српско становништво се исељавало због осveта, зулума и опште појачаног притиска турске власти над побуњеним народом. Обично послије сваке буне и устанка слиједило је масовно убијање нејачи, насилно исламизирање хришћана и прелазак на читчулки систем којим су слободни сељаци постајали потпуно зависни од нових феудалних господара — читлук сахибија.

Општи друштвено-економски процеси, прије свега, читлучење, које је захватило и балкански дио Турске, битно су утицали на погоршавање положаја сељака, раје и у овој области. Масовни ослободилачки покрети изазвани ратовима хришћарских сила против Турске и у долини Лима, у Васојевићима, као и у читавој Старој Србији и шире у овом дијелу Османског царства убрзали су распад тимарско-спахијског система, а упоредо с тим слабила је и турска власт, њена администрација није могла да обуздава самовољу феудалне класе, поготову појединих локалних силника. У таквим условима нови феудални господари — читлук сахибије, односно бегови и аге, у Горњем Полимљу узурпирали су земљу која је добрим дијелом била остала без сељака, јер су ови били принуђени да бјеже и исељавају се, поготово послије сваке веће буне и устанка.

У XVIII вијеку нестало је потпуно хаса земље на подручју Горњег Полимља, односно у Васојевићима како се за ову област одомаћује ново име изведено од истоименог племена. Ранији

правно-имовински односи у долини Лима, углавном, су замијењени читлучким системом. Скадарски паше најприје су запуштену земљу издијелиле за вјерност појединим исламизираним родовима и братствима из Плава и Гусиња и њихове околине, а један број посједа — читлука дошао је у руке и бихорских бегова Ћоровића, као и неких других феудалаца из Пећи и Рожаја. Даљи процес читлучења у овој области одвијао се и насилним путем, јер су бегови и аге безобзирно отимали земљу сељака и претварали их у чивчије. Све то је водило заоштравању класних, социјалних и вјерских противурјечности и на овом простору, што се манифестовало у XIX вијеку кроз бројне буне и устанке сељачких маса против феудалаца и турске власти уопште.

Упоредо с насељавањем у Лимској долини Васојевићи су изграђивали друштвени живот у измијењеним економским условима, који су се доста разликовали од оних услова у матици племена — Лијевој Ријеци, гдје сељак није био у зависности од феудалног господара, а обавезу према турској држави испуњавао је у форми плаћања филурије, и то више повремено него стално, као уосталом што су то чинила и остала племена црногорских Брда. У Лимској долини и Васојевићи и други новодосељеници из Брда и старе Црне Горе претварани су у чивчије, јер су насељавали земљу већ издијељену између бегова и ага. То значи постојали су зависни сељаци, раја, са свим обавезама које су проистицале из таквих феудалних односа. Па, ипак, касније су феудалци — власници читлука имали доста тешкоћа у односима са рајом око наплаћивања доходака, односно феудалне ренте. Будући да Васојевићи у долини Лима никад нијесу кидали везу с племенском матицом — Лијевом Ријеком, а захваљујући и чињеници што су и у новој средини наставили да живе племенским животом, што су племенски били релативно добро организовани и што су у одбрани те своје племенске самоуправе солидарно иступали са другим социјалним заједницама (Шекулар, Велика, Полимље, Горња Села и др.), у борби против турске власти, самовоље бегова и ага, те и освајачких планова сјеверноарбанашких племена, која су током XVIII вијека насртала на простор Горњег Полимља с циљем да њим овладају — чивчијски систем није успео да ондје ухвати дубље коријене и разбије традиционалне друштвено-економске форме живљења, карактеристичне за изразите племенске средине Брда и старе Црне Горе.

То преношење племенске организације, њених установа и традиције у Горње Полимље, гдје је, иначе, постојало врло јако осјећање државне традиције из доба Њемањића, од почетка је Васојевиће и остало српско становништво затечено на том простору, па и оно у сусједству, водило у сукобе са носиоцима феудалних односа у турском влашћу, која је настојала да разбије или бар ограничи племенску самоуправу. У споју, симбиози, старосједелачког и новодосељеног становништва, у донекле специфич-

ним друштвено-економским приликама, изградио се на овом простору бунтовни устанички елеменат, који је испољавао непомирљивост и борбеност током читавог XIX вијека и касније. Тај елеменат никако се није могао помирити са читлучким системом, као продукционим односом, а уколико га је у одређеним периодима, под принудом, и прихватао, чинио је то с увјерењем да се ради о привремености.

Читлучки систем у Горњем Полимљу, у Васојевићима, сељаци су схватили као атак на племенску организацију и њене самоуправне установе, које су га штитиле колико-толико од насртљивости турске власти и феудалних господара. Због тога су сељачке масе кроз читав XIX вијек енергично водиле борбу за сламање тих и таквих феудалних односа, борећи се истовремено за одржавање и очување племенске организације и њених установа, а затим и за присаједињење Црној Гори, као слободној држави у развитку. У процесу те дуге и упорне ослободилачке борбе за истискивање турске власти и сламање османских феудалних установа на немирном простору Горњег Полимља, формирале су се генерације ратника, сељака, револуционара, који се, без обзира на привремене поразе и осјеке у ослободилачкој борби, нијесу одрицали крајњег циља — ослобођења овог краја и његовог присаједињења националној матици — Црној Гори. Горњополимски сељак-земљорадник и сточар-получивчија, у дугој борби за ослобођење, постао је вичан и одважан ратник, непомирљиви борац против турског система владавине, против социјалне и националне потчињености.

Ослободилачка борба Васојевића, као уосталом и других племена црногорских Брда, почела је да улази у вишу организациону фазу од краја XVIII вијека, од времена када слободни био Црне Горе постаје жариште антитурског покрета за околне крајеве и када се у Црној Гори ствара темељ државности, а Цетиње постаје центар за организовање устанака на ширем простору. Општепознати су подаци да је црногорски митрополит Петар I Петровић био не само упознат са припремама за дизање првог српског устанка, него је и сам активно дјеловао на припремању општег покрета за ослобођење српског народа на почетку XIX вијека.

Сељачке масе на горњим токовима Таре и Лима, на простору племена Васојевића, масовно су се покренуле на ослободилачку борбу у доба српског устанка (1804—1813), који је имао снажног одјека на све околне крајеве изван београдског пашалука, посебно на простору босанског и румелијског вилајета. Буна сељака у сјеверној Србији, у фебруару 1804, која је за свега неколико недеља ликвидирала власт дахија Портиних одмјетника, наишла је на велике симпатије код раје у крајевима Старе Србије, у долини Лима, међу племенима Брда и Херцеговине. Прве вијести о устанку у Шумадији пренијели су у Васојевиће, Морачу, Дробњак

и друга племена данашње сјеверне и сјевероисточне Црне Горе чобани који су се са својим стадима затекли на зимовнику у Шумадији. У буни српских сељака је узео учешће један број сточара из долине Лима, други су своја стада оставили устаницима и без њих се вратили у прољеће 1804. у Васојевиће. Устанак је покренуо масовну хајдучију у новопазарском санџаку, а хајдучке дружине из Васојевића и црногорских Брда, Херцеговине и других крајева, масовно су притицале у помоћ устаничким снагама у Шумадији. Устаничко вођство побуњене Шумадије од почетка је рачунало на помоћ хришћана из сусједних области. Оно је полагало доста наде и на помоћ Црне Горе, о чему свједочи преписка коју су у оно вријеме, и касније, водили вођ устаника Карађорђе и владика Петар I. Као резултат веза између Карађорђеве Србије и неослобођених црногорских племена, већ у љето 1805. је букнуо устанак у Дробњацима, који је наишао на широк одјек код сусједних Ускока, Мораче и Роваца, а комешање је захватило и остала племена Херцеговине и Брда. Постојало је расположење и у Васојевићима за дизање на оружје, о чему свједочи податак да се велики број хајдучких дружина и чета отиснуо према устаничкој Шумадији. Али, угушење дробњачке буне, као и уздржан став Петра I према устанку у Србији, до којег је дошло по савјету руске владе — одложили су масовну побуну становништва у долини Лима.

Наиме, полазећи од процјене, да спољнополитичке прилике не допуштају успјешан развој српског устаничког покрета, а неспреман да се упусти у конфронтацију с Аустријом, која је послије пропасти Млетачке Републике загосподарила Боком Которском и неким другим крајевима Црногорског приморја, а уз то и под притиском Русије, уплашене да Француска не оствари утицај на ослободилачки покрет српског народа, црногорски владика Петар I се сада дистанцирао од устанка у Србији и заузео став посматрача догађаја. Таква политика владике Петра I, као и чињеница да су се операције српске устаничке војске првих година устанка заустављале на прилазима Новог Пазара и Сјенице, несумњиво су имали утицаја, што устанички талас није снажније запљуснуо хришћанско становништво у долини Лима и Таре и што није имао снажнијег одјека на племена црногорских Брда.

Међутим, послије пожунског мира (1805), када је постало јасно да је отворен пут за јачање утицаја Француске на Балкану, а то значи истворена могућност да искористи српски устанички покрет за своје интересе, руска влада је почела да мијења своју политику према устанку у Србији, настојећи сад да га помогне а његове снаге искористи за борбу против Турске и Француске с којима је наслућиван брзи ратни сукоб. У новоствореној спољно-политичкој ситуацији владика Петар I је, уз подршку петроградског двора, настојао да најприје оствари уједињење Црне Горе и Боке, коју је Аустрија била принуђена да уступи Французима.

Упустивши се у акцију да Боку одбрани од Наполеонове војске, црногорски митрополит је поново уочио важност и нужност повезивања црногорских и брдских племена са Карађорђевом Србијом, јер то би појачало сигурност Црне Горе према Турској у вријеме када је готово све снаге Црногораца ангажовао за борбу против Француза, који су по сваку цијену хтјели да овладају Боком.

Чвршће повезивање Црне Горе и устаничке Србије, посредством брђанских племена, међу којима су посебну улогу имали Васојевићи, Дробњаци и Моračани, показало се тим нужније што је било извјесно да ће устанак прерасти у отворени рат с Турском и да ће доћи до ширег ратног заплета, који неће моћи мимоићи Русију. Устаничко вођство у Србији од почетка 1806. се више ангажовало на повезивање акције Срба са ослобођене територије са локалним бунтовницима и устаничким одредима у сусједним пашалуцима. Велике српске побједе на Мишару, 1. августа, и на Делиграду, неколико дана касније, имале су снажан морални подстрек за устанак на ширем простору између граница београдског пашалука и Црне Горе, па и шире. За Васојевиће и остала племена црногорских Брда, сада је постало јасно да је овим побједама отпочела нова фаза у ратовању Срба са Турцима, утолико прије што је устаничка војска пошла у офанзивне акције према Босни, Санџаку и на истоку. Ослобођењем Београда, у децембру 1806, крунисане су побједе српског устаничког оружја у дотадашњем готово трогодишњем ратовању против Турака. Овај крупни догађај, у коме су учествовали и добровољци из црногорских Брда, поглавито хајдуци и други бунтовници из Дробњака, Мораче и Васојевића, означио је крај борбе за ослобођење сјеверне Србије и истовремено наговијестио да предстоји нова етапа у српско-турском ратовању.

Улазак Русије у рат против Турске отворио је заиста нову страницу у односима Порте и њених хришћанских поданика, јер је руска влада позвала Карађорђа и остале српске старјешине у рат против султана, признавши их тако званично за своје савезнике. То савезништво, декларативно проглашено 1807, уз издашна руска обећања и стављање у изглед користи за Србију, природно још чвршће је везало српски народ за Русију. Оно је имало судбоносно значење и за чвршће повезивање Србије и Црне Горе.

Једна од важних тековина устаничких успјеха 1806, била је, без сумње, идеја да су створени услови да се одлучније крене у борбу за ослобођење српског народа у свим околним турским крајевима. Из Карађорђевих прокламација 1806. и 1807. године, као и из неких других оновремених докумената, види се да је то ослобођење схватано и као потреба и морална обавеза већ ослобођене сјеверне Србије. У почетку се рачунало на ослобођење крајева који су се непосредно граничили са сјеверном Србијом (Стара Србија, Косово, нишко-лесковачко подручје), али,

зависно од снага и реалних могућности, имало се у плану и ширење граница Карађорђеве Србије на босанско Подриње, област старе Рашке, укључујући ту Полимље и Потарје, па и шире.

Иако заузет догађајима у Боки, владика Петар I је развој политичких збивања у Карађорђевој Србији и око ње пратио с нарочитом пажњом, настојећи да се тјешње повежу оба жаришта ослободилачког покрета — Црна Гора и ослобођена сјеверна Србија. Но, и у оно вријеме владика Петар I, због познатог ангажовања у Боки Которској, гдје је водио тешке борбе против Француза, истина, у савезништву са Русима, није успио да оствари непосредну и тјесну војну сарадњу са Карађорђевом Србијом. Тек у прољеће 1809, када је дошло до продужетка руско-турског рата, створени су повољнији спољно-политички услови за тјешње повезивање борбених акција Црне Горе и Србије противв Турске.

Примјер првог српског устанка, који је кроз крупне догођаје и велике побједе све више попримао карактер социјално-политичке револуције на Балкану, стално је изазивао локалне покрете и буне, међу становништвом црногорских Брда, као што их је изазивао код хришћанског живља и других подручја око граница ослобођене сјеверне Србије. Из Васојевића, као и из других области под турском влашћу између старе Црне Горе и граница ослобођене Србије, од почетка устанка, а нарочито у 1806. и1807. години, све масовније је прелазило српско становништво у ослобођену Србију, гдје су се сви способни мушкарци добровољно сврставали у редове српске ослободилачке војске. Али, циљ устаничког вођства био је да се ослободи Санџак, Васојевићи идруга брђанска племена. Из преписке коју су у 1807. години водили владика Петар I и Карађорђе, јасно се уочава да је циљ устаничког вођства био да српска војска дејствује у правцу Лима и Таре и да се преко Васојевића, Мораче и Дробњака сједини са Црногорцима. Но, читаву ствар око тога је успоравало то што је црногорски владика био још увијек сувише заузет у Боки и борбама против Турака око Никшића, те се није могао заложити за реализовање Карађорђевих иницијатива.

Због учешћа у бунама, одметањима и изражавања симпатија према првом српском устанку, становништво Васојевића и других околних црногорских племена је, — послије примирја склопљеног између Русије и Турске у Слобозији (августа 1807), много више од остале раје, која је дотада остајала мирна — трпјело од турских зулума и освета. Турски терор у Васојевићима је, међутим, стално појачавао хајдучију и четовање. Везе између српског устаничког вођства с једне, и Васојевића, Мораче, Дробњака, Пиве и неких других неослобођених крајева на црногорској страни, с друге стране, нијесу престајале. У Карађорђевој Србији су и даље прављени планови за ослобођење српског народа испод турске власти и то сада у сагласности с руском владом. Један такав пројекат о обнављању српске државе, која би, осим ослобођене сје-

верне Србије, обухватала и територију старе Рашке, укључујући, дакле, и долину Лима и све предјеле до Таре, па и друге области црногорских Брда, урађен је 1808. године. Управо у том пројекту полазило се од тога да обновљена држава треба да обухвати све крајеве од Саве и Дунава до Јадранског мора.

Остварење замашног плана устаничког вођства о ослобођењу српског народа од Турака, везивано је за исход руско-турског рата, који је поново избио у пролеће 1809. године и који је, природно, покренуо у офанзиву и српску устаничку војску, као савезницу руске дунавске армије. Један од најзначајнијих праваца кретања Карађорђеве војске у овом ратовању био је онај преко Санџака к Црној Гори, с циљем да се оствари војничко садејство са Црногорцима у заједничком ратовању против Турске. Ратовање српских устаника у пролеће и љето 1809. на територији Санџака и југоисточне Босне, отпочело је са најбољим надама и дало значајне почетне успјехе: Турци су претрпјели тешке поразе, код Сјенице и Новог Пазара, послије чега је ослобођена југоисточна Босна и цео Санџак. Тим побједама знатно је допринјело напредовање руских армија на руско-турском ратишту, али и много више масован устанак српског живља, раје у Санџаку, југоисточној Босни, а нарочито на простору брдско-херцеговачких племена, чији су одреди похитали у сусрет Карађорђевој војсци, продријевши све до Сјенице.

Устаници црногорских Брда, међу којима су сада Васојевићи били најактивнији, потпуно су растројили турску позадину све од Подгорице и Никшића на западу до Бијелог Поља, Пријепоља, Пљеваља, Сјенице и Новог Пазара на сјевероистоку. Васојевићи су и прије доласка одреда српске војске у долину Лима потпуно разбили локалне турске органе власти, отјерали са земље аге и бегове и објавили да се присаједињују Карађорђевој Србији, масовно дочекавши српску војску с Карађорђем на челу на граници између Хаса и Бихора. Поред ослобођења Васојевића, тада су ослобођени и Морача, Дробњак, Пива и сви остали крајеви до граница старе Црне Горе. Постојали су реални изгледи да се оствари планирано сједињење Карађорђеве и црногорске војске, коју је предводио владика Петар I у борби са Турцима око Никшића. Између Карађорђа, који је већ био стигао у Горње Полимље, у равни Хас, и владике Петра I, чији се војнички логор налазио на Планиници, успостављене су непосредне курирске везе, измијењено више писама и договорен састанак, негде на Тари.

Међутим, изненадни пораз Карађорђеве источне војске на Каменици, код Ниша, и велика турска противофанзива долином Мораве, бацили су у засјенак успјехе на овом дијелу фронта, као уосталом и на другим фронтовима, па се чак поставило и питање опстанка ослобођене сјеверне Србије. Карађорђе је био принуђен да се хитно са дијелом снага из долине Лима, из Васојевића, и оним које су држале тек ослобођене градове у Санџаку, хитно

пребаци на источни фронт, гдје је, током љета 1809. године, у долини Мораве чинио све да би зауставио турску армију. И у овим драматичним тренуцима за опстанак ослобођене Србије, он је велике наде полагао на Црну Гору и њеног владику и владара Петра I, који је преузевши офанзивна кретања око Никшића и у сјевероисточној Херцеговини, заједно са — Дробњацима, Морачом, Пивом и Васојевићима — успео да веже за себе снаге из скадарског и херцеговачког санџака и тако их спријечи да пођу на Србију.

Из писма захвалности Карађорђа Петру I, види се од колико је значаја била за Србију активност Васојевића и других брђанских племена, као и осталих Црногораца, које је лично предводио црногорски владика у Херцеговини. Везе између побуњених брђанско-херцеговачких племена — која су, истина, у јесен 1809, била принуђена да подлегну турској сили — и устаничког вођства у Србији и даље се настављају. То потврђује, истина, сада много ређа преписка између Карађорђа и Петра I, а о томе свједоче и поједина руска документа. У тим свједочанствима, опет, се спомињала потреба зоједничке акције и сједињења снага устаничке Србије и Црне Горе, негдје на Лиму (најпригоднији су били Васојевићи) или Тари. Карађорђе је наставио да позива Васојевиће и остале Брђане, нудећи им земљу и друге услове за повољнији живот у Србији, а за узврат тражио је њихово учешће у одбрани младе српске државе. Ти позиви су имали одјека, а турске освете и репресалије над побуњеним Васојевићима и осталим учинили су да је дошло до масовног повлачења српског становништва из Санџака, па и из Горњег Полимља. То је имало за посљедицу слабљење српског етничког елемента на простору између брдско-херцеговачких племена и граница сјеверне Србије, али је, с друге стране, та масовна миграција у сјеверну Србију утрла пут и за касније миграциона кретања из Црне Горе, Брда, Херцеговине и посебно из области старе Рашке.

Одјек српске револуције оставио је трајне трагове на Васојевиће, који су у годинама првог српског устанка сву своју судбину везали за Карађорђеву Србију. Васојевићи су се не само масовно дигли на оружје против Турака, него су били до краја одлучни да се под Карађорђевом заставом боре до коначне побједе. Чињеница да су Карађорђеви преци потицали из овог великог црногорског племена, о чему је у оно вријеме постојала веома свјежа традиција, чини се, да је такође имало утицаја на масовност устанка и тјешње повезивање Васојевића са вођством српске народне револуције.

О ширењу ослободилачке акције Србије и њеног устаничког вођства, говори и податак да су 1812. године у Србији приспјели представници брдско-херцеговачких племена (из Васојевића, Мораче, Пиве, Дробњака, из Гацког, Невесиња, Никшића, Мостара, Колашина и Пљеваља), који су тражили, у вези с Ивељићевом ми-

сијом и мисијом Рада Вучинића у Паризу, да се од европске дипломатије захтијева да, када буде разматрала и рјешавала српско питање, поведе рачуна и о хришћанском живљу на овом простору. Али, посљедице несретног ратовања српске војске 1809. на Морави биле су много веће него што се онда дало наслутити. Замишљено сједињавање снага Србије и Црне Горе не само што није остварено него су посљедице неуспјеха у долини Мораве онемогућиле сједињавање српских устаничких снага и Црногораца и касније. Први српски устанак више није имао довољно снаге за офанзивне акције, па према томе сједињење са Црном Гором остало је само жеља. И Карађорђева Србија и Црна Гора Петра I биле су одвише слабе да одбране почетне успјехе и прве тековине остварене у устанку 1809. у Санџаку, Васојевићима, Морачи, Дробњаку, Пиви и другим крајевима устаничке Херцеговине. Ослобођење хришћанског живља у Турској, послије 1809. практично су напустиле и Црна Гора и Србија, иако су 1812. вођени преговори између представника брдско-херцеговачких племена и српског устаничког вођства, а по свему судећи, и изасланика српског народа из новопазарског, приштинског, лесковачког и неких других крајева, ради обнављања заједничке ослободилачке акције. Читаву политичку активност на том плану пресјекао је Букурешки мировни уговор (1812), који је имао за посљедицу привремено повлачење Русије са балканске политичке позорнице и међународну изолацију устаничке Србије.

Слом првог српског устанка (1813) тешко је погодио становништво Санџака, Горњег Полимља, племена црногорских Брда. Турци су обновили своју власт на читавом овом простору. У Васојевићима је успостављен предустанички чивчијски систем, а бегови и аге примјеном разних мјера терора појачали су експлоатацију сељака, раје. У том обрачуну са бунтовним становништвом, појачана је и исламизација Васојевића и осталог хришћанског живља у Санџаку, а спровођене су и друге мјере притиска на хришћанску рају. Али, ни послије слома Карађорђеве Србије, отпор народа на горњим токовима Лима, у Васојевићима и сусједним племенима Брда, није престајао. Знатан број људи одавао се и даље хајдучији, па је извјесно да су поједине хајдучке дружине из ових крајева узеле учешћа и у Хаџи-Продановој буни 1814 године.

Турска власт је, међутим, све више појачавала терор над хришћанским живљем у Горњем Полимљу, чиме је успјела да за дуже вријеме обезбиједи функционисање свог феудалног друштвеног и политичког уређења. И локалне власти и феудалци су, да би одржали то уређење, пријетили физичким уништењем народа, што је имало за посљедицу привремено стишавање отпора на овом простору данашње Црне Горе. Из тих разлога други српски устанак 1815. године, који је представљао продужетак народне револуције започете 1804, није имао неког значајнијег одјека ме-

ћу становништвом Горњег Полимља и црногорских Брда. Али, ускоро конституисање аутономне Кнежевине Србије (1815—1830), стварају се повољнији услови за одржавање привредних, вјерских, просвјетних и политичких веза између Васојевића и Србије, што ће се продужити све до коначног ослобођења овог краја од турске власти. Разумије се, те везе су имале одређеног утицаја и на даљи ток ослободилачке борбе, која је кроз читав прошли вијек постала услов опстанка црногорског, односно српског живља у долини Лима.

Међутим, у доба владавине кнеза Милоша Обреновића, због његове помирљиве политике према Порти, становништво Горњег Полимља односно Васојевића, није рачунало на реалну помоћ Србије, па је сву тежњу окренуло према слободној Црној Гори. Дакле, послије слома првог српског устанка Васојевићи траже политички ослонац у својој ослободилачкој борби на Цетиње и тако везују своју историјску судбину за слободну Црну Гору, уклапају се у њене спољно-политичке планове и програм проширења, који је предвиђао ослобођење племена Васојевића и у долини Лима.

Од 1820-их година па све до средине XIX вијека најистакнутији организатор борбе за ослобођење Горњег Полимља, с ослонцем на Цетиње, био је игуман манастира Ђурђевић ступова Мојсије Зечевић, духовни и стварни вођа васојевичког племена и цјелокупног становништва у горњем току Лима. Игуман Зечевић је као истакнути национални радник био запажен све до смрти (1851) не само у Црној Гори, него и у Србији, Босни, Хергецовини, а уважаван је и на страни, прије свега у Русији. Он је одржавао повремено тијесне везе са Србијом, истина, мање са кнезом Милошем, али знатно присније са уставобранитељском владом, чиме је обезбиједио традицију добрих односа између племена Васојевића и Србије, створену у годинама српске народне револуције (1804—1813), у којој је и сам учествовао као устаник — манастирски калуђер.

Игуман Мојсије је извршио снажан заокрет у политичкој оријентацији Васојевића према слободној Црној Гори, нарочито послије проширења црногорске државне организације на Ровца и Морачу (1820), када се територија Лијеве Ријеке непосредно нашла уз незваничну црногорску границу. Од времена владавине владике Петра II Петровића Његоша (1831—1851) и Лијеве Ријеке, са осталим насељима на горњем току Таре, ушла је у састав црногорске државе, иако то Порта није признала. Као вишегодишњи спољнополитички савјетник старог владике Петра I и младог архимандрита Петра II, игуман Мојсије је извршио доста снажан утицај на формулисање целокупне спољне политике Црне Горе, па разумије се и њеног програма пружања помоћи ослободилачкој борби неопслобођених племена црногорских Брда и других крајева у Санџаку. У сваком случају, његов државнички рад на Цетињу, као и онај у васојевичком племену, гдје је манастир Ђурђе-

ве ступове претворио у центар духовног и националног рада, имао је великог утицаја на снажење ослободилачког покрета на територији данашње сјевероисточне Црне Горе. Националноослободилачки рад игумана Мојсија успјешно је слиједио љеворечки барјактар, затим капетан и најзад васојевички војвода Миљан Вуков, један од најистакнутијих водећих људи Црне Горе из доба владавине књаза Данила и првог периода владавине његовог насљедника књаза Николе.

Ослободилачка борба Васојевића ушла је у нову фазу знатно динамичнију и одлучнију фазу од почетка друге половине XIX вијека, тј. у вријеме владавине књаза Данила (1851—1860). Читаву владавину књаза Данила карактерисала је одлучна ослободилачка борба црногорског народа против Турске. Циљ те борбе био је ослобођење неослобођених црногорских крајева и проширење стијешњене државе на плодније просторе, као и њено међународно признање. У том периоду, па надаље Црна Гора постаје центар, жижа и жариште ширења ослободилачког покрета на све сусједне неослобођене крајеве. Ова оаза слободног простора постала је снажан покретачки фактор за јачање моралног и политичког утицаја на читав јужнословенски живаљ под турском влашћу, доприносећи подизање његове националне свијести и борбености. Одлучност књаза Данила да модернизује црногорску државу, затим његова тежња да је прошири на плодније, још неослобођене крајеве, и да издејствује њено међународно признање и разграничење са Турском, неминовно су водили Црну Гору у нове ратне сукобе с вјековним непријатељем — Турцима. Турска је, да би спријечила национално снажење и територијално ширење Црне Горе према Херцеговини, на област Потарја, Горњег Полимља, на равничарске крајеве у долини Мораче и Зете — предузимала енергичне мјере против ове мале балканске земље, чију самосталност није хтјела да призна, настојећи да јој за вријеме онемогући да утиче на ослободилачке покрете у њеном сусједству. Она је крајем 1852. и почетком 1853. године повела против Црне Горе рат за њено уништење који је у црногорском народу остао запамћен под именом „прва Омер-пашина војна". Овај рат је запријетио националном опстанку Црне Горе. Црногорцима су се у том најкритичнијем моменту придружили устаници у Херцеговини и Васојевићима, али ни једни ни други нијесу имали толико снаге да би, упркос храбрости и несебичног жртвовања, могли да измијене ратни циљ Турске, која је жељела да уништи Црну Гору као слободну државу. Ипак, Црну Гору од војничке катастрофе спасиле су енергичном интервенцијом Аустрија и Русија. Послије ове „прве Омер-пашине војне" вјеровало се у Цариграду да ће Црна Гора за дуже вријеме престати да помаже устанике око њених недефинисаних граница.

Међутим, и послије Омер-пашиног напада на Црну Гору званични кругови на Цетињу су наставили да помажу ослободилачки

покрет и подстичу устанике у заграничним крајевима, прије свега у Херцеговини и долини Лима. Крајем 1853.. и у првој половини 1854. године дошло је до снажног устанка у Васојевићима, дгје је привремено збачена турска власт и разбијен чивчијски систем продукционих односа. Жестоки бојеви које су устаници водили са Турцима на Полимљу, у Будимљи и на Полици, у зиму 1854, показали су да је ослободилачки покрет у Васојевићима тијесно везан за Цетиње и да се иза њега налази књаз Данило, који више готово није скривао жеље да размакне црногорске границе на плодну територију Горњег Полимља и онамо створи упориште за ширење ослободилачке борбе у старој Србији.

Ослободилачки покрет у долини Лима у оно вријеме био је подстакнут и радом руских агената, који су обећавали да ће Русија устаницима пружити потребну материјалну и дипломатску заштиту. Русија је на устанак у долини Лима гледала као на погодност да се повеже ослободилачка акција Црне Горе са покретом који је требало подићи у новозапарском Санџаку и око граница кнежевине Србије. Али, уставобранитељска влада у Србији није хтјела да улази у ратне заплете са Турском, па је остала по страни догађаја. Због тога није ни дошло до проширења ослободилачког покрета даље од граница Васојевића.

Иако је Црна Гора, по савјетима руске владе а и жељи Беча, остала неутрална за вријеме кримског рата (1853—1856), књаз Данило је потајно и у том периоду подстицао ослободилачки покрет око црногорских граница, прије свега у Васојевићима, и Херцеговини, вјерујући да ће и то бити од утицаја да европске силе признају фактичку независност Црној Гори као слободној држави. Али, та његова очекивања и прижељкивања пала су у воду на Париском миру (1856), када су велике силе, а међу њима и Русија, која је, истина, сада због пораза у кримском рату, била сведена на другоразредну силу, ћутке прешла преко изјаве представника Турске на Конгресу мира у Паризу да је Црна Гора само једна од провинција Османског царства, само са нешто самосталнијим статусом.

Послије Париског конгреса књаз Данило је разио замашну спољно-политичку активност, упорно доказујући великим силама неопходност међународног признања црногорске државе, коју су, иначе, поједине силе признавале за самосталну земљу. У тој својој активности црногорски владар је тада највише подршке тражио у ојачаној Француској, јер је вјеровао да му Русија, иако традиционална заштитница Црне Горе, због ослабљеног међународног положаја, који је настао као посљедица њеног неуспјеха у Кримском рату, више не може много помоћи у остварењу његових оправданих захтјева. Но, убрзо се морао увјерити у то да Француска није у могућности да сама ријеши питање међународ ног признања Црне Горе, поготову не онако како је то замишљао њен владар. Зато од пролећа 1857. године, црногорски владар се

одлучио да пружа снажнију подршку устаничким крајевима око Црне Горе, подстичући, прије свега устанак у Херцеговини и Васојевићима, како би и на тај начин извршио утицај на европске силе да озбиљније приступе разматрању рјешења црногорско-турских односа и дефинисања граница између ове двије љуто завађене земље. Као резултат поновног устанка дошло је до проширења државне организације на читав простор Васојевића у долини Лима, гдје је организовано седам капетанија, успостављене су и све друге грађанске и војне установе црногорске државе. Устаничко вођство Васојевића прогласило је присаједињење ослобођене територије Горњег Полимља са Црном Гором и признало књаза Данила за свог сувереног владара. Због тако снажног ослободилачког покрета у долини Лима и у Херцеговини, Турска је поново запријетила Црној Гори ратом.

Одлучујући сукоб између Турске и Црне Горе одиграо се на територији Херцеговине, на Граховцу, 1/12 маја 1858. године. Војвода Мирко Петровић, заповједник црногорске војске до ногу је потукао турску војску која је завојштила на Црну Гору. Послије побједе Црногораца на Грахову, нагло је порастао углед Црне Горе и њеног владара не само код поробљеног хришћанског живља на Балкану него и међу великим силама и осталим европским земљама. Велике силе су, да би спријечиле даље крвопролиће, сада заузеле одлучујући став да окончају дугогодишње сукобе између Црне Горе и Турске: формирале су међународну комисију за разграничење територија зараћених страна. У току 1858. и 1859, послије много дипломатских натезања и заплета, повучена је граница између Црне Горе и Турске. Тиме је Црна Гора међународно призната као самостална држава, иако у формално-правном погледу није проглашена независном од султана.

Разграничењем Црне Горе и Турске 1859. Горње Полимље није било у целости обухваћено. Граница у долини Лима повучена је источно од Кома Мојанским потоком, Злоречицом и Лимом до ушћа Трепачке ријеке, а онда је скретала овом ријеком до планине Турије и Бјеласице. Уствари, међународна комисија за разграничење је само једну трећину Васојевића обухватила новом границом, док су двије трећине територије овог племена и даље остале Турској. Таквим разграничењем нијесу били задовољни ни Васојевићи, а ни Црна Гора, којој је ускраћено право на већ ослобођени дио Горњег Полимља, познатог по својој плодности и развијенијој сточарској и ратарској привреди.

Становништво Горњег Полимља никако није могло да се помири са тако повученом границом кроз овај крај, границом која је неправедно подијелила један етнички, привредни и културни простор идентичан са слободним дијелом Црне Горе. Нова граница је становништву овог краја ускратила слободу остварену у вишегодишњој борби против турске власти и феудалних односа. Зато је становништво Доњих Васојевића, како се називала тери-

торија племена у границама Турске, наставило да и даље пружа отпор растауриранoj турскоj власти, држећи се чврсто Црне Горе и њених државних установа.

Због настављања отпора турскоj власти ова је предузимала низ репресивних мјера против бунтовног становништва, нарочито периферних дијелова горњег Полимља. Тако је 1859. турска војска извршила бруталан напад на Фемића Крш и друга села Малог Бихора, која су у ствари чинила посебну капетанију са Вукадином Фемићем на челу. Том приликом је капетан Фемић са 12 својих бораца чак спаљен у кући, у којој је херојски пружао отпор до посљедњег даха, а разорено је више десетина домова у овом крају, попљачкано много стоке и других добара. Послије овог крвопролића услиједио је још снажнији напад на устаничку Велику, близу Плава, којом приликом је ово село страховито опустошено, уз велике људске губитке. Све то је водило даљем заоштравању односа између Црне Горе и Турске, што ће доћи до пуног изражаја у 1861. и 1862. години.

II

ДОЊИ ВАСОЈЕВИЋИ ТРАЖЕ ПРИСАЈЕДИЊЕЊЕ ЦРНОЈ ГОРИ 1860. ГОДИНЕ

Убиством књаза Данила, 12. августа 1860. године, Црна Гора је изгубила првог свог светског владара за чије се кратке владавине довршио процес изградње црногорске државе и постигло њено међународно признање. Смрт књаза Данила тешко је погодила Црну Гору и сав њен народ. Одјек Књажеве смрти у Горњем Полимљу био је више него болан. Она је и на овом простору у свијести народа схваћена као национална катастрофа, јер је Црна Гора изгубила „мужевитог", доброг, ненадмашно енергичног, неумитно строгог, правичног, приступачног народу и у свему разборитог владара".[1] Национална трагика одразила се и у народном предању како је звоно на манастиру Ђурђевим ступовима пукло истог онога дана када је убијен црногорски књаз, што је народном пјевачу послужило да тај општи бол искаже стихом: „А црквена звона попуцаше".[2] У Васојевићима је књаз Данило сматран ослободиоцем и заштитником народа који се дивовском снагом борио за ослобођење и уједињење са Црном Гором.

Послије смрти књаза Данила, на престо је ступио његов синовац, млади књаз Никола Петровић. Тек дошао из париског лицеја, млад и неискусан, првих година своје владе, књаз Никола је био само формално владар Црне Горе, док је сву власт фактички држао у својим рукама његов отац, прослављени јунак са Граховца, војвода Мирко Петровић, предсједник Правитељствујућег сената црногорског и брдског.[3] Савременици су војводу Мирка раз-

личито приказивали. Несумњиво, он је био енергичан, борбен и непомирљив према Турској, што је још више показао након смрти књаза Данила, када је водио сву политику Црне Горе. Послије побједе на Граховцу (1858), стекао је велики ауторитет у Црној Гори и у свим њеним заграничним крајевима. Васојевички капетани обраћали су се и раније више пута књазу Данилу, молећи га да им пошаље војводу Мирка ради уређивања судске и друге власти и организовања одбране од Турака. Сам војвода Мирко пуно је држао до проширења Црне Горе у долини Лима. Увјерен да је Црна Гора способна да оствари још побједа сличних оној на Граховцу, и да је сазрело вријеме за обрачун с Турском, он је наставио, послије Данилове смрти, да распламсава ослободилачки покрет у Херцеговини, на Лиму, као и у другим сусједним крајевима. Такав борбени став према Турској проистицао је из унутрашњег друштвено-економског развоја Црне Горе и неопходне потребе да стијешњена држава добије проширење на плодније неослобођене крајеве. Политика помагања ослободилачког покрета у сусједним крајевима била је детерминисана националном потребом учвршћења државне власти на простору који је у етничком и сваком другом погледу био црногорски. У ствари, млади књаз Никола и војвода Мирко, још наглашеније су наставили да припремају Црну Гору за остваривање раније разрађеног спољнополитичког плана о ослобођењу Херцеговине, Горњег Полимља и других црногорских крајева који су разграничењем 1858—1859. године остали у саставу Турске. Војвода Мирко је, због своје ратоборности, сматран у Црној Гори душом ослободилачког покрета.

Првих година владавине књаза Николе, све потање везе између херцеговачких, брдских и полимских првака налазиле су се у рукама војводе Мирка. Колико је год његово име постајало симбол ослободилачке борбе код хришћанског живља у Херцеговини и у Полимљу, толико је изазивало и велики револт и огорчење код турских власти у граничним пашалуцима. На Порти је војвода Мирко сматран једним од најопаснијих људи за интересе Турске на Балкану. Руска влада такође је зазирала од његових смјелих и ратоборних планова, плашећи се да он својом политиком не изазове компликованије политичке ситуације на Балкану у вријеме када Русија још није била спремна да војнички приступи рјешењу источног питања.[4]

Спољна политика Цетиња, првих година послије смрти књаза Данила, није, дакле, одступала од већ формулисаног плана територијског проширења црногорске државе на рачун Турске и настојања да јој се призна и формална независност.[5] Захтјеви заграничног становништва за уједињење са Црном Гором постајали су све одлучнији и отворенији од краја љета 1860. године. Војвода Мирко је све то схватио као повољну могућност да Црна Гора оствари своје националне планове о проширењу државне територије и формалном признавању међународне независности црногорске

државе. Гавро Вуковић каже да је војвода Мирко таквом политиком „навалио на себе јако бреме",[6] које, како се показало, није могао да успјешно изнесе из бурних догађаја што су услиједили почетком шездесетих година.

Разграничењем између Црне Горе и Турске, од 1859. године, на подручју Васојевића, околни Турци,[7] а нарочито плавогусињски бегови и аге, чија је економска и политичка владавина била разбијена на простору Горњег Полимља, изгубили су знатан број читлука и беглука на територији која је припадала Црној Гори. Али, и поред тога ово разграничење, којим су двије трећине територије Горњег Полимља остављене Турској, и турске власти и феудална структура, прихватиле су као повољно рјешење, јер је граница која је подијелила Васојевиће, колико-толико значила перспективу трајније владавине на овом простору. Зато феудални господари — бегови и аге — и органи турске власти, прије свега они у Гусињу, Бијелом Пољу, Рожајама и Пећи, настојали су да обнове чифчијске односе и учврсте своје позиције.

Устаничко становништво, незадовољно повученом границом,[8] која је неправедно подијелила васојевићко племе, одгађајући му уједињење са Црном Гором, одбијало је да поново прими у своју средину турске функционере, чиновнике, бегове и аге; умјесто да се покори Порти, настављало је да слуша само своје старјешине именоване од књаза Данила, који су сада у свему слиједили савјете младога књаза Николе и војводе Мирка. За војводу Мирка сада је особито било важно да се оствари јединство између Васојевића и невасојевићког становништва. Знајући „да су Васојевићи имали супремацију над Србљацима", војвода Мирко је настојао да ликвидира такве односе. На Цетињу се оцењивало неопходним остварење пуног народног јединства за успјешан исход ослободилачке борбе. Раније трзавице између Васојевића и Србљака, добрим дијелом биле су превазиђене у процесу заједничке борбе против Турака, али је племенског партикуларизма и надгорњавања првих над другима било и почетком шездесетих година. То је очигледно сметало војводи Мирку, па се, да би Србљаке што јаче везао за себе, и сам, — каже Г. Вуковић, — „неком приликом прогласио Србљаком". Енергичним захтјевом да се превазиђу нетрпељиви односи између Васојевића и Србљака нови црногорски владар и војвода Мирко морали су се замјерити појединим првацима ужег васојевићког племенског поријекла, који су се држали старих навика и односа. Могућно је да је Цетињу сметало и нагло уздизање војводе Миљана Вукова у племену и околним крајевима, али се не би могло прихватити као тачно тврђење Гавра Вуковића да је војвода Мирко оваквом политиком подривачки наступао у Васојевићима.[9]

Становништво Горњег Полимља, као и устаничко становништво херцеговачких и брђанских племена, чије наде нијесу биле испуњене разграничењем (1859), одбијало је и даље да плаћа по-

резе турској власти и четвртину беговима и агама. Оно је, преко својих главара, као услов за признавање турске власти, постављало питање ослобођења од плаћања заосталих пореза, позивајући се, при томе, на обећања Скадра из 1858. и 1859. године, да ће им раније пореска задужења бити опрошћена. Доњи Васојевићи тражили су 1860. године да њихов статус буде исти као што су га добили Кучи, како у погледу плаћања пореза, тако и у смислу признања пуне унутрашње племенске самоуправе.[10] Скадарски гувернер Абди-паша није хтио да прихвати услове Доњих Васојевића, већ се, у септембру 1860. године, припремао да силом оружја умири и потчини бунтовно становништво. Пријетио је великом експедицијом против Васојевића, чиме је изазвао не само страховање становништва ове области, него и забринутост званичних кругова на Цетињу. До забринутости је дошло и међу представницима великих сила у Скадру, због припремања експедиције против Васојевића, јер је то, природно, могло да доведе до нових компликација и ратног пожара на црногорским границама. Због тога су конзули европских сила, прије свега француски и руски, предузимали дипломатске кораке да се спријечи слање експедиције ради умиривања и потчињавања Доњих Васојевића. И овога пута посебно се ангажовао француски конзул Екар с циљем да утиче на Абди-пашу да одустане од намјераване оружане акције против Васојевића. Али, он је у томе наилазио на велики отпор код гувернера Скадра, што се види из његовог извјештаја министру иностраних послова Тувнелу од 24. септембра 1860. године у коме каже да су сви изгледи да Абди-паша хоће по сваку цијену да натјера Васојевиће на покорност. Сазнао је да се припрема „једна експедиција на ово племе и да су главари планинаца" Албаније добили наређење да држе у „готовости по два човјека из куће да иду у Гусиње када им се за то буде дало упозорење". Увјерен да се експедиција предузима у невријеме, Екар је сматрао да она неће дати никакав повољан резултат.[11] Он је о штетним посљедицама слања експедиције против Васојевића разговарао више пута с Абди-пашом, који му је изјављивао да је њен циљ да се овај бунтовни крај натјера на покорност Порти. Међутим, и поред таквог чврстог гувернерског става, Екар је био убијеђен да ће успјети да наговори пашу да одустане од употребе силе, под условом да Васојевићи пошаљу своје главаре у Скадар и изјаве да признају власт Порти. Али у Скадру се говорило да се Васојевићи неће покорити без употребе силе, уколико их скадарски паша не ослободи плаћања дажбина и уколико им не обећа да неће дирати у њихову унутрашњу самоуправу. Међутим, Абди-паша је одбијао да прихвати те услове. Коментаришући овако његово држање, Екар је сматрао да би за отоманску владу било боље да Доње Васојевиће остави на миру него да нападом на њих створи такво стање које би им морало донијети потпуну независност. Јер, ако би дошло до борби, паљевине села, Васо-

јевићи из Долине Лима би се повукли било у планине или у Црну Гору, а онда би се у згодној прилици поново вратили на своју територију и протјерали турску војску. „Да ли вриједи толико муке и труда један тако скупи подухват да би се на крају остало на истом" — резоновао је Екар.[12] Уколико би дошло до напада на Доње Васојевиће, и поред добре воље књаза Николе да се држи мира, било би му немогуће да убиједи Горње Васојевиће да не притекну у помоћ својим рођацима и сународницима. Ако би, пак, књаз Никола и покушао да употребом силе задржи Горње Васојевиће од интервенције у корист Доњих Васојевића, ризиковао би да „изгуби ауторитет код Васојевића". Екар је све то предочио Абди-паши, захтијевајући од њега да не шаље експедицију на Васојевиће и не доводи у искушење црногорског владара који показује највећу вољу да одржи мир на овој страни. Абди-паша је на та упозорења одговорио да одмах неће предузети војнички поход против Васојевића, али ће то, свакако, морати да учини прије него што почне лоше вријеме. Екар је упорно доказивао штетност посљедица таквог похода у било које вријеме, па је паша изјавио да се и „он грози проливања крви", обећавши да ће учинити све да се Васојевићи убјеђивањем покоре турској власти. Гувернер Албаније тражио је од Екара да утиче на књаза Николу како би савјетовао овом племену да пошаље своје главаре у Скадар да дају изјаву о покорности отоманској влади. Екар је обећао Абди-паши да ће пренијети његову жељу црногорском владару и замолити га за посредовање код васојевићких главара и да ће лично послати свога човјека у Васојевиће како би их приволио да пошаљу своје главаре у Скадар ради изјаве покорности.[13]

Послије разговора с Абди-пашом, Екар је ступио у везу с главарима устаничког становништва Доњих Васојевића. Осим тога, сам је пошао у Цетиње, гдје је разговарао с књазом Николом и војводом Мирком, савјетујући им да са своје стране утичу на старјешине и народ Доњих Васојевића да не изазивају Турке, који су спремни да силом оружја поврате ранији поредак. Прије него што је напустио Скадар, на путу за Цетиње, Екар је написао секретару Конзулата Роберу инструкцију за настављање разговора с Абди-пашом. Посебно му је скренуо пажњу на питање Васојевића, против којих се припремала експедиција. Истина, каже Екар — то што чини скадарски гувернер спада у унутрашња питања, у која француски Конзулат не би требало да улази, али он, Робер, ипак, треба да предочи гувернеру политичке посљедице слања једне такве експедиције. Прије него што би Абди-паша наредио слање експедиције на Васојевиће, Робер је требало да утиче на њега да претходно регулише спорна питања са Црном Гором на осталим дјеловима границе. У сваком случају, треба предочити паши да би поход против Васојевића могао да изазове много веће заплете, што би требало избјећи по сваку цијену.[14]

Екар се по даласку на Цетиње, упорно заузимао да се умирење Доњих Васојевића ријеши мирним путем. Тражио је од књаза Николе и војводе Мирка да утичу на доњовасојевићке главаре да се на миран начин споразумеју са скадарским пашом. Пишући о цетињским разговорима министру Тувнелу, Екар каже: „Надам се, такође, да неће бити експедиције против Васојевића. Војвода Мирко управо је писао њиховим старјешинама да пођу у Скадар и да се покоре, обавјештавајући их да не треба да рачунају ни на какву помоћ Црне Горе. Ја сам, такође, имао прилику да видим на Цетињу једног од најутицајнијих људи тога племена и убиједио сам га да треба и он да пође и одведе у Скадар једну депутацију тих брђана да се договоре с Пашом".[15] За вријеме вишедневног боравка на Цетињу, Екар се интересовао и за положај становништва Пиве, од кога су турске власти, такође, тражиле да плати заостале порезе.[16]

Скадарски паша се, у међувремену, обратио писмом књазу Николи, тражећи да се именује мјешовита турско-црногорска комисија за регулисање спорних питања у пограничним крајевима. Предлагао је да црногорски књаз предузме мјере за одржавање мира, како би се Турци и Црногорци без злобе сретали у пограничним областима.[17] По повратку са Цетиња, Екар је писао Абди-паши о својим разговорима с књазом Николом и другим високим личностима из његове околине. Истицао је да је црногорски књаз спреман да одмах именује црногорске чланове комисије за рјешавање граничних проблема. Што се тиче питања васојевићких устаника, књаз је већ послао људе од ауторитета у Доње Васојевиће да наговоре становништво и њихове главаре да се покоре турској власти. Поручио им је да се у противном не могу надати никаквој помоћи од њега. Екар је Абди-пашу обавијестио да је и он лично разговарао с једним од најутицајнијих народних првака из Васојевића и да му је савјетовао да пође с једном делегацијом на договоре с пашом у Скадар.[18]

У својој инструкцији Екару, министар спољних послова Француске Тувнел, повољно је оцијенио спремност скадарског паше и црногорског књаза да путем непосредних разговора и преко мјешовите комисије раде на рјешавању спорних питања. Тувнел се плашио, као и његов конзул Екар, да експедиција, коју је припремао Абди-паша против Васојевића, ипак, може да на тој страни поремети толико неопходну и пожељну хармонију. Зато је пледирао на потребу изналажења мирољубивог рјешења. Министар Тувнел је у том смислу послао инструкције и амбасадору у Цариграду, препоручивши му како да дјелује на Порту у вези с односима Албаније и Црне Горе.[19] Екар је 30. октобра 1860. године писао Тувнелу како се нада да је слање експедиције на Васојевиће, бар за извјесно вријеме, отклоњено.[20]

Оцењујући да би упућивање војне експедиције на Доње Васојевиће, уочи зиме, могло да буде кобно за становништво, јер

му се није могло пружити ефикаснија помоћ, а осим тога, могло би да у невријеме увуче Црну Гору у веће спорове које ни она ни њене штићенице — Француска и Русија — нијесу жељеле, — књаз Никола и војвода Мирко савјетовали су васојевићким главарима да се привремено умире. Поручили су доњовасојевићким главарима да привремено прихвате турску власт и сачекају повољније прилике за рјешавање питања уједињења овог краја са Црном Гором. Али, умјесто да се примире, како им је савјетовао, доњовасојевићки капетани — поп Јосиф, Ђоле Радуновић, поп Василије (из Шекулара) и Драгић Фемић из Фемића Крша — баш тада упутише молбу књазу Николи у којој су тражили да их узме у заштиту и да не дозволи да буду одвојени од своје браће, — молили су да Доње Васојевиће уједини са Црном Гором.[21] Они називају Књаза својим милостивим господаром и стављају му до знања да свако зна „да су, Васојевићи рођени Црногорци и да су били сједињени с њима све док се не постави граница која нас одвоји од наше браће". Они никад нијесу „прихватили ово разграничење које нас све оставља под турском доминацијом". Увјеравали су књаза Црне Горе да ни на који начин не могу „пристати" да буду „турски поданици", већ су „само божји" и његови, „јер је немогуће живјети у доброј слози с Турцима". Даље, главари су молили Књаза да народ овог краја прихвати и сједини с њиховом браћом, „а на наше земље које припадају Турцима" наставиће да плаћају „турској влади порез".[22]

У образложењу овог свог захтјева, капетани истичу да их на овај корак тјерају разни зулуми Турака, који и у доба мира хоће да народ претворе у „робове", а за потврду тога навели су многа убиства и разуру Велике (1859), одвођење нејачи у ропство и продавање на пазарима у Плаву, Гусињу и другим околним варошким насељима, пљачкање и злостављање људи на турским пазарима (у Пећи, Гусињу), затим напад на Фемића Крш и свиреп обрачун с његовим становништвом, пљачкање стоке и других добара. Турске пљачкашке банде, послије повлачења границе кроз Васојевиће, појачале су упаде у доњовасојевићка села, палиле куће, опљачкале више стотина оваца и коза и око двије стотине грла крупне стоке. Једна таква пљачкашка дружина похарала је и село Горажде — убила два човјека, два друга лица ранила и опљачкала 50 крава. Под оваквим условима, — кажу капетани, — немогуће је опстати у турској граници. Пошто нијесу у могућности да све народне невоље писменим путем изразе, капетани су послали на Цетиње првака Нова Пантовића да Књазу исприча потанко „сву несрећу нашег становништва", да му опише све патње и жеље, као и да га лично моли да им пружи заштиту и омогући да живе „са својом браћом".[23]

Одмах по пријему молбе устаничких главара и разговора с Новом Пантовићем, књаз Никола је њену копију упутио Екару, уз пропратно писмо које је по његовом налогу написао секретар

Јован Вацлик. У пропратном писму се каже да становници Доњих Васојевића „желе да буду враћени у поданство црногорско" и да су спремни „да плате отоманској влади порезе за њихова приватна имања која се налазе на турској територији".[24] Вацлик даље пише како га је књаз Никола задужио да замоли њега, Екара, да подупре „жељу молилаца" и да се ангажује код Абди- паше „да би дозволио Васојевићима да емигрирају с њиховим покретним добрима с турске на територију њихове сабраће у нашој граници". Књаз би био, заиста, срећан ако би добио вијести да се Абди-паша сагласио са захтјевима изнесеним у молби доњовасојевићких главара и ако би молба добила Еракову протекцију.[25]

Постављајући овакав захтјев, књаз Никола је, поред жеље да помогне народу Доњих Васојевића, свакако, хтио да устаничко расположење и њихов енергичан захтјев да се не допусти подјела овога краја, искористи у политичке сврхе, односно да увуче Абди-пашу у нове преговоре и погађања око границе на оној страни. Настојао је да тај проблем остави отвореним и добије могућност да се легално мијеша у прилике с оне стране границе, у Горњем Полимљу. Из тих разлога, он је упутио Екару писмо по депутацији васојевићких главара, која је претходно била дошла на Цетиње средином октобра 1860. године. Депутацију је предводио Ново Пантовић. Књаз Никола и војвода Мирко знали су да се у Скадру неће моћи много измијенити ствари, али су рачунали на добитак у времену, па су замолили Екара да бар покрене разговоре с Абди-пашом. Циљ им је био да се питање рјешења положаја Доњих Васојевића остави отвореним. Француски конзул је, од почетка, оцјењивао васојевићки захтјев о присаједињењу Црној Гори као нереалан и у оним условима немогућ за било какво позитивно рјешење. Што се тиче захтјева за емигрирањем Васојевића у Црну Гору, — одговорио је Екар, — то им је могуће увијек учинити, али тиме би се ови изложили ризику да остану без својих имања и да се више не могу вратити на напуштену територију. Полазећи од тога, Екар је савјетовао васојевићким првацима да је много боље пронаћи неко мирољубиво рјешење. Предложио је да делегација тражи пријем код Абди-паше и изјави покорност у име становништва Доњих Васојевића. Ново Пантовић лично био је спреман да прихвати савјет, али остали васојевићки главари нијесу жељели да с Абди-пашом воде разговоре, прије него што добију инструкције, односно сагласност званичних кругова са Цетиња. Због тога је Пантовић с друговима одлучио да пође на Цетиње и о свему консултује књаза Николу. Вративши се из Скадра на Цетиње, делегација је донијела и једно Екарово писмо за књаза Николу, у коме је француски конзул на дипломатски начин стављао до знања да није разумио садржину раније примљеног књажевог писма, истичући да је у интересу Црне Горе „као и ових несрећника да се труде да дођу до доброг споразума с Турцима". Екар је наглашавао да је немогуће посту-

пити по књажевом захтјеву и молби васојевићке делегације, чудио се да Књаз није размислио о природи демарша који је од њега тражио да учини.[26]

За француског конзула питање да „турски Васојевићи постану црногорски поданици" није уопште долазило у обзир. „То је један немогући захтјев" — каже Екар — „па када би паша то и хтио, он нема овлашћење да на то пристане". Уосталом, много васојевићких породица већ је емигрирало у Црну Гору, а да за то нијесу ни од кога тражиле претходну сагласност. И потписници петиције, према томе, могу, ако хоће, то исто да учине.[27] Екар је савјетовао књазу Николи да би у датој ситуацији било најпаметније заузети став да се Доњи Васојевићи покоре Абди-паши, који би их прихватио под повољним условима и оставио им „њихову унутрашњу организацију". Тражити нешто друго чинило се француском дипломати нереалним. Указао је и на проблем да по садашњим законима Турске „страни поданици не могу посједовати земљу на отоманској територији". Осим тога, упозорио је Књаза да је његов захтјев да лица која су под отоманском влашћу, а желе да постану црногорски поданици, и истовремено хоће да и даље остану власници имања у турској граници, недосљедан у односу на поданике Црне Горе који изражавају жељу да емигрирају у Турску. О свему томе Екар је дуго разговарао с Новом Пантовићем и осталим члановима доњовасојевићке депутације, савјетујући им да поћу код Абди-паше и да се договоре о условима прихватања његове власти. За емигрирање увијек има времена, ако турска влада буде и послије тога неправедна према њиховом народу. Депутација је била склона да прихвати Екарове предлоге, али није хтјела ништа да уради без Књажеве сагласности. Француски конзул стекао је увјерење да ће устаничком народу турске власти вратити све што му „је било одузето"[28] за вријеме ранијих турских упада у поједине дјелове Васојевића.

Из Екарових писама јасно се види да он није хтио да прихвати разлоге које су вођи устаничког становништва Доњих Васојевића истицали против разграничења и подјеле Васојевића на црногорске и турске. Њихову молбу, и препоруку књаза Николе оцијенио је као нереалне захтјеве, па није ни покушао да их препоручи Абди-паши. Као вјеран тумач турскофилске политике своје владе, ревносно се бринуо и о томе да се након извршеног разгрјаничења Црне Горе и Турске више не дира у територијални интегритет Турског царства. Због тога је и савјетовао устаничком становништву и његовим првацима да непосредно с Абди-пашом ријеше питање свога опстанка у турским границама. С друге стране, овај француски дипломата, као искрени пријатељ Васојевића, успио је да скадарски паша одустане од слања експедиције против њих, инсистирајући да се формира мјешовита комисија ради рјешава и спорне проблеме дуж границе која је дијелила Васо-1860. године и почела да рјешава граничне спорове дуж црногор-

ске границе према Албанији.[29] Комисија је природно, требала да рјешава и спорне проблеме дуж границе која је дијелила Васојевиће.

Екаровим заузимањем, и другим интервенцијама француске и руске дипломатије, отклоњен је био планирани напад Абди-паше на Васојевиће 1860. године. На интервенцију француског амбасадора у Цариграду, Порта је наредила турским властима да се пронађе и ослободи и преостало васојевићко робље, које је било продано на пазарима у Плаву, Гусињу и околини, послије напада на Велику 1859. године.[30] Абди-паша је издао строгу наредбу подручним властима у Гусињу, Пећи и Ђаковици да се пронађу жене и дјеца и врате у Велику. Тако је више од годину дана касније, и преостало заробљено становништво села Велике било ослобођено.

Није прихваћен захтјев Доњих Васојевића да се присаједине Црној Гори, или да емигрирају у Књажеву границу уз одобрење турских власти, али је, захваљујући ангажовању француске дипломатије и разним другим интервенцијама, Абди-паша одустао од слања експедиције против Васојевића. Екар је, средином новембра 1860. године, најзад могао да са задовољством констатује да је у скадарском пашалуку завладало мирно стање.[31] Доњи Васојевићи послушали су његове савјете и наредбе књаза Николе и привремено се примирили.

Али, доњовасојевићко становништво је у 1861. годину ушло и даље завађено с турском влашћу. То је, како ће показати каснији догађаји, одговарало политици званичних кругова на Цетињу, који су гледали да по сваку цијену, распиривањем ослободилачке борбе у областима поред црногорско-турске границе, извуку Црну Гору „из територијалне стијешњености". Поновни устанак Херцеговаца под вођством Луке Вукаловића схваћен је на Цетињу као погодан војно-политички „моменат за уједињење Херцеговине са Црном Гором"; сваки значајнији подухват на плану спољне политике Црне Горе био је подређен том циљу, отуда је проистицао онако ратоборан однос војводе Мирка према Турској почетком шездесетих година.[32] Догађаји у Херцеговини и на Лиму стајали су у оно вријеме у тијесној вези. Црна Гора је ослободилачки покрет у Доњим Васојевићима помагала више морално-политички него материјално, координирала је устаничке акције, уклапајући их у своје ослободилачке планове.

СПОЉНИ УТИЦАЈ НА СНАЖЕЊЕ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ПОКРЕТА ОКО ЦРНЕ ГОРЕ 1861. ГОДИНЕ

Књаз Никола и књаз Михаило дошли су на власт 1860. године — у вријеме када је источно питање поново постало актуелно у европској политици. Тако су се оба владара од почетка суочили

са сложеним политичким проблемима. Источно питање поново је покренула Русија, донекле, опорављена након пораза у Кримском рату (1853—1856). Она је искористила постепено распадање европске коалиције држава, која је била уперена против ње. Нарочито јој је одговарало захлађење односа између Француске и Енглеске — двије водеће силе у европској политици. Како је у међувремену дошло до заоштравања односа између Аустрије и Француске, то је Рrсија нашла много више додирних тачака с Француском, па ју је могла користити за притисак на Беч; француско-руски односи, дакле, и даље су били добри. Све то, као и актуелизирање италијанског и мађарског питања крајем 1850-их и почетком 1860-их година, ишло је на руку Русији да изађе, бар донекле, у сусрет захтјевима балканских народа и да на дипломатском пољу покрене источно питање. Истина, компликовање односа у Европи и заоштравање супротности међу великим силама омогућавали су услове и избијање новог рата. Русија, међутим, још није била војнички спремна да источно питање рјешава ратом. Радије је пошла путем помагања националних ослободилачких покрета балканских народа, залажући се за побољшање њиховог положаја у Турској стварањем аутономних области у којима би био осигуран, прије свега, руски утицај. Руковођена таквим спољнополитичким начелима, руска влада је почетком шездесетих година подржала све ослободилачке покрете на Балкану, рачунајући да ће их вјешто искористити за остваривање својих циљева на балканском и блискоисточном подручју. Покретање источног питања и залагање да се у Отоманском царству побољша положај хришћанског живља, били су важни путеви да Русија поврати раније пољуљани углед код балканских народа. Тако на први поглед освајачки планови Русије на Балкану нијесу у оно вријеме били у супротности с национално-ослободилачким покретима подјамљених народа. Руска влада је користила сваку ослободилачку акцију балканских народа да би убрзала слабљење и распад Турске. На том питању поклапали су се циљеви ослободилачке борбе балканских народа и тежње Русије да разбије и уништи Турску.

Поново покретање источног питања и интервенција књаза Горчакова, шефа руске дипломатије у корист балканског хришћанског живља, наишли су на велики одјек и одушевљење код црногорског и српског народа, посебно међу херцеговачким и брдским племенима. Свуда се тада говорило о томе да се „моћна рука" Русије поново подигла у корист хришћанских народа ради њихове заштите. Међутим, руска влада је савјетовала Црној Гори да се не истрчава, да избјегава веће сукобе с Турском, пледирала је на то да се Књаз и његови државни органи више посвете унутрашњем уређењу земље. Истовремено, руска дипломатија је подржавала црногорске захтјеве за исправку границе, односно за проширење и добијање права за излазак на Јадранско море. Требило је, међутим, времена да би се створили реални услови за

задовољење црногорских захтјева и интереса. Зато су Цетињу савјетована само мирољубива средства а никако непромишљене и преурањене акције.[33]

Међутим, када је под утицајем званичног Цетиња, које је поступало супротно руским савјетима, 1861. године поново почео устанак у Херцеговини, у долини Лима и у другим околним крајевима Црне Горе, руској дипломатији није остало ништа друго него да се мири с новонасталом ситуацијом. У страху од ширења аустријских утицаја међу Херцеговцима, руска влада је, осим тога, била принуђена да се више ангажује код осталих европских држава за рјешење положаја устаничког народа. Петроград, истина, није био за распаљивање догађана из којих би избио ратни пожар, који би се тешко могао локализовати. У руској престоници су настојали да се на Балкану избјегну заплети који би тражили војничко учешће Русије у њиховом разрјешавању.[34] Зато су ослободилачки покрети у Херцеговини, на Лиму и у неким другим крајевима на Балкану, 1861. и 1862. године, били и остали најзначајнији фактори у разрјешавању источног питања које је Русија поново копренула. Устаници у Херцеговини и Полимљу представљали су генералну пробу за догађаје који ће услиједити у великој источној кризи 1875—1878. године.

Од краја 1860. године, непосредно послије ступања књаза Михаила на престо у Србији, дошло је до ближих контаката између Цетиња и Београда и стварања одређених основа за ширу политичку сарадњу Црне Горе и Србије на плану помагања национално-ослободилачког покрета код словенског живља неослобођених крајева. На зближавање Црне Горе и Србије имао је одређеног утицаја и национално-лосободилачки покрет у Италији, о коме се с великим симпатијама говорило у Далмацији, Црној Гори, и у њеној околини, нарочито у Босни и Херцеговини, гдје се очекивало избијање масовног устанка. У Црној Гори и сусједним крајевима национални покрет у Италији узиман је за примјер како треба водити борбу за ослобођење. Особито је међу устаничким свијетом у Херцеговини, па и ван ње, расла популарност Гарибалдијевог револуционарног покрета. За покретање балканских народа на акцију против Турске извјестан утицај имала је и агитација мађарске и пољске револуционарне емиграције која је била усмјерена на борбу против Аустрије.[35] То опште револуционарно расположење имало је утицаја на припремање јужнословенских поробљених народа за предстојеће догађаје. У Црној Гори и Србији ширени су гласови да ће у прољеће 1861. године доћи до ширих акција. У устаничким крајевима око Црне Горе национално ослободилачке тежње биле су толико наглашене, па се све то доживљавало романтичарски — сматрало се довољним да само Црна Гора и Србија помогну устанак и „труло" Турско царство биће бачено на кољена. Такав револуционарни полет и национални за-

нос карактерисао је и устанички покрет на Лиму 1861. и 1862. године.

Национално-ослободилачки покрет на Лиму од почетка 1850-их година у свему се срећно уклапао у националноослободилачки програм црногорске државе, који је формулисао књаз Данило и дијелом успјешно реализовао за вријеме своје краткотрајне владавине. Тај национални програм полазио је од неопходности територијалног проширења Црне Горе и према сјевероистоку, односно од потребе истискивања Турака из плодне долине Лима. Цетињски званични кругови добро су схватили да се јачање и ширење црногорске државе не може очекивати спољним интервенцијама — постало им је јасно да су европске дипломатије, када су у питању интереси њихових земаља, лишене емоција и да, према томе, мало држе до националних осјећања црногорског и других југословенских народа. Искуство је показало да је и до разграничења Црне Горе и Турске дошло тек послије црногорске побједе на Граховцу (1858) и врло смјелог помагања устанка у Херцеговини, Горњем Полимљу и крајевима према Албанији — догађајима којима је европска дипломатија била стављена пред свршен чин. Показало се да без одлучних акција и политичког ризика нема изгледа за остварење националног програма Црне Горе. На Цетињу се почетком 1860-их година рачунало да ће ширење ослободилачког покрета у околини Црне Горе и евентуални рат Црне Горе с Турском принудити европске кабинете да поново приступе рјешавању оправданих захтјева црногорског народа за измјену и проширење тек успостављених граница. Ослободилачки покрети у Херцеговини и на Лиму давали су одређене изгледе да ће и велике силе интервенисати у корист Црне Горе и њених сународника. Неопходна потреба да се Црна Гора прошири на плодне крајеве, добије градове и излаз на Јадранско море, чинили су реалну основу црногорске ослободилачке спољне политике и у оно вријеме и касније.

Црногорски народ био је увјерен да ће само путем оружане акције, на бојном пољу, доћи до задовољења својих оправданих захтјева и потреба да обезбиједи сопствени национални развитак. Цетињски двор био је свјестан моралног преимућства, па се припремао за рат с Турском. На Цетињу је владало увјерење да ће из предстојећих акција постићи, ако не потпуно, а оно бар одређено територијално проширење Црне Горе у Херцеговини и да ће успјети да се Доњи Васојевићи уједине са Црном Гором. Романтичарски национални занос цетињских водећих кругова готово се ништа у том погледу није разликовао од маштања устаничког становништва чији је циљ био ослобођење од Турака и присаједињење Црној Гори. Даљи ток догађана показаће колико су ова надања била лишена политичке реалности и колико су ишла испред материјалних и других могућности Црне Горе онога времена.

ПОЛИТИЧКИ РАЗГОВОРИ ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ О ЗАЈЕДНИЧКОМ ВОЂЕЊУ УСТАНКА У САНЏАКУ 1861.

И у Србији се у овом раздобљу стварала атмосфера за помагање ослободилачког покрета и ослобођење јужнословенског живља од Турака у Босни и Херцеговини, Старој Србији, па и у Бугарској. Српска влада оживљава националну пропаганду у Босни, Херцеговини, Санџаку и Полимљу, врши извјесне припреме за покретање устанка и у њеном источном сусједству, односно на широком балканском простору.[36] Ступајући на престо, књаз Михаило био је разрадио политички програм за стварање велике словенске државе ослобођењем српских земаља и њиховим уједињењем са Србијом. Остварење тог програма било је могуће само у рату с Турском у коме би учествовали сви балкански народи.[37] Али, пошто је Црна Гора још одраније била врло активан чинилац у покретању ослободилачке акције, у Београду се, сасвим разумљиво, дошло до закључка да се гледиште и планови за ослобођење српског и других балканских народа морају усагласити са Цетињем. Заједничка акција гарантовала је више успјеха. Књаз Михаило је добро уочио значај тјешње сарадње са Црном Гором, која је — иако материјално много слабија и у друштвено-економском погледу неразвијенија — имала велики морални углед код подјармљеног словенског живља у Турској. Сматрао је да Србија не би могла сама, без сарадње са Црном Гором, да очекује неке значајније резултате од политике националне пропаганде у Босни и Херцеговини, Старој Србији и другим неослобођеним крајевима. Зато се одлучио да с књазом Николом поведе преговоре о заједничкој акцији против Турске.

Крајем 1860. године књаз Михаило послао је на Цетиње Врка Караџића, повјеривши му специјалну политичку мисију. Званично, он је имао задатак да у Црној Гори врши научна истраживања,[38] а у ствари да испита услове за организовање и вођење заједничке акције Србије и Црне Горе против Турског царства. Мада су Вукови разговори на Цетињу држани у строгој тајности, страни посматрачи су, ипак, његов боравак доводили у везу са неком важном политичком мисијом. Вук је заиста био овлашћен од књаза Михаила да обећа Црној Гори помоћ уколико се она буде отворенije ангажовала у помагању ослободилачког покрета у Херцеговини и Санџаку.[93] Ратоборна струја, на чијем челу је стајао војвода Мирко, у оно вријеме фактички владар Црне Горе, с одушевљењем је примала поруке кнеза Михаила. Војвода Мирко је сматрао да треба што прије почети с оружаном акцијом против Турске. Да би се Црна Гора за такву акцију што боље припремила, он је тражио новчану помоћ од Србије у износу од 10.000 дуката.[40]

Француски конзул Екар будно је пратио боравак Вука Караџића на Цетињу. Према његовим сазнањима, кнез Михаило тра-

жио је од књаза Николе да склопе савез националног јединства, нудећи Црној Гори помоћ у оружју и муницији, а обећао је да ће послати у Црну Гору и одред од 8.000 војника. Прва пошиљка оружја и муниције од 160 натоварених коња требало је да буде упућена у Црну Гору преко Санџака, на пролеће 1861. године, када је очекиван почетак рата с Турском.[41]

У Црној Гори су обећања Вука Караџића, изгледа, схваћена као свршена ствар. Вјеровало се да ће на пролеће 1861. године Црна Гора и Србија отпочети заједничку акцију против Турске. Крајем децембра 1860. године књаз Никола је, послије разговора с Вуком, послао у Београд капетана Маша Врбицу са задатком да води разговоре с књазом Михаилом и склопи споразум са српском владом, о заједничкој сарадњи у циљу остварења „општих интереса српског народа".[42] Врбица је однио и личну поруку књаза Николе кнезу Михаилу.[43]

Руска влада је сазнала од свог конзула Петковића за политички карактер мисије Маша Врбице у Србији, па је настојала да проникне у садржину тих разговора. Према извјештају А. Г. Влангалија, крез Михаило је обећао Машу Врбици да ће Црној Гори дати новчану помоћ и муницију и да ће дозволити српским добровољцима да иду у Херцеговину и Санџак, да се, заједнички с устаницима и Црногорцима, боре против Турака.[44] Из другог извјештаја руског конзула Влангалија види се да је кнез Михаило обећао Машу Врбици да ће пружити сву могућу „материјалну помоћ" Црногорцима, али под условом ако то не би утицало на погоршање односа са Портом. „Ако буде потребно, новац им не би био одречен, разумије се, по могућству, не би им била одречена ни муниција, али с тим што би муницију Црногорци сами прихватили макар тајним начином на граници, најближој према Црној Гори".[45] Тада се већ рачунало на могућност да муницију и друго оружје пребаце у Црну Гору Васојевићи као најближи српској граници.

Из казивања Нићифора Дучића види се да је крез Михаило био обећао Машу Врбици више барута, „него је искао" књаз Никола. Кнез Михаило је у разговору са црногорским изаслаником изражавао резерву у могућност транспортовања ратног материјала преко Санџака. Врбица је, међутим, био незадовољан том оградом, увјеравајући кнеза Михаила да се барут и оружје из Србије може транспортовати од Ивањице до Васојевића, чак, да то Турци и не запазе.[46] Дакле, у овим разговорима Васојевићи су третирани као најпогоднији за остваривање непосредних веза између Црне Горе и Србије. Они су то у оно вријеме, заиста, и били.

Очигледно је да одговори српског владара нијесу задовољили књаза Николу и ратоборног војводу Мирка, па су они, крајем фебруара 1861. године, у вријеме када су се већ водиле борбе између устаника и Турака у Херцеговини, а у Полимљу тињао устанак, послали у Београд црногорског сената Тодора Илића са

циљем да настави преговоре о вођењу енергичније акције против Турске. Књаз Никола тражио је од кнеза Михаила да заједнички крену што прије у акцију, „да нас не застане ускрс на оном мјесту на ком смо и божићевали". Дакле, задатак Илића био је да пренесе жеље књаза Николе да и Србија крене одлучнијим путем у ангажовању на страни ослободилачког покрета који се ширио у Херцеговини и на горњим токовима Лима.[47]

Преговори између Црне Горе и Србије побудили су интересовање великих сила. Француска дипломатија била је против тајних преговора Црне Горе и Србије, па је то имало утицаја на даљи ток разговора. Наиме, српска влада почела је да се понаша уздржаније и резервисаније према иницијативама које су потицале са Цетиња, јер је дошла до закључка да не би имала подршку за ослободилачки рат ни Француске нити других сила. Екар, који је будно пратио све што се одвијало на релацији између Цетиња и Београда, доводио је и мисије Маша Врбице и Тодора Илића у Србији у везу с ранијим разговорима Вука Караџића на Цетињу. Цетињски двор је дуго скривао од Екара карактер ових разговора, плашећи се да Француска не би спријечила планове о заједничкој акцији Црне Горе и Србије. Екар је априла 1861. године дошао из Скадра на Цетиње, гдје је отворено разговарао с књазом Николом о односима Црне Горе и Србије. Тада је сазнао да је кнез Михаило поручио књазу Николи да Србија никако не може предузети напад на Турску, те Црна Гора уколико зарати, не треба да рачуна на њено учешће. Књазу Николи је, осим тога, поручено да много не држи до обећања Вука Караџића, пошто је у њима било претјеривања и истрчавања у тумачењу мисли кнеза Михаила. Међутим, Књаз је увјеравао Екара да постоје повољни услови за акцију против Турске. Поред револуционарног врења у Херцеговини и на Лиму, на руку Црне Горе ишло је и антитурско расположење међу становништвом горње Албаније. Црна Гора је могла да рачуна на војску од 20.000 добро наоружаних људи. Но, и поред свега, Књаз је обећао Екару да неће ништа предузимати против Турске без консултација с Француском владом.[48]

Књаз Никола и војвода Мирко су у разговорима са Екаром били неискрени. Њихово помагање устанка у Херцеговини и ослободилачког покрета на сјевероисточним границама свједочи о томе да су радили супротно од онога што су изјављивали пред француским конзулом у прољеће 1861. године.

Представници великих сила у Цариграду, пратили су с посебном пажњом контакте и политичке преговоре између Црне Горе и Србије. Почетком фебруара 1861. године, представници сила у Цариграду дошли су до закључка да преговори о српско-црногорском савезу могу довести до веома сложене ситуације на Балкану и да би развитак догађаја могао да крене нежељеним правцем. Крајем истог мјесеца у турској престоници почеле су

да пристижу вијести о немирима на простору између Србије и Црне Горе — да српске чете упадају у турске покрајине и већ оперишу у правцу Новог Пазара.[49] Турски министар спољних послова Али-паша је догађаје у Санџаку, прије свега, немире у Горњем Полимљу, доводио у везу с обавјештењима о политичким разговорима представника црногорске и српске владе. Порта је и раније оптуживала Црну Гору за њено мијешање у унутрашње послове Турске а сада ју је окривљавала и за истицање опасне идеје о образовању „словенског краљевства" („royaumew slave"). Она је приказивала европским силама Црну Гору као главног изазивача нереда у њеном сусједству, па и шире.

Процес политичких разговора између влада Србије и Црне Горе није, нажалост, довео до склапања савезног уговора о заједничкој акцији ове двије земље против Турске. Црногорски званични кругови, јако загријани за рат, олако су прихватили обећање Вука Караџића и повели акцију на подстицање ослободилачког покрета у свом сусједству, надајући се да ће убрзо и Србија снажније помоћи устанак у Санџаку и Херцеговини. Међутим, наде Црне Горе у помоћ Србије нијесу почивале на реалној основи. Књаз Михаило желио је да помоћ Црној Гори задржи у строгој тајности, како би избјегао сукоб с Турском. Полазећи од такве политике према Порти, политички разговори између два двора, колико год су дали наде у заједничку акцију Србије и Црне Горе на помагању ослободилачког покрета и његовом вођењу, толико су били и повод за захлађење односа и стварања неповјерења између двије књажевине. То су најрељефније показали наредни догађаји, прије свега, прелазак Васојевићког одреда у Србију 1861. и рат Црне Горе и Турске 1862. године.

УСТАНИЧКЕ БОРБЕ У ВАСОЈЕВИЋИМА ПРВИХ МЈЕСЕЦИ 1861. ГОДИНЕ

Први мјесеци 1861. године протекли су у Црној Гори у знаку ужурбаних и систематских припрема за рат. Црна Гора била је снабдјевена оружјем и другим ратним материјалом боље него икада.[50] Ратни материјал био је размјештен у магацине оружја у неколико пунктова по Црној Гори. Васојевићи су се оружјем и муницијом снабдијевали из магацина у Морачи, али то је било недовољно. За набавку оружја и барута и за друге војне потребе још књаз Данило завео је неку врсту пореза: талир од војника, два од десетара, три од стотинаша, пет од војводе и сенатора. Из тако сакупљене суме свака нахија набављала је оружје и друга ратна средства. Војни порез плаћали су и војни обвезници из Доњих Васојевића, иако су након разграничења и даље остали у саставу Османског царства. Заузврат добијали су из Црне Горе извјесне количине оружја и муниције. Према наредби црногорског

сената (почетком 1861. године) сваки војник морао је да има 80, десетар 160, а капетан 240 фишека.[51] Ова наредба односила се на све војне обвезнике и у Доњим Васојевићима.

Војне припреме у Црној Гори вршене су са циљем да се помогне ослободилачки покрет у Херцеговини и заграничном дијелу Горњег Полимља. Глад Црногораца за плодном земљом која је, и послије незнатног проширења државе у 1858. и 1859, углавном остала у саставу Османског царства, била је један од најважнијих мотива за активну подршку устаничком покрету у Доњим Васојевићима. У јануару 1861. године отпочели су све чешћи сукоби на црногорско-турској граници према Албанији и Санџаку. Конзули европских земаља, акредитовани у Скадру, апеловали су да Абди-паша утиче на смиривање стања на црногорско-турској граници. Он је обећавао и конзулима и књазу Николи да ће са своје стране учинити све да се ситуација смири и прекрати даље крвопролиће на границама,[52] укључујући ту и Доње Васојевиће.

Јануар 1861. године протекао је релативно мирно у Горњем Полимљу. Пажња француске дипломатије била је онда више усмјерена на праћење догађана на црногорско-турској граници према Подгорици, Спужу и Бјелопавлићима, као и у Херцеговини, гдје је дошло до поновног устанка под водством Луке Вукаловића.[53]

Јачање устаничког покрета почетком 1861. године у Пиви, Дробњаку, Језерима и Шаранцима[54] будно је пратило становништво Доњих Васојевића. Нарочито је поход војводе Новице Церовића, који је крајем јануара са двије хиљаде устаника прешао Тару и отпочео операције у правцу Фоче, Пљеваља и Приједора, са циљем да покрене устанак у Босни, Старој Србији, изазвао ужурбане припреме за акцију устаничког становништва и у Горњем Полимљу. У одреду Новице Церовића било је прилично Црногораца одјевених у херцеговачку ношњу. Руски конзул Петковић је овај поход према Босни и границама Србије доводио у везу с поменутом мисијом Вука Караџића, сматрајући да је он планиран и организован на Цетињу са циљем да се испитају услови за успостављање борбених додира са Србијом.[55] У Црној Гори су се проносиле вијести да је Новица Церовић прокрчио пут до Србије, наводно за рачун и неке стране војске, која је требало да се искрца у Спичу, и преко Црне Горе пребаци у Србију. Радило се о плановима повезивања Црне Горе са гарибалдијским покретом и стварању услова за искрцавање Гарибалдијеве војске која би помогла ширењу ослободилачког покрета око Црне Горе и Србије. Али, том плану цетињског двора енергично су се супротавиле Француска и Русија, те се, због њиховог притиска, морало одустати од њега.[56]

Ипак, општа политичка ситуација у Европи учвршћивала је званичне кругове Црне Горе у увјерењу да су створени повољни услови за обрачун с Турском. Ратно расположење захватило је

читав црногорски народ — вјеровало се да ће Црна Гора ускоро проширити своје границе.[57] Расположење за ослободилачку борбу нарочито је расло у устаничким крајевима чије је становништво очекивало од рата коначно ослобођење и присаједињење Црној Гори. То је показао и продор дробњачког војводе Новице Церовића у правцу Србије и Босне, гдје је дошло до масовног одзива српског становништва на устанак. Поред православног живља у сусрет овој устаничкој војсци излазиле су и муслиманске масе. Многи муслимани изјављивали су војводи Церовићу како желе да постану поданици Црне Горе. У југоисточној Босни се одреду Церовића прикључило око 3.000 ускока, али и поред тога устанак се тамо није проширио. Поход војводе Церовића у Подриње и Затарје имао је велики одјек код читавог православног становништва на широком простору балканског дијела Турског царства.[58]

Православни живаљ Скадарског санџака с великом пажњом пратио је борбе у Херцеговини. Почетком фебруара Доњи Васојевићи кренули су у оружану акцију преко Лима и Полице, напавши Бихор, који је био једно од снажних упоришта Порте у Новопазарском санџаку. Доњи Васојевићи су поново постали значајан устанички центар. Покретом у том крају руководио је, у име црногорског владара, војвода Миљан Вуков. Устаници, помогнути од Црногораца (Горњих Васојевића — М. Д.), 1. фебруара 1861. године, нанијели су доста тежак пораз турској војсци у Бихору. У том нападу учествовао је и добар број Црногораца одјевених у црногорској националној ношњи и наоружани новим пушкама.[59] О побједи васојевићких устаника у Бихору први је извијестио свога амбасадора у Цариграду руски конзул Петковић.[60]

Према извјештају мушира Исмаил-паше, од 8. фебруара 1861. године, васојевићки одред, у јачини неколико хиљада бораца, упао је у Бихор и неколико дана водио жестоке борбе с турским снагама. У тим борбама погинуло је или рањено близу стотину Турака, спаљено много кућа и заплијењена сва покретна имовина. Устаници су имали 20 мртвих и око 50 рањених.[61] Руски конзул Петковић сазнао је да су устаници заплијенили у Бихору око хиљаду грла стоке.[62] Према информацији Вука Поповића, који је 10. фебруара о догађају у Бихору обавијестио Вука Караџића, васојевићки устаници извршили су силовит упад у овај турски крај, којом приликом су спалили 200 кућа, посјекли преко 300 глава, као и плијенили много „говеди и ситне стоке".[63]

О нападу васојевићких устаника на Бихор брзо се сазнало и у Скадру. Екар је већ 16. фебруара 1861. послао извјештај министру спољних послова Тувнелу у коме каже да је дошло до нових сукоба између Црногораца и Турака дуж граница према Албанији и Херцеговини. За почетак сукоба између Васојевића и Турака одговорност је искључиво свалио на посљедње, који су, охрабрени ставом своје владе, која се није постарала да пронађе и казни

кривце због раније почињених свирепости у Велици и Фемића Кршу, и овога пута прва дозволила да отпочну непријатељства против Доњих Васојевића. Наиме, Руговци и Бихорци напали су изненадно „на турске Васојевиће" и попалили и опљачкали једно њихово село. Тада су „турским Васојевићима" притекли у помоћ „црногорски Васојевићи" и Братоножићи и заједничким снагама одбили нападаче, нанијевши им велике губитке. Васојевићи су посјекли 30 турских глава и ранили велики број турских војника.[64] У једном другом извјештају Екар пише о продору Морачана, под вођством Новице Церовића у дубину турске територије, који је на том походу уништио једно село и посјекао више од 30 глава. Остали детаљи о овом догађају Екару нијесу били познати.[65]

Екара су, очигледно, забрињавали окршаји у пограничним крајевима. Зато је о догађајима у Доњим Васојевићима и другим сукобима разговарао и са Абди-пашом, али је овај унапријед одбио приговор да је турска страна виновник крвавих догађаја. Због таквог односа Порте и њених функционера према словенском становништву, Екар је био увјерен да ће доћи до нових покрета у свим турским покрајинама и, наравно, до слања експедиције против побуњеника — Васојевића. Европски конзули су предузели мјере код скадарских власти да се прекину непријатељства, али у том погледу нијесу наишли на разумијевање код Абди-паше. Екар није крио забринутост да ће због таквог држања турских власти тешко бити зауставити ослободилачки покрет који се јављао и јачао на читавом простору словенског дијела Турске.[66]

Вијести о успјешном васојевићком походу на Бихор раширили су се и по читавој Херцеговини. Мостарски монах и љетописац Прокопије Чокорило забиљежио је у свој дневник: „Биорскиј кадилук — ударе Васојевићи и то све поробе и покоре и погубе 60 глава турскиј . . ."[67] „Главни циљ овог ударца био је да се освети капетан Вукадин Фемић", — пише Г. Вуковић — „којег су Биохорци спржили у кући са 12 његових рођака". Горњи Бихор је тада „до темеља попаљен, а становници поубијани, или разагнати по горама".[68] О нападу Васојевића на Бихор и њеховој побједи писале су, почетком марта, и београдске новине.[69]

Доњи Васојевићи, у пролеће 1861. године. постају један од најистуренијих револуционарних центара према Старој Србији. Они се јављају као истакнути пункт Цетиња, играју улогу јаке трансмисионе станице црногорске политике на Затарје и друге крајеве у Санџаку, гдје су се већ и раније осјећали јаки утицаји из Београда.[70] Послије успјеха васојевићких устаника у Бихору прокрчен је био пут за продор њихових чета према Сјеници и Новом Пазару. Васојевићке чете нападале су турске посаде и караване, угрожавајући главну комуникацију између центара Турског царства и његових најзападнијих провинција — Босне и Херцеговине. На Парти су схватане сувише озбиљно акције одреда војвода Новице Церовића и Миљана Вукова. Сматрало се да ће ови продори

изазвати устанак широких размјера на простору између Црне Горе и Србије. У том страховању у Цариграду су и непровјереним вијестима придавали алармантан значај. Порта је чинила напоре да и дипломатским путем пресијече ширење ослободилачког покрета око Црне Горе. Она је настојала да придобије велике силе да изврше притисак на Црну Гору и Србију да одустану од рата против Турске, за који се говорило да ће ускоро почети. Порта је, наводно, имала објашњења да су Србија и Црна Гора потписале уговор о заједничком рату против Турске и да се кнез Михаило припрема да идућег пролећа упадне са 40 хиљада војника у сусједне крајеве. У свему томе Порта је видјела прсте Русије, оптужујући је да подстиче планове Црне Горе и Србије и тако угрожава мир на Балкану.[71]

Француски амбасадор у Цариграду залагао се за мирно рјешење црногорско-турских спорова дуж црногорске границе. Он је при томе имао доста симпатија за Црну Гору, што се види из његових извјештаја о разговорима с Али-пашом, министром иностраних послова Турске. Половином марта 1861. године Али-паша је француском амбасадору изјавио да постоји бојазан од скорог рата Турске са Црном Гором. Француски дипломата је изјавио да би то изазвало веома тешке политичке и друге посљедице, па је савјетовао уздржаност Порте. Али- паша му је говорио и о наводној благонаклоности Турске према Црној Гори, али да, и поред тога, она покреће устанак, убија, пљачка и пали погранична села због чега се њихово становништво раздражује и тражи војничку заштиту. Највише је Порту бринуло што Црна Гора има планове о стварању „једне словенске краљевине" и што буни народ у турским крајевима, споразумијеваћу се са Србијом о заједничкој борби против Турске. Зато је тражио од француске дипломатије да посредује код књаза Николе да одустане од преговора са Србијом, па ће тада Порта бити сретна да одржава добре односе са Црном Гором. У тим разговорима родила се идеја и о формирању међународне комисије која би имала задатак да рјешава односе између устаника и легалне турске власти. Порта је, међутим, била против тога, јер би то значило ограничавање султановог суверенитета над побуњеним крајевима.[72] Али на притисак француске дипломатије, она прихвата предлог о формирању међународне комисије за Херцеговину, која се у мају 1861. године састала у Мостару. О раду ове комисије за пацификацију устанка у Херцеговини опширно је писано у нашој историографији.[73] Рад комисије тицао се и рјешавања положаја Дољих Васојевића.

Ширење ослободилачког покрета из области Горњег Полимља и Херцеговине на околне крајеве забрињавало је српску владу да и мимо своје воље не буде морала да уђе у сукоб с Турском. Због тога је она ставила у задатак свом представнику у Цариграду да Порти стави до знања како Србија неће ићи заједно

са Црном Гором провтив Турске, о чему су се, иначе, проносили гласови.[74]

Почетком пролећа 1861. године ослободилачки покрет наставио је да се постепено шири из Горњег Полимља према унутрашњости Санџака. У Горњем Полимљу суверено су функционисали органи црногорске власти. Становништво није признало турску границу између Горњих и Доњих Васојевића. Андријевица, до тада мало насеље, постаје војно-административно средиште васојевићке нахије, пункт одакле се руководило ослободилачком борбом у Полимљу. Али и Манастир Ђурђеви ступови и даље је фигурирао као центар политичког и духовног окупљања доњовасојевићког становништва. Он је то био и за шири простор.

У априлу 1861. године наставила су се непријатељства између Васојевића и околних турских власти. Устаници су поново упали у Бихор 3. априла 1861. године. Екар је био обавијештен и о изненадном нападу Васојевића на једно колашинско село у коме су спаљене све куће, опљачкана покретна имовина и отет велики број грла стоке, али су нападачи на повратку били, наравно, тешко потучени.[75] Међутим, у свом извјештају Тувнелу, писаном 26. априла 1861. године, он истиче да је имао погрешне информације, те није ријеч о нападу Васојевића на Колашин, него на Бихар. Колашинци су још у миру, који је од раније успостављен с Васојевићима и другим околним црногорским становништвом.[76] И овај други напад на Бихор, по свему судећи, био је жесток. Циљ је био да се разбију турске снаге које су се у Бихору прикупљале ради упада на устаничку територију. Напади на Бихор изведени су по изричитој наредби војводе Мирка Петровића, извјестио је руски конзул Петковић.[77]

Поновни продор доњовасојевићких устаника у унутрашњост Санџака изазвао је узнемирење околних турских власти. Екар је 17. априла 1861. године извијестио министра Тувнела да се у Гусињу, Пећи и Ругови окупљају јаке турске снаге ради напада на Васојевиће. У истом извјештају каже се да је у посљедњем нападу Васојевића на Бихор убијено 80 Турака. Васојевићи, међутим, припремају се за нови поход против Бихора и Колашина.[78] И књаз Никола је у априлу 1861. године писао Екару о учесталим сукобима на граници према Албанији и у Васојевићима. На Цетињу су имали сигурна обавјештења да се у Гусињу, Пећи и Ђаковици сакупља турска војска ради похода на Васојевиће. Књаз Никола је, због тога, писао призренском гувернеру, молећи га да се ангажује на спрјечавању похода „оних који су под његовом управом". Екар је, међутим, изражавао сумњу да ће он то учинити. У Скадру се сазнало да се 17. априла догодила „крвава борба у Васојевићима", али се није знао њен исход. Екар пише Тувнелу да је све то посљедица тога што влада општа немоћ Порте да одржи законитост у овом дијелу земље. Представници турских власти су без ауторитета, па и у горњој Албанији и призренском санџаку

влада право анархично стање, што је за жаљење. Узроци устанка и немира су у томе што отоманска влада „нема ни снаге ни воље" да спроведе реформе на које се обавезала пред европским силама. Посебно је њен слаб утицај био и остао у примјењивању реформе у скадарском санџаку.[79]

Књаз Никола се, послије обнављања сукоба у долини Лима, оправдано плаше да ће доћи до јачег напада на Доње Васојевиће, па је упутио циркуларно писмо конзулима великих сила, у коме је оптуживао Порту да концентрацијом трупа дуж граница Црне Горе и у њеном залеђу угрожава безбједност његове земље.[80] Због такве ситуације, Црногорци су принуђени да се сами штите од турских напада. Тако је Цетиње правдало помоћ устаницима у околини Црне Горе, па, према томе, и учествовање црногорских Васојевића заједно с Доњим Васојевићима у два напада на Бихор.

Перманентни притисак Француске и Русије, као и савјети дипломатија других европских сила, утицали су на Порту да одустане од већих војних интервенција против устаничких крајева. Европски конзули у Скадру савјетовали су Абди-паши да иде на мирољубиво рјешавање пограничних спорова са црногорским владаром. Захваљујући њиховом активном залагању, Абди-паша и призренски гувернер спријечили су напад башибозучке војске из Гусиња, Ругове, Пећи и Ђаковице на Васојевиће у априлу 1861. године. Окупљена војска се растурила, те овог пута није дошло до крвопролића у Васојевићима.[81]

Када се у мају 1861. године у Мостару окупљала међународна комисија ради посредовања између устаника и турских власти, Екар је предлагао да она узме у разматрање и питање Доњих Васојевића, који се нијесу никада сложили с повученом границом између Црне Горе и Турске. У ствари, он је изнео став француске дипломатије да ће бити врло тешко у Доњим Васојевићима, насељеним компактним словенским становништвом, као, уосталом и у у другим крајевима гдје је била слична ситуација, поново учврстити турску власт. Зато, ако се жели мир на сјевероисточној црногорској граници, „комисија треба да се позабави и Васојевићима који су остали у Турској и да она регулише питања која се јављају спорним". Осим тога, треба утицати да Порта замијени на границама башибозук регуларним турпама које би, под командом гувернера, биле послушне и спремне да кажњавају све оне који изазивају нереде. Ово би било могуће постићи, јер је и Књаз Црне Горе више пута давао такве предлоге. Све би то требало да допринесе обустављању проливања крви и у Васојевићима. Екар је сматрао да би умирење Херцеговине утицало да се лакше оствари и умирење побуњених крајева дуж црногорско-турске границе према Албанији.[82]

Ослободилачки покрет у Доњим Васојевићима стално је јачао и добијао на значају. Борбеност становништва, којем је стајао на челу већ прослављени војвода Миљан Вуков, као и изузетно

важан геостратегијски положај Горњег Полимља чинили су изузетну повољност за ширење ослободилачког покрета према границама Србије. Популарност војводе Миљана Вукова и борбеност устаника овог подручја, утицали су и на нека сусједна албанска племена. На основу живе племенске традиције, а наводно и по заједничком претку, везе с Васојевићима у оно вријеме успостављају и Краснићи. Почетком маја 1861. године један краснићки првак посјетио је војводу Миљана Вукова и разговарао о успостављању пријатељских односа с Васојевићима. Он је том приликом изјавио да су још осам првака краснићког племена спремни да разговарају о заједничкој борби против турске власти. Из овог контакта видјело се да су Краснићe упућивали на пријатељство заједнички социјално-класни интереси у борби за ослобођење од турске доминације. Војвода Миљан прихватио је идеју о преговорима и позвао краснићке главаре да преко Васојевића пођу у Цетиње на даље договоре с књазом Николом.[83]

Покрет против Турака све јаче је долазио до изражаја и у Миридитима, чији су прваци одржавали везе са Црном Гором. Абди-паша подозријевао је на прваке Миридита због њихових тајних веза са Црном Гором, тим прије што су се оне настављале у вријеме када јеОмер-паша стигао у Скадар ради вођења преговора с књазом Николом. Успјешни развој ослободилачког покрета у Васојевићима, несумњиво је утицао и на покрете хришћанског становништва у околини Пећи, које је изражавало спремност за сарадњу са Црном Гором у борби против турске власти. Почетком јуна 1861. године, око 4.000 хришћана у околини Пећи било је спремно за устанак.[84] Све је то ишло у прилог резоновања ратоборног војводе Мирка да је сазрело вријеме да Црна Гора поведе шири ослободилачки покрет у Санџаку и Метохији, који би се морао, уз устанак у Херцеговини, претворити у општи устанак за сламање Турског царства. Показали смо да се он још од краја 1860. године припремао за рат, намјењујући Васојевићима једну од најважнијих улога у ширењу ослободилачког покрета и вођењу ратних операција на простору од Лима до Ибра и до српске границе.

ПРЕЛАЗАК ВАСОЈЕВИЋКОГ ОДРЕДА У СРБИЈУ, У ЉЕТО 1861. ГОДИНЕ

У прољеће 1861. године, Цетињски двор је наставио с политиком ширења ослободилачког покрета дуж сјеверних и сјевероисточних граница Црне Горе. На Цетињу нијесу прихватали сугестије Српске владе да треба остати у миру с Турском. Илија Гарашанин, водећи српски политичар овога времена, замјерао је Црној Гори што је спроводила систематске припреме за рат без претходне сарадње са Србијом. Гарашанин је желио да читаву акцију ослобађања неослобођених крајева координира Србија, али је

оцењивао да она у 1861. и 1862. години није за то била још спремна. Српска влада је у оно доба слиједила савјете Русије, која је заступала гледиште да још није сазрело вријеме за дизање општег устанка и улазак Србије и Црне Горе у рат против Турске.[85]

Војвода Мирко је, међутим, био увјерен да је наступио моменат за дизање општег устанка против Турака и да је вријеме да се истисне њена власт из Херцеговине, Полимља, Потарја, Затарја и свих осталих крајева до границе Србије. Надао се да ће с проширењем устанка из Горњег Полимља, и преко Таре, и Србија бити принуђена да заузме активнији став према ослободилачком покрету. Зато је у мају 1861. године разрадио план дизања устанка у Санџаку, како би преко њега дошло до успостављања борбених додира између Црне Горе и Србије.

Акцију дизања устанка у Санџаку војвода Мирко повјерио је једном од својих најпоузданијих сарадника, капетану Машу Врбици, који је, иначе, био упућен у тајне планове Цетињског двора. Млади и полетни Врбица је крајем маја (или првих дана јуна) 1861. године упућен у Потарје, као „експерт за побуне", са задатком да организује устанак на простору од Колашина до Пљеваља и координира акције са снагама под командом војводе Миљана Вукова. Врбица „је имао задатак да тамо организује устаничке снаге, да од њих образује један јачи одред, који би на дати знак и у погодном моменту требало да отпочне дјејства према Санџаку и Старој Србији и да успостави контакт с кнежевином Србијом".[86] Поред устанка из Потарја и Затарја, у састав „корпуса" Маша Врбице„ по наредби Цетиња, требало је да уђе и око 600 Дробњака, Шаранаца и Пивљана, али да нико од њих не носи црногорске војничке ознаке које би могле да компромитују Књаза као организатора устанка. Врбица је добио готово неограничена овлашћења, па је могао, чак, стријељати сваког црногорског обвезника који би одбио да испуњава његова наређења. Осим тога, за дезертерство Црногораца из „корпуса", мјесне црногорске власти биле су овлашћене да кажњавају војника конфискацијом цјелокупне имовине.[87]

Машо Врбица је из Потарја развио живу пропаганду за дизање устанка у унутрашњости Санџака. Вијести које је добијао преко Доњих Васојевића из околине Пећи, затим из пљеваљског мудирлука, говориле су да постоји расположење хришћанског живља за масован устанак. Само у пљеваљском мудрилуку било је спремно око3.000 људи за оружану борбу, од којих су двије трећине већ имале оружје.[88] Сазнао је Врбица да је и хришћанско становништво у околини Пећи — око 4.000 људи, — спремно за устанак, али је потребно само паралисати неколико њихових старјешина, које су га одвраћале од веза са Црном Гором. Зато је Врбица, на препоруку представника тамошњег хришћанског живља, молио књаза Николу да му се додијели 1.000 дуката, како би могао да поткупи оне људе који су били резервисани према ору-

жаној борби.[89] „Корпус" Маша Врбице је крајем јуна 1861. године имао око 1.700 бораца.[90] Предлагао је Цетињском двору да изврши с „корпусом" напад на Колашин и истјера из њега Турке.[91] Међутим, Цетиње није било за такву акцију, па му је јављено да још не напада Колашин.[92] Разлог за овакав став Цетиња ваља тражити у чињеници што се хтјело избјећи компликовање положаја Црне Горе у вријеме рада међународне конзулске комисије на пацификацији Херцеговине и устанка у долини Лима, требало је сачекати на њене резултате.

Машо Врбица био је доста добро упућен у тајне црногорско-српске преговоре и, наравно, у несугласице које су избиле око вођења рата против Турака. Он је у свему подржавао ратоборне планове војводе Мирка, па је и сам утицао на њега да Србију треба по сваку цијену изазвати да се ангажује на пружање активне подршке ослободилачком покрету. Намјеравао је да са својим одредом продре у Санџак, заузме Пљевља и друга мјеста до српске границе, чиме би натјерао Српску владу или да узме „мач у руке" или да пред јавношћу призна своју неодлучност.[93] Врбичин план продора до српске границе имао је за циљ и да испита да ли је лош пријем Васојевићког одреда, који је у међувремену био стигао на српску границу по наредби књаза Николе, био резултат смишљеног става српске владе. Јер, ако Србија „хоће подло поступат, знаћемо кад јој ја на границу дођем". Ваљало је да Црна Гора сазна шта српска влада намјерава с Васојевићима („Оће ли пуштат те људе или не . . ."[94])

У вријеме док је Машо Врбица припремао устанак у Затарју и разрађивао планове о ослобођењу Пљеваља, у Доње Васојевиће стигао је агент спрске владе Јован Николић — Тисовац, родом Херцеговац, иначе држављанин Србије. Његов долазак у Васојевиће услиједио је, изгледа, одмах по преласку Васојевићког одреда преко Санџака у Србију. Тисовац је објашњавао да га је српска влада послала уцентар ослободилачког покрета према Санџаку са задатком да старјешинама „побуњеног народа" пренесе поруку и савјет да не слушају обећања Омер-паше Латаса да не клону духом, већ да одбију услове о амнестији и да се оружјем у руци наставе борбу. У писмима за Маша Врбицу и устаничке старјешине савјетовано је да се устанак прошири све до граница Србије, гдје ће се устаницима, наравно, пружити обилата помоћ у наоружању и храни. Устаничке снаге требало је да тамо добију помоћ и у хиљадама српских добровољаца.[95]

Занимљиво је истаћи да Гавро Вуковић у својим мемоарима не спомиње долазак Тисовца у Васојевиће јуна 1861. године. Истина, он говори о доласку и врзмању српских агената по Васојевићима. Ипак, може се поставити питање: да ли је Тисовац био стварни агент српске владе, без обзира на то што се он тако представљао? Оно што је он пренио као поруке кнеза Михаила Васојевићима и старјешинама осталог „побуњеног народа" и Машу

Врбици, на први поглед одудара од ондашњег званичног става Србије у односу на ширење устанка и њено ангажовање у борби против Турске. Могућно је да је Тисовац дошао баш у оно вријеме у Васојевиће, када се сазнало за неповољан пријем Васојевићког одреда у Србији, у име неког од босанских одбора који су дјеловали у Београду — да би устанике охрабрио да истрају у оружаној борби, обећавши и њима и Машу Врбици помоћ ако прошире устанак до српских граница. Шта је све од овога тачно, тешко је рећи. Чини се ипак да се књаз Михаило не би служио Тисовцем као својим повјереником да обећава устаницима оно што његова влада није намјеравала да испуни. Тешко је повјеровати да је он послао Тисовца у Васојевиће с намјером да свјесно „обмане Врбицу и устанике и појача неспоразум са Црном Гором", како закључује Р. Јовановић.[96] Тако, долазак Тисовца у Васојевиће остаје за сада недовољно расвијетљена епизода у односима Србије и Црне Горе.

Некако у исто вријеме када је на Цетињу одлучено да се Маша Врбица упути у Потарје да диже устанак, књаз Никола и војвода Мирко су позвали војводу Миљана Вукова и повјерили му да организује један одред од устаника и Васојевића из црногорске границе, ради преласка у Србију. Задатак је повјерен Васојевићима, пошто су били најближи Србији, њихови људи најбоље су познавали тајне пролазе преко Санџака, а осим тога војвода Миљан Вуков сматран је на Цетињу још за владе књаза Данила као најподеснија личност за национални рад у Старој Србији. Слање Васојевићког одреда у Србију требало је да послужи ценогорском владару ради важних политичких плнова о којима је било говора у контактима с кнезом Михаилом од краја 1860. године. Међутим, прави разлог слања Васојевићког одреда у Србију држан је у строгој тајности, а њихов прелазак преко територије Новопазарског санџака морао је бити илегалан, пошто је пут до српске границе на Јавору био скопчан са многим опасностима, јер је простор којим је требало проћи био насељен претежно муслиманским живљем и боље контролисан од стране турских војних и управних власти. Књаз Никола је војводи Миљану Вукову рекао да ће Одред у Србији бити добро примљен. Уопштено је одредио задатак Одреда — да успостави директан контакт између Црне Горе и Србије.[97] Говорило се, наравно, и о потреби преноса неког ратног материјала из Србије у Црну Гору.

Гавро Вуковић на једном мјесту каже да су војвода Мирко и књаз Никола најприје били ријешили „да пошаљу у Србију три стотине Црногораца да прећу преко Санџака оружани до границе српске", па су и наредили „добром капетану попу Јосифу из Загрђа да им скупи из своје простране капетаније те момке" и да их тајно пошаље у Србију. Сасвим, наивно и противрјечно, Вуковић пише како је капетан поп Јосиф приступио „извршењу наређења", скупивши нешто војске и то, „разумије се, тајно" од војводе Миља-

на Вукова и Васојевића. Али, наводно, сакупљени Србљаци су на ту експедицију гледали с неповјерењем, па се нијесу одазвали позиву капетана Јосифа.[98] Тек кад су се књаз Никола и војвода Мирко увјерили да Србљаци не могу извршити један овакав подухват позвали су, наводно, Миљана Вукова и повјерили му организацију експедиције.[99] Међутим, Марко Цемовић сасвим увјерљиво пише да је син војводе Миљана неоправдано бацио „кривицу на опрезног и мудрог попа Јосифа", који се као „главар васојевићких Србљака" држао договора раније углављеног са Србијом — „да се за џебану шаљу по четири до пет људи", а не да се иде са овако великом експедицијом „коју је организовао војвода Миљан не знајући њен задатак".[100]

Поп Јосиф Поповић је и прије овога похода одржавао тијесне везе са Србијом. Из мемоарских списа Николе Христића види се да је још стари кнез Милош обећао Црногорцима да дâ нешто џебане, па се тога обећања држао и његов син кнез Михаило. Наиме, српски владар је саопштио књазу Николи да је спреман да испуни очево обећање. Књаз Никола је послије тога издао „налог попу Јосифу (Поповићу) из Васојевића да пошаље своје људе кроз Турску до ужичке границе, гдје ће примити барут". Све се „ово држало у тајности, било је углављено" — каже Христић — „да прије свега српска влада дотури барут до границе и да тек тада извијести попа Јосифа, те да пошаље људе у групама од четири до пет, јер се само на тај начин могао барут пренијети кроз Турску непримијећено".[101]

Набавка оружја и џебане у Србији и њен пренос преко Санџака био је један, истина од споредних, путева којим су се устаници Горњег Полимља снабдјевали у оно вријеме ратним средствима. Чинили су то раније само појединачно и разумије се тајно. Али, овога пута српска влада је за набавку џебане, коју је требало да транспортује са српске границе у Васојевиће људи капетана попа Јосифа, одвојила позамашна намјенска финансијска средства. Тако је неком повјерљивом човјеку из државне благајне „дато 400 ћесарских дуката да купи барут из државних магацина у Ваљеву" и да га пренесе и „смјести на подесно мјесто у близини границе..." Са овим је београдска влада упознала и начелника округа ужичког, како његови органи не би чинили сметњу том повјерљивом лицу које је имало задатак да обезбиједи набавку џебане. „Кад је ово свршено" — биљежи Христић — „јављено је попу Јосифу да пошаље људе према споразуму",[102] да преузму муницију и барут. Дакле, првобитна замисао била је да капетан поп Јосиф организује пребацивање ратног материјала са српске границе слањем мањих група од четири до пет људи, које би се кретале непримећено хајдучким стазама.

Међутим, у мају 1861. године, на Цетињу се дошло на идеју да се слањем у Србију једног већег одреда не само успостави директна веза између Црне Горе и Србије, него и да се српска

влада на неки начин натјера да уђе у рат против Турске и напусти дотадашњу опрезну политику. Више није био циљ само пренос ратног материјала у Црну Гору, већ је Васојевићки одред имао циљ „да послужи као оружје да се Србија увуче у рат . . .“[103]

Војвода Миљан Вуков је задатак за организовање одреда ради преласка у Србију добио лично од војводе Мирка Петровића који га је тим поводом позвао на Цетиње.[104] Одмах по повратку у Васојевиће приступио је формирању овог специјалног одреда. Он је знао да одред мора бити састављен од најбољих ратника па је издао наредбу да се из сваке капетаније изабере по тридесет најбољих бораца. Припадници одреда морали су бити искусни и освједочени борци, добро наоружани, јер је требало силом оружја крчити пут кроз Санџак до границе Србије. Крајем маја 1861. године, одред је формиран код манастира Ђурђевић ступова, гдје су одређене његове војне старјешине. За команданта Одреда именован је капетан Шујо Шћепанов Драговић, а за његовог замјеника Милун Новов Вешовић, љеворечки капетан. У одреду су били још два капетана и више официра (стотинаша), барјактара, перјаника и других првака из Доњих и Горњих Васојевића. У састав Одреда ушла су и три Катуњанина, који су, вјероватно, имали посебну улогу, односно задатак у овом походу. На основу упутстава добијених на Цетињу, војвода Миљан Вуков је борцима рекао да ће их Србија лијепо примити, јер је, наводно, све било унапријед договорено. Међутим, прави разлог слања Одреда у Србију војвода Миљан, изгледа није знао. Прави разлог није сазнао ни његов син Гавро Вуковић, иако је неколико деценија касније, као дугогодишњи министар иностраних послова Црне Горе, имао увида у повјерљиве дипломатске хартије двора Петровића. Он само кратко каже да је о походу Васојевићког одреда слушао „разне верзије“, али како су му изгледа „невјероватне“ није их ни „прибиљежио“. Ни други који су се интересовали за овај догађај нијесу сазнали прави разлог упућивања Одреда у Србију.[105]

Тако се Васојевићки одред прихватио задатка да се пробије у Србију, а да није знао прави смисао и циљ тог похода. Радослав Вешовић, у вези са слањем Одреда у Србију и мотивима који су руководили књаза Николу, пише: „Неки налазе да је хтио тиме да подстакне и припреми опште расположење у Србији за рат са Турском, који је ускоро послије тога следовао године 1862, неки пак објашњавају, да је то учинио по претходном споразуму са кнезом Михаилом и да је требало да те чете донесу из Србије неку муницију и ратни материјал“. Поред ових, он наводи као један од разлога и жељу књаза Николе да се овом експедицијом реваншира Србњацима за њихов долазак у Васојевиће и на границе Црне Горе у доба првог српског устанка.[106] Но, без обзира на то што нијесу знали прави политички смисао свог задатка, припадници Одреда били су увјерени да је он необично важан и за Црну Гору и за Србију, те су се радо отиснули у неизвјесност ње-

говог извршења. Деликатност повјереног им задатка и опасност похода, одлучност ратника и борбено одушевљење устаничког народа учинили су да је чин њиховог одласка имао карактер народне светковине, сличне онима које опјевају народне пјесме. Одред је свечано постројен и причешћен, а игуман Никодим Зечевић ослужио је са манастирском братијом свечану литурђију у манастиру Ђурђевим ступовима. Народ Васојевића масовним учешћем на збору код Манастира још више је увеличао чин тог похода. Одред је бројао око 260 бораца.[107]

Војници у Одреду били су снабдјевени „брашњеником од манастирских намирница". Одред је кренуо почетком јуна 1861. године преко Полице и Бихора у правцу Пештери. Пратили су га војвода Миљан Вуков и игуман Никодим Зечевић с већим бројем главара и војске све до Ђаловића клисуре. Али, како је Одред превалио пола пута без борбе, војвода Миљан Вуков, игуман Никодим и остали главари с војском су се вратили, док је Одред наставио пут у правцу Сјенице и Јавора.[108]

Све што се догађало у Доњим Васојевићима будно су пратиле околне турске власти. Оне су сазнале да се у Васојевићима припрема нека војска, али нијесу могле докучити куда би она могла бити упућена. Због тога су подједнако били на опрезу плавогусињски бегови, Руговци и Бихорци и рожајске власти. Па, ипак, када је Васојевићки одред почетком јуна упао у бихорска села, изненађење је било велико, али, док су се Бихорци снашли и прибрали, експедиција је превалила пола пута без икакве борбе. Све што су Туци из Бихора могли предузети било је да алармирају турску војску у Сјеници и Пештерце, па су брзо дуж територије, којом се Одред кретао, постављене засједе, те се даље кретање одвијало уз сталне борбе. Сада је на Васојевићки одред напао с леђа и бег Ћоровић, из правца Сјенице им је изашао у сусрет Омер-ага Чавић, а стигло је и појачање из турског гарнизона у Сјеници. Крвава борба вођена је нарочито при изласку из Ђаловића клисуре на пештерску висораван. Одред се пробио уз губитке: два мртва и девет рањених. Турске снаге имале су много веће губитке.[109] Упркос засједама и бројчаном преимућству Турака, Васојевићки одред је успио да се пробије до српске границе, носећи собом и рањенике. Одред је прешао српску границу 8/20. јуна 1861. године.[110] Никола Христић је у својим мемоарима о томе забиљежио: „Неки од ових људи су били рањени, сви су били у бедном стању, без новца и хлеба".[111]

Обавијештена о преласку црногорског одреда преко њене територије, а заплашена од ширења ослободилачког покрета у Новопазарском санџаку, куда је водио главни друм за Босну и Херцеговину, Порта је преко београдског паше уложила врло оштар протест српској влади, захтијевајући да се приспјела црногорска војска одмах уклони из земље. Турској се с протестом код Српске владе придружила и Аустрија. Она се на овај корак одлу-

чила због страховања од зближавања Црне Горе и Србије и њихове заједничке акције против Турске из чега би обје државе могле изаћи ојачане. Плашила се Аустрија да се ове јужнословенске земље не прошире на Херцеговину и Босну, да не добију заједничке границе у Санџаку, што би стварало препреку на путу њене економске и политичке пенетрације преко Санџака у правцу Косова и Вардарске долине. Отоманска влада је, поред осталог протестовала и због тога што је овим потезом Црне Горе био повријеђен њен територијални интегритет — с разлогом се плашила да продор црногорског одреда у Србију, може да значи увод у покрете ширих размјера, односно да претходи припремању Црне Горе и Србије за рат против Турске.

Влада кнеза Михаила нашла се у двоструко неугодном положају због преласка Васојевићког одреда на територију Србије: није знала како да поступи с Васојевићима, а требало се оправдати и пред Портом и европским силама, нарочито пред узнемиреном сусједном Аустријом и дати доказа да она нема везе с устанком на сјеверним границама Црне Горе и припремама Цетиња за рат против Турске. Сама Српска влада је, по свему судећи, била доста изненађена доласком Васојевићког одреда на њену територију. Изненађени су били и њени гранични органи на Јавору. Одред је остао три дана на граници, чекајући наређење из Београда куда да се даље крене. На граници није било ни прихватилишта, ни хране, а ни љекара да се помогне рањеним и напаћеним војницима. Пограничне српске власти нијесу могле готово ништа да пруже војницима за исхрану, па су они почели да насилно одузимају намирнице од становништва.[112]

На протест Порте, српска влада била је принуђена да изда наредбу да се црногорски одред разоружа, а да се његови припадници привремено размијесте по градовима у унутрашњости Србије. Влада је послала, 9/21. јуна 1861. године на границу Ранка Алимпића с наређењем да Васојевићки одред разоружа или силом поврати на турску територију. Алимпићу је стављена на располагање „полицијска власт и оружана снага округа ужичког", да би могао да спроведе што ефикасније наређење своје владе. Припадници Васојевићког одреда су Алимпићу пружили отпор кад им је саопштио одлуку о разоружању и размјештању по градовима Србије.[113] „Према властима били су непослушни" — каже Н. Христић — „а оружје нијесу хтјели предати. Хтјели су, пошто-пото, да се врате преко Турске, но ово им није било дозвољено, јер су их Турци очекивали и поставили свуда страже и засједе, те би сви погинули".[114] Ранко Алимпић је с доста тактичности приступио спровођењу у живот наређења своје владе. Он је имао пуно обзира према овим храбрим ратницима који су се, увријеђени поступком Српске владе, тешка срца одвајали од оружја, али их је, ипак, морао разоружати. У својим записима Алимпић каже како су то били „дивни по избору дјетићи", у разним

бојевима „опробани борци и врло упорни„. Разоружање Васојевићког одреда Алимпић је извршио с много тешкоћа, а онда је људство у групама од 15—20 људи послао у градове Чачак, Ваљево, Крагујевац и друга мјеста, гдје су добијали одјећу, обућу, храну и новац за издржавање.[115] Ипак, један мали дио Одреда није хтио да положи оружје, него је покушао да се пробије натраг преко турске територије у Васојевиће.[116]

Пријемом у Србији Васојевићи су били озлојеђени и збуњени зашто се поступа према њима као да се налазе у непријатељској а не братској земљи. Они су, супротстављајући се предаји оружја Алимпићу, говорили да су дошли у Србију да добију од ње помоћ за брорбу против Турака, а не да јој положе оружје. Чак су предложили Алимпићу да он формира један одред Србијанаца од 400—500 људи и да онда заједнички упадну у Херцеговину. Сматрали су да би тако ова два одреда, заједно с устаницима, могла пресјећи главну саобраћајницу између централних области Турског царства и Босне и Херцеговине и обезбиједити директну сарадњу између Црне Горе и Србије. Међутим, Алимпић им је доказивао да је Србији немогуће да учествује у ширењу устанка, да она нема намјеру да улази у рат, па је енергично захтјевао да сви припадници Васојевићког одреда предају оружје и пођу онамо гдје им буде одређено мјесто боравка. Тек послије притиска, опкољени од српских чета, а измучен глађу, Васојевићки одред положио је оружје. Српска влада је тиме задовољила Порту и бечки двор.

Прелазак Васојевићког одреда на територију Србије изазвао је велико интересовање и у дипломатским круговима у Београду. Догађај је довођен у везу са ширењем и снажењем ослободилачког покрета на простору између Црне Горе и Србије, као и других неослобођених области. Страним представницима у Београду Српска влада објашњавала је да је Васојевићки одред претежно састављен од турских држављана, који су устали да траже побољшање свога положаја. То је тумачено жељом београдских званичних кругова да се умањи одговорност Црне Горе за повреду територијалног интегритета Турске и стварање повода за ратни сукоб. Наиме, српска влада је изјавила да Васојевиће неће дуго држати на својој територији, већ ће их што прије вратити у Црну Гору. Аустријска влада била је спремна да им одобри прелазак преко њене територије, али само без оружја.[117]

Књаз Никола је био веома изненађен овако брзим и озбиљним реаговањима Порте и бечке владе због преласка Васојевићког одреда у Србију. Али, много више био је изненађен држањем владе кнеза Михаила, која је од црногорског владара затражила мишљење шта да ради с разоружаним Васојевићима. Цетињски двор је уложио протест српској влади, затражио да се с борцима Одреда коректно поступа и да им се омогући повратак у Црну Гору. Књаз Никола је послао одмах у Београд капетана Мар-

тиновића с два перјаника, с личном поруком кнезу Михаилу да према Васојевићима коректно поступа, молио је да им се створе услови за повратак у Васојевиће преко турске територије. Повратак преко Аустрије уопште није долазио у обзир. Књажев повјереник имао је да објасни кнезу Михаилу да је Васојевићки одред упућен у Србију да би пренио обећану муницију и друга ратна средства до Васојевића. Након ове интервенције српска влада је заузела попустљивији став према интернираним Васојевићима. Додуше, она је и могла то да учини, јер се стишавала дипломатска галама којој су у почетку јак тон давале дипломатије Турске и Аустрије.[118]

Разоружани и растурени по разним градовима Србије, Васојевићи су имали прилике да дођу у контакт с разним политичким личностима и грађанима којима су причали о свом тешком преласку преко турске територије, дугогодишњој ослободилачкој борби на горњем току Лима, тешком стању и страдању српског становништва у Санџаку, чиме су код српске јавности изазвали прилично интересовање за ослободилачки покрет. Интернација васојевићког одреда изазвала је узбуђење и у српској јавности, која је са симпатијама гледала на ослободилачки покрет у Херцеговини и Васојевићима. Ријечју, то је учинило да се напредна јавност Србије револтира политиком владајућих кругова у Београду. То је имало утицаја на кнеза Михаила да удовољи захтјеву интернираних бораца васојевићког одреда — да им се омогући боравак у једном или два мјеста, као и да им се повећа новчана помоћ за издржавање.[119]

Вијест о разоружању Васојевића и њихова интернација по окрузима Србије брзо је стигла у Васојевиће. Разорачење у српске власти било је велико, нарочито када се сазнало да ови храбри ратници живе под веома тешким условима, као и да је неколико њих изгинуло на повратку у завичај. О томе како „планинштаци" оболијевају од „маларије" и како су лишени оружја, први је писао војводи Миљану Вукову љеворечки капетан Милун Новов, који је са својим Љеворечанима био „интерниран код Ваљева у неке нездраве поточине", молећи да се заузме код књаза Николе да им се врати оружје и омогући повратак, „јер су налазили да је боље да изгину, него да онако живе". По свједочењу Гавра Вуковића, војвода Миљан, послије пријема овог писма похитао је на Цетиње, гдје је књазу Николи и војводи Мирку изложио „жалосно стање експедиције и тражио дозволу да он пође у Србију да покупи и доведе мученике". Књаз је одбио захтјев војводе Миљана да иде у Србију ради организовања пребацивања његових људи, објаснивши да је већ послао свог официра с писмом код кнеза Михаила.[120]

Послије пријема протеста књаза Николе, кнез Михаило дозволио је да се припадници васојевићког одреда могу у мањим групама од 20—30 људи, враћати у Црну Гору преко турске те-

риторије, пошто је црногорска влада није дала сагласност да се враћају преко аустријске територије.[121] Књаз Никола, желећи да избјегне одговорност пред великим силама и Портом за слање овог одреда преко турске територије у Србију, јавно је одбијао да има било какве везе с овом акцијом.[122] Српска влада је, изгледа, у то повјеровала, тим прије што је Васојевићки одред на Цетињу третиран као устанички. Н. Христић је због тога одговорност свалио на „попа Јосифа, који није схватио политичку потребу да ранији договори остају у тајности", већ је „место да шаље поједине групице" за муницију упутио „кроз Турску читав одред војске, за који су Турци сазнали и прије него што је пошао".[123] Раније смо, међутим, показали како се одвијала читава ствар око припрема и организовања слања црногорског одреда у Србију, односно да је тај поход наређен од самог црногорског владара, те да све то није било у надлежности капетана попа Јосифа Поповића.

Пошто су Турци знали да је српска влада разоружала и интернирала Васојевиће, дигли су засједе и страже с територије куда се очекивао њихов повратак у Горње Полимље. То је, вјеровало се, гарантовало да се пребацивање чета може успјешно реализовати. Припадницима Васојевићког одреда оружје је враћено у Ивањици. Пребацивање преко границе вршено је ноћу, и све су групе срећно прошле, изузев једне.[124] Прва чета која је пошла тајно преко Санџака у Црну Гору била је капетана Милуна Новова — 29 Љеворечана и три Катњанина. Она се пуних пет дана, крајем јула, пробијала од Сјенице до Ђурђевих ступова. Чета је на путу имала више сукоба с Турцима, јер је била откривена на прелазу преко територије сјеничког среза (казе).[125] Најжешћи сукоб одиграо се на Пештери и у кланцима планине Гиљеве, гдје су чету опколиле јаке турске снаге из Сјенице, с Пештери и једна јединица низама из Новог Пазара. Положај чете постао је изузетно тежак када јој је погинуо путовођа — стотинаш Илија Петрин Стијовић. Ипак, крајњом пожртвованошћу, уз непрестану борбу, послије пет дана, чета са 26 бораца пробила се до Васојевића, са трофејима од 20 турских глава.[126] Шест храбрих ратника из ове групе погинуло је у Гиљеви.[127] Остале групе касније опрезније су се пребацивале и, углавном, срећније прошле од Љеворечке чете.

У Васојевићима је причање учесника овог похода о ономе што су доживјели на путу до српске границе, затим о необичном дочеку у Србији, као и тешком повратку преко Санџака, често преувеличано и окићено разним измишљотинама, изазивало још већи револт према српској влади и дивљење према њиховом јунаштву. И по Црној Гори су се проносиле вијести о беспримјерним подвизима Васојевића за вријеме овог похода, али се с огорчењем говорило и о односу српске владе према њима.[128]

До краја 1861. године нијесу се сви припадници васојевићког одреда вратили у свој крај — неки су остали дуже времена у Србији. Многи су у разним крајевима Шумадије стекли прија-

теље који су им помогли да пронађу подесну земљу за насељавање, у чему су им, чак, помогле и мјесне власти, па и српска влада, те су касније онамо превели и своје породице. Они су утрли пут за пресељавање и других породица из Васојевића у Србију.[129]

Због обрта политичких догађаја и става српске владе, Васојевићки одред није постигао политичке циљеве које му је књаз Никола био одредио: покренути Србију да помогне ширење ослободилачког покрета у неослобођеним крајевима. Српски кнез и његова влада, којој је на челу стајао водећи политичар грађанског друштва онога доба у Србији Илија Гарашанин, није била спремна за оружану акцију, већ се, углавном, задовољавала само вођењем националне пропаганде. Гарашанинови „повјереници и револуционарне организације имале су у оно доба више обавјештајни него револуционарни карактер у ужем смислу речи". Ни кнез Михаило, ни Гарашанин нијесу, међутим, знали да организују револуцију. Њихови методи пропаганде и ослободилачке акције од 1861. до 1868. године нијесу одговарали условима борбе која се водила на Балкану. У вези с тим, Васо Чубриловић каже: „Сувише велика опрезност и пипавост Михаилове и Гарашанинове спољне политике навела их је, стварно, да, поред оне широке општебалканске политике обрачуна с Турском под повољним међународним условима, воде упоредо и политику компромиса, споразумевања и тражења уступака од Цариграда"[130] А управо таква политика није одговарала Црној Гори, која је свом снагом потпиривала устаничке ватре у околини и утицала на стварање револуционарног покрета од југа Херцеговине до Чакора, Мокре и Смиљевиће на истоку, односно до Лима и преко њега на сјеверу, у Санџаку.

Крајње опрезни кнез Михаило, више компромисерски оријентисан у својој спољној политици него што се на Цетињу у оно вријеме знало, настојао је да књазу Николи оправда своје поступке према Васојевићком одреду, доказивањем да још нијесу сазрели услови за обрачун с Турском и да је у датој ситуацији бескорисно предузимати акције које могу „узалудно" компромитовати и Србију и Црну Гору. У циљу разјашњења неспоразума око разоружања Васојевића и њиховог третмана у Србији, кнез Михаило је крајем јула 1861. године упутио на Цетиње свога изасланика Љубомира Ненадовића, начелника управе Министарства просвете.[131] Међутим, објашњења која је Ненадовић пружио о ставу српске владе у току тродневног боравка на Цетињу нијесу задовољила књаза Николу. Нарочито је војвода Мирко био љут на држање српске владе, те га Ненадовић никако није могао увјерити у њене искрене намјере. Томе је допринијело и то што су двадесетшесторица црногорских Васојевића, Љеворечани, с капетаном Милуном Нововим, били стигли на Цетиње прије Ненадовића и поднијели извјештај о тешком страдању Одреда и крајње неповољном при-

јему у Србији. Тако је створена атмосфера у црногорској пријестоници да се сва одговорност сваљивала на београдску владу. Ненадовић се у то могао увјерити нарочито када је поменуо могућност да се преостали припадници васојевићког одреда врате у Црну Гору преко Аустрије, на шта су и књаз Никола и војвода Мирко оштро реаговали. Они су тај предлог оцијенили као подмуклу намјеру српске владе која жели да компромитује Црну Гору пред очима Европе. Наводно, књаз Никола је тада оштро и заједљиво изјавио да је спреман да у том случају војвода Мирко крене са 10.000 Црногораца до Србије и да ову покрене на оружје.[132]

Послије повратка Љубомира Ненадовића у Београд и његовог извјештаја о разговорима у Цетињу, српска влада више није ни помињала могућност повратка Васојевића преко Аустрије.[133] Они су се, као што смо истакли, враћали илегално, у мањим групама, преко Санџака. Један број их се дуже задржао у Србији, а неки су остали да онамо трајно живе.[134]

Ваља напоменути да је пут између Васојевића и српске границе представљао у оно вријеме најкраћу везу између Црне Горе и Србије. Њиме су више тајно него јавно, прелазило често из Црне Горе у Србију и обрнуто. Нарочито су Васојевићи одржавали честе привредне и друге контакте са Србијом. Овим правцем текле су и миграције из Црне Горе и Брда у Шумадију, кретали су се сточари са својим стадима на зимновник, путовали каравани за жито и другу робу, ишли су оним скривеним путевима из Васојевића и први ђаци ради стицања знања у Србији. Наравно, та путовања су се више одвијала за вријеме нешто мирнијих година. Али, прелазак Васојевићког одреда у љето 1861. године, када је свуда око Црне Горе пламтио устанак, представљао је изузетан војнички подвиг. Овај поход карактеристичан је не само по томе што је изведен силом оружја, већ и зато што је његовим организовањем Црна Гора хтјела да демонстративно покаже Србији могућност успостављања и одржавања непосредних борбених додира између двије земље, што је жељела да тим путем српску владу увуче у намјеравани рат против Турске. По томе и много чему другом овај поход остао је велики војнички подвиг и интересантна епизода у политичким односима између Црне Горе и Србије. Наиме, он је имао за посљедицу стварање и трајнијег неповјерења између званичних кругова на Цетињу и у Београду, у вријеме бурних револуционарних превирања на Балкану. Реаговање српске владе на долазак Васојевићког одреда на њену територију и лош поступак у почетку с његовим борцима изазвали су мучан утисак у Црној Гори, што је двор Петровића користио за политичке нападе на српску владу, која се пасивно држала према устанку у Херцеговини, у Васојевићима и другим крајевима у Санџаку. Књаз Никола и војвода Мирко још више су продубљивали тај јаз својим поступцима и односом према Васојевићима који су и кас-

није одлазили у Србију и одржавали непосредне везе са њом. Њихово подозрење према Васојевићима расло је с јачањем националне пропаганде Србије која је имала одређеног утицаја на Горње Полимље, поготову од средине шездесетих година деветнаестог вијека.

Цетињски званични кругови искористили су лош пријем Васојевића у Србији 1861, па су пред црногорском јавношћу приказивали српску владу незаинтересованом за ослобођење словенског живља под турском влашћу. Због тога је у Црној Гори створено неповјерење према српској влади. С друге стране, Цетиње је лош пријем Васојевића у Србији користило да потпуно увјери читаво становништво Горњег Полимља да своје ослобођење једино може остварити само чврстим ослонцем на Црну Гору и њеног владара. То је књаз Никола јасно ставио на знање Љеворечанима, када их је примио послије, заиста, мученичког и херојског повратка из Србије. Тада је све повратнике одликовао највишим црногорским одликовањем — Даниловим орденом, а затим наредио да им се у Цетињу подигне споменик, на коме су била исписана имена и живих и погинулих учесника ове групе.[135] Радило се, свакако смишљено да се ова немила епизода искористи и за сузбијање великих симпатија које су Васојевићи гајели према Србији.

Дуго времена нагађало се који је био прави разлог да књаз Никола и војвода Мирко нареде Васојевићком одреду прелазак у Србију. У оно вријеме нијесу се знале ближе намјере Цетињског двора и политички циљ овог подухвата, па је у Црној Гори и ван ње, нарочито у дипломатским круговима сила заинтересованих за политичка збивања на овом дијелу Балкана, прелазак Васојевићког одреда у Србију, разумљиво, побудио живо интересовање. Објашњења која је о овом догађају и онда и касније давао књаз Никола била су противрјечна и неодређена, те су још више уносила мистериозност у читав подухват, стварала од њега аферу у односима између Црне Горе и Србије. Томе је, изстини за вољу, погодовао и пасиван став српске владе према револуционарним збивањима око Црне Горе, њена компромисна политика с Портом и незаинтересованост за ослободилачке планове Цетиња. Све је то учинило да поход Васојевићког одреда у Србију послужи као повод за међусобна оптуживања Црне горе и Србије и продубљивање јаза неповјерења између њихових владајућих кругова. Сам поступак српске владе према Васојевићима изазвао је у почетку огорчење у читавој Црној Гори, а осуђивало ју је и јавно мнијење Србије због свега што се десило са одредом. У Васојевићима је, разумије се, читав догађај крајње неповољно примљен. Револт према Влади кнеза Михаила памтио се све до новијег времена. О њему су испредане разне приче, више нетачне и оптерећене нагађањима. Поход је послужио и народном пјевачу да на епски начин да одушка народној машти, опјевајући витештво учесника у походу.[136]

Прелазак Васојевићког одреда у Србију и негативан однос српске владе према њему коришћен је у оно вријеме у политичке сврхе, а нарочито за напад Цетињског двора на српску владу и њену политику неутралности у црногорско-турском рату 1862. године. С обзиром на то да се тај рат завршио неповољно за Црну Гору, као један од узрока црногорског неуспјеха навођено је и то што је Србија остала индиферентна према ослободилачком рату црногорског народа. Књаз Никола је настојао да неосновано оправда пораз Црне Горе, пребацујући српској влади „издајство", пошто је она у рату 1862. године остала неутрална. Посебно је истицао да је „поход Васојевића у Србију и њихов несрећни повратак оставио Црногорцима велику жалост на Србију. Нека би се ово жаловање народа и приписало обичној појави да сваки народ послије једног неуспјеха тражи оправдање у даљим, ма и неоснованим узроцима, ови су одношаји постојали и они су стање Црне Горе јако отежавали".[137] Даље, од ове констатације црногорски владар није званично и конкретно ништа саопштио у својим мемоарима. Тиме је само још више подгријао радозналост да се сазна права истина. Зато су дуго времена навођене различите претпоставке о мотивима који су утицали на књаза Николу да упути Васојевићки одред у Србију.

Једно од важних питања које се постављало у вези са походом одреда, било је да ли је, заиста, постојао неки претходни споразум између Цетиња и Београда у овој акцији, поготову што је Књаз касније давао такве наговештаје. На основу тако створеног увјерења у јавности, поступак скрпске владе према Васојевићима, као што смо већ истакли, био је предмет оштрих напада не само у Црној Гори него и изван ње. Тако ће десет година касније либерални кругови око новосадске „Заставе" користити податак о лошем пријему Васојевића у Србији 1861. године за жесток напад на политику Обреновића. „Застава" је 1871. писала да је Васојевићки одред из Црне Горе упућен у Србију по претходном споразуму с кнезом Михаилом, па се, чак, тврдило да је он лично наговарао књаза Николу да Црна Гора поведе рат против Турске, обећавши да ће и Србија поћи њеним путем.[138] Писање новосадских либерала о овом догађају демантовало је „Јединство", али тиме сумње нијесу биле отклоњене.[139]

Српској влади је дуго времена овај догађај непријатно падао, па се свим средствима трудила да докаже како претходног споразума о учешћу Србије у било каквој оружаној акцији није било и да она није била унапријед обавијештена о доласку Васојевићког одреда. Историјски извори, које смо цитирали, углавном илуструју тврдње званичних кругова ондашње Србије — да није постојао претходно постигнути споразум између Црне Горе и Србије о слању одреда у Србију. Машо Врбица, личност великог повјерења књаза Николе и војводе Мирка, који је у вријеме одласка Васојевићког одреда на српску границу радио на дизању

устанка у Санџаку и сам организовао „корпус" за операције према Србији, писао је из манастира Ђурђевих ступова, 21. јуна (3. јула) 1861. године, књазу николи да сувише не узима за љутњу оно што се догодило Васојевићима у Србији. „За Васојевиће који су у Србију моли, немојте узети ствар врућe. Промислите без никаква уговора с ове стране изненада доћ у њихову границу толико људи крвавим мачем..." Врбица, даље, каже да је Србија морала тако поступити или је, у противном, „одмах мач" ваљало да извади из корица. Зато је апеловао на Књаза да не заоштрава односе са Београдом, већ да о свему зрело и мудро расуди. У случају да се постави како „су ти људи у Србију" приспјели, Врбица је савјетовао да се каже да су из његове „чете".[140] Дакле, најупућенији човјек у тајне планове Цетињског двора негирао је постојање било каквог споразума са српском владом о преласку Васојевићког одреда у Србију. Ни Симо Поповић, који је дуго времена био блиски сарадник књаза Николе и који је у годинама велике источне кризе (1875—1878) водио највећи дио послова са Србијом, по овлашћењу Књаза, није успио да сазна, мада се за ово интересовао, да ли је било каквог политичког уговора између Црне Горе и Србије у 1861. години.[141] Поповић је и као редактор књижевних мемоара, такође, био у прилици да накнадно сазна за евентуално постојање таквог уговора, али, очигледно, да њега није било. Већ смо цитирали изводе из мемоара Н. Христића који изричито свједочи да је васојевићка експедиција предузета у циљу преноса муниције, коју је још стари књаз Милош био обећао попу Јосифу из Заграђа. Али, ни ова тврдња није комплетно и поуздано свједочанство о овом догађају.

Књаз Никола у својим мемоарима само упоштено пише да је „обновио и утврдио природни братски положај с кнезом Михаилом међу Црном Гором и Србијом", руковођен патриотском поруком „свога стрица Данила" и да је „у заједници са Србијом тражио (је) снагу народа за дјело ослобођења његова".[142] Конкретан уговор између Црне Горе и Србије, међутим, не помиње, што значи да није био ни склопљен. Међутим, непосредно послије црногорско-турског рата, чије су посљедице за Црну Гору веома тешке, љут на Србију због њеног неутралног става, изјављивао је да је такав споразум имао, али да га српски кнез није испунио. Тврдио је да је о томе имао и неки писмени документат, прије него што је Васојевићки одред отишао на српску границу. Но, касније није ово могао доказати.

У извјештајима руских конзула из Београда и Дубровника, које смо дијелом цитирали, наводи се да су Васојевићи прешли у Србију на основу неког обећања које је дао кнез Михаило Машу Врбици, приликом његовог боравка у Београду, почетком 1861. године. Али, ни у овим извјештајима не тврди се да је постојао споразум између два владара, а да је такав документ постојао, с обзиром на висок степен пријатељства у српско-руским односи-

ма у оно вријеме, руска влада би морала бити упозната с њим. Ни дипломатски представници других европских држава не помињу никакав савезни уговор између Црне Горе и Србије у 1861. години.

Од свих истраживача црногорско-српских односа онога доба највише се бавио расвјетљавањем овог питања Р. Јовановић, који је утврдио „да уговора, посебно писменог, између књажева Михаила и Николе није било". Јовановић о томе закључује: „Постојало је само усмено обећање кнеза Михаила, дато Машу Врбици, у Београду, о давању помоћи у муницији. Још тада је, како је изнесено, кнез Михаило сумњао у могућност пребацивања муниције из Црне Горе".[143] Што се тиче активног помагања устанка у Херцеговини и Санџаку, такву обавезу српски кнез никада није био преузео.

У оно вријеме, као што смо раније истакли, Србија није била спремна за рат, те није жељела никакво компромитовање у очима Турске и европских сила. Уосталом, она је досљедно прихватила савјете Горчакова да се уздржава од помагања устанка на Балкану прије него за то буду створени повољни услови. Званични кругови Црне Горе, међутим, нијесу о свему томе водили рачуна, него су Васојевићки одред упутили у Србију без претходног споразума с кнезом Михаилом и његовом владом. Слањем бројног одреда црногорски двор је изазвао Порту, што је водило компромитацији и Црне Горе и Србије пред великим силама, које су их могле окривити као изазиваче рата с Турском.[144] А управо је младом Књазу и његовом ратоборном оцу војводи Мирку, изгледа, било стало до политичког компромитовања Србије пред Турском, требало је српску владу натјерати да се активно ангажује у устанку и припреми за предстојећи рат. То је, несумњиво, био главни политички циљ слања одреда у Србију. Кретање Васојевићког одреда кроз Санџак требало је да покрене хришћански живаљ на устанак. Рачунало се да ће се овом одреду придружити добровољци из Србије и да ће заједничком операцијом пресјећи везе између средишњих дјелова Турског царства и Босне и Херцеговине, допринијети јачању устанка између Таре и Лима, на чему су радили војвода Миљан Вуков и Машо Врбица, и тако помоћи херцеговачким устаницима да се ослободе турске власти. Биле су то више лијепе жеље званичних кругова на Цетињу, него израз реалне политичке процјене. Дакле, ови мотиви, а не само пренос муниције, били су одлучујући што су књаз Никола и војвода Мирко послали Васојевићки одред да силом оружја прокрчи пут у Србију.

Руски конзул у Београду Влангали дошао је до закључка да је задатак поменутог црногорског одреда био, такође, да придобије за борбу против Турске и „много саплеменика" из Кнежевине Србије. Али, и он и други његови колеге у почетку су извјештавали своје владе да је Васојевићки одред упућен са циљем да

пренесе муницију и други ратни материјал из Србије, пошто је аустријска влада забранила увоз оружја у Црну Гору преко своје територије.[145] Тек касније, Петковић је сазнао од војводе Мирка да је експедиција послата у Србију, када се сазнало да агенти српске владе крстаре по Херцеговини и да су били код Луке Вукаловића, тражећи да с устаницима крене у правцу Србије. Српски агнети обећавали су да ће добро примити херцеговачке устанике и да ће их снабдјети оружјем, новцем и другим ратним материјалом.[146] Неке агитације у том смислу било је и у Васојевићима, гдје се појавио Јован Николић — Тисовац, издајући се за агента српске владе са захтјевом да устаници не клону духом, већ да шире устанак према границама Србије. Видјели смо да је он обећавао да ће устаници од Србије добити појачања у добровољцима и бити снабдијевени ратним материјалом и другим потребама. Ипак, извори су шкрти да би се поуздано могло закључити да су агенти српске владе могли да дају таква обећања у име њено, када је познато да је она имала уздржан став према устанку.

Поход Васојевићког одреда у Србију може се разумјети само као дио комплексног и замашног плана Црногорског двора за покретање општег устанка словенског становништва и вођење рата против Турске. Тај план подразумијевао је не само проширење Црне Горе на сусједну Херцеговину него и на Санџак. Исти циљ имали су да остварују према границама Србије Машо Врбица, покретањем устанка на простору од Колашина до Пљеваља и Дрине, и војвода Милан Вуков, на простору од границе Васојевића — Љешнице до Јавора. За остваривање везе са Србијом најпогоднији су били Васојевићи, као најистуренији слободни дио Црне Горе и устанички простор. Васојевићки одред је, дакле, имао бити претходница ширих операција које су послије формирања устаничког „корпуса" Маша Врбице, требале да услиједе у Санџаку. Овим продором Васојевићи су показали да је могуће пресјећи жилу кукавицу којом су били повезани средишњи дјелови Турског царства и Босна и Херцеговина. Али, поход је, с друге стране, показао и то да је ширење устанка према границама Србије, без њеног активног учешћа, готово немогућно. Устанак је у Санџаку могао добити масован карактер само ако би се у њему ангажовала и Србија. У Цетињу се то знало, па се свјесно ишло на то да се српска влада придобије за план ширења устанка на Балкану и вођења ослободилачког рата. А када се у томе није успело дипломатским убјеђивањем, војвода Мирко је рачунао да ће то постићи оружаном акцијом која би толико компромитовала Србију у очима Турске да јој не би било, резоновао је он, другог излаза до отвореног помагања устанка. Учешће Србије у устанку допринијело би олакшању вођења рата Црној Гори, за који ју је спремао војвода Мирко. Перспектива успјешног вођења даље ослободилачке борбе тражила је директне борбене додире између Црне Горе и Србије. Забрана бечке владе да Црна Гора увози

оружје и други ратни материјал преко њених лука у Бококоторском заливу, тјерало је званичне кругове на Цетињу да траже излаз у директном повезивању са Србијом. Из тих разлога није био безначајан ни задатак Васојевићког одреда да из Србије пренесе одређене количине муниције и других ратних средстава неопходних устаницима у Васојевићима и Црној Гори уопште.

Најзад, поход Васојевића у Србију показао је да ће Турска уложити све снаге да онемогући стварање заједничких граница Црне Горе и Србије. Јачањем својих гарнизона око Васојевића — у Гусињу, Пећи, Рожајама, Новом Пазару, Сјеници, Бијелом Пољу и Колашину, — Порта је показала одлучност да и убудуће спријечи извођење сличних акција према Србији, а нарочито да онемогући саобраћај између Васојевића и Србије. Па, ипак, и касније, Црна Гора ће преко Васојевића бити упућена на одржавање веза са Србијом. Али, тај пут био је и тежак и врло опасан. Кнез Михаило је о томе писао књазу Николи, 28. јула 1865. године, између осталог, и ово: „Не налазим више за нужно да би се између нас установио посебан саобраћај преко Васојевића, пошто је... и врло тежак и опасан".[147]

Покушај књаза Николе и војводе Мирка да слањем Васојевићког одреда на српску границу, у љето 1861. године, увуку Србију у сукоб с Турском завршио се без успјеха. Послије овог догађаја дошло је до погоршања црногорско-српских односа. Касније ће Херцеговина и Горње Полимље постати још више јабука раздора између владајућих кућа Петровића и Обреновића. И једна и друга династија су у спољнополитичким плановима ове просторе третирале својим, што је неминовно водило династичким сукобима. Илија Гарашанин, поставши предсједник Владе у Србији (од 1861. до 1867), успоставио је у Херцеговини, као и у Босни, мрежу тајних организација које су имале задатак да припремају устанак ради присаједињења ових земаља Србији. По његовим инструкцијама у овим су покрајинама 1861. године и касније радили тајни агенти за српске интересе.[148] У оно вријеме агенти српске владе крстарили су и Полимљем, односно боравили су и међу васојевићким устаницима.[149] Званични цетињски кругови су на та крстарења српских агената по Васојевићима нерадо гледали, утолико прије што београдска влада није жељела да се одлучније ангажује у устаничком покрету. Због тога су војвода Мирко и књаз Никола у јесен 1861. године јавно изражавали своје незадовољство кнезом Михаилом, квалификујући његову политику „сумњивом и дволичном", прекоријевали су „га за егоистичке и по Црну Гору непријатељске намјере".[150] На Цетињу се сматрало да Србија, као богата земља, треба да помогне Црној Гори у новцу и ратном материјалу ради истискивања турске власти из Херцеговине и Горњег Полимља, али у овим областима главну ријеч требало је да води династија Петровића, јер ове области у цјелини требало је да припадну Црној Гори, а не Србији[151] Династија Пет-

ровића постајала је све огорченија на кнеза Михаила не само због његовог крајње обазривог става према Турској и ослободилачким покретима у Херцеговини, Затарју и Горњем Полимљу, него и због политике ривалства према Црној Гори. Књаз Никола и војвода Мирко су се јако плашили да кнез Михаило не искористи какву околност, па да Херцеговину и крајеве између Таре и Лима присаједини Србији, што би за Црну Гору представљало огроман губитак. Зато су свим силама радили да Херцеговину и области до Лима, па и преко њега, када је ријеч о простору на његовим горњим токовима, припоје Црној Гори; за остварење тог циља нијесу жаљене велике људске и материјалне жртве. Из тих разлога зазирало се од сваког Србијанца који би се запутио у ове области.

Ривалство између Црне Горе и Србије и суптрништво њихових интереса у Горњем Полимљу чинило је да се црногорски владајући кругови зазирали да се устанички простор Горњег Полимља, нарочито онај с десне стране Лима, једног дана не припоји Србији. За такво страховање било је извјесног основа. Овај простор историјски чинио је саставин дио Старе Србије, па га је српска влада сматрала својим пољем националног рада и политичког утицаја. За Црну Гору то је значило онемогућавање територијалног ширења у правцу Санџака, као и њено спутавање да ојача као држава која је имала своје државне и династичке интересе и циљеве на тој ствари. Горње Полимље било је и онда и касније све до 1878. године, а берански крај и до 1912. године, један од камена спотицања у односима између владајућих кругова Цетиња и Београда. Ривалство је почело да долази до изражаја са поновним избијањем васојевићког устанка 1861—1862. године, који се развијао под непосредним утицајем Црне Горе, али ће се још више осјетити у периоду велике источне кризе (1875—1878). Зебња Цетињског двора од јачања утицаја српске владе у Херцеговини и на горњим токовима Лима, посебно стрепња да из ових области не буде истиснут утицај Црне Горе, имала је, донекле, лоших посљедица за развој устаничког покрета у Херцеговини и Горњем Полимљу. Нарочито је врло изразит сукоб интереса избио у 1861. и 1862. години у Херцеговини, гдје је због политичких веза између српске владе и устаничког покрета дошло до отвореног сукоба између војводе Луке Вукаловића и војводе Мирка. Посљедица тог сукоба било је удаљивање првог с положаја команданта устанка у Херцеговини.[152]

Од средине 1861. па до завршетка црногорско-турског рата 1862. године, нема трагова о посебним везама између васојевићких устаника и Србије. Разлог томе ваља тражити у политици неутралности коју је досљедно спроводила српска влада у односу на устанак у заграничним крајевима Црне Горе.

ПОЗИВИ ОМЕР-ПАШЕ ЗА УМИРЕЊЕ ДОЊИХ ВАСОЈЕВИЋА

Раније смо показали да је Прта, на притисак представника великих сила, прихватила образовање међународне комисије, чија је дужност била да нађе начина да дође до споразума између устаничких снага и турских власти и да се смири устанак у Херцеговини и долини Лима. Порта је, у исто вријеме, одредила румелијског војног заповједника сердар-екрема Омер-пашу Латаса да у њено име спроведе пацификацију устанка у побуњеним крајевима. Европска дипломатија је, као и сама Парта, била врло заинтересована да се устанак не прошири на друге словенске земље, које су биле под утицајем ослободилачке пропаганде Црне Горе, па и европских револуционарних идеја. Нарочито је Аустрија била заинтересована за пацификацију Херцеговине, јер је назирала опасност да би се из устанка херцеговачке раје могао развити устанак и на њеном простору.[153] Револуционарна ситуација у овом дијелу Европе није одговарала ни једном европском двору, па су све велесиле ишле на то да се устанак око Црне Горе смири и да се постигне трајнији споразум између побуњеног становништва и локалних турских власти.

Још прије него је међународна конзулска комисија, — коју су чинили представници Аустрије, Русије, Француске, Енглеске и Пруске — отпочела рад у Мостару, француска дипломатија је сматрала да она треба да се позабави и рјешењем питања Доњих Васојевића.[154] Европска комисија се, међутим, није посебно бавила тим питањем.[155] Али, прокламација („Обављеније") Омер-паше Латаса, коју је, у споразуму с међународном комисијом у Мостару, 2/14. јуна 1861. године упутио побуњеним и непобуњеним реонима у Херцеговини,[156] односила се и на Доње Васојевиће, који нијесу признавали турску власт, нити границе утврђене од стране европске комисије 1858. и 1958. године.[157]

У прокламацији Омер-паша је стављао до знања Херцеговцима и становништву Доњих Васојевића и других узбуњених окружја да га је султан послао у Херцеговину, одредивши му задатак да испита „све што није било право" и да то што је било неправо „право начини". „С овом царском заповједи" дошао је међу устанички народ „да му царску милост и његово милостиво срце" покаже. Обећавао је, дакле, у име Порте, амнестију устаницима и концесије у осам тачака: (1) да свако село изабере по једног или двојицу старјешина („мухтара"), које би Омер,паша признао и привредио; (2) да свака нахија изабере једног или двојицу „коџобаша" из реда људи у које је становништво имало повјерења; (3) да се слободно могу градити цркве и постављати звона на црквама; (4) да се заптијама забрањује коначење у хришћанским кућама, већ да се у сваком селу у ту сврху одреди посебна просторија; (5) да се аграрни односи имају уредити по узајамном споразуму ага и чивчија на основу ранијег договора између бо-

санско-херцеговачке делегације и турских власти; (6) да се порези прикупљају преко народних старјешина; (7) да се владике постављају из реда црквених лица „од вашега народа који знају и говоре ваш језик" и (8) да ће се народу пружити помоћ да може за себе куповати земљу. Омер-паша је завршио прокламацију увјеравањем да ће устаницима бити опроштено за све „што је до сада било", али су, истовремено, упозоравани да је неопходно да се што прије одрекну поступака и стања, које би их могло бацити у „потпуну пропаст . . ."[158] Прокламација је растурена по свим крајевима Херцеговине и Горњег Полимља, уз пропратна писма комесара великих сила који су увјеравали устаничко становништво да с повјерењем прихвати Портина обећања.[159]

Комесари су упутили и писмо књазу Николи, шаљући му у прилогу и знатан број примјерака Омер-пашине прокламације, молећи га да их преко својих пограничних власти растури у заграничне устаничке крајеве и да дјелује својим ауторитетом, како би становништво изразило покорност своме суверену.[160] Црногорски владар је с резигнацијом одбио да растура Омер-пашину прокламацију међу хришћанским становништвом, мотивишући да је такав захтјев неспојив с његовом улогом, положајем и интересима црногорске државе.[161] На Цетињу се гледало на устанке у Херцеговини и на Лиму као на дио ослободилачке борбе црногорског народа, као на покрет који је животно повезан с интересима Црне Горе. Зато званични кругови нијесу ни помишљали да утичу на устаничко становништво да прихвати покорност Турцима. Црногорски народ стално је показивао спремност да и мимо жеље и одобрења свога правитељства пружи помоћ и Херцеговцима и Васојевићима у њиховој тешкој борби. Омер-паша је то добро знао, па је од почетка ове своје мисије покушавао да на све могуће начине испровоцира Црну Гору да она прва отпочне ратне операције против Турака.[162]

Послије објављивања Омер-пашине прокламације, Цетиње је одлучило да сенатора и војводу Ива Радоњића упути међу херцеговачке устанике да им пренесе став Црне Горе у односу на прихватање или одбијање прокламације. У Васојевићима тај став пренио је устаничком вођству војвода Миљан Вуков, непосредни вођа покрета. На Скупштини представника херцеговачких племена, у Бањанима, одржаној 9/21. јуна 1861. формулисана је изјава поводом Омер-пашине прокламације, којом је, у ствари, изражена сумња у миран исход рјешења херцеговачког питања. Одговор на писмо међународној комисији од 2/14. јуна и на „Објављење" Омер-паша, формулисан је, по савјетима са Цетиња, јединствено у име „све сиротиње и вјерног народа султанова у Зупцима, Бањанима, Рудини и Пиви"; у њему је дата општа оцјена прокламацij, а затим и конкретне примједбе на сваку њену тачку. У ствари, Омер-пашина прокламација није прихваћена, али није ни одбијена.[163] Нешто касније, одговор међународној комисији, иден-

тичне садржине, упутили су и устаничке вође сјевероисточне Херцеговине. Међународна комисија сматрала је да устанички одговори представљају озбиљну основу за наставак преговора, али Омер-паша није био задовољан одговорима.[164]

У почетку није било никаквог договора на Омер-пашину прокламацију једино из Доњих Васојевића. Устаници на Лиму морали су бити разочарани садржином Омер-пашине прокламације, која је од њих тражила покорност султану и обећавала им неке унутрашње слободе које су они уживали још прије устанка. Због тога су били ријешили да без обзира на обећања, до којих, узгредно речено, нијесу много држали, наставе с ослободилачком борбом, увјерени да је за њих једини излаз побједа и присаједињење Горњег Полимља Црној Гори. На то су их упозоравале и вијести да ће их турски околни војни заповједници покорити силом оружја.

Крајем јуна 1861. године Абди-паша послао је у Гусиње батаљон низама, наводно да онамо успостави ред. У Скадру се слање овог батаљона доводило у везу с вијестима да се против Васојевића припрема велика експедиција, која би их натјерала на покорност. Екар је извијестио Париз да Абди-паша припрема експедицију против Васојевића и да ће до ње доћи у моменту када се најмање може очекивати. Скадарски гувернер само тражи разлоге, каже Екар, да се Црногорци наведу на погрешне кораке, да први отпочну ратне операције против Турака. Екар је оцјењивао, да, ако Турци нападну Васојевиће, књаз Црне Горе неће бити у могућности „да спријечи црногорске Васојевиће да притекну у помоћ својим рођацима".[165] Он се плашио проширења сукоба, јер је знао да би поход на Васојевиће могао бити узет као повод за напад Омер-паше на Црну Гору. Зато је тражио објашњења од Абди-паше у вези с гласовима који су кружили о слању експедиције против Васојевића. Гувернер му је одговорио да сердар-екрем Омер-паша командује свим трупама, а он само извршава наређења Црне Горе, па, према томе, треба да тражи гаранције мира од њега.[166]

Од свога агента, кога је био послао у Острог, Екар је тих дана сазнао да је овом традиционалном сабору присуствовало двије до три хиљаде људи, махом Црногораца, док је отоманска влада забранила раји Босне и Херцеговине да учествује на овој великој светковини. Скадарски гувернер, ипак, није могао спријечити одлазак хришћана на острошки сабор. Што се тиче Доњих Васојевића, они нијесу никога ни питали за одлазак, јер су живјели изван домашаја турских власти. Филип Беровић, агент француског конзулата, имао је на сабору контакте с неким људима из побуњених крајева и сазнао да је Омер-паша послао свим главарима устаничких племена писма, са циљем да их наговори да се покоре, али сви они с којима је разговарао увјерили су га да су ријешени на даљу борбу и да су добро снабдјевени оружјем и муницијом. На основу таквих информација, Екар је закључио да

постоји оправдана бојазан да ће тешко доћи до споразума између устаника и Омер-паше.[167] Извјештај јасно показује да се у надлежности Омер-паше поред пацификације Херцеговине, налазило и питање рјешења положаја Доњих Васојевића. То потврђује и заједничка нота европских конзула у Скадру од 14. јуна 1861. упућена Абди-паши, поводом Омер-пашине прокламације. У њој се каже да прокламација тражи да се на свим границама Црне Горе успостави мир. У том смислу конзули су добили и инструкције од амбасадора у Цариграду, у којима је стајало да је улога Генералног гувернера и Књаза, да потпомогну, колико је год могуће, да се успостави мир међу завађеним живљем једне и друге земље. У том правцу требало је активирати и мјешовиту комисију за рјешавање спорних имовинских питања. Конзули су са своје стране нудили Абди-паши помоћ, изражавајући увјерење да би били срећни ако би се спорна питања на граници према Црној Гори што прије ријешила.[168]

Европска дипломатија сматрала је у оно вријеме да би се спорни проблеми између Црне Горе и Турске најбоље ријешили ако би дошло до састанка између књаза Николе и Омер-паше. Дипломатија је на томе радила, износећи књазу Николи путеве како да се ријеше проблеми побуњених крајева према Албанији.[169] Екар је оцењивао да би састанак између књаза Николе и Омер-паше сигурно допринео да се окончају сукоби на граници према Албанији.[170] Међутим, до састанка између књаза Николе и Омер-паше није дошло. Француска дипломатија је за неуспјех те акције окривљавала књаза Николу. Екар је сматрао да Књажево одбијање да се састане с Омер-пашом води Црну Гору у неизбјежан рат с Турском, који може за њу имати тешке посљедице, пошто јој ни једна земља неће помоћи.[171] Незадовољан таквом политиком књаза Николе, који више није радо слушао савјете Француске, он је извијестио Париз да у Црној Гори влада жалосна ситуација, да су сви покушаји књаза Данила да се земља цивилизује напуштени, па се сада увелико назадује. Указивао је да су се, због самовоље војводе Мирка, стари сенатори повукли, а на Цетињу завладао терор. Војвода Мирко се безобзирно богати, продајући народу и жито добијено на име помоћи. Екар је оцењивао да је књаз Никола слабић, који, окружен агентима Русије и Аустрије, прави крупне политичке глупости, водећи ратоборну политику. Разочаран у личност младог књаза он сматра да Црногорци заслужују способнијег владара, који не би дозволио да их Турци потуку и униште њихову слободу и независност, мукотрпно стицану од прије четири стотине година.[172] Екаров притисак на књаза Николу био је срачунат да он утиче на устанике у Херцеговини и Васојевићима да се покоре султановој власти на темељу услова из Омер-пашине прокламације, како би се избегао рат, у коме би Црна Гора била поражена.[173]

Књаз Никола и војвода Мирко нијесу придавали одговарајући

значај Екаровим предлозима, већ су настављали да воде ратоборну политику, рачунајући да ће Турска бити принуђена на попуштање. Црногорски књаз је крајем септембра 1861. године поставио међународној комисији услове под којима би био спреман да утиче на смиривање устаника у Херцеговини и према Албанији. Ти услови су били: признање независности Црне Горе, помјерање границе на Морачи (сјеверно од Подгорице до ушћа Мораче у Скадарско језеро) и излазак на Јадранско море, уступање луке Спич Црној Гори. О Доњим Васојевићима ништа се не каже у овим предлозима. Омер-паша и Порта, међутим, нијесу хтјели ни да чују за ове услове, па је постало очигледно да ће Турска побуњене области покушати да умири силом оружја.[174]

Ситуација на црногорској граници према Албанији постајала је све затегнутија од почетка јула 1862. године. Продор васојевићког одреда кроз Санџак изазвао је велико узнемирење турских власти. Екар је 2. јула 1861. године извијестио Тувнела о независном и пркосном држању Доњих Васојевића, који су под вођством војводе Миљана упутили три стотине људи преко Бихора у Србију да би пренијели муницију. Осуђивао је понашање црногорских Васојевића и других Црногораца што притичу у помоћ побуњеним сународницима, који не слушају свог суверена. Родбинске везе између црногорских Васојевића и њихових рођака у Турској никако не дају право првима да упадају и заузимају турску територију и подстичу на побуне против отоманске владе.[175] Екаров приговор највише се односио на пружање помоћи Горњих Васојевића Доњим Васојевићима, као и Куча из црногорске државе онима у Турској. Књаз Никола је, међутим, одговорност за све инциденте на црногорским границама пребацивао на Турке.[176]

Почетком јула 1861. године васојевићки устаници, вјероватно по савјету књаза Николе, шаљу у Херцеговину капетана попа Јосифа Поповића, који учествује на другој скупштини вођа устанка у манастиру Косијереву (23. јуна/5. јула), ради израде текста коначног одговора Омер-паши и међународној комисији за рјешавање устаничког питања. Скупштина је усвојила проглас, свакако, усаглашен са ставовима званичних цетињских кругова, у коме се указивало на историјат сукоба и узалудне петогодишње напоре да се испуне услови султановог Хатихумајуна од 1856. године. Устанички главари истичу да су, и поред проглашења Хатихумајуна, у протеклих пет година „имања била од дивљих зулумћара плијењена и мука непрестана достигла су највећу мјеру свега зла, колико човјек најстрпљивији икад пренијети може". Омер-паша не само да није спреман да такву праксу прекине него је својим прокламацијом, чак, умањио привилегије прокламоване Хатихумајуном, што значи да „се ми још ни данас никаквим начином поуздати не можемо да ће икад крај бити нашем мучењу од турског зулума" и да је то „угасйло и уништило посљедњу искру нашег повјерења и надежде да се могу испунити обећања" још ко-

риснија од ових Омер-пашиних. Устаничке вође су, позивајући се на одредбе члана 8. Париског мира, захтијевале од европске комисије да спријечи Омер-пашу да употреби оружје и силу којом је пријетио, ако не прихвате услове из прокламације. Изражавали су сумњу у Омер-пашина обећања, јер, чим их европска комисија буде оставила, опет ће наступити несрећа, „мука и невоља од Турака". Зато су тражили да им европска комисија загарантује да ће коначно бити остварено „правило управљања које одговара нашем вјерозакону и духу наше свете народности, на којем основу се може развијати једина наша грађанска једнакост, политичка слобода и слобода вјере хришћанске". Вођи су увјерени да би само уз помоћ комисије устанички народ могао да слободно изабере владу која би одговарала његовим праведним жељама. Полазећи од тога, они су одлучили да европској комисији предложе као једино рјешење за умирење устаничких крајева: „Присаједињење к црногорском народу гдје наша браћа православна у миру и срећи живе то је једино јамство за нашу будућност; уживање једнакога права као Црногорци јесте наша једина жеља, јербо тако можемо по толико стољетном робовању доћи и ослобођењу и к одмору, који нам даде уживати сваке користи мира, који садржава све дејствителна јемства и који све наше жеље за вазда удовлетворује". Истичући захтјев да се сви устанички крајеви присаједине Црној Гори, устаничке вође полагале су наду у великодушност „великих држава епровских" и наравно „њихових представитеља у Мостару". Био је то, по њиховом увјерењу, оправдан захтјев да овај напаћени народ коначно стекне право на мир и да му се олакша стање у овој сиромашној земљи. Овај проглас, по жељи народној, потписали су војвода Лука Вукаловић из Зубаца, војвода Јован Васиљев Бањевић из Бањана, сердар Ђоко Радов из Бањана, војвода Жарко Љешевић из Пиве, поп Богдан Гргуревић из Гацка, Вук Алексић из Рудине, Јоксим Кнежевић из Шаранаца, Јокица Видак из Језера, капетан Јосиф из Васојевића и игуман манастира Косијерево Теодосије Митровић.[177]

Проглас Скупштине у Косијереву, од 23. јуна (5. јула) 1861, интересантан је за наша разматрања из два разлога: прво, из њега се види да побољшање свога положаја дољовасојевићки устаници за рјешење херцеговачког питања, и, друго, он изражава најрадикалнији захтјев устаничког покрета у 1861—1862. години. Б. Павићевић с разлогом сматра да је Скупштина у Косијереву означила преломни моменат у развоју устанка. „Без обзира што је у неким документима каснијег датума поново истицана спремност за покорност султану, устанак у Херцеговини, послије скупштине у Косијереву, водио се у знаку борбе за присаједињење устаничких племена Црној Гори".[178]

Устанак на Лиму водио се од почетка са циљем да се читава територија Горњег Полимља присаједини Црној Гори. Такав захтјев, маколико био инспирисан званичном политиком Цетиња, пред-

стављао је најрадикалнији корак побуњених сељака да се ријеши њихово аграрно, социјално и национално питање.

Књаз Никола писао је касније о овом догађају да су устаници одговорили на понуде европске комисије само толико колико је било потребно да би показали јавности „као да би они ради били мира". Њих нијесу интересовале олакшице, па их зато нијесу ни тражили, „јер су мало и трпјели од Турака", будући да су слободно живјели у својим планинама. „Они су хтјели потпуну слободу и јединство са Црном Гором, а то им, то су лијепо знали, комисија није могла дати. Комисија је и сама знала и видјела да је Цетиње душа устанку". Зато је покушала да путем наговора књаза Николе утиче на његово умирење. С тим циљем дипломатија је настојала да дође до састанка између књаза Николе и Омер-паше и да се непосредно преговорима ријеши проблем на црногорским границама, али захтјеви црногорског владара били су такви да се унапријед знало „да их Турска неће примити".[179]

Преговори су ишли натегнуто, а изгледи за умирење устанка у Херцеговини и на Лиму били су већ у јулу 1861. године сведени на најмању мјеру. Према оцјени француске дипломатије, турски генерали заступали су мишљење да пацификацију устаничких крајева треба извршити силом оружја (такав став подржавао је и Омер-паша); друго, званични кругови на Цетињу нијесу се, такође, много трудили да очувају мир, будући да је постојала традиционална мржња према Турској, а, осим тога, Црна Гора је на ратно расположење подстицана и „споља"; треће, устаници никако нијесу жељели предају Турцима, пошто су мотиви њихове борбе били дубље природе, и, четврто, Русија и Аустрија нијесу биле нарочито заинтересоване за пацификацију устанка, изузев у случају да једна или друга тим путем обезбиједе престиж у Херцеговини, Француски дипломатски представници сматрали су да онако ратоборно држање Цетиња долази због подршке Русије Црној Гори.[180]

Руска влада је, заиста, сматрала да међународна комисија од црногорског књаза „много" тражи. Горчаков је био против тога да владар Црне Горе ради на „предаји народа хришћанског" и да се понижава пред Омер-пашом. Русија је била спремна да енергично интервенише у случају да Омер-паша са својим трупама повриједи црногорску територију.[181] Таква подршка Русије уливала је наде ратоборном војводи Мирку да ће из устанка извући максималне користи, а устаничком становништву и његово скоро ослобођење.

Европска комисија није успјела да смири стање на границама Црне Горе. Устанак се и даље ширио. Међутим, послије неуспјешног посредовања европске комисије, Омер-паша није имао довољно војних снага и материјалних средстава да одмах предузме одређене акције против устаника. Зато је наставио да разним

обећањима придобије устаничке вође не би ли устанике склонио да положе оружје и изразе покорност султану.[182]

Скадарски гувернер Абди-паша је у исто вријеме наставио да прије експедицијом против васојевићких устаника. Он је Екера званично обавијестио о намјери да нападне Васојевиће. Једино би одустао од слања војне експедиције, ако би Екар гарантовао да ће довести васојевићке вође у Скадар да се са Абди-пашом споразумију о условима покоравања. Екар је одговорио да он нема такву моћ и да има и других конзула у Скадру, па нека се њима обрати за помоћ. Абди-паша је онда замолио Екара да и он разговара с руским конзулом у вези умирења Васојевића. Иако је сматрао да су ови кораци за посредовање некорисни, јер је био увјерен да васојевићки устаници неће прихватити услове из Омер-пашине прокламације, Екар је о предлогу Абди-паше говорио руском конзулу Сученкову и маркизу De la Valette-u. Он је замолио Сученкова да у његовом одсуству (француски конзул отишао је на Цетиње) разговара и с осталим конзулима, „с којима смо се ми увијек договарали и без којих, мислим, не би требало да рјешавамо" ни ово питање.[183]

Даљи развој дагађаја показао је да посредовање Екара и његових колега у Скадру није утицало на смиривање ослободилачког покрета у Васојевићима. Екар је 30. јула 1861. године послао извјештај министру Тувнелу у коме је оцјењивао да су односи између Цетиња и Скадра дошли у критичну фазу. Он је, међутим, с руским конзулом улагао све напоре како би се одржао мир на границама Црне Горе. Надао се, ипак, да неће одмах доћи до рата између двије земље.[184]

Два дана прије тога, 28. јула 1861, Омер-паша, киван на књаза Николу што је одбио да се састане с њим на турској територији, а сматрајући Црну Гору подстрекачем устанка у Херцеговини и на Лиму, објавио је економску блокаду Црне Горе. На ову мјеру одлучио је тек послије сагласности Порте. Црногорцима је забрањен сваки саобраћај преко црногорско-турске границе.[185] Забрана коришћења турских пазара односила се и на устаничко становништво Доњих Васојевића, мада је оно у формално-правном погледу припадало Турској. Због новонастале ситуације војвода Мирко се обратио руској амбасади у Цариграду, замоливши да се кнез Лобанов са осталим представницима великих сила заузме да Порта укине блокаду Црне Горе.[186] Интервенција Лобанова наишла је на одбијање Порте, која је за устанак оптуживала Цетиње и тиме правдала завођење блокаде Црне Горе.[187]

Блокада Црне Горе озбиљно је схваћена на Цетињу, што се види из ноте књаза Николе конзулима великих сила у Скадру, у којој је указао на штетне посљедице мјера што их је предузио Омер-паша. Књаз је молио конзуле да са садржајем црногорске ноте упознају своје владе и, вјерујући у непристрасност великих сила, изражавао спремност да мирно сачека „њихову одлуку".[188]

Велике силе показале су разумијевање за његове захтјеве, па су извршиле одређен притисак на Порту да одустане од блокаде. Руска влада прва је пружила званичну подршку Црној Гори, ставивши јој до знања да је Портина одлука о блокади црногорске државне територије незаконита и да ће ускоро бити укинута.[189]

Турска блокада тешко је погодила Васојевиће који су били готово искључиво упућени на околне турске пазаре. Због разних насиља, отимачине и убистава људи из овог краја, Васојевићи су и прије завођења блокаде рјеђе силазили на турске пазаре (Гусиње, Колашин, Бијело Поље, Пећ), а потпуно је престао њихов саобраћај са Скадром. Са завођењем блокаде чак се ни ријетки појединци и жене нијесу усуђивали да одлазе на турске пазаре.

Црногорски пазари су у оно вријеме били тек у зачетку, па нијесу могли да задовоље ни становништво из своје непосредне околине. Економско стање Црне Горе било је одувијек тешко, а 1861. године суша је погодила и усјеве у плодној долини Лима, гдје није била тако катастрофална као у Пиперима и старој Црној Гори. Цетиње је у јесен 1861. године постало стјециште изгладњелих људи, жена и дјеце, који су пристизали из разних крајева Црне Горе да моле за помоћ у храни. Књаз Никола и црногорски сенат успјели су да купе нешто жита у Галцу, али то није могло да подмири потребе народа. Дробњаци, гдје је љетина била нешто боља, изразили су жељу да приме сваког Црногорца на зимовник, под условом да се бори с њима против Турака. Ријечју, Црна Гора је крајем љета 1861. године била у изузетно тешком стању.[190] Српска влада додијелила је 6000 дуката Црној Гори, како би ублажила тешке посљедице неродне године, али ни ово није могло да знатније поправи финансијско стање земље и подмири потреб за набавку жита.[191] Зато се и даље гладовало мање-више у свим крајевима Црне Горе.

Нашавши се у изузетно тешком положају, књаз Никола обратио се Омер-паши, молећи га да дозволи прелазак једном броју црногорских исељеника преко турске територије у Србију.[192] Омер-паша обећао је да ће дозволити пресељавање црногорских породица и да ће им обезбиједити исхрану на путу преко турске територије, али, затражио је од књаза Николе да за узврат забрани прелазак црногорских ускока у Херцеговину и друге устаничке крајеве.[193]

Крајем октобра 1861. године Русија је упутила аустријским бродовима веће количине кукуруза у Котор, чиме је ублажено питање прехране Црногораца и херцеговачких избјеглица. Књаз Никола очекивао је помоћ и од Француске, а и у неким другим европским земљама организовано је прикупљање помоћи за гладне у Црној Гори.[194] Али у Васојевиће готово ништа није стизало од ове помоћи. Због суше 1861. године један број породица из Васојевића одлучило се на пресељење у Србију, али су их турске власти у томе спријечиле.[195] Ипак, неке васојевићке породице пре-

шле су тајно у Србију.[196] а у току јесени су се онамо отиснули и многи чобани са својим стадима да би их прехранили преко зиме.

Ситуација се од средине љета још више погоршала, сукоби и инциденти су се ређали дуж црногорско-турских граница таквом брзином да је то личило на право ратно стање у заграничним крајевима — у Херцеговини и на страни Албаније.[197]

Након објаве блокаде црногорске територије и концентрације турских снага у Албанији и Херцеговини, а нарочито према Васојевићима, црногорским званичним круговима постало је јасно да се Порта неће устезати ни од рата са Црном Гором само да би умирила устанике. Скадарски гувернер Абди-паша и даље је пријетио слањем војне експедиције против Васојевића, која је требало да крене у исто вријеме кад Омер-паша буде отпочео војне операције против устаника у Херцеговини. Европски конзули у Скадру страховали су да се на почетак непријатељстава у Васојевићима и Херцеговини неће дуго чекати. Црногорцима је строго забрањено да прелазе на турску територију — Турци су имали наређења да пуцају на све оне који буду прешли границу.[198] Члан европске комисије за рјешавање питања устаника у Херцеговини Тисо, писао је 11. августа 1861. године министру Тувнелу да је устанак постао још снажнији, али да се још увијек ограничава на Бањане, Зупце, Рудине, Пиву, Дробњак „и онај други дио Васојевића".[199]

У августу (1861) је дошло и до противтурских комешања у горњој Албанији, што се доводило у везу с ослободилачким покретима дуж црногорске границе. Међу сјеверно-арбанашким племенима много се говорило о успјешној борби Доњих Васојевића и популарности њиховог вође Миљана Вукова. Васојевићи и Краснићи су од маја 1861. године успоставили пријатељске везе на платформи борбе против Турака.[200] Гусиње је током љета постало велики војни логор, гдје су стално пристизале нове трупе.[201] Екар је 19. августа 1861. упозорио министра Тувнела да се у Албанији врше ужурбане припреме за рат против Црне Горе. Абди-паша добио је задатак да нападне на Васојеевиће, па је ради тога појачавао своје трупе башибозуком и пријетио албанским планинцима који су са симпатијама гледали на покрет побуњених Васојевића. Пошто није могао да предвиди исход рата који је био на помолу,[202] Екар је, напуштајући Скадар на путу у Мостар — гдје је требало, по налогу министарства страних послова Француске, да разговара с Омер-пашом о прекиду блокаде Црне Горе и потреби одустајања од војних акција против устаника — извијестио министра Тувнела да стање на граници према Албанији остављa још мирно. Био је увјерен да Црногорци неће први напасти Турке и ако су у Скадру о томе кружиле вијести.[203]

У међувремену су у Црној Гори биле у току припреме за одбрану. По наредби књаза Николе и војводе Мирка, из централних државних магацина упућене су у поједина мјеста, ближе гра-

ници, веће количине муниције. У све нахије отишла су наређења и упутства гдје треба да се сабира војска у случају потребе, а одређени су и команданти одреда. На Цетињу је у септембру 1861. године израђен детаљан ратни план за случај да дође до рата с Турском. По том плану — чији је творац био војвода Мирко — Катуњани, Зупци, Граховљани и Бањани, под командом војводе Петра Вукотића, чинили су један одред, који је имао задатак да офанзивно дјествује у правцу Требиња и Билеће. Војвода Новица Церовић одређен је за команданта одреда у чији састав су улазили Дробњаци, Пивљани, Ускоци и Шаранци. Његов задатак био је да развија офанзивне акције у правцу Гацка, Пљеваља и Колашина. Трећи одред чинили су Горњи и Доњи Васојевићи — укупно 3500—4000 бораца под командом војводе Миљана Вукова. Ратни задатак тог одреда био је да наступа преко турске територије — Бихора и Пештери — у правцу Србије и да по могућности успостави директне борбене додире са српском војском, јер се рачунало да ће Србија, ипак, ући у рат против Турске. Један од важних задатака Васојевићког одреда требало је да буде пресијецање комуникација која је повезивала средишне дјелове европске Турске с Босном и Херцеговином. Тако је Васојевићки одред добио врло амбициозан задатак, а да није појачан другим снагама. За одбрану граница Црне Горе према Албанији били су задужени Бјелопавлићи, Пипери, Црмничани, Љешњани, Кучи и Братоножићи. За врховног команданта све црногорске војске именован је војвода Мирко Петровић. Овај ратни план остао је непромијењен, па је с њим Црна Гора 1862. године ушла и у рат с Турском.[204] Задатак Васојевићког одреда, међутим, свео се, углавном на дефанзивна дјејства — на одбрану сјевероисточних граница Црне Горе.

Књаз Никола није затварао врата преговорима с Омер-пашом и европском комисијом (њен рад је, практично, већ био завршен), поставивши нове услове у свом меморандуму од 18/30. септембра 1861. године. Међутим, ти услови били су такви да их Порта није хтјела прихватити. Да их догађаји не би изненадили, књаз Никола и војвода Мирко су сазвали почетком септембра 1861. године ванредну главарску скупштину на Цетињу и објавили да је рат са Турском неизбјежан и да се непријатељства Турака могу сваког часа очекивати. Црногорски народ позван је да буде спреман за одбрану земље.[205] Крајем септембра исте године, књаз Никола одржао је на Цетињу и савјетовање с херцеговачким и васојевићким старјешинама, на коме је разрађен план одбране у случају турског напада, као и размотрене појединости шта да се ради у случају да Омер-паша прихвати или одбаци црногорске услове постављене у меморандуму.[206]

Крајем августа 1861. године Абди-паша је, изгубивши углед у Албанији, поднио оставку на положај гувернера (Порта га је премјестила у Битољ). На његово мјесто у Скадар је упућен Ах-

мет-паша, бригадни генерал. За њим је допутовао из Цариграда и Џевдет ефендија, султанов историчар, чији је задатак био да испита узроке незадовољства муслиманског становништва у овој провинцији. Порта је рачунала да ће он својим угледом смирити духове и утврдити узроке незадовољства муслимана дотадашњом Абди-пашином управом. Џевдет-ефендија, назвавши скадарске муслимане вјерним султановим поданицима, у ствари, позвао их је у борбу против Црне Горе и раје — побуњеника. Он је успио да вјерски фанатизам муслиманског живља Скадра, сјеверне Албаније и плавогусињског краја распали до те мјере, да се у Скадру чак говорило како је дошло вријеме да се опозову руски и француски конзули из Скадра.[207]

Долазак Ахмет-паше и Џевдет-ефендије у Скадар убрзао је припреме за напад на Васојевиће. Ахмет-паша — осион официр, а иначе незналица, фанатик и окрутан човјек — игнорисао је конзуле и њихове савјете који су се сводили на то да се не упућује војска против Васојевића. Службеник француског конзулата Јубани, извијестио је 7. септембра 1861. године Екара, који се налазио у Дубровнику, да је генерал Ахмет-паша припремио још два батаљона и да ће лично кренути у Гусиње, гдје се већ налазило нешто редовне турске војске и много више башибозука. Јубани је сазнао да се на позив Ахмет-паше за акцију против Васојевића одазвало и око 3000 башибозука из околине Пећи и Ђаковице. Екар је, након тога, скренуо пажњу министру Тувнелу да се, ако Ахмет-паша буде командовао експедицијом против Васојевића, могу очекивати невиђене страхоте и свакојака звјерства над васојевићким становништвом.[208] На крајње непријатељско понашање Ахмет-паше Екар је скренуо пажњу Тувнелу и дванаест дана касније, истичући да се овај генерал придружио побуњеној муслиманској свјетини и да је подстрекач покрета који тражи рат против Црне Горе. Жалосно је, пише Екар Тувнелу, да се једном таквом човјеку повјерава команда над многобројним башибозуком припремљеним за акцију против Васојевића. „Такав избор не оставља никакву сумњу о страхотама чије ће жртве бити тај несрећни народ који је иначе толико пута излаган мучењу".[209]

И поред велике опасности која се била надвила над устаницима Горњег Полимља, захваљујући дипломатским притисцима на Порту — а и због недовољне спремности Омер-паше да загази у рат против Црне Горе — до напада на устанике Доњих Васојевића није дошло ни крајем септембра, нити у току октобра 1861. године. Екар је, међутим, и даље оцењивао да су не само Васојевићи, него и сви хришћани у Албанији у великој опасности.[210]

У јесен 1861. године на границама према Херцеговини је буктао рат, у коме су устанике помагали црногорски одреди.[211] Омер-паша настављао је стратегијско окруживање Црне Горе. Јачао је гарнизоне између Црне Горе и Србије са циљем да онемогући везе и евентуалне борбене добире између ове двије земље.

Један од његових циљева био је да спријечи ширење устанка из долине Лима у правцу Сјенице и Новог Пазара и да обезбиједи нормално снабдијевање своје армије главном комуникацијом која је повезивала Босну и Херцеговину с осталим дијелом Турског царства. Зато је гомилао трупе у гарнизонима око Васојевића.

У исто вријеме књаз Никола је чинио формалне покушаје да смири ратно стање на црногорским границама, али је повремено својим упутствима и подстрекавао мање борбе. Крајем септембра послао је ноту Омер-паши у којој га је молио да нареди својим властима и војним командантима у Албанији да прекину с ратним пријетњама и инцидентима дуж црногорске границе и да одустане од експедиције против Доњих Васојевића. Омер-паша је обећавао књазу Николи да ће прекинути чарке и сукобе, али се стање ни послије тога није мијењало. Видјевши да од Омер-пашиног обећања нема ништа, књаз Никола се у новембру обратио жалбом представницима великих сила, аргументовано указујући на опасност која прijети Црној Гори од турских провокација и оружаних сукоба на границама. Књаз је ставио до знања великим силама да ће Црна Гора, у случају да се наставе сукоби, престати даље да моли за мир и биће принуђена да се оружјем брани од турске агресије.[212] Омер-паша је одговарајући захтјевао да га књаз убудуће обавјештава о нарушавању мира на границама према Албанији.[213] И, заиста, Омер-паша је иза тога издао скадарском гувернеру наредбу да предузме све мјере како би се обуставили сукоби дуж границе, а нешто касније писао је црногорском владару да га обавијести да ли је у међувремену било сукоба на граници према Албанији.[214] Али, илузије о миру брзо су се распршиле и код једне и друге стране. Развој догађаја текао је у правцу рата. Већ у децембру било је видљивих знакова да је рат на помолу, у ваздуху је „мирисало на барут"[215]

Размјена мирољубивих нота и писама између књаза Николе и Омер-паше очигледно су имали утицаја што није дошло до експедиције против Васојевића. Ипак је и на тој територији било чарки између устаника и Турака. Крајем октобра 1861. године васојевићке устанике изненадно су напале турске снаге из Гусиња изнад села Кути. Капетан и војвода Стојан Лакићев одбио је нападаче 18/30. октобра. У сукобу је убијено 11, а рањено десет турских војника, а турска јединица се повукла у Гусиње.[216]

Према извјештају руског конзула Петковића, књаз Никола је у јесен 1861. године планирао да његове снаге продуже нападе на погранична муслиманска села и да шире устанак према Србији, затим да помажу јачање устанка у Херцеговини и, назад, да се употребе јаче трупе ради избацивања Турака из Пиве.[217] Ширење устанка у Санџаку повјерено је Васојевићима и војводи Новици Церовићу.[218] Највећи сударс Турцима на сјевероисточној страни одиграо се 30. октобра (11. новембра) 1861. године, када је одред устаника и Црногораца под командом војводе Новице Це-

ровића напао територију Горњег Колашина. Напад није био добро припремљен, па је црногорски одред био принуђен да одступи уз приличне губитке.[219] Екар је обавијештен да су на Колашин напали црногорски Васојевићи и да су том приликом опустошили једно село и посјекли сто турских глава.[220] Међутим, колико смо могли установити, Горњи Васојевићи тада нијесу узели учешћа у наподу на овај град. Екар се и касније интересовао из Дубровника за сукоб на Колашину, па је накнадно послао информацију Паризу да је сазнао како су напад извели Црногорци који су се враћали из Србије у Црну Гору. Њима се, наводно, придружило око хиљаду устаника. Екар се и у извјештају од 1. децембра 1861. године дотиче Колашина, наводећи да су Брђани већ под оружјем и да је могуће очекивати поновни напад на Колашин.[221]

Крај 1861. године Васојевићи су дочекали у миру. Устаници су успјели да се одрже на слободној територији од Плава до Бијелог Поља. Књаз Никола је у новембру 1861. с поносом изјавио Петковићу да се „сада границе Црне Горе простиру де факто од Скадра до Требиња и од Гацка до Гусиња", јер је читаво становништво устаничких крајева једино слушало његову ријеч и признавало само његов „суд и казне".[222] Па, ипак, опасност од турског напада на Васојевиће није била прошла. Напротив. Сударі у Колашину и агитација међу хришћанским становништвом у околини стварали су бојазан код турских власти да ће се устанак проширити на територију Санџака. Комешања код католичког живља у горњој Албанији узнемиравала су такође скадарску провинцијску владу. Све то чинило је да се није лако напуштала идеја о војничком угушењу устанка у Горњем Полимљу. Зато се у Скадру и у децембру 1861. године говорило о могућности упућивања експедиције против Васојевића. Међутим, и поред тих гласова конзули су вјеровали да до напада на Васојевиће неће доћи прије краја зиме 1862. године.[223]

ПЛАНОВИ ВОЂА ИТАЛИЈАНСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ПОКРЕТА О САРАДЊИ СА УСТАНИЦИМА У ХЕРЦЕГОВИНИ И САНЏАКУ 1862. ГОДИНЕ

Званични кругови Црне Горе током читаве 1861. године размишљали су како да успоставе чвршће везе с националним покретом у Италији. У оно вријеме је Гарибалдијево име било синоним ослободилачке борбе и код југословенских народа, како оних који су били под Турском тако и оних под Аустријом. Гарибалдијеве идеје и покрет за уједињење изазвали су одушевљење, разумије се, и код херцеговачких и васојевићких устаника. Нарочито су устаници у Херцеговини гајили наде да ће Гарибалди са својом војском прећи преко Јадрана и отпочети операције на Балкану. Таква надања порасла су оног момента када се италијански

револуционар обратио апелом Словенима, а затим и Мађарима, позвавши их да подрже устанак хришћана против Турске. Недовољно обавјештено вођство устаника у Херцеговини и у осталим крајевима око Црне Горе, па и званични цетињски кругови, били су увјерени да ће иза тога услиједити акција италијанске револуционарне војске на Балкану.[224]

Пред крај 1861. године, генерал Тир упутио је, уз сагласност Гарибалдија, емисара на Цетиње, чији је задатак био да од књаза Николе сазнају када се може очекивати учешће Црне Горе у једном општем револуционарном покрету у балканској Турској. Један од доносилаца поруке генерала Тира и Гарибалдија требао је да буде Адам Вранешевић, мајор у гарибалдијској војсци, човјек нашег поднебља. Он је. 23. децембра 1861. године пошао из Торина с Тировим писмом за кнеза Николу. У том писму Тир је истицао да он ради по налогу генерала Гарибалдија у корист ослобођења мађарског, грчког и српског народа, „јер једна се неда без друге постићи". У Тировој поруци црногорском владару није се ништа конкретно препоручивало и предлагало, вјероватно због тога што је мајор Вранешевић имао инструкције да „усмено" образложи све оно о чему је требало да се споразумеју гарибалдинци на плану заједничке борбе, „кад томе вријеме дође".[225] Међутим, Вранешевић није лично успио да преда поруку генерала Тира, јер је, вјероватно из предострожности да не буде откривен од турских или аустријских власти на путу у Цетиње, писмо послао по једном нижем италијанском официру, који је задатак успјешно обавио.[226]

Оно што нас овдје посебно интересује јесте да је књаз Никола са задовољством прихватио сарадњу с Тиром и Гарибалдијем и да им је одговорио да ће лично учинити све „да пружи помоћ угњетеном народу и да не жели ништа друго него да буде њихов војник". У разговору с италијанским емисаром, књаз Никола је подржао жеље италијанских револуционарних генерала да раде заједнички на ослобођењу угњетених народа на Балкану. Он је изразио спремност да с 10.000 Црногораца одмах крене у акцију против Турске, под условом да се италијанска и мађарска револуционарна војска искрцају негдје близу граница Црне Горе. Књаз Никола предложио је луку Спич и њену околину као најпогоднију за искрцавање Гарибалдијеве војске. У случају брзог напредовања револуционарне војске према Дунаву, односно Мађарској, коју је требало ослободити од Аустрије, црногорски владар тражио је да се у Црној Гори и устаничким крајевима задржи извјестан број италијанских снага, како устаници и Црногорци не би остали сами у борби против Турске. Србија се повукла из покрета, па се на њу Црна Гора не може ослонити. Црногорске званичне кругове интересовало је у којој мјери иза планова генерала Тира стоји италијанска влада, као и врховно вођство револуционарног покрета у Италији.[227]

У свим комбинацијама генерала Тира и књаза Николе рачунало се и на учешће устаника из долине Лима, који су, као најистуренији црногорски одред, требали да одиграју важну улогу у ослобођењу Санџака од турске власти и ширењу устанка на остале дјелове Старе Србије. То нам потврђује писмо мајора Адама Вранешевића, упућено с Крфа књазу Николи 24. јануара 1862. године у коме је изнесен детаљан план о томе како су се имале одвијати оружане акције италијанских и мађарских револуционарних снага и Црногораца. Италијански план формулисан је у осам тачака. Према њему у априлу или почетком маја 1862. године, једна легија мађарских револуционара „и још неколико хиљада Талијана", Гарибалдинаца, у свему око 8.000 људи, требало је да се пребаце, „у сагласју са Србијом и Грчком у Турску". Разумије се, искрцавање овог одреда се, прије свега, имало извршити уз сагласност Црне Горе, уз чију би помоћ одред требало да води операције у правцу сјевера. У мају исте године требало је да се и Гарибалди искрца са четири своје дивизије у Далмацији (код Сења), „јер заједно с Турском мора се и Аустрија, њена савезница, напасти и заједно упропастити". Искрцавање одреда генерала Тира предвиђено је код Бара или између ове луке и Драча, гдје је терен најповољнији. Да би се искрцавање успјешно извело, од књаза Николе тражено је да изврши снажан напад на Скадар. Уколико би се генерал Тир одлучио на искрцавање негдје у јужној Албанији. Црна Гора имала је обавезу да предузме честе и одлучне нападе према Новом Пазару, са циљем да се остваре борбени задаци са Србима и тако одсијече онај дио турске војске која се у Херцеговини и Босни налази..." Генерал Тир молио је књаза Николу да у Црној Гори или Далмацији припреми за његову војску „неколико хиљада пари опанака и чарапа", које ће он готовим новцем платити. Молио је да се у току зиме припреми што више хране за ослободилачку војску. Требало је да му Књаз јави имена људи у Котору и Дубровнику преко којих би се у Црној Гори допремило жито за снабдевање ослободилачких трупа. Вранешевић је обавијестио књаза Николу да ће се „направити слагалиште оружја на албанској обали", одакле ће се, тајно од турских власти, слати по потреби у Црну Гору. Од успјеха акције генерала Тира и Гарибалдија зависило је да ли ће краљ Виктор Емануело објавити рат Аустрији, што би ослободилачком покрету на Балкану гарантовало повољан исход. Тиров пројекат придавао је велику важност устаничким снагама у Херцеговини и на Лиму. Рачунало се да ће књаз Никола „до пролећа са целим срцем и снагом" потпомоћи ослободилачки покрет, пошто он има велику „важност за цело Србство" које је Црној Гори најближе. „Турци су ослабили" — писао је Вранешевић у име генерала Тира — „они нам више не могу наудити, само ако ми будемо снажни". Да би се планови о намјераваној ослободилачкој акцији даље координирали, Гарибалди и Тир су преко Вранешевића пору-

чили књазу Николи да им о њиховом трошку пошаље у Торино једног изасланика, с којим би се даље договарали о свим питањима у вези револуционарног покреета на Балкану.[228]

За планове револуционарних италијанских генерала сазнали су дипломатски агенти великих сила у Скадру. Они су процјењивали да ти планови могу бити остварени, с обзиром на противтурско расположење знатног дијела албанског становништва, нарочито на територији гдје је требало да дође до искрцавања. Осим тога, на замишљеном правцу кретања одреда генерала Тира није било јачих турских трупа које би му се ефикасно супротставиле. Разумије се, рачунало се и на покрете хришћанског живља у горњој Албанији, а нарочито на ослободилачки устанак у долини Лима. Занимљиво је да се француска влада држала врло резервисано у вези с овим плановима, односно да није прихватала италијанске предлоге о склапању споразума за заједничку акцију у случају да дође до ширег ослободилачког покрета на Балкану. Она није жељела да се веже споразумом у случају компликација на истоку.[229]

Колико су планови италијанских револуционарних кругова о општем ослободилачком покрету на Балкану били нереални показао је развој револуционарних збивања на нашем простору. Ипак, планови Гарибалдија, Тира, мађарских и пољских револуционара — емиграната, утицали су на јачање ослободилачког покрета око Црне Горе. Мада су остали неостварени, ти планови имали су крупне политичке посљедице за Црну Гору и њено одлучивање да уђе у рат против Турске 1862. године. Званични кругови на Цетињу су, под утиском Гарибалдијевих успјеха, гајили увјерење да ће у предстојећем обрачуну с Турском и сами остварити сличне резултате, које би признале европске силе, као што су то учиниле у Италији. Очекивало се да Европа неће даље спасавати султанову власт. Таква вјеровања, маколико била илузорна, неоспорно, утицала су и на распламсавање устанка на подручју од Суторине до Лима. Везе између Црне Горе и Гарибалдијевог покрета, 1861. и 1862. године, остају као врло интересантна епизода о великим илузијама званичних цетињских кругова, али и као свједочанство о нереалним надама устаника од Херцеговине до Лима да ће добити помоћ с оне стране Јадрана.[230]

Нема конкретних података о томе у којој мјери је план генерала Тира имао утицаја на размах оружаних акција устаника у Горњем Полимљу у прољеће 1862. године. Али, с обзиром на интензитет борби које су вођење на горњим токовима Лима, у априлу и мају исте године, није искључено да је план о продору гарибалдијске војске преко Атбаније у правцу Санџака и Србије могао имати одређеног утицаја и на збивања у Горњем Полимљу.

ПЛАН ОМЕР-ПАШЕ ЗА УГУШЕЊЕ ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У ВАСОЈЕВИЋИМА ПРВИХ МЈЕСЕЦИ 1862. ГОДИНЕ

Устанак у Херцеговини крајем 1861. године и почетком 1862. године трпио је одређену кризу. Томе је допринијела највећим дијелом политика аустријске владе и њен утицај на развој политичких прилика на овој устаничкој територији. Кризу је продубио и сукоб између војводе Мирка и књаза Николе с вођом херцеговачког устанка Луком Вукаловићем. Међутим, када су званични кругови на Цетињу запазили да устанак у Херцеговини улази у критичну фазу, пала је одлука, у фебруару 1862. године, да се устаницима пружи што је могуће већа помоћ. Већ од марта мјесеца у Херцеговини, а затим и према Албанији, отпочеле су чарке које су прерастале у све веће и жешће сукобе између устаника и Турака.

Најжешћи сукоб на албанској страни одиграо се почетком прољећа 1862. године у Крњицама, у скадарској Крајини, гдје је ослободилачки покрет иначе био најјачи.[231] Пораз Турака у боју на Крњицама био је потпун.[232] У њему је учествовала и црногорска војска, коју су послије боја с великим бројем заробљеника тријумфално дочекали на Цетињу. Након овог догађаја црногорско-турски односи ушли су у критичну фазу. Питање црногорско-турског рата било је само питање времена.

Устанак у Горњем Полимљу, за разлику од херцеговачког, није имао својих унутрашњих криза током 1861. и првих мјесеци 1862. године. На овом простору организовано су функционисали органи црногорске државне власти. У војничком погледу устаници Доњих Васојевића били су организовани по узору на осталу црногорску војску. Они су чинили већи део Васојевићког одреда, под командом војводе Миљана Вукова, чији је задатак био, не само да брани ослобођену територију и сјевероисточну црногорску границу од турских упада него и да подстрекава устанак у Санџаку, изводи оружане акције према Сјеници, Новом Пазару и, евентуално, успостави директне контакте са Србијом.

Омер-паша је од почетка доласка у Херцеговину уочио велики војно-стратешки значај Васојевића за Црну Гору и њене ослободилачке планове у Санџаку, па је предузео мјере да устанике војнички заокружи. Он је стално јачао турске гарнизоне и полицијске постаје око Горњег Полимља. Крајем децембра 1861. Омер-паша се обратио Васојевићима писмом у коме их је поново позвао на покорност. Стављао им је на знање да их је и раније у својој прокламацији позивао да дођу к њему у Мостар, „да се подложе и итат учине брез да се крв пролијева...", и да се договоре о њиховом положају. Ласкаво је подвлачио како се много трудио о њиховом положају за добро Васојевића, да није дозволио да се „крв пролева", али и поред свега, што је он „више добро радио" за њих, они су „више побееснели". Својој војсци

заповиједио је да на њих „не удара", али, ето, они, Васојевићи, нијесу држали до те милости, већ су све злом враћали. „Сјекли сте, палили сте и отјерали сте сиромашку стоку, колико сте могли". По Омер-паши, Васојевићи су без премца у „цијелом свијету" учинили „толико зла" Турцима „у једно вријеме", али он их је, и поред тога, поштедио напада и три мјесеца чекао да им „памет дође", да се, најзад, поклоне и захвале „за велику милост свијетломе и честитоме Цару". Али, сва Европа се увјерила да васојевићки устаници нијесу били „ове милости" достојни. Посљедњи пут им се обраћа апелом да се покоре без проливања крви, обећавајући им да ће се испунити „све оно што је у првој прокламацији" обећано. Позивао их је да се окану „садашњег злог стања", да се покоре султану и избјегну своју пропаст. Уколико то не учине „ваља да сасвијем пропаднете". Сва одговорност пашће на главаре „за све што ће сиротиња претрпети". Позивао је васојевићке главаре да добро размисле што раде и куд их ова њихова борба против султана води. Ако га „још овај пут" не послушају и изразе му покорност, он ће са „силном војском" ударити на Васојевиће. Тражио је од главара да му што скорије одговоре да ли прихватају његове услове и савјете.[233]

Доњовасојевићки устаници су и овај Омер-пашин апел о покоравању султану одбацили. Зато је он одлучио да их силом оружја сатре и натјера на послушност. У току зиме 1862. године то није могао учинити, али се брижљиво припремао да нападне на Васојевиће у прољеће исте године. Омер-паша се интензивно припремао за борбу против устаника у Херцеговини и Васојевићима.[234] За операције против Васојевића он је прикупљао јаку војску. За њеног команданта именовао је дивизијског генерала Хухеин Авни-пашу (добро је познавао црногорску територију, јер је био турски представник у комисији за разграничење Црне Горе с Турском), дотадашњег команданта војне школе у Цариграду.[235] Сам избор овог способног генерала за команданта „лимског корпуса", упозоравао је стране посматраче да сердар-екрем припрема не само велику офанзиву на Васојевиће, него да су на помолу и операције много већих размјера.

Генерал Хусеин-паша, добивши ратни распоред од Омер-паше у Мостару, дошао је у Скадар, гдје је преузео команду над трупама које су се прикупљале у Гусињу. У Гусињу су се онда налазила два батаљона низама „и око осам хиљада башибозука". Хусеин-паша је 21. марта кренуо из Скадра у Гусиње да командује „експедицијом против побуњених Васојевића".[236] Нови француски конзул Вијет, који је дошао у Скадар 16. фебруара 1862. године и преузео дужност од Екара,[237] извијестио је 22. марта Министарство иностраних послова у Паризу да су обновљена непријатељства између Турске и Црне Горе у Црмници, Васојевићима, Бањанима, Зупцима, Крушевици, Пиви и Дробњаку и да су црдогорско-турски односи постали крајње затегнути.[238] Српске

новине су пренијеле вијести из француске штампе да се на прољеће очекују „важни догађаји" у Црној Гори.[239]

Европска дипломатија била је забринута развојем догађаја на црногорским границама крајем зиме 1862. године. Нарочито су вијести о Омер-пашиним плановима да сатре устанак у Херцеговини, Васојевићима и у Скадарској крајини узнемирили Горчакова и руске владајуће кругове. Руска дипломатија, страхујући да се ови немири не претворе у рат Црне Горе и Турске, улагала је велике напоре да спријечи ратни сукоб. Порта је, међутим, захтијевала да Русија гарантује неутралност Црне Горе и њено немијешање у унутрашња питања Турске. Русија је вршила на Порту дипломатски притисак да призна независност Црне Горе и право на територијално проширење, а за узврат Књаз би се ангажовао за спровођење мјера из Омер-пашине прокламације. Али, Порта је, мада је формално давала изјаве да жели мирним путем да ријеши спорна питања са Црном Гором, одбила предлоге Руске владе.

У Цариграду је јавно мнијење припремано за рат против Црне Горе, против ње су тамошње новине објављивале чланке пуне страсне мржње. Све то говорило је да се дан напада на Црну Гору ближи. Утолико прије, што предлози Руске владе за рјешење спорова између Црне Горе и Турске нијесу имали цјеловиту подршку осталих великих сила. Штавише, ни француска влада није била за то да се Црној Гори призна независност, док је под одређеним условима била спремна да преговара о њеном територијалном проширењу. Аустрија је била, против сваког територијалног проширења Црне Горе на рачун Херцеговине, али је допуштала могућност да јој се уступе одређене територије из састава Скадарског санџаката, односно према Албанији.[240] На основу грађе која говори о дипломатској активности Аустрије може се јасно закључити да ли је то територијално проширење Црне Горе требало да обухвати и Доње Васојевиће.

Омер-паша је наставио да понавља оптужбе против Црне Горе због њеног ангажовања у херцеговачком и васојевићком устанку. Књаз Никола је, са своје стране, одбијао турске оптужбе, истичући да су немири око Црне Горе посљедица зле турске управе. Такву тврдњу он је поновио и Хафис-бегу, који је почетком 1862. године стигао на Цетиње с Омер-пашиним писмом за Књаза, у коме се говорило „да његово досадашње држање" према устанку изазива Турску на рат. Књаз Никола поручио је Омер-паши да се мир у устаничким крајевима може успоставити под условом да се задовоље оправдани захтјеви народа, који су већ добро познати из претходне године.[241] Разговори између књаза и Хафиз-бега јасно су показали да има мало изгледа за мирно рјешавање спорова између Црне Горе и Турске. Омер-паша је у марту 1862. и даље инсистирао да му књаз Никола објасни зашто црногорске чете упадају на турску територију. Нарочито је тражио да му се изнесу разлози због којих Црна Гора шаље у Ва-

сојевиће веће количине муниције.[242] А кад су немири према Албанији почели да се шире, нарочито послије боја на Крњицама, Омер-паша је тражио објашњење од црногорског владара како се може црногорски упад на турску територију ускладити с његовим изјавама о неутралности Црне Горе.[243] Књаз Никола се правдао да он не пружа помоћ устанку, али да због турских напада на пограничне крајеве није у стању да уздржава Црногорце да не прискачу у помоћ својој браћи у непосредном сусједству, односно да се ради о самоодбрани становништва.[244] Наравно, китњасти одговори нијесу могли да задовоље ратоборног Омер-пашу, па је он књазу Црне Горе ставио до знања да се излаз из ситуације мора тражити у рату.[245]

Припремајући се за рат против Црне Горе, Омер-паша користио је сваку прилику да књаза Николу представи као јединог виновника ратних заплета дуж црногорске границе. Као примјер мијешања у турске унутрашње послове и даље је постављао питање зашто Црна Гора шаље муницију и трупе у Васојевиће.[246] И Вијет је извјештавао Париз да Црна Гора шаље помоћ Васојевићима против којих је већ припремљена велика војна експедиција. Сукоб у Васојевићима очекивао се сваког дана.[247] Омер-паша је поново, 2 априла 1862. године, писао књазу Николи да је одговоран за ситуацију у Васојевићима и да су Црногорци изазвали неред у овој области, као и у неким другим крајевима према Албанији. Он је захтијевао од књаза Николе да нареди хитно повлачење црногорских трупа из Доњих Васојевића.[248] Омер-паша је овим, у ствари, тражио погодан изговор за покретање офанзивне акције против васојевићких устаника, која је непосредно иза тога услиједила.

На Цетињу се већ знало да је рат постао неизбјежан и да ће Црну Гору напасти турска армија од преко 50.000 војника.[249] Турска влада је дипломатским представницима у Цариграду образлагала одлуку о нападу на Црну Гору чињеницом што књаз Никола ни под каквим условима није хтио да се одрекне мијешања у унутрашње послове Херцеговине и што помаже устанак и у другим турским областима, прије свега, у Васојевићима.[250] Порта је истицала да њен напад на Црну Гору нема за циљ да мијења њен територијални и административни статус, већ само да спријечи црногорско уплитање у њене унутрашње послове и помагање устаника.[251] Мада је одлука о рату против Црне Горе била већ пала у Цариграду, а ратне операције на територији Горњег Полимља отпочеле, велики везир формално је упутио преко Омер-паше ултиматум Црној Гори, који је књаз Никола примио 23. априла 1862. године. Ултимативни захтјеви Великог везира био је формулисан у пет тачака у којима се од Црне Горе тражило: (1) да више „ни на који начин" не пружа помоћ Васојевићима и да се потпуно одрекне од „посла да им дјелом притиче" што сада ради и „на шта се сад спрема"; (2) да одмах повуче своје снаге из

Крњица и Селца, као и из осталих мјеста која се налазе изван границе; (3) да хитно пусти здраве све турске заробљене војнике (низам и башибозук) у боју на Крњицама; (4) да се остави сваког материјалног и моралног помагања устанка у херцеговачким окрузима и да из устаничких крајева у најкраће вријеме повуче све Црногорце; (5) да се јавно обавеже да убудуће неће понављати нападе на турску територију.[252]

Порта је дакле, као прво ултимативно тражила да се Црна Гора повуче из Доњих Васојевића и да се писмено обавеже да убудуће неће помагати устанички покрет у долини Лима. Књаз Никола и војвода Мирко, „права душа и гвоздена рука Црне Горе" — како је запазио др Кечет, специјални изасланик Омер-паше за вријеме боравка на Цетињу[253] — нијесу прихватили ултиматум. Напротив, књаз је др Крчету изјавио да су црногорско-турски односи толико постали компликовани да је проливање крви неизбјежно, јер Турска не жели да задовољи устанике и Црну Гору. Оно што Порта нуди Црној Гори „је сасвијем мало", њој се не даје Херцеговина коју она „тражи за себе". Ситуација устаничких крајева таква је да устаници „пропадају на" његове, Књажеве очи, те „свакако је боље да оружје ријеши: живот или смрт". Кочет је упозорио књаза Николу на моћ Турске с „којом се он не може бити с изгледом на успјех", али то није имало утицаја на измјену одлуке да се иде у рат. „Војвода Мирко био је одлучан за рат", увјерен да ће извојевати побједу сличну оној на Граховцу[254]

Одговор на ултиматум Великог везира састављен је на Цетињу, тако да је он Црну Гору пред великом силом представљао као мирољубиву земљу. Штавише, помирљив тон Књажевог одговора могао се разумјети као дјелимично прихватање ултимативних захтјева Порте. Званични кругови Црне Горе настојали су да европском јавном мнијењу представе Турску као јединог изазивача рата. У одговору на ултиматум књаз Никола је позвао Порту да се уздржи од рата и престане са ратним пријетњама Црној Гори, блокадом и другим разним мјерама притиска, чиме се стварају узроци сталне затегнутости на црногорским границама. Одбијао је оптужби да су Црногорци подстрекавали устанак и прилазили устаницима у помоћ, а, ако је тога и било, чињено је то без знања и против званичне политике Цетиња, пошто природа и конфигурација земљишта на граничној линији омогућавају упадање и с једне и друге стране. Црногорци су наоружани, те сваки од припадника црногорске војске може прелазити границу и борити се у редовима устаника, а да то и не знају црногорске власти. Иначе, званично црногорске власти никада нијесу допуштале јавно прелажење појединаца или чета на турску територију, настојале су увијек да очувају мир на границама и спријече сукобе са отоманским поданицима.

Књаз Никола се у одговору на ултиматум посебно задржао

на проблем Дањих Васојевића. Он је категорички одбио оптужбе из ултиматума о помоћи Васојевићима, тврдећи да се онамо устанак јавио и развијао а да ни један Црногорац није пошао у помоћ. На Портину оптужбу да је спријечена пацификација устанка од стране Црне Горе, књаз је принципијелно и начелно одговорио да се то може тумачити само чињеницом што постоји врста етничка и морална веза између Васојевића и Црногораца, која проистиче из истовјетних националних и вјерских осјећања. Те везе између Црне Горе и устаника он није никада скривао, јер их је било и немогуће скривати, али је само одрицао пружање материјалне помоћи како устаницима у Херцеговини тако и онима на Лиму. Тврдио је да су Доњи Васојевићи устали на борбу без утицаја Црне Горе. Што се тиче оптужбе да се у Васојевићима боре црногорске чете, које је он требало хитно да повуче, одговорио је да тамо таквих чета нема. Како у Херцеговини, тако ни онђе на Лиму, ни једна црногорска војна институција није издавала наређења да се пружа војна и материјална помоћ покрету. Књаз Никола доказивао је да, наводно, нема никакве власти над људима који се налазе на туђој територији, те, упркос најбољим жељама, он не може утицати на њих да се повуку у Црну Гору. Иначе, Порта је преувеличавала број тих људи који су дошли да се боре на њеној територији. Захтјев да престане с пружањем моралне подршке устаницима, књаз Никола оцијенио је као тежак притисак на његова национална осјећања, онемогућавање да се интересује за судбину својих сународника. Тај захтјев одбио је изјављујући да сумња, да ће „икад моћи доћи до таквог степена равнодушности". Одбијао је да је икад извршио агресију на турску територију, а обећавао је да то неће учинити ни убудуће. Књаз Никола је свој одговор на ултиматум завршио жељом Црне Горе да одржава мирне односе са Турском, замоливши Порту да не придаје значај појединачним и изолованим инцидентима који су се дешавали, јер они немају већег практичног утицаја да би се око тога проливала крв.[255] Овај одговор књаза Николе др Кечет предао је Омер-паши, крајем априла 1862. године.[256]

Омер-паша је црногорску ноту упутио Порти, уз свој исцрпан коментар, односно примједбе формулисане у седам тачака. Између осталог, он је оптужио Црну Гору да не признаје разграничење, већ да и даље врши експанзију на турској територији, напомињући да Књажеви поданици, чак, подижу и куће на турском земљишту. Ратоборни сердар-екрем је у последњој примједби, у ствари, опоменуо Порту да не одуговлачи с одлуком да се нападне Црна Гора, јер, док је у Цетињу писана црногорска нота, дотле су одреди Црногораца отпочели да масовно прелазе преко границе и нападају турске снаге на широком фронту и према Албанији и Херцеговини.[257]

Борбе у Васојевићима у међувремену биле су већ донијеле два велика пораза Омер-пашиној армији. И Портин ултиматум

Црној Гори и Књажев одговор представљали су само формалне дипломатске документе да би се и једна и друга страна могла правдати пред европским силама за рат, који је, у ствари, већ био отпочео.

Црна Гора је ушла у рат против Турске с ратним планом разрађеним почетком септембра 1861. године. Према том плану, видјели смо, дољовасојевићки устаници са снагама из црногорске границе (Горњи Васојевићи) чинили су један одред под командом војводе Миљана Вукова. Задатак Васојевићког одреда био је првобитно замишљен као офанзиван. Међутим, како је Србија остала неутрална у рату и није допустила да „ни један добровољац притече у помоћ" Црној Гори,[258] то су изостала офанзивна дејства одреда војводе Миљана Вукова 1862. године. Основни задатак Васојевићког одреда свео се на затварање правца продора турских снага из долине Лима прека Колашину, Лијевој Ријеци, Подгорици и Спужу.

Почетком 1862. и Омер-паша Латас разрадио је ратни план за уништење Црне Горе. Према том плану требало је напасти Црну Гору с три стране: из долине Зете, Мораче и Скадарског језера, из Херцеговине и долине Лима. Сердар-екрем је главне снаге концентрисао у рејону Скадар — Подгорица — Спуж, под непосредном командом армијског генерала (мушира) Абди-паше. Напад из Херцеговине био је повјерен војсци којом је командовао мушур Дервиш-паша. Турским снагама, чији је задатак био да сатре Васојевиће, командовао је дивизијски генерал Хусеин-паша. Врховно заповједништво цјелокупним снагама султан је повјерио Омер-паши чији се штаб налазио у Скадру.[259] Са снагама, које су бројале до 60.000 војника, Омер-паша је рачунао да ће Црну Гору брзо бацити на кољена, уништити је као државу и центар ослободилачког покрета на Балкану.[260]

ПОРАЗИ ТУРСКЕ ВОЈСКЕ НА ПРЕВИЈИ И У БУДИМЉИ У АПРИЛУ 1862. ГОДИНЕ

Турске трупе под командом дивизијског генерала Хусеин Авни-паше, зване „лимски корпус", имале су првенствено задатак да очисте долину Лима од устаника и црногорских Васојевића. Хусеин-пашине снаге биле су концентрисане у Гусињу и Плаву, у рејону Бијелог Поља и Рожаја. „Лимски корпус" представљао је дио биочких снага Омер-пашине армије. Задатак овог корпуса био је да заузме устаничку територију Горњег Полимља, разбије цјелокупни одред војводе Миљана Вукова, уништи устаничка села и разори имовину бунтовног становништва, а послије тога да продужи напад на црногорску територију правцем Андријевица — Колашин — Лијева Ријека — Биоче — Подгорица — Спуж. У рејону Подгорица — Спуж ове трупе требало је да се састану

с главнином Омер-пашине армије, као и са снагама херцеговачког корпуса, да би удружене кренуле у даље освајање Црне Горе, према Цетињу.[261] Трупе генерала Хусеин-паше чиниле су у почетку три батаљона низама, док су остале јединице биле састављене од башибозука из Албаније.[262] Књаз Никола каже да су Хусеин-пашине снаге бројале на почетку преко 10.000 људи.[263] Међутим, други извори свједоче да је „лимски корпус" био састављен од пет табора редовне турске војске, коју је Хусеин-Авни-паша довео из Скадра у Гусиње и знатно бројнијег башибозука. Наиме, у рејону Гусиња и Плава батаљонима низама придружиле су се башибозучке јединице, махом регрутоване од муслимана из горње Албаније, Плава, Гусиња и Метохије. Други дио „лимског корпуса", од шест табора и једног одељења коњице, довео је Селим-паша са Косова, из околине Новог Пазара и Рожаја на сјеверне границе Васојевића. Овој војсци придружио се и башибозук из Бихора и Бијелог Поља. Све снаге биле су под заповједништвом генерала Хусеин-Авни-паше.[264] Сасвим је сигурно да је у априлу 1862. године, Хусеин-Авни-паша пошао на Васојевиће с корпусом од осам табора регуларне војске и око 10.000 башибозука из околних крајева.[265]

Насупрот петоструко бројнијим и добро наоружаним турским трупама, стајао је одред војводе Миљана Вукова од 3500 — 4000 бораца. За случај потребе Васојевићком одреду имао је помоћи и одред војводе Новице Церовића од 1.000 ратника, чији је основни задатак био да чува црногорску границу на Тари од турског продора из правца Пљеваља, али и да координира операције с војводом Миљаном Вуковом и црногорским сјеверним одредом, којим је командовао војвода Петар Вукотић.[266]

Хусеин Авни-паша отпочео је напад на устаничке снаге Горњег Полимља оних дана када је Велики везир предао ултиматум Црној Гори. Експедиција је отпочела готово истовремено из правца Плава и Гусиња и од Бијелог Поља и Рожаја. Према Омер-пашиној замисли васојевићке устанике требало је разбити прије него што отпочне рат против Црне Горе. Врховни заповједник турске војске журио је да покори Васојевиће прије него што би им Црна Гора могла пружити војничку и материјалну помоћ. У Скадру се почетком априла 1862. године говорило о могућности да ће Црној Гори притећи у помоћ Србија на тај начин што би њена војска упала преко Дрине у Посавину и у правцу Новог Пазара према Васојевићима. Ти гласови забрињавали су турске власти, јер је Хусеин Авни-паша још прикупљао снаге у рејону Гусиња, те није био спреман за операције против Васојевића.[267] Ове вијести биле су неосноване,али су ипак утицале на убрзање оружаних акција против Васојевића.

Црна Гора није могла пружити већу материјалну и војну помоћ доњовасојевићким устаницима, али је одлучила да допусти Горњим Васојевићима и једном броју Брђана да им притекну у

помоћ. Војвода Миљан Вуков направио је ратни распоред да дочека оба крила „лимског корпуса". Према том распореду, устаничка војска из бучичке и поличко-будимске капетаније добила је задатак да затвори правац продора турске војске од Бијелог Поља, Бихора и Рожаја. Устаници Црњосељске капетаније остављени су да мотре на евентуалне покрете турске војске из Горњег и Доњег Колашина. Војска шекуларске капетаније (Шекулар, Ровца и Калудра) имала је задатак да спријечи евентуални продор башибозучких снага из Ругова и Пећи. Трепачко-трешњевачка капетанија била је остављена у резерви за појачање устаничких снага у беранском крају.[268] Војвода Миљан Вуков, с војском из четири горњовасојевићке капетаније (љеворечка, коњушка, краљска и забрђска), устаницима из Полимља и 200 Величана, заузела је положаје према Плаву.[269] Са снагама из Горњих Васојевића војвода Миљан Вуков запосјео је главне одбранбене положаје: Јеринју главу, Превију и источне падине Зелетина, изнад села Луга и Улотине. Устанике из Полимске капетаније и двије чете Величана истурио је према Плаву да дочекају турске снаге прије него што отпочну пустошења полимских села. Војвода Миљан Вуков био је искусан командант за ратовање на планинском терену. Овога пута, поучен искуством из боја на Полимљу 1854. године, он није допустио да буде изненађен. Знајући да су турске снаге много надмоћније у људству, а осим тога добро наоружане, запосјео је све важније стратегијске тачке према Полимљу, са циљем да, послије првих сукоба, навуче непријатеља на главну одбрамбену линију, гдје је требало наметнути борбу из близине и искористити предност конфигурације терена.

Још почетком априла 1861. године, када је постало извјесно да ће услиједити турски напад, устаничко вођство је, у договору с војводом Миљаном Вуковим, одлучило да евакуише сву нејач из Велике и полимских села у предјеле планине Мојана у подножја Комова, у катуне на Варди, Штавној и Трешњевику. Такође је, прије напада на Хас, евакуисано читаво становништво из свих села с десне стране Лима — од Полице до Шекулара — и пребачено у Горње Васојевиће. Тако се на територији Горњих Васојевића, односно Црне Горе нашло око 15.000 до 20.000 избјеглица. Нашавши се у збјеговима, народ је јако страдао од глади и хладноће, јер су планине још увијек биле под снијегом. Није било хране ни за војску ни за избјегли народ. Од глади и хладноће страдала је и стока. И у таквим условима жене су на својим плећима — каже Гавро Вуковић — носиле војсци храну и муницију, ако је ове било. Пошто није било љекара и болница, жене су се бринуле о рањеницима и видале ране. У овом погледу Васојевићи нијесу представљали никакав изузетак. Тешка материјална ситуација пратила је читаву Црну Гору у рату 1862. године да је то превазилазило све раније тешкоће. Војска Васојевићког одреда била је врло слабо наоружана, углавном ножевима и пушкама

кремењачама. Недостајало је муниције; сваки војник располагао је само са по двадесет метака за пушке кремењаче.[270] Због тако ограничене количине муниције, војвода Миљна је издао наредбу да се на непријатеља пуца тек онда када буде сигурно да метак неће промашити турског војника. С таквим наоружањем и дисциплином дочекао је у априлу васојевићки одред, „лимски корпус" дивизијског генерала Хусеин Авни-паше.

Операције турске војске против Васојевића отпочеле су средином априла 1862. године. Ратнички расположени и славољубиви Али-бег Гусињски, командант башибозучких снага, предложио је генералу Хусеин Авни-паши да се назад на горњополимске устанике изврши прије него се они прикупе и организују за одбрану. Поуздавши се у његово добро познавање прилика и терена, командант „лимског корпуса" је отпочео наступање од Гусиња и Плава на полимска села још док се војска Селим-паше прикупљала на сјеверном дијелу Васојевића. Вјеровао је да ће с неколико хиљада низама и ратоборног башибозука брзо разбити полимске устанике и јединице из Горњих Васојевића и одвојити их од устаника Хаса, а онда и њих натјерати на предају. С таквим планом генерал Хусеин Авни-паша и њему подређени Али-бег Гусињски отпочели су офанзиву против Васојевића. Турска војска је 16. априла ушла у Велику, Машницу, Мурино, Грачаницу и Улотину, предавши их огњу. Устаници су пружили жесток отпор, повлачећи се уз борбу према главним положајима на доминирајућим висовима. Турска војска није, међутим, успјела да потисне снаге војводе Миљана Вукова с добро брањених планинских положаја. Бој је требало да се настави сутрадан, али је преко ноћи пао велики снијег, па је турска војска била принуђена да се привремено повуче у Гусиње.[271] У ствари, турска војска је претрпјела, иако „бројно далеко јача" пораз, али је поново кренула у напад. Међутим, војвода Миљан Вуков је на Превији и Јерињој глави изненадио турску војску, наметнувши јој борбу изблиза ножевима, што је изазвало забуну, нарочито код регуларних јединица, обучених за стрељачки начин ратовања. „Јунаци су тргли ножеве" — пише Гавро Вуковић — „то најбоље и најстрашније црногорско оружје", па су Турке „ћерали низ брдо и сјекли до равног Полимља".[272] У току борби на Полимљу и Превији војводи Миљану Вукову стигла је у помоћ и једна чета Братоножића од око 80 бораца. Долазак ове чете имао је велики, прије свега морални подстрек за одред војводе Миљана. Чета се у току борби на Полимљу врло храбро борила, претрпевши и сама осјетне губитке. У војсци генерала Хусеин Авни-паше су се, међутим, брз раширile вијести да су Васојевићима пристигла у помоћ велика појачања из Црне Горе, што је застрашујуће дјеловало. У тродневним борбама, од 4/16. до 6/18. априла, башибозук Али-бега Гусињског и неколико табора редовне турске војске били су разбијени на Превији и Полимљу. Истина, турска војска је првог дана напада успјела да спали

већину села између Новишћа и Суђеске, али је, ипак, била принуђена да се уз велике губитке повуче у Плав и Гусиње, не извршивши повјерени јој задатак[273]

Обавијештен да су Васојевићима, наводно, стигла велика појачања из Црне Горе, у току борби на Полимљу, генерал Хусеин Авни-паша, послао је из Плава курира с писмом за Селим-пашу у његов логор у Будимљи. У писму га је обавјештавао о свему што се догодило његовој војсци у Полимљу и на Превији, наредивши му да одмах крене у офанзивну акцију уз Лимску долину. Међутим, Хусеин Авни-пашино писмо није стигло Селим-паши, јер су курире заробиле шекуларске устаничке страже и одмах спровеле у штаб војводе Миљана Вукова. Када се сазнало да неће брзо бити поновљен напад од Плава и Гусиња, због реорганизовања турских јединица, војвода Миљан Вуков је наредио да капетани из Горњих Васојевића хитно пребаце своју војску с Превије у село Трепчу, а полимске и величке устанике, под командом капетана Ђола Лабана и Милета Кривокапића оставио је да чувају стражу према Плаву. На Трепчи је војвода Миљан одржао савјетовање на коме су учествовали, поред горњовасојевићких, и доњовасојевићки капетани поп Јосиф Поповић, Радуле Јоксимовић, поп Василије Поповић и други. Одлучено је да се изненада нападне логор Селим-паше у Будимљи и у налету разбије његова војска.[274]

Према објашњењима руског конзула у Скадру Сученкова одред Селим-паше наступао је на Доње Васојевиће у двије колоне: од Бијелог Поља и Рожаја. Турска војска упала је на доњовасојевићку територију 5/17. априла и успјела да потисне устаничке снаге према планинама, запаливши притом 12 села. Селим-паша се зауставио и залогоровао недалеко од Доње Ржанице. Устаници су се прикупљали за одлучну битку, повлачећи се у планинске крајеве. На вијест о упаду турске војске у Васојевиће, војвода Новица Церовић је из састава својих снага издвојио један дио војске и хитно упутио у помоћ васојевићким устаницима.[725] Сученков је нешто касније сазнао да је васојевићким устаницима притекао у помоћ и један број Црногораца из Куча, Братоножића и Ровца.[276] И према аустријским изворима, васојевићки устаници добили су појачање од неких брдских племена.[277] Васојевићки устаници су у критичном моменту добили помоћ из Црне Горе и у ратном материјалу. Тако, непосредно уочи боја на Рудешцу, Полици и Бијелом потоку, из војног магацина у манастиру Морачи војводи Миљану је стигло и четири товара муниције,[278] што је имало итекако утицаја на успјешан исход борби.

Војвода Миљан је с прикупљеном војском, добивши и извјесна појачања из Црне Горе, пожурио да истјера из Нахије Селим-пашу. Одлучио је да 7/19. априла извршн свеобухватан напад на турску војску, чији је главни логор био у Будимљи, односно на Рудешу и Јасиковцу. Своју војску војвода Миљан подијелио је у

двије колоне: једна је од Трепче у току ноћи пошла лијевом страном Лима са задатком да пресијече турској војсци одступницу низ Лим и овлада Тифраном, друга је упућена десном страном Лима да би у току ноћи запосјела Градац, Заграђе и друге важне коте на правцу одступања према Бихору и Рожајама. Напад је одређен тачно у поноћ између 7. и 8/19. и 20. априла. У логору Селим-паше још претходног дана примијећено је извјесно комешање, свакако, под утицајем гласова о страховитом поразу генерала Хусеин Авни-паше на Превији и Полимљу, као и вијести да васојевићким устаницима пристижу, наводно, велика војска из Црне Горе. Застрашујуће је на турску војску дјеловало и то што је војвода Миљан Вуков наредио да се критичне ноћи наложи што више огња на околним брдима и планинама, што је требало да покаже присуство велике војске из Горњих Васојевића и Црне Горе. Селим-паша је тада схватио да се нашао у клопци, уплашио се да ће његова војска бити потпуно уништена, па је наредио одступање у току ноћи правцем Гроц — Полица — Рожаја. Покрете турске војске први су примијетили устанички одреди капетана Попа Јосифа, Радула Јоксимовића и попа Василија Поповића (Шекуларци), па је одмах одлучено да се изврши напад на турски логор. Истовремено у борбу је ушла и војска из Горњих Васојевића. Турци су нападнути са сјевера, југа и запада. Било је пресјечено повлачење Турске у правцу сјевероистока, према Рожајима. У мрклој ноћи завладала је у турском логору таква паника, да је и сам Селим-паша изгубио оријентацију. Један дио његове војске успио је да се уз велике губитке пробије правцем Гроц — Полица и настави одступницу према Рожајама. Међутим, устанички одреди су ову колону стално гонили и 20. априла, прије подне, нанијели јој тешке губитке. Други турски одред је, одступајући преко Полице, скренуо на сјевер и ушао у тјеснац Бијелог потока, ка ријеци Љешници, гдје су га устаничке снаге пристигле испред зоре и задале му катастрофалан пораз. Остатак турске војске спасио се у паничном бјекству 20. априла преко ријеке Љешнице у правцу Бихора. Гоњење ове колоне обустављено је наредбом војводе Миљана Вукова.

Селим-паша је покушао да се трећом колоном пробије од Будимље преко Дапсића у правцу Рожаја, али су му устаници прије зоре разбили пратњу, те је он сам, по магли лутао околним брдима, док га најзад изнад села Дапсића није примјетио један устаник и убио. Када је одсјечена пашина глава, а сабља, оружје и хат предати војводи Миљану Вукову, турски заробљени официри и војници идентификовали су свога команданта. У боју на Рудешу погинуо је поред Селим-паше и његов син миралај (пуковник) Ибрахим-бег. Васојевићким устаницима пала је у руке читава турска комора. У боју на Рудешу, Полици и Бијелом потоку извојевана је једна од најславнијих побједа устаничког и црногорског оружја над турском војском у црногорско-турском рату

1862. године. Поред погибије Селим-паше, из састава „лимског корпуса" генерала Хусеин Авни-паше избачен је из строја велики број војника, заплијењено много пушака и другог оружја, затим знатне количине муниције и провијанта.[279]

На први поглед изгледа као да су подаци о турским губицима у Васојевићима преувеличани, али је неоспорно да су били велики и да су у оновременим изворима различито приказивани. Непосредно послије побједе на Превији, Полимљу и на Рудешу, војвода Миљан Вуков с капетанима послао је кратак извјештај књазу Николи 9/21. априла 1861. године, у коме каже да су на Полимљу били ударили Турци „с два краја", које су предводили „двије паше с Алил-бегом". На Полимљу и Превији два дана вођена је борба, а трећи дан Турке је „велика погибија нашла те су у поноћи кришом утекли из Полимља".[280] Послије те побједе, војвода Миљан Вуков је напао турску војску, која је „на нас ударила и све изван границе (црногорске) опалила" улогорила се „у поље према манастиру Ђурђеви ступови и на Рудешу, гдје је вођен крвав и тежак бој". Тачан број погинулих Турака није утврђен, али је избројано 500 посјечених глава. Губици устаника и црногорске војске износили су 64 мртва и 150 рањених. У боју на Рудешу погинуле су и народне старјешине Иван Протић и Радисав Дедовић.[281]

У току борби са војском Селим-паше напала је на Васојевиће и трећа турска колона из правца Доњег Колашина (на Горњосељску капетанију Панта Фемића) и спалила 30 кућа. Циљ овог напада био је да се униште устаничка села на лијевој обали Лима од Фемића Крша до Горњих Села и да се и ова војска „на свето васкрсење код Ђурђевих ступова" састане са остала два турска одреда. Међутим, када су до Колашинаца стигле вијести о поразима остале двије турске колоне, Турци су у паници напустили заузета села и пред устаницима Панта Фемића побјегли „натраг без обзира".[282]

Напад „лимског корпуса" на Горње Полимље будно су пратили дипломатски представници великих сила, као и други посматрачи догађаја на црногорским границама. Тако је француски конзул у Скадру, преко својих агената у Призрену, сазнао да су Турци страховито потучени од Васојевића код Бихора у ноћи између 19/20. априла 1862. године. Одред од преко три хиљаде војника, већином нерегуларних јединица, који је прије тога прешао ријеку Лешницу и са стране Бихора упао на васојевићку територију — спаливши сва села до Доње Ржанице, — напали су уједињени Васојевићи „на њиховим положајима" утврђеним у Будимљи и потпуно га разбили. Битка је трајала читаву ноћ и завршила се 20. априла „у 9 сати изјутра". Васојевићи су посјекли, изгледа, око 600 турских глава, а заплијенили су и велике количине ратног и другог материјала.[283]

У руке Васојевића пала су, поред осталог, и два топа, велики

број коња и хране. Вијет каже да су губици које су претрпјели Турци можда нешто увеличани, али све вијести говоре „да су били велики". Послије овог пораза башибозук се разбјежао својим кућама. Овај, нови неуспјех турске војске, као и претходни, зауставио је толико припремању експедицију против Васојевића. Порази турске војске у Васојевићима имали су широког одјека код становника горње Албаније. О турској погибији у Васојевићима допрле су вијести и до јужне Албаније, што је имало за посљедицу одбијање знатног дијела становништва да се одазове позиву скадарског гувернера да шаље људе у војску. „Порази, недостаци и похлепност турских официра и других главара" — констатује Тијет — „чине да башибозук масовно дезертира, а то турске власти ставља у врло незгодан положај и компромитује све будуће операције и успјехе које планира Омер-паша".[284]

И из руских извјештаја Петрограду види се да је корпус Хусеин Авни-паше доживео жестоке поразе у Васојевићима, да су Албанци у току борби напустили положаје и растурили се кућама. Хусеин Авни-паша успио је с великом муком да задржи само војне старјешине и барјактаре. Осим тога, Црногорци су добро искористили албанске обавјештајце, што им је помогло да задају страховите поразе турској војсци у Доњим Васојевићима. Сученков је извијестио своју владу да је нарочито одред Селим-паше претрпио тежак пораз на Рудешу, у зору 8/20. априла. Према његовим информацијама, одред војводе Новице Церовића био је прикривен негдје у позадини, па је, када је битка била у јеку, ударио у десно крило Селим-пашине војске. Наводно, тај Церовићев напад имао је одлучујући утицај на исход битке и Турци су претрпјели катастрофалан пораз.[285]

Остали извори, међутим, не потврђују наводе Сученкова о директном учешћу војводе Новице Церовића у бици на Рудешу. Ни у мемоарској и другој литератури нема помена да се војвода Новица Церовић борио на територији Васојевића у априлу 1862. године.[286] Једино Владимир Ћоровић пише, позивајући се на обавјештење др Кечета, да је са сјевера, уз Лим, на Васојевиће ударао Хусеин-паша с 5000 редовне и нередовне војске и да су против њега с успјехом оперисали Новица Церовић и војвода Миљан Вуков „и осетно га оштетили у бици код Бијелог Поља, 7. априла, гдје му отеше 4 топа".[287] Очигледно да Ћоровић није на другим изворима провјеравао Кочетова казивања, па је отуда прихватио да је војска Хусен-паше поражена код Бијелог Поља, што не одговара стварном догађају. Као што је познато, код Бијелог Поља војвода Миљан Вуков није водио никакву битку у оно вријеме. Код Владимира Ћоровића, опет, с позивом на др Кечета, стоји да се битка на Рудешу одиграла 16. априла, док сви други извори свједоче да је она вођена 19/20. априла 1862. године.[288]

Поставља се питање како је до ове погрешне информације дошао др Кечет на кога се позива В. Ћоровић. Ријеч је свакако

о турским интерпретацијама догађаја који су се збили у Горњем Полимљу, односно о настојању турских власти да поразе војске Хусеин Авни-паше представе искључиво као дјело црногорске војске. Ваљало је оптужити Црну Гору да су њени војводе Миљан Вуков и Новица Церовић први отпочели ратне операције, што је Омер-паши био аргуменат више да књаза Николу пред европским силама прикаже као изазивача рата. За то је било основа, јер је војвода Миљан са Горњим Васојевићима, па и с нешто Братоножића и Ровчана, заиста, војевао заједно са доњовасојевићким устаницима против генерала Хусеин Авни-паше. Међутим, војвода Новица Церовић је у то вријеме вршио притисак на турске снаге на Тари и с појединим четама упадао на територију Доњег Колашина и могућно у правцу Бијелог Поља, што је имало за посљедицу да се дио турских трупа морао ангажовати на оној страни, а то је објективно олакшало војводи Миљану да истјера турске снаге са територије Горњег Полимља. Иначе, у априлу 1862. године одред Новице Церовића није оперисао на територији Васојевића.

Битка на Рудешу била је заиста катастрофална за Турке. Сученков је сазнао да су васојевски устаници посјекли 650 турских војника и да су заплијенили комору с много ратног материјала.[289] У тешком поразу Турака у Будимљи писале су и наше и стране новине. Према извјештају дописника бечког листа „Вандерера", од 27. априла 1862. године, турска редовна војска и башибозук у јачини од 12.000 људи, продрла је била у 16 васојевићких села, попалила их и посјекла 19 устаничких глава. Међутим, по ријечима кореспондента, Васојевићи су Турке изненадили у моменту кад „ови мишљаху да су већ побиједили непријатеља" и напали их у зору. Као потврду жестине боја дубровачки дописник наводи да је од једног башибозучког табора из Ђаковице, који је бројао 800 војника, остало само њих петорица. Мало их је остало и из „другог табора из Призрена". Кореспондент је, с позивом на аустријске изворе, турске губитке у Васојевићима рачунао на око 2500 људи.[290] И у Скадру се говорило да су трупе генерала Хусеин Авни-паше имале око 2500 војника избачених из строја. Тај податак наводиле су и неке наше новине[291] Аустријски окружни поглавар говорио у Котору Дојми, сазнао је да су турски губици у Васојевићима износили око 2000 људи, па је о томе обавијестио генерала Мамулу.[292] Руски конзул Петковић, извјештавајући Игњатјева о турском поразу у Будимљу, констатује да су губици били огромни и да се један број војника из Селим-пашиног одреда удавио у Лиму, бјежећи испред разјарених устаника.[293] Нешто касније Петковић је писао да је устаницима пало у руке доста ратног плијена, поред осталог, и хиљаду јахаћих коња и три топа.[294]

Вијести о турском поразу у Васојевићима релативно брзо су стигле у престоницу Србије. Београдске новине су величале ус-

пјехе васојевићких устаника, подвлачећи како је нарочито у Будимљу пострадао ђаковички табор башибозука, од којег се веома мало војника спасло и вратило кућама. Писано је да је погинуло 2000 војника, међу којима је на бојном пољу остао и командант сјеверног одреда Селим-паша, као и много других официра. У бици на Рудешу погинуо је и један од најистакнутијих команданата бихорског башибозука Хамза-бег Ћоровић.[295]

Сви оновремени извори говоре да су турски губици били заиста велики, мада се стиче утисак да су, можда, мало преувеличани. Та претјеравања могла су доћи отуда што међу васојевићким устаницима није било страних посматрача и дописника, па су званични извјештаји упућени Цетињу и разна обавјештења до којих су долазили европски конзули у Скадру и Дубровнику, служили као једини извори информација о борбама у Васојевићима. Те изворе користили су махом и коресподенти српских и аустријских новина, додајући им и непровјерене вијести. Међутим, пада у очи да су и саме турске власти у Скадру и другим градовима признавале да је војска генерала Хусеин Авни-паше претрпјела огромне губитке у двије битке против Васојевића — на Полимљу и у Будимљи.

Устанички губици такође су различито приказивани. Већ смо рекли да је према извјештају војводе Миљана Вукова и васојевићких капетана у бици на Рудешу погинуло око 60 и рањено 150 устаника.[296] У једном новинском извјештају каже се да је у сукобима између устаника и војске Хусеин-паше остало на бојишту 130 Васојевића.[297] В. М. Томовић, који је много касније сакупљао податке о операцијама турске војске против Васојевића, у априлу 1862. годин, пише да су у борбама у Полимљу и у бој у на Рудешу, Полици и Бијелом потоку устанички и црногорски губици износили 64 мртвих и 95 рањених Р. Вешовић је, углавном, на основу народне традиције, утврдио да су Васојевићи имали око 200 мртвих и рањених.[298]

Прве вијести о сјајној побједи над Турцима у Васојевићима стигла је на Цетиње 11/23. априла 1862. године. Тога дана допутовао је на Цетиње и др Кочет, изасланик Омер-паше, с ултиматумом великог везира Црној Гори. Књаз Никола издао је наредбу да се, у част побједе Васојевића, у Цетињу испали неколико топовских салви, па је необавијештени др Кечет, мислио да се то чини у част његовог доласка у црногорску престоницу.[299] Убрзо је стигла на Цетиње и делегација васојевићких главара и предала књазу Николи трофеје славне побједе на Рудешу: Селим-пашиног хата и сабљу, с још 12 најљепших официрских сабаља у сребру окованих.[300]

ПОНОВНА ТУРСКА ОФАНЗИВА НА ВАСОЈЕВИЋЕ У МАЈУ 1862. ГОДИНЕ

Послије слома турске експедиције настало је кратко затишје у Васојевићима. Устанак у долини Лима проширио се на сјевер, па је један савремени страни новинар, након боја на Рудешу, писао: „Црногорци су прекрилили више околних предјела и цео хришћански предио до Бијелог Поља придружио се Црногорцима под војводом Миљаном".[301] И београдске новине јављале су да послије турских неуспјеха у Васојевићима, поједини одреди војводе Миљана Вукова допиру, борећи се против Турака, све до Гусиња и Новог Пазара.[302] Код околног муслиманског становништва и турских власти ширили су се паничне вијести о успјеху васојевићких устаника. Становништво сјеверне Албаније било је збуњено поразима турске војске у Васојевићима, па је одбијало позиве скадарског гувернера да шаље људе на војну против Црне Горе. У устаничким крајевима дуж црногорско-турске границе с одушевљењем су се ширили вијести о турским поразима у долини Лима.

Омер-паша је баш онда вршио посљедње припреме за рат против Црне Горе. Порази „лимског корпуса" веома су тешко погађале његове планове. Турски команданти су, иначе, своје неуспјехе против устаничких снага прикривали слањем нетачних извјештаја Цариграду. Тако, на примјер, крајем априла 1862, цариградске новине објавиле су вијест о великим побједама отоманске војске над Црногорцима; писано је о заробљавању истакнутих црногорских старјешина, који ће се, ето, и брзо појавити у престоници Турске. Све су то, наравно, биле измишљотине. Портин министар иностраних послова, осим тога, је, одмах послије пораза турских трупа у Васојевићима, дао изјаву како су на граници Србије према Санџаку, власти ухватиле неке агенте који су потврдили објашњења да је у Србији спремно око 3000 добровољаца да пође у помоћ Црногорцима. Ове вијести, мада нетачне, требало је да припреме турско јавно мнијење за рат против Црне Горе, који је већ био почео. Оне су протуране и са жељом да се умање побједе херцеговачких устаника и сјеверног одреда црногорске војске који је, такође, забиљежио неколико значајних побједа у Херцеговини у априлу 1862. године против војске Дервиш-паше.[303]

Чврсто рјешен да оствари поверени му задатак на сектору Васојевића, генерал Хусеин Авни-паша је крајем априла и почетком маја, по наређењу Омер-паше радио на реорганизацији свога корпуса. Он је то чинио ужурбано, како би што прије покорио Васојевиће и спојио се с војском Абди-паше, која је оперисала у рејону Скадар — Подгорица — Спуж.[304] Тешко погођен поразима на Полимљу и Рудешу, Черкез Хусеин Авни-паша се одмах дао на посао — пошао је у прикупљање башибозучких одреда. Из Гусиња је отпутовао у Пећ и Призрен, гдје је упознао тамош-

њег гувернера с дезертерством војника из башибозучких табора из Ђаковице, Призрена и Пећи и тражио помоћ у погледу одржавања реда и дисциплине тих трупа.[305] Из Призрена Хусеин-паша је преко Пећи стигао у Косовску Митровицу, гдје је лично преузео руковођење реорганизацијом разбијених снага погинулог Селим-паше. У првој половини маја Хусеин-паша је реорганизовао „лимски корпус" и попунио га новим регуларним снагама из Приштине и Скопља, као и једним бројем официра и подофицира из Ниша. Средином маја његов корпус био је спреман за поновне операције против васојевићких устаника. И овог пута он је офанзиву на Васојевиће предузео из два правца: са сјевероистока (од Бихора и Рожаја) и југа (Плава и Гусиња). Циљ његове офанзиве био је покоравање Васојевића и даље наступање преко Колашина и Лијеве Ријеке у долину Мораче и Зете.[306]

Сјеверни одред војске „лимског корпуса" стигао је средином маја у Доње Васојевиће и улогорио се у Будимљи и на Јасиковцу, брду које доминира равницом Нахије. Ту је Хусеин-паша сачекао да се прикупи војска која је свакодневно пристизала из Новог Пазара и са Косова. Под његову команду сврстане су и све башибозучке снаге с територије Рожаја, Бихора и Бијелог Поља. У свему је генерал Хусеин-паша у рејону Будимље и Полице прикупио осам табора низама и око 10.000 башибозука.[307] Омер-паша је, осим тога, наредио да се „лимски корпус" појача с нешто јединица из састава Дервиш-пашине херцеговачко-турске војске.[308] Други дио Хусеин-пашиног корпуса прикупио се у реону Плава и Гусиња и чекао најпогоднији тренутак за напад низ Полимље.

Устаници Горњег Полимља искористили су једномјесечни предах да обраде нешто земље и засију усјеве, али је завршетак пољеђњих радова прекинула нова турска офанзива, која је почела 6/18. маја 1862. године. Хусеин-паша отпочео је операције против Васојевића истовремено од Плава, Гусиња, из свог логора у Будимљи и привремених утврђења на Јасиковцу. Из Гусиња је његов одред кренуо у напад 18. маја.[309]

Васојевићи су се нашли пред далеко надмоћнијим непријатељем. Војвода Миљан је на положајима према Плаву држао устаничке одреде Велике и Полимља, појачане војском из коњушке капетаније. Укупно пред турском војском нашло се око 900 устаника и бораца из Горњих Васојевића. Снаге су биле малобројне да би издржале силовит напад турске војске — низама и башибозука. Васојевићке чете су се повлачиле низ Полимље, пружајући жесток отпор, који је олакшавало то што су устаничке породице биле евакуисане на територију Горњих Васојевића. Заузевши доминирајући планинске положаје — Јеринју главу, Превију и Зелетин — васојевићке чете успјеле су да спријече продор башибозука Али-бега Гусињског на територију Горњих Васојевића, али табори низама и нерегуларне јединице опустошиле су устаничка села, десном страном Лима према Хасу.

Главнина васојевићког одреда била је концентрисана на лијевој обали Лима у Хасу. Војвода Миљан Вуков предузимао је све да онемогући Хусеин-паши прелаз преко Лима, спријечи га да не разори древни манастир Ђурђеве ступове, духовно и политичко средиште Горњег Полимља и да не уништи села на лијевој страни Лима. Васојевићки одред на овој страни је бројао нешто преко 2000 људи, што је било пет пута мање од броја непријатељских војника. Истина, наоружање устаника нешто се било поправило послије турског пораза у Будимљи, гдје су заплијењене велике количине оружја и муниције, али још увијек је било слабије од наоружања турске војске, нарочито низама.

Очекујући поновни напад турске војске, васојевићке устаничке старјешине на вријеме су из доњовасојевићких села повукли становништво и стоку у планине на територију Горњих Васојевића. Знатан дио склонио се и дубље у Црну Гору. То је омогућило боље маневрисање јединица васојевићког одреда на простору од Мурина до Беран-крша. Појачани одредом од 300 Морачана под командом капетана Мрдеље Радовића, Васојевићи су се утврдили на положајима Растовац, Гњионик, Беран-крш и Богавско брдо, који доминирају око Ђурђевих ступова, наспрам турског логора у Будимљи и утврђења на Јасиковцу. Главна резерва налазила се у Доцу, недалеко од манастира.[310]

Лим је у мају најбогатији водом, па га није било лако прећи ни турској војсци. Због тога је Хусеин-паша наредио да се између Будимље и Беран-Села, подигне понтонски мост за прелаз војске, пренос коморе и топова на десну страну Лима. Поред новоизграђеног моста подигао је и једну кулу (tête de porte) ради обезбеђења моста, преко кога би се морао повлачити у случају неког неповољног обрта у борби против црногорске војске. Кад је довршио мост, Хусен-паша је са шест табора низама, затим 3000 башибозука и батеријом топова форсирао прелаз уз тешке борбе с устаницима и црногорском војском која је држала положаје у Беран-Селу. Покушај устаника и Црногораца на Турцима спријече прелаз преко Лима остао је безуспјешан.[311] Ипак, турска војска имала је осјетне губитке док је потисла устанике и осталу црногорску војску с првих борбених положаја. Најжешће борбе вођене су око Ђурђевих ступова. Васојевићи су очајнички бранили приступ манастиру. Водили су борбе прса у прса — највише је радио нож. Одлучујући бој водио се на Спасовдан, непосредно око манастира и његових конака. Послије вишедневних јуриша и жестоког отпора устаника и црногорске војске (из Горњих Васојевића и Мораче) Хусеин-паша успио је да заузме Ђурђеве ступове, спали овај древни споменик и његове конаке, а разрушио је и камену манастирску ограду. У том разарању и пљевини страдале су манастирска ризница и архива, приличан број старих црквених књига (свакако и оних које су изашле из шудиковске преписивачке школе). Турци нијесу поштедјели ни саркофаг жупана

Првослава, који је као ктирор засновао манастир Св. Ђорђа 1219. године. Нешто касније турска војска ће пренијети камен од манастирских конака и ограде до обале Лима, гдје ће те (1862.) године озидати војну касарну Кршлу, чиме ће ударити темеље града Берана.[312]

Губици Васојевићког одреда при одбрани Ђурђевих ступова и слободне територије на десној обали Лима у Хасу били су велики. Само у оним надљудским борбама око манастира и у манастирској припрати погинуло је 48 бораца и народних првака, а рањено око 70. Турски губици процјењивани су на приближно 300 мртвих, али тај податак није сигуран.[313] Према турским извјештајима, Васојевићи су код Ђурђевих ступова оставили 57 мртвих и једну ратну црногорску заставу. Омер-паша је добио извјештај да је црногорска војска у борбама између 17. и 20. маја у Доњим Васојевићима имала око „200 које мртвих које рањених". Турски губици у исто вријеме, наводно су износили „27 мртвих и 40 рањених".[314] Ваља рећи да су турски подаци преувеличани кад је ријеч о приказивању васојевићких губитака, а знатно мање приказују губитке своје војске.

Послије слома главног отпора устаничке и црногорске војске код Ђурђевих ступова, генерал Хусеин Авни-паша се улогорио близу разореног манастира и оданде командовао операцијама војске која је наступала уз Лимску долину, предајући огњу сва устаничка села до Требачке ријеке, која је од 1859. године представљала сјеверну црногорско-турску границу на овој страни. Војвода Миљан Вуков пружао је жилав отпор, али је чувао своју живу силу, узмичући уз сталне борбе пред много надмоћнијим турским трупама, снажно подржаваним артиљеријом. Хусеин-паша је 12/24. маја 1862. порушио пограничне ознаке на граници Црне Горе (између Доњих и Горњих Васојевића) и на челу корпуса умарширао на црногорску територију — у Горње Васојевиће. Жестоке борбе вођене су изнад Трепче, на планини Жољевици, изнад села Трешњева, Забрђа и Слатине. Турске трупе су успјеле да попале Трепчу, Чоечу Главу, Трешњево и доње дјелове Забрђа и Слатине. У међувремену, и турске јединице, које су од Плава и Гусиња завојштиле на Полимље, предвођене Али-бегом Гусињским, успјеле су, такође, да потисну малобројне устаничке снаге из Велике и Полимља и горњовасојевићке чете. Одлучујући бој између овог дијела Васојевићког одреда и Али-бегове колоне вођен је на падинама Зелетина и на Превији. Послије жестоких јуриша турске снаге потисле су јединице васојевићких капетана на лијеву обалу Злоречице, гдје су формирале нове одбрамбене положаје између Рожића и Коњуха. Али- бегови башибозуци попљачкали су и попалили сва села на десној обали Злоречице.

Војвода Миљан Вуков је свим силама настојао да спријечи даље наступање „лимског корпуса", чије су се колоне сјединиле у Андријевици, изнад које је дат најјачи отпор турским трупама.

Борбе су вођене и даље, али су Турци успјели да заузму и Коњухе и да потисну војводу Миљана са „оно мало војске преко Штавне". Међутим, Хусеин-паша се није усудио да наступа даље преко Комова и Трешњевика према Лијевој Ријеци и Подгорици. Војвода Миљан и капетани су се с војском улогорили од Штавне до Турије, одакле су будно мотрили на даље кретање Турака. Народ се налазио у збјеговима у црногорској граници, изузев незнатног броја становништва чију су одступницу пресјекле турске трупе. Тако је пред крај маја, послије жестоких борби и задивљујућег отпора Васојевићког одреда, Хусеин Авни-паша успио да окупира читаву територију Горњег Полимља, али не и да порази васојевићку војску.[315]

У току два похода на Васојевиће, у априлу и мају, турске трупе спалиле су 44 села у Горњем Полимљу, манастир Ђурђеве ступове и цркву у Андријевици. Турска војска попалила је све што је могла, уништавајући у Лимској долини, као и другим крајевима Црне Горе, усјеве, воћњаке и осталу имовину становништва.[316] Извјештаји говоре да тадашњем вандализму Турака није било граница. Уништаване су куће, баштине, усјеви и сточни фонд, па је народу пријетила смрт од глади. Ипак, становништво — склоњено на вријеме у збјегове, шуме, планине и дубље на црногорску територију — избјегло је катастрофу. Показало се да су турски прорачуни о брзом слому васојевићких устаничких снага били нереални. Устаници, сједињени с Горњим Васојевићима, успјели су, упркос оскудици у оружју и другом ратном материјалу, храни и осталим животним потребама, да у неколико сукоба поразе далеко надмоћније турске трупе и да им, на крају онемогуће пробој преко Трешњевика и Штавне према Лијевој Ријеци, Братоножићима и Подгорици.

Окупацијом Васојевића у мају 1862. према оцјени неких европских дипломатских представника у Скадру, „границе побуне, која се постепено ширила према међама Србије", биле су смањене. Енглеском конзулу изгледало је да је нестало било какве могућности да Црна Гора преко Васојевића оствари савез са Србијом. Заузимањем и пустошењем Васојевића, Хусеин-паша је стекао могућност да оперише сагласно „другим дивизијама Омер-пашине армије". Абди-паша се окупирањем Куча ослободио животног непријатеља, који је могао узнемиравати његово десно крило. Тиме је — резоновано је у Скадру — створена слободна комуникација између корпуса Абди-паше и Хусеин-паше. Окупација Горњег Полимља и Куча имала је за посљедицу и слабљење тенденција ослободилачког покрета међу племенима сјеверне Албаније, која су сада била спремна да понуде услуге скадарској влади. Устанак се крајем маја ограничио само на црногорске крајеве. Црногорци су на свим секторима према Албанији били коначно потиснути „у границе свог властитог територија". Занимљиво је, даље, истаћи да је енглески дипломатски представник у

Скадру нашао за потребно да напомене како су ови ратни успјеси у борби против Црногораца постигнути углавном помоћу регуларних трупа, док су се нерегуларне јединице из горње Албаније (свеједно да ли католици или муслимани) сасвим слабо биле, показавши се непоузданим — растурале су се „чим би први пуцањ био испаљен". Због тога је предлагао да се Порти савјетује да убудуће дјејствује против Црне Горе тако „да не зависи само од услуга овог дијела становништва". Омер-паша, који је отпочео рат против Црне Горе, наредио је у првој половини маја и мушир у Дервиш-паши да умаршира у Црну Гору из павца Билеће и Никшића. У исто вријеме, мушир Абди-паша отпочео је наступање кроз Бјелопавлиће. У Скадру се, због тога, вјеровало да ће Бјелопавлићи, Пипери и Васојевићи убрзо бити одсјечени од осталог дијела Црне Горе и бити принуђени да капитулирају. Књаз Никола, нападнут са свих страна, а напуштен од кнеза Михаила од којег и није очекивао неку помоћ, „у немогућности да се отресе својих сопствених дилема" и наговорен од руске дипломатије — пише Рикард Булверу — поново се обратио силама за савјет, надајући се, без сумње, да ће му оне у задњем тренутку прискочи у помоћ. У депеши коју је послао Суценкову, молећи да њену садржину саопшти осталим европским конзулима у Скадру, и Омер-паши, књаз Никола је изјављивао да он „није у рату с Турском и да се његов териториј мора поштовати".[317] Али, свака интервенција била је сувише касна да би се зауставила Омер-пашина армија која је марширала територијом Црне Горе. Васојевићи су били већ окупирани и принуђени да се повуку у планинске предјеле и у црногорској граници.[318]

Послије потискивања Васојевићког одреда из долине Лима, Хусеин Авни-паша дио војске вратио је у берански крај, гдје је наредио да се подигне утврђени логор на Јасиковцу. Нешто редовне војске оставио је у Гусињу и Плаву, а неке јединице послао је у Нови Пазар. Слање јединица у Нови Пазар није било случајно. Наиме, крајем маја и почетком јуна 1862. године проносиле су се вијести да ће Србија ступити у рат с Турском. Сам књаз Никола био је одушевљен овом непровјереном вијешћу, па је написао писмо команданту Сјеверног одреда црногорске војске Петру Вукотићу, завршивши га са „живјело српство"! Ура!".[319] Књажево писмо наишло је на силно одушевљење код црногорске војске која „се обрадовала за радосни глас што је Србија учинила буну и заратила".[320] Вијест да је Србија ушла у рат изазвала је одушевљење у читавој Црној Гори,[321] а „Црногорци су живнули надом",[322] вјерујући да ће исход рата бити повољан. Све је ово коинцидирало са турским бомбардовањем Београда.

Немамо конкретних података како је вијест о томе да је Србија ступила у рат с Турском примљена у војсци Васојевићког одреда и код становништва које је већином живјело у планинским збјеговима и на црногорској територији. Али, има разлога

да вјерујемо како је она и у Васојевићима примљена с одушевљењем, као и на Цетињу, гдје је поздрављена пуцањем топова.[323] Иако се вијест показала нетачном у оном тренутку имала је утицаја на подизање борбеног морала и у Васојевићком одреду. Наде у могућност проширења рата охрабриле су Цетињски двор и кругове око њега. То је био важан разлог што су књаз Никола и војвода Мирко средином јуна 1862. године одлучили да одбаце Омер-пашин предлог за закључење мира.[324] Рат Црне Горе и Турске наставио се послије тога свом жестином и ушао у своју другу — завршну фазу.

ВАСОЈЕВИЋИ У ЗАВРШНОЈ ФАЗИ ЦРНОГОРСКО-ТУРСКОГ РАТА 1862. ГОДИНЕ

Ситуација у Васојевићима у јуну и јулу 1862. године била је врло тешка. У јединицама и народу завладала је велика глад и оскудица. Послије повлачења знатног дијела Хусеин-пашине војске из Васојевића, одбјегло становништво почело се враћати на своја згаришта. И људи су напуштали јединице и силазили у села, „да косе ливаде и прибирају какве-такве плодове с погажених баштина". Глад и оскудица, поред неизвјесности исхода рата, изазвали су у једном моменту незадовољство, дефетизам и клонулост у устаничким редовима. Постојала је опасност да се устаници врате на своја згаришта и предају турским властима. У тако критичној ситуацији, када су очај и малодушност запријетили да угрозе јединство и дотадашње тековине устанка, а предаја турским властима помрачи славу претходних сјајних побједа, војвода Миљан Вуков и остали главари одлучили су на примјену ригорозних мјера у циљу учвршћивања војне дисциплине. Пријеки суд Васојевићког одреда изрекао је најколебљивијим војницима смртне казне: стријељано је 12 бораца: Овим енергичним мјерама војвода Миљан успио је да поврати пољуљану дисциплину у војсци. „Мушкетање" се показало нужним за одржавање борбеног морала.[325] Чинило се то у вријеме када никакву војну и другу помоћ Васојевићи нијесу могли добити од ратом угрожене Црне Горе.

Затишје у борбама на сектору Васојевића трајало је све до августа. У међувремену је Омер-паша наредио генералу Хусеин-паши да напусти Васојевиће и да се са три табора регуларне војске (низама) из Гусиња преко сјеверне Албаније хитно пребаци у долину Зете.[236] Наиме, Хусеин-паша се није усуђивао да поведе нове операције против одреда Миљана Вукова, који му је затворио правац преко Лијеве Ријеке и Колашина, према долинама Мораче и Зете. Више од мјесец дана сједио је у свом логору на Јасиковцу, на десној страни Лима, не предузимајући офанзиву у правцу Лијеве Ријеке и долине Мораче. У Скадру се, иначе, оце-

њивало лошим борбено стање његовог корпуса, који је у више бојева с Васојевићима имао велике губитке, а трпио је и друге недаће. Башибозук је и даље дезертирао, образујући банде које су пљачкале све на путу у своје крајеве. Омер-паша је био свјестан да ни на висини борбени морал ни код његових регуларних јединица.[327]

С једним дијелом „лимског корпуса" генерал Хусеин Авни-паша је кренуо из Гусиња преко Сјеверне Албаније и Куча и посљедње седмице јуна стигао у рејон Подгорице и Спужа.[328] Јединице овог корпуса су 12/24. јуна учествовале против црногорске војске у бој код Црковнице.[329]

Спајањем турских армија у долини Зете и региону Подгорице завршила се прва фаза црногорско-турског рата. Док су турске трупе стално попуњаване новим и свјежим јединицама, добро снабдјевене ратним средствима и храном, дотле је црногорска војска малаксавала. Војвода Мирко Петровић, оцијенивши да је циљ Омер-паше да потпуно сатре Црну Гору и уђе у Цетиње, прикупљао је своје снаге да га у томе спријечи. Али, без обзира што је повукао Сјеверни одред с ранијих положаја и истурио га пред турском армијом, тешко је било вјеровати да се може непријатељ зауставити с много мањом живом силом. Врховни заповједник црногорске војске обратио се средином јула из свога главног војног стана, са Орје Луке, војводама Миљану Вукову и Новици Церовићу да му пошаљу у помоћ дио својих снага.[330] Мада је ситуација на сектору Дробњака била доста тешка, војвода Новица послао је свога сина Ђура Церовића с нешто бораца у помоћ војводи Мирку. Била је то више симболична помоћ.[331]

Војвода Миљан Вуков одмах се одазвао позиву војводе Мирка и послао му прво у помоћ Љеворечане на челу с капетаном Миљаном Нововим Вешовићем. Осим тога, одабрао је из сваке капетаније по 20 до 30 најхрабријих бораца и формирао специјални одред, „такозвану Књажеву гарду" у Васојевићима — и на челу с барјактаром Зарије Бакићем упутио га као појачање главнини црногорске војске.[332] Ова два васојевићка одреда са око 500—600 бораца стигла су на црногорско ратиште у прави час, када је турска армија кренула из Бјелопавлића преко Загарача у правцу Цетиња. У крвавом боју код Загарача, у коме су се обје војске жилаво бориле, одред Васојевића удари „Турцима у бок и рјеши одсудно бој" у корист Црногораца. У Београд је стигла вијест да су Црногорци у бој на Загарачу „имали осетљивих губитака, јер изгубише од прилике 700 које мртвих које рањених". Али и турски губици су били врло велики — око 800 војника пало је у Загарачу.[333]

У јулу 1862. године јединице војводе Миљана Вукова имале су јачи окршај с башибозуком из Гусиња и Климената, који је покушао да зароби и опљачка један дио избјеглог васојевићког становништва у Кутима и на планини Мојану. Напад плавогусињског

башибозука Климената одбијен је уз приличне губитке непријатеља.[334] Послије овог боја није било неких већих сукоба у Васојевићима до закључења црногорско-турског мира — једино су мање устаничке чете прелазиле на десну обалу Лима и светиле се Турцима по Санџаку и другим околним крајевима. На тај начин долазило се до средстава за живот и нападан је сузбијан непријатељ.[335]

У другој фази црногорско-турског рата, од краја јула до друге половине августа 1862. године, васојевићке устаничке снаге имале су двострук задатак. Једним својим дијелом половина њих заузела је положаје ободом лијеве стране Лима све до Требачке ријеке, одакле су мотриле на турске логоре који су утврђивани на Јасиковцу, и поред Лима близу села Берана, а други дио, послије одласка Хусеин Авни-паше из Горњих Васојевића, заузео је положаје на Јериној глави и Превији, одакле се могло контролисати кретање Турака од Плава и Гусиња.[336] Друга половина Васојевићког одреда, у јачини од 1.500 бораца,[337] војвода Миљан Вуков повео је у помоћ главној црногорској војсци која је водила битку против Омер-пашине армије на положајима код Ријеке Црнојевића. У драматичним борбама на прилазима црногорској престоници, Васојевићки одред, заједно с осталом црногорском војском, борио се на живот и смрт против добро обучене Омер-пашине војске. У недостатку муниције, на Метеризима „Црногорци су се борили камењем, дрвима, јатаганима".[338]

У главном ценогорском војном стану много се држало до акција херцеговачких и брдских устаника, како оних који су већ били пристигли на фронт, који се приближавао Цетињу, тако и оних који су се борили дуж црногорске границе, јер се с правом рачунало да те устаничке снаге могу олакшати положај главној црногорској својсци притиском на поједине секторе турских армија.[339] На Цетињу је тих дана полагана нада и у помоћ Србије, мада није било реално очекивати покрет са те стране. Ипак, руски конзул Петковић обавијестио је амбасадора Игњатијева у Цариграду да су се тих дана проносиле вијести у Цетињу како је у Васојевиће већ пристигло неколико хиљада добровољаца из Србије и да је циљ њиховог даљег кретања долазак на црногорско-турски фронт ради одбране Цетиња и Црне Горе.[340] Све су то биле само пуке жеље и наде, које су у очајној ситуацији имале само толико дјејства што су подизале морал међу борцима и у народу, дајући им подстрека да истрају. Реалних изгледа да Црна Гора добије војну помоћ с те стране није било због изразито неутралног држања Србије. Устаничке херцеговачке и брдске снаге биле су мале јачине, а, осим тога, и врло слабо наоружане, дотадашњим ратом изнурене и исцрпљене, па нијесу могле да битније утичу на исход рата.

Црна Гора се крајем августа, заиста, нашла пред једним од најтежих пораза у својој историји. Књаз Никола је очајнички мо-

лио за помоћ европске владе, захтијевајући да се Омер-пашина војска заустави и да не уђе у Цетиње. Не чекајући исход те дипломатске акције, у којој јеглавну ријеч, свакако водила Русија, Књаз је по савјету Француске директно од сердар-екрема затражио примирје. Овај самостални акт књаза Николе изазвао је забринутост Петрограда па и бојазан да он „не склопи неки споразум који би био не само неповољан за Црну Гору него и на штету општих интереса руске балканске политике".[341] Из страха да млади црногорски владар не прихвтати сизеренство султана, шеф руске дипломатије Горчаков упутио је конзулу Петровићу инструкцију, тражећи од њега да књазу Николи савјетује стрпљивост, како не би ушао у опасне политичке замке и авантуре.[342]

Ствар Црне Горе и њена судбина одлучиване су у дипломатским салонима у Цариграду. Заузимање Русије да је спаси било је врло енергично. Инсистирањем на заустављање турске војске пред црногорском престоницом Петроград је настојао да осталим европским земљама покаже да је његов утицај пресудан у рјешавању источног питања. Настојање руске дипломатије да обезбиједи водећу ријеч у дипломатским разговорима у Цариграду и у европским престоницама на питању очувања статус quo-a и независности Црне Горе, постало је врло битно због њеног раније изгубљеног престижа у рјешавању источног питања.

Омер-паша је знао за притисак великих сила на султана, па је журио да што прије стигне до црногорске престонице. Међутим, војвода Мирко чинио је све да то спријечи, припремајући се за одлучни бој. Крајем августа за врховног команданта црногорске војске, која је већ била изгубила из строја преко шест хиљада бораца,[343] изгледало је све „изгубљено сем част",[344] па је, свјестан тежине положаја, био спреман да води рат до посљедњег борца и да сам погине на бојном пољу.[345] Ријешена да се до краја бори, црногорска војска, помогнута са преко 3.000 бораца из устаничких крајева — Херцеговине, Дробњака и Васојевића (васојевићке снаге чиниле су половину укупних снага које су похитале прилазима Цетињу) — успијела је да заустави турску армију, што је за Омер-пашу био знак да неће тако брзо успјети да заузме Цетиње. Зато је ријешио да прихвати поновљени предлог књаза Николе о примирју, пославши у Цетиње свог личног љекара др Кечета с текстом ултиматума Црној Гори. Књаз Никола је тај ултиматум примио 20. VIII/1. IX 1862. године.[346]

Омер-пашин ултиматум, формулисан у 14 тачака, изражавао је, углавном, став побједиоца према пораженом. Истина, у чл. 1. стајала је декларативна изјава да Турска поштује административни статус Црне Горе, а у другој тачки истакнуто је да се признају црногорско-турске границе успостављене и одређене међународним протоколом 1859. године, што је гарантовало, донекле, опстанак Црне Горе у предратним границама. Но, у неким другим

тачкама били су формулисани и такви захтјеви који су директно или индиректно нарушавали суверенитет Црне Горе.[347]

У току четири дана боравка др Кечета на Цетињу сви су црногорски сенатори, међу којима се налазио и војвода Миљан Вуков, били упознати од стране књаза Николе с условима мира које у име Порте диктирао Омер-паша. Они су посебно изражавали негодовање у вези са садржином пете и шесте тачке ултиматума. Наиме, пета тачка садржавала је захтјев да се врховни командант црногорске војске војвода Мирко, познат по ратоборности и непомирљивом држању према Турцима, уклони из Црне Горе. Исто тако, био је тежак захтјев и шесте тачке, којом је тражено да Црна Гора држи отворен пут преко своје територије: Скадар — Подгорица — Спуж — Никшић, под условом да Турска дуж њега изгради утврђења (blokhauze) и у њих смјести војне посаде ради безбједности ове комуникације. Овим тачкама објективно је доведен у питање политички суверенитет црногорске државе. Неки црногорски државници — сенатори, војводе и други главари, нарочито они из пограничних нахија и крајева, који су се дизали на устанак са циљем да се ослободе од Турака — изражавали су незадовољство и у погледу прве и друге тачке Омер-пашиног ултиматума, јер признавање само црногорско-турске границе из 1859. године представљало је за заграничне устаничке области враћање на стање из прве половине XIX вијка. Војвода Миљан Вуков био је један од оних који су тешка срца дали пристанак да се прихвати Омер-пашин ултиматум. Васојевићког војводу и његове најближе сараднике тешко је погађала и тачка ултиматума којом се од Црне Горе тражило да се одрекне политичког помагања устаничких покрета, буна и немира у областима које су припадале Турској. Нарочито се од књаза Николе захтијевало да се обавеже да убудуће неће подржавати ослободилачку борбу Доњих Васојевића ни на који начин. Овај захтјев директно је погађао прекогранично становништво у Горњем Полимљу, које је у десетогодишњој ослободилачкој борби не само уживало морално-политичку и материјалну помоћ Црне Горе, већ се и сматрало, и осећало, њеним саставним националним корпусом, признајући суверенитет једино црногорског књаза. Као гаранција да ће се Црна Гора одрећи политике потпиривања устаничког расположења и помагања немира у турским областима, захтјевано је од црногорских старјешина да дају писмене изјаве да ће до краја поштовати услове мира постављене у ултиматуму. Ултиматум је једним чланом предвиђао да Црна Гора не може градити никаква утврђења дуж црногорско-турске границе.

И поред противљења руског конзула Петковића и негодовања појединих црногорских функционера и устаничких вођа из Херцеговине и Васојевића, послије много колебања и вијећања, Књаз је прихватио Омер-пашин ултиматум. Добивши потврдан одговор,

Омер-паша је наредио трупама да обуставе операције против Црне Горе.[348] Тако се завршио овај стравични рат за Црну Гору.

Руски двор и његова дипломатија били су незадовољни на брзу руку прихваћеним условима мира од стране књаза Николе. Дипломатија Русије сматрала је да су црногорске снаге могле да задрже још неко вријеме турску армију, а то би било довољно — резоновала је она — да Петроград присили Порту да Омер-паши нареди обуставу операција против Црне Горе. У том случају преговори о миру — оцјењивали су руски дипломатски представници — били би вођени у знатно повољнијим политичким условима и њихов резултат био би много повољнији за Црну Гору.[349] Књазу Николи, који је био под јаким упливом књегиње Даринке, удове књаза Данила, и француског конзула Вијета, приговарало се да је брзоплето подлегао турском притиску. И заиста, Вијет, уз помоћ књегиње Даринке, највише је успио да књазу Николи и једном броју сенатора предочи како је даљи отпор илузоран и да безусловно треба прихватити Омер-пашин ултиматум. Руски конзул Петковић, незадовољан таквом одлуком књаза Николе, упућивао је пријекоре и алудирао на поступке Црне Горе у ранијој прошлости, због њене наводне непослушности и држања у вријеме када се није руководила руским савјетима, већ мишљењима оних који су мало или нимало држали до славе и достојанства Црне Горе.[350] Очигледно, то се односило на доба књаза Данила, када је француски утицај био преовладао у Црној Гори. Русија, мада сада са знатно ојачном позицијом у рјешавању источног питања, још једанпут је морала да се увјери како ће морати да и даље улаже доста анпора да би поново преовладао њен утицај на Црну Гору и да би могла да арбитрира у рјешавању источног питања.

ПОСЉЕДИЦЕ ЦРНОГОРСКО-ТУРСКОГ РАТА 1862. ГОДИНЕ НА ГОРЊЕМ ПОЛИМЉУ

Услови мировног уговора, есклопљеног 8/20. септембра 1862. године, заиста су били врло тешки за Црну Гору. Турска војска напустила је црногорску територију (8/20. септембра), оставивши за собом велику пустош и трајне трагове разарања. Мир је формално санкционисао војнички пораз Црне Горе, мада је њена војска показала веелику храброст и издржљивост у петомјесечним операцијама, што је допринијело порасту њеног угледа у европској јавности, посебно у словенским земљама. И поред пораза и тешких услова мира, Црна Гора је, захваљујући интервенцији и притиску великих сила на Порту, углавном успјела да сачува свој политички статус у границама одређеним Цариградским протоколом из 1859. године. Успостављањем статуса quo-a,

црногорско-турска граница у Васојевићима остала је неизмијењена.[351]

Пораз Црне Горе у овом рату, задао је, дакле, тежак ударац надама устаничког становништва Горњег Полимља, које је очекивало да ће се овог пута повољно ријешити његово питање. Двије трећине територије Горњег Полимља и даље су остале у турској граници. Лавовска борба и цјелокупни резултати, које је васојевићко становништво остварило у овом тешком рату, били су покопани неповољним одредбама Омер-пашиног ултиматума, које је књаз Никола прихватио не чекајући исход интервенције руских дипломатских представника на Порти.

Становништво Горњег Полимља имало је у овом рату велике људске губитке, а било је изложено и огромним материјалним штетама. Читави крај је готово до темеља разорен и опустошен. Од укупно 60 села, два манастира и 23 цркве, колико је у току операција Омер-пашине армије разорено и попаљено на црногорској територији,[352] 44 села, један манастир и неколико цркава уништено је на територији Васојевића.[353] У току неколико мјесеци ратних операција, „лимски корпус" генерала Хусеин-паше уништавао је у Горњем Полимљу не само куће и привредне објекте, већ и љетину — усјеве, воћњаке и сјенокосе, остављајући за собом праву пустош. Нарочито су у пљачкању предњачиле башибозучке јединице, састављене претежно од албанских муслимана. У току устанка и рата страдало је у овом крају и једном нешто нејачи — стараца, жена и дјеце.

Међутим, захваљујући доброј организацији и вођењу устанка, чему је, свакако, највећи допринос дао војвода Миљан Вуков, народ је успио да се склони и дочека без великих губитака закључење црногорско-турског мира.

Борба у овом крају вођена је под најнеповољнијим условима, а побједе устаника биле су импресивне, нарочито у првој фази ратовања. Црна Гора, због свог сиромаштва, није могла да овом крају пошаље већу помоћ у оружју и другом ратном материјалу. Народ се сам бринуо о наоружању, а прах и олово обезбеђивани су са мало помоћи са стране. Прехрана — како народа у збјеговима тако и војске у устаничким јединицама, — представљала је велики проблем; наоружање је било лошег квалитета — застарјело, особито у односу на оно које је посједовала турска војска. Васојевићки одред је у погледу наоружања заостајао и за осталом црногорском војском онога доба. Како су се ратне операције водиле у прољеће и љето, многе су њиве остале незасијане, а на онима које су биле обрађене војска је уништила љетину. Залиха хране у народу није било, изузев нешто у стоци. Због тога се, и прије прекида ратних операција, гладовало и у народу и у војсци. Црногорски двор, нашавши се у тешкој ситуацији, није могао да испољи већу заинтересованост за збивања на овом доста удаљеном простору. Слободно се може рећи да

је овај дио црногорско-турског ратишта од почетка био препуштен својој судбини, а руковођење — умјешности војводе Миљана Вукова и њему подређених капетана и других војних старјешина.

У току војевања против Турака, устаници на Лиму, без обзира на различиту племенску припадност, испољавали су доста висок степен солидарности и јединства, мотивисани жељом да се уједине са својом матицом Црном Гором. Тако су у овом рату, као и у претходној десетогодишњој борби, остваривало јединство између припадника васојевићког племена и других мањих племенских заједница и братстава. Политичка оријентација на Црну Гору утирала је пут јединству између Васојевића и Србљака односно Ашана. Стварање чврстог јединства на основама заједничке ослободилачке борбе стајало је у жижи оних импресивних побједа које су горњополимски устаници извојевали у прољеће 1862. године. Улога војводе Миљана Вукова у остваривању тог народног јединства била је огромна. Сламао је он, колико год је могао, све покушаје супротстављања националној идеји — племенски сепаратизам, партикуларизам, међусобна надгорњавања у племену, међуплеменске задјевице и све друге облике племенске анархичности — изграђујући на овом простору институције државне власти и повезујући га чврстим нитима са Цетињем. У свјетлу такве политике треба тражити објашњење и за војничке успјехе које су остваривали горњополимски устаници и раније и у ослободилачком рату 1862. године. А побједе васојевићких устаника задивљавале су и људе са стране који су с интересовањем пратили ослободилачку борбу на овој страни. Тако Спиридон Гопчевић каже да је војвода Миљан Вуковић 1862. године „побједоносно бранио сјевероисточну границу Црне Горе од трипут поновљених напада 15.000 турских војника, којима је нанео исто тако осетне губитке као и у овом рату (ријеч је о рату из 1876. г. — М.Д.). За то је добио Велики крст. Притом је увијек издавао тако добра наређења да се са чуђењем питамо је ли могуће да човјек, без икаквог школског образовања, који нема појма о војним наукама, буде обдарен толиким инстиктом и тако ретком оштроумношћу".[354] Ваља додати да је војвода Миљан Вуковић због показане храбрости и успјешног командовања у рату 1862. године високо оцијењен и на бечком и петроградском двору. Цар Фрањо Јосиф му је у знак признања за ратне успјехе послао на дар, преко књаза Николе, пар најљепше украшених леденица. Руски цар Александар II одликовао га је Крстом св. Ане с мачевима.[355]

У току десетогодишњих повремених борби, а нарочито у рату 1862. године, знатно је дошло до опадања сточарства у Горњем Полимљу. Политичке прилике, чести немири и устанци условили су смањење сточног фонда. У овом периоду, због несигурности на правцима ранијих кретања, горњополимски сточари су се нерадо одлучивали на спуштање у Босну и Србију ради пре-

зимљивања својих стада. Првих година шесте деценије веома мали број сточара прелазио је турско-српску границу или превљивао стада у Семберију, Посавину и друге крајеве Босне. Како у Горњем Полимљу није било довољно сточне хране. број стоке је брзо опадао. У рату 1862. године сточни производи били су готово једина храна и становништву у збјеговима и војсци на фронту. Све то имало је за посљедицу нагло смањење сточног фонда, тога основног извора егзистенције. Како је народ био, углавном, остао без стоке, послије завршетка рата запријетило му је уништавање од глади.[356] О томе имамо и свједочанства руског поријекла. Русија је настојала да ублажи посљедице разарања у Црној Гори. Пружала је помоћ у храни и допринијела спасавању народа од глади.[357] И Француска Наполеона III притекла је у помоћ, дајући новац и шаљући храну.[358] Изузетно интересовање за Црну Гору у том тешком и неравноправном рату испољила је југословенска јавност, па је и она пружала помоћ пострадалом народу.[359] Ипак, угроженом становништву Горњег Полимља од све те помоћи готово ништа није стизало. Народ је страдао не само од глади, већ и од хладноће и других посљедица тешког рата, али се до краја рата истрајно и пожртвовано борио за слободу и уједињење са Црном Гором.

Црногорско-турски рат 1862. године, као и бурни политички догађаји који су му претходили, јасно су показали да Турска неће бити у могућности да даље задржи власт над овим крајем, ако не створи једно стално војно-управно средиште којим би затворила границе према Црној Гори. Још за вријеме вођења рата против Црне Горе, крајем маја 1862. године, командант „лимског корпуса" генерал Хусеин Авни-паша, свакако по налогу Порте, одлучио је да оснује војно утврђење, водећи при томе рачуна првенствено о војно-стратешким циљевима. У ту сврху почео је да гради шанчеве и војна утврђења на Јасиковцу. Тако је направљен логор с утврђењима, одакле су војне јединице „лимско корпуса" кретале у борбу против устаничког народа. Хусеин-паша је, још прије склапања црногорско-турског мировног уговора, свакако уз сагласност Порте, почео да припрема грађевински материјал — камен и дрвену грађу — за изградњу касарне — „кршле" и других зграда потребних за војску, на десној обали Лима. Турци су се у почетку носили мишљу да градско насеље подигну на Рудешу или испод Јасиковца. Али убрзо је тај план измијењен, па је темељ насељу ударен на лијевој обали Лима, на простору Богавског луга, близу села Берана, по којем је и град добио име — Беране. На измјену првобитне замишљене локације града најјевероватније су утицали политички разлози: бојазан Турске да након подизања градског насеља с десне стране Лима у каснијим политичким разграничењима са Црном Гором ријека Лим не послужи као природна граница између двије државе. Поред тога, и пространство за будуће ширење града, погодности снабдијевања

водом и други чиниоци били су од утицаја да се градско насеље заснује у близини села Беране (на мјесту данашњег Иванграда), односно дуж лијеве обале Лима.[360]

Изградњом „кршле", која је као прва јавна зграда подигнута 1862. године, ударени су темељи каснијем развоју градског насеља. Касарна и други војни станови, у којима је смјештена стална турска војна посада, изграђени су од камена манастирских конака и камене ограде, порушене у прољеће исте године, када је војска Хусеин Авни-паше спалила манастир Ђурђеве ступове.[361] Тада су Турци наредили да се посијече и велика стољетна борова шума изнад манастира Ђурђеви ступови, а грађа од ње да се употреби за „кршлу" и друге јавне грађевине у Беранама, као и за изградњу станова за официре и њихове породице на Просинама испод Јасиковца на десној обали Лима, (Хареме).

Подизање градског насеља, односно војних утврђења, касарни и јавних зграда, пало је добрим дијелом на терет околног становништва. Наиме, народ, враћен на своја згаришта, морао је кулуком да обезбеђује камен, дрвну грађу, креч и други материјал, те је то, као нов терет, још више погоршавало његов иначе тежак економски положај. Насеље већ од почетка постаје значајно војно и управно-политичко упориште и средиште у Горњем Полимљу. Турска је овдје од почетка држала врло бројан гарнизон, изградила на Јасиковцу утврђења с јаком артиљеријом, а испод брда је настало официрско насеље, које по томе што су у њему становале њихове жене и дјеца — добило назив Хареме. Временом, Беране на лијевој, и Хареме на десној обали Лима повезани су мостом и срасли у једно насеље са истом привредном и друштвеном функцијом.[362] Ускоро по оснивању, Беране је, сходно реорганизацији и новој административно-управној подјели, ушло у састав Босанског вилајета.

Беране је шездесетих година XIX вијека имало више карактер војног логора, мада су турске управне власти улагале напоре да се упоредо развије и варош са својим привредним, јавним и другим функцијама. Међутим, градско насеље се првих година споро развијало у привредном погледу, јер ни православни ни муслимани, плашећи се нових буна, немира, устанака и покрета, нијесу радо прихватали позиве турских власти да се ону̇е населе и баве занатством, трговином и другим привредним дјелатностима. Тек послије неколико година, када је постало извјесно да ће се турска власт усталити у овом крају, муслимани и пословни људи других народности почели су да се насељавају у Беранима као стални становници.

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Васојевићки устанак 1861—1862. године и устанак у Херцеговини, представљали су уводне догађаје у рат Црне Горе са Тур-

цима у прољеће и љето 1862. године. Устаници у долини Лима остварили су, прије почетка црногорско-турског рата, крупне војно политичке резултате и знатно допринијели ширењу покрета за ослобођење у околним крајевима Санџака, а устанак је имао и ширег одјека. Преговори о политичкој и војној сарадњи између Црне Горе и Србије, на којма је нарочито инсистирао Цетињски двор, обећавали су да васојевићки устанак оствари још импресивније резултате у ширењу ослободилачког покрета међу српским становништвом на територији старе Србије. Али од почетка уздржан став Србије према устанку око граница Црне Горе — у Санџаку и Херцеговини — и њена неутралност у односу на црногорско-турски рат 1862. године, природно, имао је ограничен утицај на домет и крајње политичке резултате и васојевићког устанка. Уздржавање Србије да пружи помоћ устанку и да иде заједно са Црном Гором у рат против Турске, показао је цетињским званичним круговима да Црна Гора, и поред великог моралног ауторитета који је уживала међу околним хришћанским живљем, није у могућности сама да оствари улогу ослободиоца ових области.

Неуспешан завршетак ослободилачког рата 1862. године за Црну Гору, покопао је наде устаничким масама у долини Лима, у Доњим Васојевићима, у скоро ослобођење од турске власти и присаједињење националној матици — Црној Гори. Према одредбама мировног уговора склопљеног између Црне Горе и Турске (1862), границе су остале онакве какве су биле одређене међународним разграничењем између двије крвно завађене земље, 1859. године. То значи да је и даље двије трећине територије Васојевића остало у Турској. Устаничко становништво Доњих Васојевића, као и осталих побуњених крајева у Херцеговини, било је принуђено да се из збјегова и са територије Црне Горе, гдје је привремено нашло склониште, поново врати у попаљена села, у јесен 1862, и на згаришитима, под притиском турских власти, организује и настави живот који је у много чему био тежи од оног у предустаничким данима. Турске власти су сада још јаче настојале да учврсте своје позиције у овој немирној устаничкој области, а феудални господари земље — бегови и аге радили су свим силама да обнове разбијени чивчијски систем и да успоставе односе какви су владали до почетка друге половине XIX вијека. Међутим, одбијајући бековима и агама право на убирање четвртине и других дажбина за протеклих осам година, док је овај крај чинио саставни дио Црне Горе, ипак, сељачке масе нијесу могле да измакну феудалним односима, везаности за земљу, сељаци су поново дошли у зависан положај од феудалних господара, постали су оно што су и били у социјалном погледу — „зависан народ". Тако је горњополимско становништво све до велике источне кризе (1875—1878), а једна трећина и послије Берлинског конгреса (1878), остало везано феудалним односима, додуше, знатно ла-

бавијим него у другим крајевима старе Србије, односно Санџака, Косова, затим Босне и Македоније.

Но, без обзира на нешто повољнији положај сељака у Доњим Васојевићима, неминовно ће се и даље заоштравати социјални, класни, политички, вјерски и други односи између сељачких маса и господареће турске структуре, што ће сељаци покушати да разријеше поновним дизањем устанка 1875, истовремено када и сељаци у Херцеговини, а што ће прерасти у велики револуционарни обрачун обесправљеног хришћанског елемента и турске власти на Балкану у годинама велике источне кризе.

Улазећи у устанак 1875. године сељачке масе на горњим токовима Лима, прије свега у Доњим Васојевићима, већ су имале за собом велико борбено устаничко искуство за рушење османлијског система владавине, а захтјеви и политички циљеви њихове борбе нијесу се готово разликовали од оних политичких и социјалних захтјева које су кроз ослободилачку борбу истицали у устанцима 1853—1862. године. Овога пута је, разумије се, једино горњополимски сељак ушао у ослободилачку борбу са нешто више револуционарног искуства и историјске свијести о неопходности крајње битке за своје социјално и национално ослобођење и уједињење са својом националном матицом — Црном Гором.

НАПОМЕНЕ

1. Мемоари Војводе *Гавра Вукобића*: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи 1820-1886, Цетиње 1928, стр. 28.
2. *Милош Велимировић*: На Комовима, Братство V, Београд 1912, стр. 100.
3. У папирима Марка Цемовића стоји да је Јован Вацлик, као књажев секретар, имао пресудну улогу у вођењу државних послова у Црној Гори првих неколико година владавине књаза Николе / Марко Цемовић, Архив Историјског института СРЦГ Титоград/ даље: АИИТ /Мемоари, бр. 126/II, стр. 577/. Али оновремени извори то не потврђују. Занимљиво је истаћи да су у Петрограду Вацлика сматрали за аустријског шпијуна, па је његов рад у Црној Гори оцењен штетним и за руске интересе. /Задунајскије и Адријатические Славјани, стр. 127-128/.
4. *Бранко Павићевић*: Црна Гора крајем 1862. године, Историјски часопис IX-X, Београд 1960, стр. 432; Исти, Црна Гора у рату 1862. године, Београд 1963, стр. 91-92; *Радоман Јовановић*: Политички односи Црне Горе и Србије 1860-1878, Цетиње 1927, стр. 37-38.
5. *Б. Павићевић*: План књаза Данила за регулисање односа с Портом 1856. године, ИЗ, XIII, 1960/1, стр. 56-58.
6. Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр.28.
7. Турцима се у оновременим изворима најчешће називају сви припадници исламске вјере. Под Турцима народ је подразумијевао све носиоце власти – чиновнике и све оне друге људе, по вјери муслимане, који су тој власти служили. Често се у изворима помињу »плаво-гусињски Турци«, »колашински Турци«, »домаћи Турци«, »бијели Турци«, »бихорски Турци«, »Турци из Ругове« и слично. Називи су изведе-

ни обично по крају, односно према административној и вјерској припадности у одређеним срединама. Опет, муслимански живаљ словенског поријекла називао је азијатске Турске »Туркушама«.

Иначе, питање етничког поријекла становништва муслиманске вјере у области Горњег Полимља није тешко ријешити. Муслиманско становништво у долини Лима и Таре било је словенског поријекла, изузев ријетких породица. И у Новопазарском Санџаку огромна већина муслиманског живља била је словенског етничког поријекла. У XIX вијеку, у процесу интензивне ослободилачке борбе, па и раније, овамо се досељавало и муслиманско становништво из старе Црне Горе и Херцеговине /»потурице«/, касније из Колашина. С обзиром на друштвено-економске прилике под којима је становништво у Васојевићима прелазило на ислам, код већине је, као и на ширем простору између Лима и Таре, племенско и братственичко осјећање дуго трајало, оро|авање са православним било је честа појава, многе исламизиране породице задржале су ранија презимена, наставиле да славе хришћанске празнике, одржавају племенску и хришћанску традицију. Заоштравање односа између муслимана и Хришћана на овом простору отпочело је истовремено кад је почео интензиван процес ослободилачке борбе, а нарочито од почетка друге половине XIX вијека. Муслимански живаљ тада се, под вјерским утицајем хоџа и других тумача ислама, али и под притиском феудалаца и турске власти, јавио фактором одбране Турског царства, гушећи буне и устанке хришћанског елемента. Нарочито је муслимански дио албанског становништва – које је окруживало Горње Полимље /Гусиње, Плав, Ругова, Пећ, Рожаје/, вјерски, политички, културно, а дијелом и социјално доста повезано са турском влашћу – заузимало крајње непријатељски став према ослободилачкој борби Васојевића и уопште хришћанског елемента у долини Лима. Албански муслимански живаљ, вођен конзерватиним снагама – феудалцима из својих племенских средина – од средине XIX вијека постао је снажан фактор гушења ослободилачке борбе црногорског народа и шире. Код албанског муслиманског живља у горњој Албанији, као и код осталог муслиманског елемента, посебно оног око Плава, Гусиња, Рожаја и у Санџаку, турска пропагнада је систематски стварала увјерење да ће Црна Гора, ако прошири своје границе на ове крајеве и ако дође до повлачења Турског царства, уништити његове тадашње социјалне, вјерске и политичке позиције и привилегије. Због тога се муслиманско стваповништво све отвореније стављало у службу одбране Турског царства и његовог анахроничног феудалног друштва, подсијећајући на тај начин гране сопственог националног стабла и одлажући своје национално ослобођење. Како се тај дио алабнаког муслиманског живља, предвођен од својих племенских поглавица, од раније сраслих у феудалну владајућу структуру, јављао љутим противником ослободилачке борбе црногорског и српског народа, бранећи старе и преживјеле феудалне османске односе, то су га у Црној Гори, а нарочито у Васојевићима, често називале »Турцима«, или »арбанашким Турцима«. /Видјети: Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, и друге његове мемоарске списе: *М. Цемовић*: Мемоари (АИИТ); *Р. Вешовић*: Племе Васојевићи, Сарајево 1935, и друге радове; *Ђоко Д. Пејовић:* Политика Црне Горе у Затарију и Горњем Полимљу 1878-1912, Титоград 1973; *Срећен Вукосављевић*: Организација динарских племена, Београд 1957; *Хасан Калеши*: Напредне идеје неких идеолога албанског националног покрета у другој половини XIX века о сарадњи балканских народа Зборник радова, књ. 1, Београд 1976, *Вукоман Шалипуровић*: Бабинска буна као класни сељачки покрет против феудалног чивчијског покрета, Симпозијум – Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље, 1976, и др./.

8. М. Цемовић: Мемоари бр. 126/II, стр. 571.

9. Г. Вуковић каже да је такав рад војводе Мирка био усмјерен на подривање улоге војводе Миљана Вукова у Васојевићима. Неједнакост која је раније постојала између Васојевића и Срба|ака била је погодна прилика за фаворизовање других, наводно,

на рачун других. Карактеришући војводу Мирка, Вуковић пише: »Иако сељак без знања и ма какве школе био је бистар, лукав и енергичан до суровости. Није подносио људе који су се истакли и који могу стално радити у своме племену. То је, ваљда, чинио из страха од супарништва, и можда је и замишљао у својој мегаломанији, да је он довољан Црној Гори. Нијесу му годили глас, популарност и моћ војводе Миљана, ни привилегије које му је био дао књаз Данило. Није му се свидјала васојевићка »неразлучна снага«. /Г. Вуков: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 28-29/.

10. *Димо Вујовић*: Молба Доњих Васојевића 1860. да се припоје Црној Гори, ИЗ XX, 1963/2, стр. 303-304.

11. Archives du Ministère des affaires étrangères France /даље: AMAE/, CP, CS, I Skadar, vol. 10, fol. 309-311 , Скадар, 24. септембар 1860, француски конзул Екар – министру спољних послова Тувнелу.

12. Исто.

13. Исто.

14. Исто, фол. 312-313, Скадар, 24. септембра 1860, Екарова инструкција Роберу, секретару и преводиоцу Конзулата за разговоре са Абди-пашом, скадарским гувернером, – валијом.

15. Исто, фол, 314-316, Скадар, 6. октобра 1860, Екар – Тувнелу.

16. Исто. – Екар се на Цетињу задржао десет дана.

17. Исто, фол. 317-320, Скадар, 30. септембра 1860, Абди-Паша – књазу Николи.

18. Исто, фол. 321-322, Скадар, 5. октобра 1860, Екар – Абди-паши.

19. Исто, фол. 336-337, Париз, 13. октобра 1860, Тувнел – Екару.

20. Исто, фол. 342-344, Скадар, 30. октобра 1860, Екар – министру иностраних послова Париз.

21. Исто.

22. Исто; Молбу је у цјелини објавио Д. Вујовић, ИЗ, XX, 1963/2, стр. 305-306.

23. Исто, фол. 346-347.

24. Исто, фол. 345, Цетиње, 15. октобра 1860, Вацлик – Екару.

25. Исто.

26. Исто, фол. 342-344.

27. Исто, фол. 348-349, Скадар, 29. октобра 1860, Екар – књазу Николи, анекс 3, депеши Но 11, извјештај Екара – министру, од 30. октобра 1860.

28. Исто.

29. *Др Димитрије-Димо Вујовић*: Црна Гора и Француска 1860-1914, Цетиње 1971, стр. 40-41.

30. AMAE, vol. 10. fol. 369, Pariz, 14. novembra 1860, ministar inostranih poslova – Ekaru.

31. Исто, фол. 371-373, Скадар, 16. новембра 1860, Екар – Тувнелу.

32. *Б. Павићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 80.

33. Видјети: Историја дипломатије, књ. I, у редакцији *В. П. Потемкина*, Београд 1954, стр. 503-505; *Милорад Екмечић*: Покушаји организовања устанка у Босни и Херцеговини 1860-1863, ГИД БиХ, IX, 1958, стр. 104-105, и даље: *Б. Павићевић*: Црна Гора у рату 1862. године, стр. 24, 32-37, 40-42, 48-52.

34. *С. А. Никитин:* Европејскаја дипломатија у Сербији в начале 60-их годов XIX века, Вопроси истории, 9, Москва 1952, 77-79.

35. *М. Ђорђевић*: Италија и Балкан у вријеме италијанског уједињења, Преглед 7-8, Сарајево 1957, стр. 50-51; *Рад. Јовановић*: Политички односи Црне Горе и Србије, стр. 38-39.

36. *М. Екмечић*: Покушаји организовања устанка. . ., стр. 73-107; *Андрија Радењић*: Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860-1861, Архивски преглед, 1-2, Београд, 1970, стр. 128-142.

37. У српској буржоаској историографији превише су наглашаване заслуге књаза Михаила у организовању националноослободилачког покрета на Балкану. /*Ј. Ристић*: Спољни одношаји Ссрбије новијега времена 1860-1868, књ. II, Београд 1887; *Слободан Јовановић*: Друга влада Милоша и Михаила, Београд 1933 и др./ У послијератној историографији, међутим, са више критичности прилазило се проучавању периода владавине кнеза Михаила и његове спољне политике, У том погледу врло су значајни радови и *Г. Јакшића и В. Вучковића* /Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез, Београд 1963/; *В. Чубриловића* /Историја политичке мисли у Србији у XIX веку, Београд 1958/, *Љ. Алексић* /Политика Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила 1858-1868, Београд 1967/, *М. Екмечића* /Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање /1844.1875/, ГЈД, БиХ, X, 1959/, *В. Ј. Вучковића* /Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859-1874, Београд 1965/, *Рад. Јовановића* /Покитички односи Црне Горе и Србије 1860-1878/ и других.

38. О политичкој мисији Вука Караџића у Црној Гори видјети: *Љ. Алексић*, О мисији Вука Караџића на Цетињу 1860-1861, Историјски гласник 1-2, 1958, стр. 77-84; *Др Димо Вујовић*: Три документа о бављењу Вука Караџића у Црној гори 1860. и 1862. године, ИЗ I, 1964, стр. 113-114; *Б. Пајуђевић*: Црна Гора у рату 1862. године, стр. 84-89, Архивска грађа о Вуку Караџићу 1813-1864, Београд, 1970, 534; *Рад. Јовановић*: Политички односи Црне Горе и Србије, стр. 42-52.

39. *В. Чубриловић*: Србија од 1858. до 1903, Београд 1938, стр. 5; *Љ. Алексић*: О мисији Вука Караџића, ЈГ, 1-2 (1958), стр. 80-82.

40. *Б. Пајуђевић*, Црна Гора у рату. . . , стр. 86-87; Записи III, стр. 296.

41. *Љ. Алексић*: чл. 78-79; *Рад. Јовановић*, Политички односи Црне Горе и Србије, стр. 44.

42 Архив внешней политики России (даље: АВПР), ГА – 723, Дубровник, 23. децембар 1860. (4. јануар 1861), Петковић – Кнорингу.

43. *Б. Пајуђевић*: Црна Гора у рату, стр. 87.

44. Музеји Цетиње (у даљем тексту: МЦ), АО, ПР-1861, шифрована депеша руског конзула из Београда амбасадору К. В. Кнорингу, Београд, 20. августа /1. септембра/ 1861.

45. АВПР, ф. ГА. В-А2, д. 246, 1. 5, А. І. Влангели – Н. П. Игњатијеву, 24. фебруара /8. марта/ 1862.

46. АИИТ, XIII/1, 13/76, забиљешка Нићифора Дучића /без датума/.

47. Записи III, 297; *Б. Пајуђевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 88.

48. AMAE, CP, CS, vol. 11, fol. 151-153, Skadar, 14. aprila 1861, Ekar – ministru spoljnih poslova Pariz; isto, fol. 188-190, Skadar, 27. aprila 1861, Ekar – ministru. Упореди: *Љ. Алексић*: О мисији Вука Караџића, стр. 84; *Г. Јакшић* и *В. Вучковић*: Спољна политика Србије, 58-60; *Димо Вујовић*: Црна Гора и Француска, стр. 46-47; *Рад. Јовановић*: Политички односи Црне Горе и Србије, стр. 44-45.

49. *Б. Пајуђевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 88-89; Рад. Јовановић, Политички односи Црне Горе и Србије. стр. 51.

50. АВПР, ГА-723, Петковић – Ковалевском, 11/23. априла 1861. године.

51. Исто; *Б. Пајуђевић*; Црна Гора у рату 1862, стр. 92-93.

52. МЦ, АО, Никола I - 1861, Цетиње, 3/15. фебруара 1861, књаз Никола – Абди-паши; исто, Абди-паша – књазу Николи, 9/21. фебруара 1861; *В. Ђоровић*: Лука Вукаловић Херцеговачки устанци 1852-1862, Београд 1923, стр. 92; *Б. Пајуђевић*: Црна Гора у рату. . ., стр. 102-103.

53. AMAE, CP, CS, vol. 11, fol. 41-46. Skadar, 26, januara 1861, Ekar – ministru inostranih poslova Pariz;

исто, фол. 56-61, Скадар, 2. фебруара 1861, Екар – мибистру; исто, фол. 62-67, Скадар, 8. фебруара 1861, Екар – мибистру.

54. Исто, фол. 115-117, Скадар, 9. марта 1861, Екар – министру Тувнелу.

55. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, 1. 60-65, Петковић – Ковалевском, 17/29. марта 1861; *Б. Пабићевић*: Црна Гора у рату, стр. 107; *Р. Јовановић*: Политички односи Црне Горе и Србије, стр. 48-50.

56. AMAE, CP, CS, vol. 11, fol. 27-33.

Инструкција Тувнела Екару, Париз, 16. јануар 1861; телеграфска депеша Екара Тувнелу, 17. и 19. јануара 1861; Вукова преписка VII, Београд 1913, 348-358; *Димо Вујовић*: Црна Гора и Француска, стр. 45; *Р. Јовановић:* Политички односи, стр. 50.

57. Б. Павићевић, Црна Гора у рату 1862, стр. 108-114

58. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, 1. 26, 34, К. Петковић – В. П. Балабину, 7/19. и 12/24. фебруара 1861; *Н. И. Хитрова*; Черногорија в национално-ослободительном движении на Балканах, Москва 1979, стр. 167-168.

59. Исто, Ф. К. д. 2049, 1.40, В. В. Безобразов – А. Ь. Лобанову-Ростовском, 16/28. фебруара 1861.

60. Исто, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – амбасадору у Цариграду, 6/18. фебруара 1861.

61. *Б. Пабићевић*: Црна Гора у рату, стр. 105.

62. АВПР, ГА-723, Петковић - Балабину, 7/19. фебруара 1861.

63. Вукова преписа VII, стр. 377, 381-382.

64. AMAE, CP, CS, vol. 11, fol. 68-69, Skadar, 16. februara 1861, Ekar – ministru Tuvnelu.

65. Исто, фол. 72-73, Скадар, 19. фебруара 1861, Екар - Министру Тувнелу. – Нијесмо могли утврдити које је село потпуно уништио војвода Церовић, али претпостављамо да је Екар био обавијештен о паду у село Грдовиће, фочански кадилук - 25. јануара 1861. године. Церовић је, заиста, ово село потпуно спалио и побио у њему не само људе него и нешто жена и дјеце. /*В. Ђоровић*: Лука Вукаловић, стр. 91/.

66. Исто, фол. 72-73

67. *В. Ђоровић*: Из дневника Прокопија Чакорила, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, XXV/1913, стр. 200.

68. Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 21-22. – Вуковић без основа овај догађај везује за 1857. годину.

69. Српске новине, 6. март 1861.

70. *Др Жарко Шћепановић*: Ослободилачка борба Васојевића у вријеме игумана Мојсија Зечевића и војводе Миљана Вукова, Токови, 14/1977, стр. 155.

71. Архив Српске академије наука и умјетности /даље: АСАНУ/, бр. 12577/Б-1, Ла Валет – Тувнелу, Цариград, 27. фебруара 1861.

72. *Димо Вујовић*: Црна Гора и Француска, стр. 51-53.

73. Исто, стр. 54-61; *В. Ђоровић*: Лука Вукаловић, 97-112; *Б. Пабићевић*: Црна Гора у рату, стр. 141-172.

74. Српски предстаник у Цариграду Петронијевић, међутим, није извршио инструкцију своје владе, оцењујући да је она некоректна у односу на Црну Гору. /Видјети: *Рад. Јовановић*: Политички односи. . ., стр. 52/.

75. AMAE, CP, CS, vol. 11, fol. 151-153, Skadar, 14, aprila 1861, Ekar – ministru inostranih poslova Pariz

76. Исто, фол. 167-170, Скадар, 26. априла 1861, Екар – Тувнелу.

77. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – Ковалевском, 11/23. априла 1861.

78. AMAE, CP, CS, vol. 11, fol. 155, Skadar, 17, aprila 1861, Ekar – Tuvnelu.

79. Исто, фол. 158-161, Скадар, 20. априла 1861, Екар – Тувнелу.

80. МЦ АО, Никола I – 1861, књаз Никола – конзулима великих сила у Скадру и Дубровнику, 31. марта /12. априла/ 1861; *Б. Пабуђевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 126-129.
81. AMAE, CP, CS, vol. 11, fol. 167-170, Skadar, 26, aprila 1861, Ekar – Tuvnelu.
82. Исто, фол. 210-211, Скадар, 7. маја 1861, Екар – министру Тувнелу.
83. МЦ АО, Никола I – 1861, Миљан Вуков – књазу Николи, Васојевићи, 2/14. маја 1861. године.
84. АВПР, ф. К. д. 2394, 1.480, Сученков – Игњатијеву, 27. јануара /8. фебруара/ 1862; *Душан Вуксан*: Друга година владе краља Николе, Записи, XIX, 1938, стр. 262.
85. *Б. Пабуђевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 136.
86. Исто, стр. 136-137; *Д. Вуксан*: Друга година владе краља Николе, стр. 261.
87. *Д. Вуксан*: Друга година владе краља Николе, стр. 262.
88. МЦ АО, Никола I – 1861, Мишо Врбица – Јовану Вацлику, 28. јуна /10. јула/ 1861.
89. Исто, М. Врбица – Ј. Вацлику, 1/12. јуни 1861.
90. Исто, напомена: 88
91. Исто, М. Врбица – Ј. Вацлику, 2/14. јуна 1861.
92. Исто, напомене: 88.
93. *Д. Вуксан*: Друга година владе краља Николе, стр. 262; *Б. Пабуђевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 137-138.
94. *Д. Вуксан*: Друга година владе краља Николе, стр. 263.
95 МЦ АО, Никола I – 1861, Јован Николић Тисовац – Машу Врбици, 20. јуна /2. јула/ 1861; *Д. Вуксан*: Друга година владе краља Николе, стр. 262.
96. *Рад. Јовановић*: Политички односи Црне Горе и Србије, стр. 54.
97. АВПР, ГА, В-12, д. 724, Петковић – Игњатијеву, 13/25. јануара 1862; Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 29.
98 Г. Вуковић: Војвода Миљан. . ., стр. 29.
99 Исто
100 М. Цемовић: АЈЈТ, Мемоари, бр. 126/II, стр. 592.
101 Исто, стр. 590. – М. Цемовић је имао на коришћење Мемоаре Н. Христића јер их је добио од његовог унука, генерала Николе Христића. Он је цитирао више опширних извода из овог рукописа, те их и ми од њега преузимамо.
102 АСАНУ, заоставштина Николе Христића (Мемоари).
103 М. Цемовић: Мемоари, стр. 586.
104 Стотинаш књажеве гарде /перјаника/ Саво Мартиновић у својим мемоарима пише да је војвода Мирко Петровић, поред војводе Миљана, позвао и капетана Милуна Новова и да му је рекао: »Можете ли се поуздати да нађете 300 друга Васојевића да пасају с бојем преко границе Турске у Србију? Не можете ли их наћи ви ја ћу наћи 300 Катуњана који ће преко вас прећи и то свршити«. /Слободна мисао/.
105 Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 30-31; М. Цемовић: Мемоари, 126/II, стр. 588; Рад. Вешовић, Прелазак триста Васојевића у Србију 1861, Записи III, 1928, стр. 321-327; исти, Племе Васојевићи, Сарајево 1935, стр. 300-303.
106 *Р. Вешовић*: Прелазак триста Васојевића у Србију, стр. 323; исти, Племе Васојевићи, стр. 300-303.
107 У мемоарима, изворним документима и литератури, различито се приказује бројно стање Васојевићког одреда. *Гавро Вуковић* /Војвода Миљан Вуков, стр. 29/ и *Р. Вешовић* /Прелазак триста Васојевића/ наводе да је одред имао око 300 бораца; *Н. Дучић* такође биљежи да их је било 300 /ИИБ, ЈР, XII/1-76; *Саво Мартиновић* пише да је пошло »300 друга Васојевића« /Слободна мисао,. . . . . /; Сердар Раде Туров Пламенац у својим мемоарима каже да је у Србију с Марком Машовим Мартиновићем, на позив Марка Дајчина, који је прије тога био отишао у Београд, отишло прво 28, а затим још 300 Васојевића /АИИТ, фасц. 84, Мемоари сердара *Рада Турова Пламенца*, поглавље »књаз Данило«/; У извјештајима руског конзула у Београду један-

пут се наводи да је одред имао 140 људи /МЦ, АО, ПР, Влангели – Балабину, 20. августа /1. септембра/ 1861, бр. 225 – шифровано/, а други пут да их је било 221 /АВПР, ГА, В-А2, д. 246, 1. 83-84, В. Влангели – Ковањевском, 19. јуна /1. јула/1861/; Екар наводи да је одред Васојевића имао 300 људи /AMAE, CP, CS, vol. 12, fol. 1-3, Skadar, 2. jula 1861, Ekar— Tuvnelu/. У мемоарима Симе Поповића, помиње се 200 Васојевића у одреду /АИИТ, Мемоари *Сима Поповића*, св. III, лист 134/; *Г. Јакшић и В. Вучковић* наводе број од 200 /Спољна политика Србије, стр. 62/. – Занимљиво је истаћи да је руски конзул Петковић једини наводио у својим извјештајима да је Васојевићки одред бројао 400 људи /МЦ, АО, ПР, Петковић – Игњатијеву, 13/25. јануара 1862, бр. 23 и 1/12. априла 1862, бр. 158/. Новосадски лист »Србобран« писао је да је у Србију прешло »двеста четрдесет« Васојевића: (»Србобран«, 19. септембра 1861).

Ми смо као најтачнији број узели податак из писма Маша Врбице који је, нешто касније, по одласку одреда у Србију, боравио у Васојевићима и из Ђурђевих Ступова писао Ј. Вацлику /за књаза Николу/, 21. јуна 1861. године, између осталог, ово: »Прије но што сам ја дошао прешло је 260 храбрих јунака од Васојевића турском земљом до српске границе до и од по пута бојем. Посјекли су 18 Турака и уније ли их у Турску. Како су их Срби примили не знам«. У наставку писма Врбица износи план: »Ја кад скупим мој корпус с помоћу Бога узећу Пљевља и преко Пљеваља на српску границу«. /МЦ, АО, Никола I – 1861, Машо Врбица – Јовану Вацлику, 21. јуна 1861/. И Марко Цемовић у својим мемоарима каже да је одред Васојевића бројао 160 ратника /Мемоари, 586-588/.

108 Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 30; *Р. Вешовић*: Прелазак триста Васојевића, стр. 324-325.

109. Исто. – Француски конзул Екар је о пробоју Васојевичког одреда извијестио министра Тувнела, слиједеће: »Три стотине Васојевића, младих и најхрабријих продрли су у Србију под вођством њиховог војводе Миљана. Нападнути од Бихораца они су им у одбрани поубијали 15 људи. Претпоставља се да су пошли за конвој муниције«. /AMAE, ЦП, ЦС, вол. 12, фол. 1-2, Скадар, 2. јула 1861, Екар – Тувнелу/. – У сјећањима Сва Матова Мартиновића, стоји да су у Клисури Васојевићи нападнути од 4000 Турака и крваву борбу са њима водили. Из Васојевачког одреда погинуло је два борца и девет рањено, док су Турци изгубили 36 војника. Мемоари М. Цемовића: стр. 889/. О борбама црбогорског одреда, којим су командовала четири васојевића капетана, на путу од Полице до српске границе на Јавору, сачуван је и један опис неког анонимног учесника овог похода. Рукопис се налази у Архиву СР Србије, у Лубардићевим хартијама. Његов је наслов: »Братска неслога од великаша српских«. Учесник је записао да су Турци у Сјеници били обавијештени о кретању Васојевачког одреда у правцу Србије од стране Бихораца. Одред су, у очекивању да ће бити нападнут у Бихору, до Клисуре /Ђаловића/ пратили војвода Миљан и архимандрит Ђурђевих Ступова Никодим. Њих двојица су узели и учешће у борбама при пробоју кроз Клисуру. /АСРС, ПО, IV, 461/. Раније смо рекли да је Машо Врбица, 21. јуна 1861, извијестио Цетиње да се одред с борбом пробио у Србију, уништивши као трофеје 18 турских глава. /*Д. Вуксан*: Друга година владе краља Николе, 262/. Непознати дописник из Васојевића извијестио је »Србобран« да је тада васојевићки одред извршио јуриш на Турке – »Посјекосмо им 50 глава. Они нама двије одсјекоше, прођосмо на силу Турцима« (Србобран, 19.IX 1861).

110 *Милева Алимпић*: Живот и рад генерала Ранка Алимпића у вези са догађајима из новије српске историје, Београд 1892, стр. 313.

111 Цитат преузет из списа М. Цемовића /Мемоари, стр. 589/.

112 Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 30; Н. Христић је забиљежио: »Оставши без хране, почели су да пљачкају становништво«. Многи су се, да би се прехранили, задуживали код српских сељака и трговаца. Тако су касније, на при-

мјер, стизале преко Цетиња замолнице да Шујо Шћепанов плати дуг неким људима из Ивањице. /АСРС, ПО. бр. 1430/.

113 *М. Алимпић*: Живот и рад генерала Алимпића, стр. 312-314; Записи Јеврема Грујића, књ. III, стр. 103.

114 Цитат преузет из Мемоара М. Цемовића /Мемоари, 589/.

115 АВПР, ГА, В-А2, д. 245, 1. 83-84, Влангели – Коваљевском, 19. јуна /1. јула/ 1861; М. Цемовић: Мемоари, 589.

116 Удовица Р. Алипића Милева, која је издала мужевљеве записе у својој редакцији, на једном мјесту каже: »Нису се хтјели склонити да се на српској земљи лепо разоружају, нити је, опет, Ранко могао прегнути да их силом оружја избаци преко српске границе у руке Турака, који су их чекали на земљишту турском. Он их опколи својим четама и скучи главу, докле пријатељским преговорима тек трећега дана постигне споразум, с капетанима чете. Ови први предаду му своје оружје, а за њима положе и остали«. Седморица од њих су одбили да предају оружје, говорећи: »Да нису дошли у Србију, да их ту браћа распасе /разоружају/, већ да у њих нађу помоћи за борбу против Турака«. До краја упорна ова седморица су пошла за Васојевиће, али их је турска засједа поубијала на један сат хода од српске границе.

Милева Алимпић каже, даље, да је касније Ранко вратио оружје васојевићким капетанима и с њима стигао у Београд. Она наводи разговор с капетаном Шујом Васојевићем /Шујо Шћепанов Драговић/ у вези с разоружањем припадника Одреда, који је рекао: »Да сви остали бјеху ка она седморица, а шћаше поколь бити међу браћу, за бруку српска имена. Овај јунак /на Ранка указујући. . ./ стјесни не, да од гладди поскапасмо; већ догрће свакому и дође: ил' распасит се /разоружати/ ил' од гладди помањкат, они се соколићи /они седморица/ изљубе и завјере: »Живи неће крила окидат! Прво, убит ћемо команданта – тога Србина који хоће да нас присили да се на српској земљи распасамо као жене, па ћемо преко плота међу Турке, да погинемо ка људи. . . И, вјерој ми, – госпођо – да не прегосмо нас двојица прво предат својег оружја, о ти већ свога господара неби видјела«. /Живот и рад генерала Алипмића, стр. 312-314/. – О лошем пријему Васојевића на српској граници налазимо свједочанство и у »Србобрану«. Наиме, неки непознати учесник овог похода послао је свом листу допис у десетерцу, у коме се, између осталог, каже: ». . . и дођосмо на србску границу, те добисмо мађарску грозницу, браћа Срби нас дивно дочекаше, свијетло ни оружје узеше, па нас браћо грдно поделише, а натраг се вратити не даше, те ти големе невоље. Бог убио свакога Србина, кои своје оружје посеже; боље главу своју положити него брате свијетло оружје«. Дописник истиче да Васојевићи до овога пута којег »ником оружја« положили. (Србобран, 19. IX 1861).

117 АСАНУ, 12677/Б-8, извјештај Дозана из Београда, од 9. јула 1861, бр. 26.

118 Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 31; *Р. Вешовић*: Прелазак триста Васојевића у Србију, 326-327; М. Цемовић: Мемоари, стр. 590.

119 У почетку припадници одреда – Васојевићи, били су растурени у осам округа, гдје су живјели од помоћи српске владе. Најбројнија је била група – 35 људи, која је привремено смјештена у Ваљеву, затим она у рудничком округу – 25 и др. Укупно је српска влада у љето 1861, године финансијски издржавала 214 људи из Васојевићког одреда. Дневно је сваки војник добијао на име помоћи по оку хљеба или по четири гроша. /АСРС, Савјет 1861, 912; МИД-I, 1861, 2248, 2273, стр. 128, IX). И до 1863. године има помена о давању новаца Васојевићима и другим Црногорцима који су из овог одреда били остали у Србији. /Видјети: *др Ђорђије-Воко Пејовић*: Исељавање Црногораца у XIX вијеку, Титоград 1962, стр. 229/.

120 Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуковм стр. 31-32.

121. МЦ, АО, ПР, Влангели – Балабину, 20. августа /8. септембра/ 1861, бр. 225.

122. Н. Христић у својим мемоарима, пишући о неприликама српске владе, каже да министар спољних послова Србије тада »отвореном депешом извести књаза Ника-

лу, да су око 200 људи Црне Горе. гоњени од Турака, пребегли у Србију. питајући којим путем да их врати. . .«»Но књаз Никола. такође отвореном депешом одговори да то нису његови људи нити ишта о њима он зна. Сада је влада дошла у још тежи положај, јер су Црногорци дошли сви у Ивањицу и спремали се да с наше стране упадну у Турску«. (АСАНУ, заоставштина Николе Христића).

123. АСАНУ, заоставштина Н. Христића (мемоари).

124. Исто, по Мемоарима Н. Христића.

125. М. Цемовић каже да је ову чету »проказао« Турцима »неки Гребовић из села Гргаја у сјеничком срезу. . .« /Мемоари, стр. 592/.

126 АВПР, ГА, В-А2, д. 724, 1. 15-17, Петковић – Игњатијеву, 13/25. јануара 1862; МЦ, ПР, Влангели – Балабину, 20. августа /1. септембра/ 1861 – Г. Вуковић и М. Цемовић у својим мемоарима не спомињу турске трофеје – главе о којима се говори у наведеним руским документима, али је сигурно да је васојевићка чета нанијела доста губитака Турцима који су је нападали.

127. Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевић, 32-33; *Р. Вешовић*: Прелазак триста Васојевића, стр. 327.

128. Извјештаји руских конзула, напомена: 126.

129. *Р. Вешовић:* Прелазак триста Васојевића, стр. 326-327; *др Ђорђије-Ђоко Пејовић*: Исељавање Црногораца, стр. 229.

130. В. Чубриловић: Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд 1958, стр. 231-234.

131. *В. Ђорђевић*: Црна Гора и Аустрија 1814-1894, Београд 1924, стр. 164: *Алекса Ивић*: Архивска грађа о српским књижевним и културним радницима 1740-1862, књ. I Београд 1926, стр. 405-406; књ. II Београд, 1931, стр. 409.

132. Записи III, 1928, стр. 298; *Рад. Јовановић*: Политички односи Црне Горе и Србије, стр. 57.

133 АСАНУ, 12557 Б-8, прилог извјештају Дозона од 29. октобра 1861, бр. 50.

134. АВПР, ГА, В-А2, д. 724, 1. 15-17, Петковић – Игњатијеву, 13/25, јануара 1862; *Р. Вешовић*: Племе Васојевићи, стр. 301-302.

135. Исто; Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 33 – Споменик Васојевићима /двадесетшесторици живит и шесторици погинулих/ био је подигнут на једном брежуљку код Влашке цркве у Цетињу, Споменик је имао облик пирамиде,озидане обичним каменом, висине 4-5 метара, са крстом и плочом на којој су била уклесана имена свих припадника чете капетана Милуна Новова. Испод имена живих и мртвих учесника стајало је: »Књаз Никола својим у Гиљеву до Клисуре удивительно боривши се јунацима, 17. јулија 1861. г.« / *Р. Вешовић*: Племе Васојевићи, стр. 302; исти, Прелазак триста Васојевића у Србију, стр. 327; Современаја Черногорија, Фрилеја и Влохити. Са рисунками и картоју Черногории, Херцеговини и Боснии, С. Петербург, 1876, стр. 100; *Ристо Ј. Драшковић*: Прилози културној историји, Старине Црне Горе I, Цетиње 1963, стр. 151-152/. Занимљиво је да књаз Никола није дао да се упишу на споменик имена погинулих ратника на путу пробоја од Ђурђевих Ступова до Јавора, а нијесу уписана ни имена осталих припадника васојевићког одреда. Дакле, радило се о очигледној тенденцији књаза да подизањем споменика у част и славу прве повратничке групе бораца овог одреда, и то оних из црногорске границе, одговорност за неуспјех читавог подухвата пребаци на Србију. Симо Поповић биљежи како му је књаз Никола касније говорио да је овим спомеником обиљежена »малодушност и неродољубно држање књаза Михаила и његове владе у тешким за Црну Гору данима«, које он неће никада заборавити. Наводно, књаз је 1870, године изјављивао да је споменик подигнут као симбол »издајства Србије«. /Мемоари С. Поповића, III Поглавље: »У Београду и на Цетињу«, АИИТ, ф. 137/. Послије тридесет и више година споменик код Влашке цркве је уклоњен, наводно из урбанистичких разлога. Стварни разлози били су политичке природе.

Наиме, то је учињено уочи посјете краља Александра Обреновића Цетињу 1896, како га не би подсјећао на једно мучно вријеме у односима између двије братске земље. Тада је речено да ће црногорска влада на другом мјесту подићи много љепши споменик храбрим борцима похода у Србију 1861. године, али до тога никад није дошло. /*Р. Драшковић*: Прилози културној историји Црне Горе, стр. 151-152/.

136. То потврђују мемоари Г. Вуковића /Војвода Миљан Вуков. стр. 31-34/, радови *Р. Вешовића*/ Прелазак триста Васојевића, стр. 321-327/; Племе Васојевићи, 300-303/; Мемоари М. Цемовића, 586; затим народне пјесме у којима је опјевано јунаштво Васојевићког одреда, нарочито варијанта коју је објавио В. П. Ацић у Подгорици 1934. /друго излагање ове пјесме Ацић је штампао у Загребу 1966/.

137. Цјелокупна дјела *Николе I Петровића Његоша*: књига пета, Мемоари, Цетиње 1969, стр. 96.

138. Застава, бр. 37, 1871.

139. Јединство, бр. 70, 8. април 1871. О овоме видјети и: Српски народ, бр. 39, 16. април 1871 и Црногорац, 24. април 1871.

140. МЦ, АО, Никола I – 1861, Машо Врбица – Јовану Вацлику, Ђурђеви Ступови, 21. јуна /3. јула/ 1861; *Д. Вуксан*: Друга година владе краља Николе, 263.

141. АИИТ, Мемоари, С. Поповића, II, 135-136.

142. Никола I Петровић: Мемоари, стр. 100.

143. *Рад. Јовановић*: Политички односи Црне Горе и Србије, стр. 60 /посебно обратити пажњу на напомену: 109/.

144. АВПР, ГА, В-А2, д. 246, 1. 5-6, А. Т. Влангели – Н. П. Игњатијеву, 24. фебруар /8. март 1862; *Рад. Јовановић:* Политички односи Црне Горе и Србије, стр. 60.

145. Исто, стр. 61.

146. МЦ, ПР, – 1861, Петковић – Игњатијеву, 1/12. априла 1862, бр. 158.

147. Записи, IV, 1929, стр. 115.

148. *М. Екмечић*: Покушаји организовања устанка у Босни 1860-1862. године, ГЈД БиХ, IX, 1957, стр. 80; исти, Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање /1844-1875/, ГЈД, БиХ, XII, 1962, стр. 205-260.

149. Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков, стр. 29.

150. *Б. Пајовић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 186-189; АВПР, ГА-724, 1. 15-17.

151. МЦ, ПР, Петковић – Игњатијеву, 2/24. децембра 1861.

152. Видјети*: Б. Пајовић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 239-251; *Р. Јовановић*: Политички односи Црне Горе и Србије, стр. 66-67.

153. *В. Ђоровић*: Лука Вукаловић, стр. 97-98; *Б. Пајовић:* Црна Гора у рату 1962, стр. 141-142.

154. AMAE, CP, CS, vol. 11, fol. 210-211, Skadar, 7. maja 1861, Ekar – ministru Tuvnelu.

155. Исто, вол. 11, фол. 326-333, копија протокола конференције комисије за Херцеговину, одржане 12. и 13. јуна у Мостару, анекси I, 2 и 3, Исто, фол. 335, протокол четврте конференције, Мостар, 14. јуна 1861, фол. 336, протокол пете конференције, одржане истог дана; фол. 338-339, Мостар, 15. јуна 1861; протокол шесте конференције; фол. 351-352, протокол седме конференције, од 17. јуна 1861; фол. 354, протокол осме конференције, од 19. јуна 1861. – Ни у једном записнику нијесу поминьани Васојевићи.

156. Исто, vol. 11, fol. 334, Les Délégnés des cinq Grandes Puissances aux habitants des Districts insoumis de l'Herzegovine, Mostar, 2/14. јули 1861; МЦ, АО, Никола I – 1861, прокламација Омер-паше, 2/14. јуна 1861; Записи, књ. XII, 1933, стр. 50-51; *Д. Вуксан:* Друга година владе краља Николе, стр. 202-203.

157. М. Цемовић, Мемоари, стр. 571.

158. *В. Ђоровић*: Лука Вукаловић, стр. 99; *Б. Павићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 146-147.
159. МЦ, АО, Никола I – 1861, делегати великих сила устаничким старјешинама, 2/14. јуна 1861; *Д. Вуксан*: Друга година владе краља Николе, стр. 203. – Комесари су упутили истовјетна писма игуманима манастира Косијерева, Дужи и Пиве, молећи да их да на народ утичу како би прихватио концесије из Омер-пашине прокламације и изразио покорност султану. /Записи, XII, стр. 120; АВПР, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – Коваљевском, 13/25. јуна 1861/.
160. МЦ, АО, Никола I – 1861, конзули великих сила – књазу Николи, 2/14. јуна 1861; *Б. Павићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 150.
161. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – Коваљевском, 13/25. јуна 1861.
162. Исто; *Б. Павићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 151.
163. Записи, XII, стр. 102-103, *Б. Павићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 154.
164. *Б. Павићевић*: н. д, стр. 155.
165. AMAE, CP, CS, vol. 11, fol. 369-377, Skadar, 29. juna 1861, Ekar – ministru Tuvnelu.
166. Исто.
167. Исто.
168. Исто, фол. 374, анекс Екаровом извјештају од 29. јуна 1861, копија ноте конзула: Дубравчића, Жилбера, Екара и Суценкова – Абди-паши, Скадар, 14. јуна 1861.
169. Исто, T. vol. 349, fol. 332-334, Пера, 17. маја 1861, амцасадор – министру спољних послова Париз.
170. Исто, вол. 11, фол. 316, Скадар, 10. јуна 1861, Екар - министру спољних пословња Париз.
171. Исто, вол. 12, фол. 230, Дубровник, 5. октобра 1861, Екар - књазу Николи.
172. Исто, фол. 225, Дубровник, 6. октобра 1861, Екар - министру спољних послова Париз.
173. Исто, фол. 180-181, Дубровник, 31. августа 1861, Екар -књазу Николи.
174. О преговорима око састанка књаза Николе и Омер-паше видјети: *Б. Павићевић:* Црна Гора у рату 1862, стр. 160-167; Д. Вујовић, Црна Гора и Француска, стр. 54-61.
175. AMAE, vol. 12, fol. 1-3, Skadar, 2. jula 1861, Ekar – ministru spoljnih poslova Pariz.
176. *Б. Павићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 156-157.
177. МЦ, АО, Никола I – 1861, Херцеговачки главари – међународној комисији, 23. јуна /5. јула/ 1861. Писмо је објављено у Записима, XII, стр. 121-122.
178. *Б. Павићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 158.
179. Никола I, Мемоари, стр. 81-82.
180. АСАНУ, 12577/Б-1, отправник послова Француске из Цариграда – министру спољних послова Париз, 31. јуна 1861.
181. Б. Павићевић, Црна Гора у рату 1862. стр. 169.
182, Исто, стр. 170-171.
183. AMAE, CP, CS, vol. 12, fol. 11-12, Kotor, 6. jula 1861, Ekar – ministru inostranih poslova Pariz.
184. Исто, фол. 86-87, Скадар, 30. јула 1861, Екар - министру спољних послова Париз.
185. МЦ, АО, Никола I – 1861, депеша конзула великих сила – књазу Николи, 28. јула 1861.
186. Исто, војвода Мирко – Златарову, 28. јула /9. августа/ 1861.
187. Исто, Златаров – војводи Мирку, 25. августа /6. септембра/ 1861.
188. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, књига књаза Николе – Конзулима великих сила у Скадру, 30. јула /11. августа/ 1861; AMAE, CP, CS, vol. 12, fol. 86-87 Скадар, 30. јула 1861, Екар – министру иностраних послова Париз.

189. МЦ, АО, Никола I – 1861, Петковић – књазу Николи, 11/23. септембра 1861.
190. МЦ, АО, Никола I – 1861, књаз Никола – Петковићу, 19/31. августа 1861; АВПР, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – Игњатијеву, 7/19. септембра 1861.
191. *Ј. Грујић*: Записи, III, стр, 298; Б. Павићевић, Црна Гора у рату 1862,бр. 264.
192. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – Безобразову, 5/17. септембра 1861, бр. 264.
193. МЦ, АО, Никола I – 1861, Скадар, Омер-паша – књазу Николи, 16/28, септембра 1861.
194. Ђ. Пејовић: Исељавање Црногораца, стр. 176-177, 229-230, *Б. Пабићебић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 182-184; *Љ. Алексић*: Политика Француске према Херцеговачком устанку, стр. 421; *Д. Вујобић*: Црна Гора и Француска, стр. 64-68.
195. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – Безобразову, 5/17. септембра 1861.
196. *Р. Вешобић*: Пролазак тристâ Васојевића у Србију, стр. 321-327; Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, 29-31.
197. *В. Ђоровић*: Лука Вукаловић, стр. 105-112; *Б. Пабићебић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 184-185.
198. AMAE, CP, CS, vol. 12, fol. 86-87, Skadar, 30. jula 1861, Ekar – ministru inostranih poslova Pariz.
199. Исто, вол. 12, фол. 110-115, Дубровник, 11. августа 1861, Тиса – министру иностраних послова Тувнелу Париз.
200. *Н. И, Хитрова*: Черногорија в национално-освободителном дживении, стр. 219-221.
201. AMAE, CP, CS, vol. 12, fol. 116-118, Skadar, 13. avgusta 1861, Ekar – ministru inostranih poslova Pariz.
202. Исто, вол. 12, фол. 137-140, Скадар, 17. августа 1861, Екар - министру иностраних послова Тувнелу.
203. Исто, фол. 147-151, Скадар, 24. августа 1861, Екар – министру Тувнелу.
204. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – Балабину, 3/15. септембра 1861; *Б. Пабићебић*: Црна Гора у рату, стр. 190.
205. AMAE, CP, CS, vol. 12, fol. 190-191, Dubrovnik. 10. septembra 1861, Ekar – ministru Tuvnelu.
206. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – Игњатијеву, 8/20. октобра 1861.
207. *Б. Пабићебић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 191.
208. AMAE, CP, CS, vol. 12, fol. 190-191, Dubrovnik. 10, septembra 1861, Ekar – ministru Tuvnelu; писмо Јубанија Екару, бр.65, Скадар,7. септембра 1861 /анекс бр. 1/.
209. Исто, фол. 208-211, Дубровник, 22. септембра 1861, Екар – Тувнелу.
210. Порта је, у међувремену, именовала за цивилног гувернера Скадра Решид-пашу, а за војног заповједника дивизијског генерала Исмаил-агу. Бригадни генерал Ахмет-паша постављен је за кајмакама, који је замјењивао Решид-пашу и Исмаил-пашу до њиховог доласка из Цариграда. Екар је то прокоментарисао као награду за учешће Ахмет-паше у побуни против Абди-паше. Противници реформи били су задовољни овим промјенама, јер су били увјерени да ће им Ахмет-паша вратити све раније привилегије. Због ових промјена у Скадру, Екар је изражавао сумњу да ће Порта моћи да изврши прокламовање реформи /хатихумајун/ у Албанији, »када се на овај начин подстиче светина на фанатизам против Абди-паше, који се борио против фанатика и њихове анти-реформне политике. /AMAE, CP, CS, vol. 12, fol. 236-237, Дубровник, 10. октобра 1861, Екар – министру Тувнелу.
211. *Б. Пабићебић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 192-197.
212. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, књаз Никола – конзулима великих сила, 9/21. новембра 1861.
213. МЦ, АО, Никола I – 1861, Омер-паша – књазу Николи, 17. новембра 1861.

214. Исто, Омер«паша – књазу Николи, 26. новембра 1861.
215. *Д. Вуксан*: Друга година владе краља Николе, стр. 260.
216. МЦ, АО, Никола I – 1861, капетан и војвода Стојан, капетан Заријa и капетан Ђуно – књазу Николи, 20. октобра /1. новембра/ 1861; AMAE, CP, CS, Ekar – mini stru Tuvnelu, 7. novembra 1861, Dubrovnik, vol. 12, fol. 271-273 – У извјештају васојевићких капетана стоји да је у сукобу посјечено и седам турских глава. Од Васојевића погинуо је брат капетанаШуја Шћепанова Радоња.
217. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – Игњатијеву, 9/21. новембра 1861.
218. Екар је извјестио да су и Васојевићи стављени под команду војводе Н. Церовића / AMAE, CP, CS, vol. 12, fol. 276-277, Dubrovnik, 12. novembra 1861, Ekar – Tuv nelu /, али то није било тачно. Васојевићки одред био је под командом војводе Мильана Вукова и имао је тачно одређен ратни циљ.
219. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – Игњатијеву, 9/21. новембра 1861. – На основу обајвештења које је добио на Цетињу, Петковић каже да су устаници имали губитке од 60 људи, док је 100 Турака избачено из строја.
Према једном аустријском извору Турци су изгубили 80 војника на Колашину / *Б. Пабићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 198/.
220. AMAE, CP, CS, vol. 12, fol. 291, Dubrovnik, 20. novembra 1861, Ekar – ministru Tuvnelu.
Екар, даље, пише како су по повратку црногорски Васојевићи »упали у једну турску засједу«, те су имали губитке од три или четири стотине људи. Турци су успјели и да поврате плијен и стоку од нападача. Екар каже да му је његов агент из Подгорице јавио да је послије сударa код Колашина, књаз Никола издао заповјест свим нахијама, Брда да се лате оружја и да изврше освету за овај пораз. Пипери су били спријечени да крену у поход, али су чекали ново наређење па да и они пођу на Турке.
Очигледно да се све ово односи на сукоб одреда Новице Церовића и Колашинаца, јер остали извори не помињу никакав напад Горњих Васојевића на Колашин у 1861. години. Сматрамо да је цитирани Петковићев извјештај о овом догађају најпоузданији. /Видјети напомену:219/.
221. Isto. fol. 292-293, Dubrovnik, 24. novembra 1861, Ekar – ministru Tuvnelu; fol. 304-305, Dubrovnik. 1. decembra 1861, Ekar – Tuvnelu.
222. АВПР, ГА, В-А2, д. 723, Петковић – Игњатијеву, 9.21. новембар 1861.
223. AMAE, CP, CS, vol. 12, fol. 345-346, Dubrovnik, 30. decembra 1861, Ekar – Tuvnelu.
224. *Б. Пабићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 252.
225. МЦ, АО, Никола I – 1861, генерал Тир – књазу Николи, Торино, 31. децембра 1861.
226. *Б. Пабићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 253.
227. Исто, стр. 253-254; *В. Ђоровић*: Лука Вукаловић, стр. 82.
228. МЦ, АО, Никола I – 1861, Адам Вранешевић – књазу Николи, 24. јануара 1862; М. Цемовић, Мемоари.
229. *Васиљ Пойовић*: Политика Француске и Аустрије на Балкану у вријеме Наполеона III, Београд 1975, стр. 80-81.
230. *В. Ђоровић*: Лука Вукаловић, 88-91; Б. Павићевић, Црна Гора у рату 1862, стр. 255.
231. О устанку у Скадарској крајини, нарочито о покрету за ослобођење у Крњицама и Сеоцу, видјети опширније: Никола I: Мемоари, стр. 84-86; *Н. Дучић*: Бојеви у Крњицима 1862. године, Књажеви радови III, Београд 1893, стр. 194-212; *Нико Јобићевић*: Поп Ђоко Пејовић, командант са Грахова и дипломата о свом руху и круху, Борба, Београд, 15. маја 1860; *Б. Пабићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 266-272.

232. Добро обавијештени Сученков извијестио је Игњатијева да су Турци имали у бoју на Крњицама 12000 избачених из строја, међу којима и 514 заробљеника и 190 посјечених. /МЦ, АО, ПР, Сученков – директору Депортмана, 17/29. марта 1862/. Г. Вуковић у својим мемоарима је навео да је црногорска војска у бoју заробила 600 турских војника. /Војвода Миљан Вуков, 36/. Петковић је писао Сученкову да су црногорски губици у бoју на Крњицама износили 45 мртвих и 150 рањених. /МЦ, АО, ПР, Петковић – Сученкову, 26. марта /7. априла/1862/. Заплијењено је неколико хиљада пушака, 4. заставе и 300 војничких ножева /МЦ, АО, ПР, 1862, Петковић – Игњатијеву, 22. марта /3. априла/ 1862/. Црногорска побједа прослављена је на Цетињу уз топовске салве и звоњење црквених звона. /Српске новине, 17. априла 1862/. Вијест о великој црногорској побједи имала је широког одјека у Сјеверној Албанији, а застрашујући утисак је остварила и на турске гарнизоне у Бару, Подгорици и Спужу. Особито је било заплашено становништво сјеверне Албаније, па је изгледало да оно више није спремно да води ни одбрамбени рат, а камоли да напада Црногорце /МЦ АО, ПР, 1862, Сученков – Департману, 31. марта /12. априла/ 1862/.

233. Писмо Омер-паше »Васојевићким главарима и осталим Васојевићима« послато је по тврђењу Г. Вуковића, 22. децембра /стари календар/ 1861. године. Вуковић га у цјелини цитира у својим мемоарима. /Видјети: Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875. и 1876. године, Сарајево, 1925, стр. 6-7/.

234. АВПР, ГА, В-А2, д. 613, Безобразов – Игњатијеву, 29. јануара /10. фебруара/ 1862; Српске новине, 1. фебруар 1862.

235. Исто, ПК–2050, Безобразов – Лобанову, 5/17. марта 1862.

236. AMAE, CP, CS, vol. 13, fol. 59-60, Skadar, 22. marta 1862, francuski konzul Vijet – ministru Tuvnelu.

237. О именовању новог конзула и Екаровом одласку из Скадра опширније: *Д. Вујовић*: Црна Гора и Француска, стр. 68-70.

238. AMAE, CP, CS, vol. 13, fol. 59-60, Skadar, 22. marta 1862, Vijet – ministru Tuvnelu.

239. Српске новине, 1. март 1862.

240. Љ. Алексић, Став Француске према црногорско-турском рату, стр. 7; *Б. Пајовић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 273-279; *Д. Вујовић*: Црна Гора и Француска, стр. 74-80.

241. Никола I, Мемоари, стр. 84.

242. МЦ, АО, Никола I – 1862, Омер-паша – књазу Николи, 20. марта 1862.

243. Исто. Омер-паша – књазу Николи, 28. марта 1862.

244. AMAE, CP, CS, vol.13, fol.77-78, Цетиње, 29. марта 1862, књаз Никола – Омер-паши /анекс Вијетовом извјештају бр. 7/; Никола I: Мемоари, 84.

245. МЦ, АО, Никола I – 1862, Омер-паша – књазу Николи, 30. марта 1862.

246. AMAE, CP, CS, vol. 13, fol.79, Омер-паша – књазу Николи, Мостар,1. априла 1862 /анекс 3. Вијетовом извјештају министру спољних послова, од 4. априла 1862/.

247. Исто, фол. 75-76, Скадар, 4. априла 1862, Вијет – министру иностраних послова.

248. Исто, фол. 81, копија писма Омер-паше – књазу Николи, Мостар, 2. априла 1862, /анекс Вијетовом извјештају бр. 7, од 4. априла 1862/.

249. МЦ, АО, Никола I – 1862, Перо Перовић – Крцу Петровићу, Цариград, 28. априла /10. маја/ 1862; *Б. Пајовић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 281-288.

250. АВПР, ГА, В-А2, д. 724, копија телеграма Лобанова – Горчакову, /без датума/.

251. Исто, К-149, Балабин – Горчакову, 26. маја /6. јуна/ 1862; К-29, Кноринг – Горчакову, 3/15. августа 1862; Горчаков – Лобанову, 31. августа /12. септембра/ 1862.

252. *Никола I*: Мемоари, стр. 86-87; АВПР, Га, д. 724, прилог уз извјештај Петковића Игњатијеву, 18/30. априла 1862; *Б. Пајовић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 283.

253. Босанска вила, 18, стр. 280.

254. Исто, Никола I: Мемоари, стр. 87.
255. АСАНУ, 12577/Б-2, анекс уз депешу француског посланика – Министру Тувнелу, 21. маја 1862.
256. Босанска вила, 18, 280.
257. О примједбама Омер-паше уз црногорску ноту видјети опширније: *Б. Пабуђебуђ*: Црна Гора у рату 1862, стр. 284-287.
258. Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 36.
259. Исто, стр. 36-37; Никола I: Мемоари, стр. 87; *Б. Пабуђебуђ*: Црна Гора у рату 1862, стр. 288-289.
260. Најпотпунију студију о црногорско-турском рату, у црногорској и југословенској историографији написао је *Б. Пабуђебуђ* /Црна Гора у рату 1862. године, Београд 1963/, те ми у овој расправи немамо потребе да се бавимо анализом овог рата.
261. АВПР, Га, В-А2, д. 870, 1. 245-246, Сученков – Игњатијеву, 15/27. и 19/31. маја 1862.
262. АВПР, ГА, д. 613, Безобразов – Игњатијеву, 16/28. априла 1862.
263. Никола I, Мемоари, стр. 88.
264. АВПР, ГА, В-А2, д. 870, 1. 53-55, Сученков – Игњатијеву, 28. априла /10. маја/ 1862; *Вуле М. Томобуђ*: Ратовања Селим-паше и Хусеин-паше на источној граници Црне Горе и погибија Селим-паше на Рудешу код Берана 1862, Ратник, св. I, 1937, стр. 55.
265. АВПР, ГА, В-А2, д. 870, 1. 245, Сученков – Игњатијеву, 28. априла /10. маја/ 1862; д. 724, 1. 213, Петковић – Игњатијеву, 27. маја /8. јуна/ 1862; М. Цемовић: Мемоари, стр. 595.
266. АВПР, ГА, д. 723, Петковић – Игњатијеву, 8/20. јануара 1862; *Б. Пабуђебуђ*: Црна Гора у рату 1862, стр. 289. М. Цемовић каже да »убојна снага« васојевићког одреда »није могла бити виша од 3500 до 4000 оружаних људи, наравно од свију који су могли носити оружје«. /Мемоари, стр. 595/.И.Г.Вуковић пише да је под командом војводе Миљана »имало бити 3500 до 4000 људи« /Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 37/.
267. AMAE, CP, CS, vol. 13, fol. 82-83, Skadar, 12. aprila 1862, Vijet – ministru Tuvnelu.
268. На челу беранске устаничке војске стајали су капетани: поп Јосих /поличкобудимска/ Радуле Јоксимовић /бучичка/ Панто Фемић /горњеселска/ поп Василије Поповић /шекуларска/ и Милован Раичев Голубовић /трепачка/. /Видјети: *В. М. Томобуђ*: Ратовање Селим-паше и Хусеин-паше. . ., стр. 56/.
269. Васојевићку војску на Полимљу предводили су капетани: поп Зарија Протић, Ђоле Лабан војвода Стојан, Шујо Шћепанов, Милун Новов и Милета Крвавовић Пауновић /из Велике/ Укупно је на овој страни било ангажовано више од око половине васојевићког одреда. /Упореди: Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 37; *В. М. Томобуђ*: Ратовање Селим-паше и Хусеин-паше. . ., стр. 56./.
270. Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 36-37; *В. М. Томобуђ*: Ратовање Селим-паше и Хусеин-паше, стр. 56-57.
271. AMAE, CP, CS, vol. 13, fol. 92-94, Skadar, 25. aprila 1862, Vijet – ministru Tuvnelu: ; МЦ, АО, ПР, 1862, Сученков – Игњатијеву, 14/28. априла 1862.
272. Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 37-38.
273. МЦ, АО, ПР, 1862, Сученков – Игњатијеву, 14/26. априла 1862; Српски дневник, 25. април 1862; Србобран, 26. април 1862 – Г. Вуковић пише да је одржана »славна битка на Превији над Хусеин Авди-пашом, који се иза тога повукао у Плав«. По њему, побједа васојевићке војске би била још сјанија да није било извјесних неспоразума и непослушности од стране капетана попа Зарије Протића и Зарије Бакића,

који су наводно »с њиховом војском напустили положаје. . .« /*Г. Вуковић*: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 37-38/. Међутим, оновремени извори не потврђују ово Вуковићево тврђење о напуштању положаја од стране горе споменутих капетана.

274. *В. Т. Томовић*: Ратовање Селим-паше и Хусеин-паше, стр. 57.

275. МЦ, АО, ПР, 1862, Сученков – Игњатијеву, 14/26. априла 1862.

276. Исто, Сученков – Игњатијеву, 26. маја /7. јуна/ 1862.

277. *Б. Павићевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 296.

278. *В. М. Томовић*: Ратовање Селим-паше и Хусеин-паше, стр. 58-59.

279. Г. Вуковић пише да је на Рудешу посјечено (турских глава око 2000, узето 5000 пушака, као и велика количина таина, муниције, коња, сабаља, свега и свачега«. /Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 38/. Могућно је да су ови подаци нешто преувеличани, али је сигурно да је турски пораз био катастрофалан. У цитираном раду Вула М. Томовића не наводе се људски губици у турској војсци, али се каже да је пораз био катастофалан и да су васојевићки устаници и Црногорци на Рудешу, Полици и Бијелом Потоку заплијенили 36 сабаља, 2000 пушака и око 200 товара муниције и провијанта. . . за војску. . ./ Ратовање Селим-паше и Хусеин-паше, стр. 58-59/. Према Р. Вешовићу Васојевићи су »заробили добар ратни плијен, доста оружја и муниције, заробили око 500 војника и часника турске војске, поред више стотина мртвих«, који су остали на попришту битке /Племе Васојевићи, стр. 304-305/.

280. МЦ, АО, Никола I – 1862, војвода Миљан Вуков и капетани – књазу Николи, 9/21. априла 1862. – У писму се каже да је књазу Николи о бој на Полимљу и Превији послат извјештај »на велики петак«, али та очигледно опширнија верзија извјештаја није сачувана.

281. Исто, војвода Миљан Вуков и капетани – књазу Николи, 9/21. априла 1862.

282. Исто.

283. AMAE, CP, CS, vol. 13, fol. 96-97, Skadar, 27. aprila 1862, Vijet – Tuvnelu. – Вијет описује и детаље ових борби: »Пошто су Турци попалили села Загађе, Дапсиће, Сухи До, Горажде, Будимљу, Ржаницу и друга, која су њихови становници били напустили, почели су да изграђују утврђења у Будимљи наспрам манастира званог Ђорђеви Ступови. У ноћи 19. и 20. априла Васојевићи удружени са њиховим земљацима из густињског краја, који су им дохитали у помоћ, напали су Турке на њиховим положајима и успјели да их потуку – разбију у битци која је трајала цијелу ноћ и завршила се сјутрадан, у 9 сати изјутра.

Велики број коња, два топа и пуно хране и муниције пало је у руке Васојевића. Осим тога, они су посјекли, изгледа, око 600 турских глава«.

284. Исто, фол. 96-97, Скадар, 27. априла 1862, Вијет – Тувнелу; слично је извјештавао и Сученков Игњатијева: АВПР, ГА, В-А2, д. 870, 1. 45, 85, 246, Сученков – Игњатијеву, 10/22. априла 1862.

285. МЦ, АО, ПР-1862, Сученков – Игњатијеву, 14/26. априла 1862.

286. Упореди: МЦ, АО, Никола I – 1862, Војвода Миљан Вуков и капетани – књазу Николи, 9/21. априла 1862; AMAE, CP, SC, vol. 13, fol. 96-97, Skadar, 27. aprila 1862, Српски, дневник, 25. април 1862; Србобран, 26. априла 1862; Српске новине,

29. април 1862; Мемоари војводе Гавра Вуковића, Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 38; М. Цемовић: Мемоари, стр. 96-98; *Рад Вешовић*: Племе Васојевићи, стр. 304-305.

287. *В. Ђоровић*: Лука Вукаловић, стр. 123.

288. МЦ, АО, ПР, 1862, Сученков – Игњатијеву, 13/25. априла 1862; исто, Сученков – Игњатијеву, 14/26. априла 1862; видјети и напомене: 280 и 283.

289. Исто.

290. М. Цемовић цитира опширан извод из новинског извјештаја дубровачког дописника »Вандерера«, Мемоари, стр. 597-598; МЦ, АО, ПР, 1862, Сученков – Игњатијеву, 13/25. априла 1862.

291. Исто, Српске новине, 29. априла 1862; Србобран, 26. април 1862.

292. *Б. Пајовић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 296.

293. АВПР, ГА, В-А2, д. 724, Петковић – Игњатијеву, 13/26. априла 1862.

294. Исто, Петковић – Игњатијеву, 13/26. априла 1862.

294. Исто, Петковић – Игњатијеву, 20. априла /2. маја/ 1862.

295. Упореди: Српске новине, 21. април 1862; Србобран, 26. април 1862.

296. МЦ, АО, Никола I – 1862, војвода Миљан Вуков и капетани – књазу Николи, 9/21. априла 1862.

297. Српски дневник, 25. април 1862.

298. *В. М. Томовић*: Ратовање Селим-паше и Хусеин-паше, стр. 59; *Рад. Вешовић*: Племе Васојевићи, стр. 305. – Вешовићеви подаци се, углавном, поклапају са извјештајем војводе Миљана Вукова и васојевићких капетана књазу Николи, од 9/21. априла 1862. године.

299. АВПР, ГА, В-А2, д. 724, Петковић – Игњатијеву, 13/25. априла 1862.

300. Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 38.

301. Цитат преузет од М. Цемовића, који се позива на писање дописника листа »Обсервер« /Мемоари, стр. 598/.

302. Српске новине, 21. април 1862.

303. АВПР, ГА, В-А2, д. 724, Петковић – Игњатијеву, 8/20. априла 1862; исто, Петковић – Игњатијеву, 13/25. априла 1862; *Б. Пајовић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 289-295.

304. МЦ, АО, ПР, 1862, Сученков – Игњатијеву, 19/31. маја 1862.

305. Исто, Сученков – Игњатијеву, 17/29. априла 1862.

306. Исто, Сученков – Игњатијеву, 1/12. маја 1862.

307. *Н. И. Хитрова:* Черногория в национально-освободительном движении на Балканах, стр. 194; Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 39-40; *В. М. Томовић*: Ратовање Селим-паше и Хусеин-паше, стр. 59-60.

308. М. Цемовић: Мемоари, стр. 598.

309. AMAE, CP, CS, vol. 13, fol. 107-108. Skadar, 24. maja 1862, Vijet – ministru Tuvnelu.

310. Исто, фол. 107-108, Вијет – Тувнелу; *В. М. Томовић*: Ратовање Селим-паше и Хусеин-паше, стр. 60.

311. Исто, фол. 111-117. Уз извјештај министру Тувнелу /Скадар, 27. маја 1862/, Вијет

је послао и копију једног извјештаја о ратним операцијама на границама Црне Горе господина Рикарда-Сир Х. Булверу, писаног у Скадру, такође 27. маја 1862, године. Врло је интересантан. Извјештај је на енглеском, па смо га користили захваљујући преводу проф. др Милорада Екмечића, на чему му овом приликом изражавамо особиту захвалност.

312. *Марко Цемовић*. Ђурђеви Ступови, Београд 1922, стр. 6 /тамо погрешно стоји да су бојеви око манастира вођени 1863/; *М. Велимировић*: Васојевићи, Полимље, Метохија, стр. 119; *Андрија Јовићевић*: Ђурђеви Ступови код Берана, Зетски вјесник, бр. 284; Протојерej Александар Бојовић, Манастир Ђурђеви Ступови /копија рукописа/, стр. 1-9; Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 39-40; *Рад. Вешовић*: Племе Васојевићи, стр. 305; *Миомир Дашић*: Постанак Берана и утицај беранског тржишта на развој привредних и друштвених односа у Горњем Полимљу шездесетих и седамдесетих година XIX вијека, Историјски записи, књ. XXXIV, 1977/1, стр. 53-56.

313. Г. Вуковић: Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 40; *В. М. Томовић*: Ратовање Селим-паше и Хусеин-паше, стр. 60. – У овим борбама погинули су капетан Радуле Јоксимовић, првак Ђоле Милијин Зоњић, који је на вратима манастира Ђурђевих Ступова посјекао неколико турских војника док није и сам пао од непријатељског метка на манастирском прагу; погинуо је и стотинаш Ђоле Лекић и други јунаци.

314. Из извода Омер-пашиног извјештаја, којег цитира М. Цемовић у својим мемоарима /Мемоари, стр. 599/. Омер-паша се иначе, тих дана у Скадру хвалио да су се Васојевићи, нашавши се »пред његовим далеко моћнијим снагама, убрзо разбјегли на све стране и били гоњени од стране башибозлука«. Он је увјеравао француског конзула да борба између генерала Хусеин-паше и Васојевића, 18. маја 1862, »није трајала више од три сата и да Васојевићи нијесу пружили отпор који се очекивао«. /AMAE, CP, CS, vol. 13, fol. 107-108. Skadar, 24. maja 1862, Vijet – ministru Tuvnelu/.

315. AMAE, CP, CS, vol. 13, fol. 131, Skadar, 7. juna 1862, Vijet – ministru Tuvnelu; isto, fol. 117, Skadar, 27. maja 1862, izvještaj Rikarda sir H. Bulveru;

316. АВПР, ГА, В-А2, д. 724, Петковић – Игњатијеву, 27. јула /8. августа/ 1862, бр. 307/; *Миомир Дашић*: Друштвено-економска кретања у Горњем Полимљу послије 1862. и узроци устанка 1875. године, Токови, бр. 14, 1977, стр. 163.

317. Видјети напомену: 312; Рикард – Булверу, 27. маја 1862.

318. АВПР, ГА, д. 724, Петковић – Игњатијеву, 27. маја /8. јуна/ 1862; *Б. Пајуђевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 298.

319. *Б. Пајуђевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 309.

320. МЦ, АО, Никола I – 1862, Петар Вукотић – књазу Николи, 11/23 јуна 1862.

321. АВПР, ГА-724, Петковић – Балабину, 22. јуна /4. јула/ 1862.

322. Никола I, Мемоари, стр. 91.

323. *Ј. Ристић*: Спољашњи отношаји Србије новијега доба, књ. II, Београд 1887, стр. 140-145, 156; *Ј. Ристић*: Бомбардовање Београда /1862. год/, Београд 1872, стр. 85.

324. *Рад. Јовановић*: Политички односи Црне Горе и Србије, стр. 69.

325. Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 41.

326. AMAE, CP, CS, vol. 13, fol. 201-203, Skadar, 24. avgusta 1862, Vijet – ministru Tuvnelu.

327. Исто, фол. 153-154, Скадар, 26. јуна 1862, Вијет – министру Тувнелу.

328. Босанка вила, 21, стр. 345.

329. Српске новине, 14. јул 1862.

330. МЦ, АО, Никола I – 1860, непотписано писмо војводе Мирка – књазу Николи /писмо је погрешно разврстано у фасц. за 1860/.
331. *Б. Пабуђебуђ*: Црна Гора у рату 1862, стр. 331.
332 Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 39, М. Цемовић: Мемоари, стр. 600.
333. Српске новине, 2. август 1862, бр. 89; АВПР, ГА, д. 724, Петковић – Игњатијеву, 15/27. јула 1862; *Б. Пабуђебуђ*: Црна Гора у рату 1862, стр. 345-348.
334. *В. М. Томобуђ*: Ратовање Селим-паше и Хусеин-паше, стр. 61-63.
335. *Р. Вешобуђ*: Племе Васојевићи, стр. 305.
336. Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, стр. 40-41.
337. АВПР, ГА, д. 724, Петковић – Игњатијеву, 8/20. августа 1862; Г. Вуковић: н. д, стр. 40 – Вуле Томовић у наведеном чланку наводи да је као појачање на црногорске положаје изнад Ријеке Црнојевића из Васојевића отишло око хиљаду бораца. Свакако, треба као тачан узети податак руског конзула Петковића, који је. будући да је тих дана боравио на Цетињу, био најобавјештенији о приспјелим јединицама из Васојевића и Брда, односно Херцеговине.
338. Исто, ГА, д. 724, Петковић – Игњатијеву, 15/27. августа 1862; Петковић – Игњатијеву, 19/31. августа 1862.
339. *Б. Пабуђебуђ*: н. д. стр. 335-357.
340. АВПР, ГА, д. 724, Петковић – Игњатијеву, 19/31. августа 1862.
341. *Б. Пабуђебуђ*: н. д. стр. 374.
342. МЦ, АО, Никола I – 1862, Петковић – књазу Николи, 3/15. јуна 1862.
343. *Б. Пабуђебуђ*: н. д. стр. 375.
344. *С. Дроссард:* Черногорија, С. Петербург 1877, стр. 96.
345. *В. Ђоровуђ*: Лука Вукаловић, стр. 126; Педесет година на престолу Црне Горе, Цетиње 1910, стр. 7.
346. АВПР, ГА, д. 724, Петковић – Игњатијеву, 29. августа /10. септембра/ 1862.
347. Исто, Петковић – Игњатијеву, 27. августа /8. септембра/ 1862. /Копија ултиматума Омер-паше Црној Гори налази се уз Петковићево писмо Игњатијеву/. У МЦ АО налази се оригинал ултиматума, фасц. Никола I-1862. – Занимљиво је истаћи да је ултиматум објављен и у листу »Ил националe«, у броју од 15. октобра 1862. године, који је излазио у Задру /прилог уз Омер-пашине писмо књазу Николи од 31. августа 1862./
348. МЦ,АО, Никола I – 1862, телеграм Омер-паше књазу Николи, 31. августа 1862; *М. Цемобуђ*: Мемоари, стр. 603.
349. МЦ, АО, Никола I – 1862, Петковић – књазу Николи, 28. септембра /10. октобра/ 1862.
350. МЦ, АО, Никола I – 1862, Петковић – књазу Николи 8/20. септембра 1862. – О ставу Француске према црногорско-турском рату 1862. године, а посебно утицају конзула Вијета да се прихвати Омер-пашин ултиматум, видјети опширније: *др Димишрије-Димо Вујобуђ*: Црна Гора и Француска 1860-1914, Цетиње 1971, стр. 74-85.
351. Г. Вуковић: Војвода Миљан Вуков, стр. 26; *Миомир Дашић*: Друштвено-економска кретања у Горњем Полимљу послије 1862. године, Токови, 14, 1977, стр. 168.
352. АВПР, ГА, д. 724, Петковић – Игњатијеву 12/24. новембра 1862.
353. Исто, д. 725, тајни извјештај К. Петковића – Игњатијеву 12/24. новембра 1862.
354. *Сйиридон Гойчевуђ*: Црногорско-турски рат 1876-1878, »Војно дело«, Београд 1963, стр. 414.
355. Гавро Вуковић: н. д, стр. 42.
356. »Напредак«, 28.I 1862; Никола I, Стање Црне Горе по рату 1862, Записи, VIII, Цетиње 1931, 22.
357. АВПР, ГА, д. 725, Петковић – Игњатијеву, 26. октобра /7. новембра/ 1863. – Жито за Црну Гору је набављено у Одеси. О рјешавању тешке економске ситуације у

Црној Гори 1862. и 1863. године видјети опширније: *Б. Пабуђевић*: Црна Гора у рату 1862, стр. 505-508.
358. *Др Д. Вујовић*: н. д. стр. 103-104, МЦ,АО, ПР, 1863, Сученков – Петковићу, 20. октобра /3. новембра/ 1863.
359. *Б. Пабуђевић*: н. д. стр. 389-402 и 505-508. Ратне посљедице и глад су нарочито погодиле Васојевиће. То се види из тајног Петковићевог извјештаја амбасадору Игњатијеву /АВПР, ГА, д. 725, 12/24. новембра 1863/. Турске власти су биле блокирале у Бару један транспорт жита, усложњавајући његов даљи превоз и подјелу црногорском становништву, тек када се протјерају из Црне Горе избјеглице из Куча и Доњих Васојевића /пребјегли у Црну Гору у 1861. и 1862. години/. Турске власти попустиле су тек када је мушир Дервиш-паша опозвао наредбу о забрани транспорта жита из Бара на протест књаза Николе /исто, Сученков – Новинкову, 8.20. јануара 1863./.
360. О постанку Берана видјети: *др Милисав Лутовац*: Беране, Гласник Српског географ[illegible]уштва, Београд 1927, стр. 193-203; исти, Иванградска /беранска/ котлина, стр. 115-118; исти, Иванград /Беране/ »Земља и људи«, св. 23, Београд 1973, стр. 1-6; *Рад. Вешовић*: Племе Васојевићи, стр. 160-161, 165-167.

О постанку Берана и утицају беранског тржишта на развој привредних и друштвених односа у Горњем Полимљу до 1878. године потпуније је писао аутор овог рада /*Миомир Дашић*: Постанак Берана и утицај беранског тржишта на развој привредних и друштвених односа у Горњем Полимљу чездесетих и седамдесетих година XIX вијека/. Тамо смо дали потпунији осврт на изворе и литературу о оснивању и развоју Берана до велике источне кризе /1875.1878/.
361. Поред литературе из предње напомене видјети: *Марко П. Цемовић*: Ђурђеви Ступови, Београд 1922, стр. 6; *Андрија Јовићевић*: Ђурђеви Ступови код Берана, Затски вјесник, бр. 284.
362. *М. Дашић*: Постанак Берана. . ., стр. 55.

LE MOUVEMENT DE LIBERATION DANS LES VASSOYEVITCHI EN 1861 ET 1862 ET SES ECHES SANDJAK

Dès le début du XVIII siècle presque toute la région du Haut Lim, donc de Vassoyevitchi, a été englobée dans le système féodal des »citluk«. Les paysans la »raïa«, de la région deviennent ainsi »dépendants« du maître féodal. Le declin de l'empire turc a pour conséquence, dans cette région également, l'aggravation des conflits sociaux, religieux, de classe et autres, les heurts entre les paysans et la structure féodale régnante deviennent inévitables. La population oppose une résistance constante au pouvoir turc sous forme d'actions de soulévement, de fuite des rebelles dans les bois et puis des rebellions plus importantes et des insurrections.

Les mouvements dans les Vassoyévitchi subisent l'influence puissante d'abord de la lutte organisée des Monténégrins sous la conduite du métropolite Pierre I-er depuis la fin du XVIII siècle et ensuite de la Première insurrection serbe (1804-1813), qui ont eu un grand retentissement dans la vallée de Lim et dans les autres régions du Monténégro actuel. Depuis cette époque la lutte libératrice des Vassoyévitchi entre dans une nouvelle phase, celle de la lutte organisée. Après l'échec de la Première insurrection serbe en 1813 tous les espoirs de libération des Vassoyévitchi se tournent vers le Monténégro.

C'est durant le règne de l'évêque Danilo que les Vassoyévitchi empruntent la voie d'une lutte plus énergique et plus dynamique pour leur liberation sociale et nationale. A cette époque ils réussissent à détrôner le pouvoir turc et à abolir le système féodal

dans la vallée du Lim pour proclamer en 1857 l'union du Haut Lim avec le Monténégro. Mais les grandes puissances, qui, sont intervenues en 1858 et 1859 en vue d'établir les frontières entre le Monténégro et la Turquie, et sur l'insistance de la Porte, décident que les deux tiers de territoire libéré dans la vallée du Lim resteront à l'intérieur des frontières turques. Depuis cette date la région ainsi récupérée par la Turquie portera le nom de Vassoyévitchi Inférieur.

La population de Vassoyévitchi Inférieur ne s'est pas résignée davant cette décision, elle continue à résister à la restauration du pouvoir turc. En automne 1860 elle présente officiellement sa demande de rattachement au Monténégro et en 1861 et 1862 organise de nouvelles insurrections. Le mouvement s'étend sur la Herzégovine et sur d'autres régions autour du Monténégro. Le mouvement est stimulé non seulement par la dynastie régnante au Monténégro – les Petrovitch – mais aussi par des facteurs extérieurs et notamment par la politique du gouvernement russe, qui soulève une nouvelle fois la Question orientale devant les grandes puissances.

L'insurrection des Vassoyévitchi et son extension sur d'autres régions du Sandjak subit également une certaine influence des conversations et des liens politiques entre les gouvernements du Monténégro et de la Serbie. Il s'agissait de l'action commune pour la libération du peuple serbe sous la domination turque. Dans ce but, et sur décision du prince Nicolas et de son père Mirko Petrovitch, un détachement de Vassoyévitchi comptant 260 hommes traverse le territoire turc se dirigeant vers la Serbie en été 1861. L'objectif était non seulement d'organiser des transports de munitions et de matériel de guerre de la Serbie au Monténégro. mais aussi et surtout de démontrer la possibilité de la coopération concrète et directe entre les armées serbes et monténégrine en exerçant ainsi une pression sur les milieux militaires et politiques de Belgrade. En effet ces derniers hésitaient aevant une attitude plus ferme envers la Turquie et une assistance plus énergique aux insurgés de la vallée du Lim. de Herzégovine et de Sandjak. Cependant le gouvernement serbe estimait que les conditions pour une insurrection générale n'étaient pas mûres et que la situation ne se prêtait pas à une offensive victorieuse contre la Turquie. Le détachement des Vassoyévitchi n'a donc pas accompli sa mission.

Les grandes puissances, en ce qui les concerne, s'efforçaient d'appaiser les esprits en Herzégovine et dans la vallée du Lim. Elles ont donc formé une commission dans ce but, mais sans résultat aucun car la Porte n'avait d'attitude francheni envers les requêtes des insurgés ni devant les propositions des gouvernements européens tendant à mettre fin à cette crise. En envoyant Omer-pacha Latas en Herzégovine la Turquie faisait connaître au Monténégro, aussi bien qu'aux insurgés et aux grandes puissances, son intention d'étouffer l'insurrection dans le sang. Comme ni les appels au calme ni les menaces d'Oper-pacha n'ont pu avoir raison de la population insurgée, au contraire l'insurrection flambait de plus belle au début de 1862, il fut décidé à Istamboul que l'insurrection sera étouffée et le Monténégro attaqué et anéanti. Le général Hussein Avni „pacha en tête de 15.000 soldats fut envoyé surles Vassoyévitchi, mais ses troupes furent battues a Plevla et à Boudimlé en avril 1862. Cette attaque des Vassoyévitchi marque le début d'une guerre sans merci menée par la Turquie contre le Monténégro. La deuxième offensive de Hussein-Avni pacha, menée avec des forces fraiches et considérablement plus nombreuses que les détachements de Vassoyévitchi aboutit, durant la deuxième guinzaine de mai 1862, à la reconquête de tout le territoire libéré du Haut Lim jusqu'aux montagnes de Komovi et de Trechnévik. où elle fut enfin endiquée par l'armée du duc Milian Voukov. Ainsi cette armée turque n'a tout de même pas pu percer en ligne Lieva Reka – Bratonozitchi – Piperi jusqu'aux vallées de Moratcha et de Zeta. où elle aurait dû rejoindre le gros des troupes dirigées sur Cetigné. Dans la phase finale de la guerre turcomonténégrine, fin août de la même année, 1500 combattants de Vassoyévitchi, sous le commandement du duc

Milian Voukov s'élancent a l'aide de l'armée principale monténégrine, combattant avec succès l'armée de Omer-pacha, dirigée depuis le lac de Skadar et la vallée de la Zeta vers Cetigné avec l'intention de prendre la capitale monténégrine.

l'issue de la guerre avec la Turquie, terminée en 1862, fut défavorable au Monténégro. Les conséquences en étaient désastrueses pour le Monténégro tout entier, mais les portes en hommes et matériel furent surtout énormes chez les Vassoyévitchi. Une fin aussi défavorable de la guerre a aboutit à une paix qui a tout de même imposé à la Turquie, grâce à la pression de la France et de la Russie, des frontières de 1859. La population épuisée des Vassoyévitchi a dû de nouveau s'inscliner devant le pouvoir turc. Les maîtres féodaux – beys et agas – ont restauré le système des »citluk«. Mais la misère et les souffrances de la population ont fait germer une nouvelle insurrection en 1875-78. Afin d'assurer son autorité dans cette région la Porte a élevé un fort militaire permanent, posant ainsi les fondations de la ville de Berane sur la rive gauche du Lim. Jusqu'en 1912 cette ville a représenté la place forte – politique et militaire – du pouvoir turc dans la vallée du Lim. Pourtant la ville se développait avec le temps et ses fonctions économiques ont joué un rôle considérable dans le développement économique de la région.

Dr Miomir Dašić

МИОДРАГ МИТРОВИЋ

ЗАЈЕДНИЧКО РАТОВАЊЕ ЈУЖНОМОРАВСКИХ, МАКЕДОНСКИХ И КОСОВСКИХ ПАРТИЗАНА НА ТЕРЕНУ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ И СЕВЕРОИСТОЧНЕ МАКЕДОНИЈЕ У НОР-У

Војничкој сарадњи партизанских јединица јужне Србије, североисточне Македоније и Косова, претходила је сарадња између партијских организација на овом терену.

Веза између партијских организација Врања и Куманова сеже у 1928. и касније у 1936. години, када кумановски и врањски комунисти заједно робијају у Скопљу и Београду. Сарадња је истовремено била и вишеструка и одвијала се преко размене културних програма, гостовања радничких културно-уметничких друштава, кумановског „Абрашевића" 1928. и врањске дилетантске група „Грађанског" 1936, године, преко радничких спортских дружина, гостовања фудбалских клубова: „Јединства", „Грађанског" и „Монополаца", између Куманова, Врања, Прешева и Бујановца, преко обостраног пружања помоћи, од школских власти истераним скојевцима, при упису на даље школовање и укључивања у рад скојевских актива. Таква помоћ пружена је од врањске партијске и скојевске организације при упису у врањску Гимназију: Михајлу Мургешанском, Стојану Георгијевском, Страхилу Тодоровском, Али Шукрију, који је дошао из скопске Медресе, у 1937. год, а Христијану Тодоровском Карпошу у 1938. години. Исто је узвратила кумановска партијска организација искљученим скојевцима врањске Гимназије: Јосифу Трајковићу, Светиславу Стојановићу Бизону у 1938) и Миодрагу Ристићу Мијату у 1940. години, при упису у кумановску Гимназију[1].

Сарадњу између скојеваца врањске и кумановске Гимназије била је развијена до те мере да су литерарне дружине 1940. год. поводом искључивања из кумановске Гимназије, без права уписа, Христијана Тодоровског Карпоша и Миодрага Ристића Мијата, Врањанца, у Куманову организовале заједничку седницу. На литерарној седници, која је била демонстративног карактера, читани су напредни и револуционарни радови[2].

За везу између партијских организација Врања и Гњилана наилазимо на податке у 1939. години, када је партијски материјал ПК КПЈ Србије за Гњилане ишао преко ПП КПЈ за Врање[3]. У одржавању партијских веза у овом периоду истицале су се у Врању најпре кућа Милорада и Раде Антић, а од септембра 1941. год. кућа брачног пара Панче и Миле Фиљковића. Међу појединцима који су радили на истим пословима истичу се: Благоје Манасијевић Домац, Јосиф Трајковић, Јован Ђорђевић Ђаче и Аалександар Стефановић из Биљаче, а касније од 1942. год. Добривоје Стевановић Хајле, Благоје Ковачевић из Бујановца и други. Преко ове партијске везе пребачени су из Србије за Македонију Лазар Колишевски, Драган Павловић, касније 1942. године Добривоје Радосављевић Бсби и Веселинка Малинска[4].

Војничка сарадња између Гњилана и Врања започиње септембра 1941. године. Наиме, 13. септембра, у Врањски НОП одред долазе из села Раног Луга код Гњилана: Живојин Васић, Младен Алексић и Трајко Перић[5]. Таква сарадња са кумановском организацијом установљава се 28, октобра 1941. гдине, када после разбијања Куманвског НОП дреда у Врање долазе кумановски партизани Христијан Тодоровски Карпуш и Борко Божиновски Страхил, тражећи да буду пребачени у Кукавички НОП дред[6]. Од новембра 1941. установљава се партијска веза између Скопља и Врања преко села Бунушевца, куће браће Серафима и Драгутина Јовановића. Стиле Милевски, који је одржавао везу између Скопља и Врања, дошао је код Серафима Јовановића у Бунушевац и одржао састанак са секретаром МК КПЈ Врање и чланом ОК КПЈ Лесковац Симом Погачаревићем крајем новембра[7]. Собзиром на конспиративност, тешко је сада установити о чему је било разговора. Међутим, на основу оног што је следило након месец дана, може се закључити да је поред осталог било речи и о пребавцивању македонских партизана у партизанске одреде јужне Србије. Наиме, крајем децембра 1941. год. преко ове партијске везе требало је да се седам илегалаца Прилепског партизанског одреда, међу којима су били: Борко Талевски, Крсте Црвенковски и Коле Чашуле, пребаце преко Врањског у Кукавички одред. Како је утом периоду, после провале у Месном комитету, против Врањског одреда беснела фашистичка реакција, то група македонских партизана, није могла бити пребачена у одреде јужне Србије.

Марта 1942. год. на тражење Цветана Димова пребачена је преко ове везе на смрт осуђена Милка Ивановска Тикваревска из Синђелића код Скопља до Врањске Бање одакле је скојевац врањске Гимназије Стојадин Станковић Ћоре пребацује преко демаркационе линије за Србију. Априла исте године у кући браће Јовановића Стиле Милевски је одржао састанак са борцима Кукавичког и Бабичког одреда, Драгољубом Стојановићем Ћипром Станковићем и Трифуном Стошићем Јежом. Тада се Милевски упознаје са стањем у одредима јужне Србије, код којих је

после јаке фашистичке бугарске офанзиве дошло до знатног разбијања, те су партизани делали уситњени, а известан број бораца се вратио својим кућама[8]. Истог месеца у Врању борави Љиљана Ћалавска. Она се састаје са другом партијском везом, коју је раније формирао Стиле Милевски, са кућном Панче Фиљковића. Задатак боравка Љиљане био је да се два македонска партизана, Слободан Цветковић Бода из Скопља и Цане из Битоља који су као рањени борци Бабичког одреда, били на лечењу у Врањској болници, пребаце за Скопље. Међутим и поред направљеног плана извлачења из болнице и пребацивања, како борцима није претила опасност, нису прихватили да напусте лечење, већ их је касније родбина митом откупила.

Почетком априла 1942. год. Христијан Тодоровски и Борко Божиновски Страхил, преко Бунушевца, враћају се из Кукавичког одреда у Куманово. Вероватно веза преко Раде Антић, партијске раднице, овом приликом није функционисала[9]. Они су из Бунушевца, где су оставили оружје, преко Давидовца отишли за Биљачу, одакле је био један од партизана, а затим су наставили за Куманово.

Средином 1942. год. Карпош се поново вратио у редове српских партизана. Тада је дошао у десетину разбијеног Бабичког одреда, која је била на Варденику[10]. Када је 18. септембра у селу Јасеновцу формиран Врањски одред „Сима Погачаревић", Карпош је био у његовим редовима. Са формирањем Одреда сарадња јужноморавских партизана са косовским и македонским народноослободилачким покретом добија знатно више у актуелности. Наиме, Врањски одред одмах при формирању добио је задатак да успостави везу са македонским НОП Одредом на Скопској Црној гори и да му достави 3 пушкомитраљеза са одговарајућом муницијом. Комунистима Одреда од стране чланова Окружног партијског повереништва Врања указано је на значај повезивања народноослободилачких одреда, као и јачање рада партијсикх организација јужно од Врања.

На извршење добијеног задатка Врањски одред је кренуо октобра 1942. год. Код села Рибинци Одред се пребацио на леву страну јужне Мораве, а након вишедневног боравка изнад Вртогоша упутио се према Карадаку. На овом путу, док је чекао Карпоша, који је из Врања ишао у Прешево ради успостављања везе са партијском организацијом Прешева, Одред је логоровао у шуми код села Врбана. За време логоровања био је нападнут од Бугара, те је претрпео знатне губитке[11]. И поред губитака, Одред је настојао да изврши задатак, Из села Курбалије Одред је дошао у македонско село Думановац. У селу, добро примљен од народа, чекао је три дана одговор кумановске партијске организације за везу са Скопским одредом. Када је стигао одговор кумановске организације да је Скопски НОП одред напустио Скопску Црну гору и да је немогуће да му се достави оружје, Врањски НОП одред „Сима Погачаревић" се враћа у Курбалију и 17. октобра

повезује се са косовским НОП одредом „Зејнели Ајдини". После спајања одреда формиран је заједнички оперативни штаб. За команданта штаба постављен је Живојин Николић Брка Ратомир, за заменика Џеладин Реџепи, политички комесар Фадиљ Хоџа, а заменика комесара Слободан Цекић Радован[12].

Под заједничким руководством јужноморавски и косовски партизани, где је било бораца и албанске националности, братски воде борбу против заједничког непријатеља, окупатора, и његових сарадника, домаћих издајничких и националистичких снага. Акција коју изводе партизани нападом на рудник Лојане код Куманова[13] је прва заједничка акција, која је имала вишеструки војнички и политички значај. С једне стране, она је ојачала борбени морал бораца Врањског одреда, после врбанске битке, а с друге, показала је окупатору на присутност партизанских јединица на овом терену. Велики значај ове борбе је за развој братства и јединства наших народа. У том смислу одмах после разбијања непријатељске посаде присутном радништву македонске, српске и албанске националности одржани су говори на свим језицима о циљевима народноослободилачке борбе, о заједничкој и братској борби свих народа Југославије за национална и социјална права под вотством КПЈ. После поделе плена брашна, шећера и једномесечне плате, присутним радницима, с позивом да не раде даље за окупатора, одреди напуштају рудник и смештају се у село Грболе код Урошевца, где су од становништва веома добро примљени[14].

Доносећи вести о активностима Врањског одреда у току октобра 1942. године **Глас народноослободилачког фронта Србије и Билтен Врховног штаба НОВ и ПОЈ** пишу: „Почетком октобра Врањски одред „Сима Погачаревић" имао је низ успелих политичких конференција по разним селима и неколико мањих оружаних акција против бугарске окупаторске војске"[15].

Двадесетчетвртог октобра у Курбалији је одржан заједнички састанак руководства Врањског одреда (Живојин Николић, Слободан Цекић и Душан Девеџић Жика) и Обласног комитета КПЈ за Косово у име кога су на састанку присуствовали: Павле Јовићевић, Мита Миљковић и Фадиљ Хоџа. На састанку је разговарано о искуствима партизанског ратовања у јужној Србији и могућностима примене тих искуства на Косову. Истог дана је извршена војничка смотра. У једном строју су били борци Врањског одреда, а у другом наоружани мештани села, којих је било близу стотину. Међу њима је био и Милан Зечар, касније познат борац — Косовац на терену јужноморавском.

Из села Грболе одреди су пошли према Качаничкој клисури с намером да руше мостове на железничкој комуникацији. Носили су довољну количину експлозива. На терен је утврђено да је немогуће минирање мостова због недостатка услова за брзо извлачење минера, те би диверзија била пропраћена обавезним губицима минера, па се од извођења акције одустало. Одреди се поново враћају на терен Косова. У то време Врањски одред „Си-

ма Погачаревић" добија позив Окружног партијског повереништва да се врати на терен Кукавице. Врањски НОП одред растаје се од одреда „ејнел Ајдини" и вођен од Синана Хасанија без икаквих губитака враћа се на терен Врања, у Дугу Луку[16].

Крајем новембра 1942. године на састанцима ОП КПЈ Лесковац, Партијског повереништва КПЈ за Врање уз присуство Недељка Караичића, члана ПК КПЈ за Србију, донета је одлука о реорганизацији Врањског и Бабичког НОП одреда. Реорганизација одреда окончана је 12. јануара. У реорганизован Врањски одред, познат у народу као Црнотравски, ушли су сви борци Врањског и Бабичког одреда као и група Црнотраваца која се дотле борила у саставу Кукавичког одреда[17].

Фебруара 1943. године, после нове реорганизације Врањског одреда од 18. фебруара, поново се пред одредом истиче значај продора на југ према Прешеву и Козјаку и повезивање са македонским ослободилачким покретом. Одред је сада за извршење овог задатка упутио чету под командом Мирка Сотировића и политичког комесара Душана Девеџића Жику. Међутим, чета после борбе 21. фебруара са бугарском окупаторском полицијом у селу Војиновом Риду на Стрешеру повлачи се најпре на Варденик, а касније на терен Црне Траве[18].

У другој половини фебруара 1943. год., на слободну територију Врањског одреда у Црну Траву, долази Светозар Вукмановић Темпо, делегат Врховног штаба. Темпо се тада налазио на пут за Македонију са задатком да оживи ослободилачки покрет, који је током 1941. год. претрпео веома велике губитке због издајничког рада Методија Шаторова Шарла[19].

Долазак Темпа на врањски терен има веома велеки значај како у војничко-организационам смислу, јачању ослободилачког покрета, јужне Србије, тако и у смислу повезивања овог покрета са ослбодилачким пкоретима Македоније, Косова и Бугарске. После извршења реорганизације Врањског НОП одреда, који је првих дана боравка Темпа бројао око 80 бораца, да би убрзо нарастао на 120, Темпо је Другом јужноморавском одреду на саветовању у Стрешковцу код Власотинца поставио два основна задатка: Војничко и политичко овладавање Одреда територијом од Пирота и Ниша на југу између долине Јужне Мораве и државне југословенско-бугарске границе., све до Македоније у борби против бугарског окупатора, и да Одред политички и војнички разбије упоришта четничког покрета Драже Михајловића „око Суве планине, Власотинца, Врања и Криве Паланке"[20]. Овим је делегат Врховног штаба поставио пред Одред веома тешке и обимне задатке. Увиђајући и сам да су то обимни задаци за три чете које укупно броје стотинак бораца, Темпо у свом извештају истиче да ће извршење задатка бити олакшано упоредном акцијом I јужноморавског, Расинског, Косовског и Македонског одреда. Из постављених задатака, види се улога терена и Одреда у склопу југословенског ратног попришта, као и његов зна-

чај за подстрек и развој ослободилачких и револуционарних покрета Македоније, Космета и Бугарске. У својим мемоарима Темпо каже: „Одред (II ЈМПО) је требало да помогне да се на Козјаку и Скопској Црној гори формирају македонски и косовски партизански одреди, који би заједнички дејствовали и на једној и на другој територији"[21].

У складу са овом концепцијом делања Одреда постављени су и ближи задаци његовим четама. За нас је овде важна Прва чета (позната код савременика као Врањска чета) под командом Мирка Сотировића. Чета је имала задатак да дејствује јужно од Сурдулице до Табановаца. На овом простору треба да овлада тереном у борби против окупаторске фашистичке војске и уништи четнички покрет Драже Михајловића на Козјаку, чиме се ствара непосредна веза са Македонијом као и услови за развој НОП кумановског краја на Козјаку, где је 1941. год. делао Кумановски одред. Током наредних месеци Прва чета II ЈМПО у два наврата покушава да се пробије на терен своје делатности. Но, у борбама са фашистичком окупаторском војском вођеним 17. марта код Прибоја и 7. априла код села Црни Врх бива одбијена и поново враћена на терен Црне Траве. Тек након ослобођења Црне Траве, 25. априла и стварање шире слободне територије на црнотравском терену[22] створени су повољнији услови за ангажовање већих снага у продору према Пчињи.

Да би реалније сагледали под каквим је условима Други јужноморавски одред имао да ради на остваривању Темпових директива потребно је да упознамо војно и политичко стање на терену. Према извештају политичког комесара Одреда од 20. маја 1943. год. на терену Одреда било је сконцетрисано око 4000 фашистичких војника и полицајаца. Око 3000 окупаторских војника било је смештено у два већа гарнизона Пирота и Врања. Затим у посадама дуж железничке комуникације, демаркационе границе као и у осам мањих посада од 20 — 200 војника распоређених на терену. Бугарске полицијске снаге од око 750 полицајаца биле су распоређене у шеснаест станица. Од њих је најбројнија била у Кривој фељи, која је чувала најкраћи стратегиски пут Софија — Врање. Од почетка 1943. год. на овом терену су и два специјална бојна полицијска одреда са 70 — 80 људи, за откривање партизана и борбу против њих. Затим, познати специјални плаћенички одред „Бирман", формиран од шефа гестапоа у Софији Делиуса, са задатком да штити немачке руднике у Белом Пољу, Лојану, Трнову и Злетову. Најзад контрачете: Прешевска, под командом Јагоша Ђуровића, и Кумановска под командом Суље. Поред ових окупаторских, плаћених и контрареволуционарних балистичких снага, на терену Одреда било је још и четника Драже Михајловића, на Сувој планини и Козјаку као и Недићевих жандарма у Заплању и Власотинцу[23].

Политичка ситуација такође је била сложена. Само присуство војних јединица, разноврсних политичких струја и опреде-

љења водило је политичкој расцепканости. Оваква политичка ситуација ометала је бржи развој народноослободилачког покрета и револуције и наметала веома сложену борбу разбијања српских, албанских и македонских контрареволуционарних елемената, ширење ослободилачке и револуционарне идеје на основама братства и јединства народа и народности Југославије, као и на основама интернационализма према бугарским партизанима и БРП (комуниста). Није био лак задатак убедити српски народ овог краја да наоружава, чува и храни бугарске партизане уз свакодневна стрељања и спаљивања живих људи од стране окупаторске бугарске војске.

У тако сложеној војничкој и политичкој ситуацији, нови командант Одреда, након извршене реорганизације у другој половини маја 1943. год., креће према Пчињи на извршење Темпове директиве, продора до македонске територије и повезивање са македонским партизанима. Ранији покушај Врањског одреда, касније Врањске чете, под командом Мирка Сотировића показали су да је са тако малим снагама немогуће извршити овако велики задатак. Стога командант Одреда сада полази са три чете (око 100 бораца). Требало је избећи сваки могућан сукоб са окупатором и брзо се пребацити на терен Пчиње и Козјака. После сукоба код Горњег Романовца са бугарским снагама 31. маја, Црног Врха 2. јуна, Стајовца 3. јуна, чете Одреда избијају у долину реке Пчиње, код Барбаца, где се једна десетина Одреда 6. јуна сукобљава са четрдесет бугарских полицајаца, и разбија их. Одред даље наставља пут ка Козјаку и 8 јуна у двочасовном сукобу код села Равне Реке на падинама Козјака натерао је 120 бугарских полицајаца у панично бекство. Извештај Одреда о овој борби каже: Само захваљујући мраку и нашем непознавању терена успела је фашистичка полиција да умакне"[24].

Победа је имала огроман одјек у народу. Поменути извор истиче: „Народ је био сретан да види српску војску која се бори против непријатеља и наноси му губитке, те нас је свуда добро примио". Снажан одјек ове, као и каснијих борби II и III чете Одреда код Св. Илије 16. јуна, код Трговишта 20. јуна, код Сурдулице 24. јуна, Радовнице и Корбевца 27. јуна, имао је одраз на прилив бораца. Наиме, од 140 бораца колико је Одред имао у другој половини маја до краја јуна нарастао је на 210, да би у јулу добио још 130 нових партизана, рачунајући ту и новопридошле борце из Куманова[25].

Продором Одреда на терен Пчиње и Козјака створени су повољни услови за сарадњу са Македонијом. Наиме крајем јуна успостављена је веза са партијском организацијом Куманова, која је после претрпљених значајних губитака у партијским кадровима, била доста сређена у Месном комитету и радила на формирању новог кумановског одреда. До овог времена, два месеца, у Куманову је радио на организовању Одреда Христијан Тодоровски Карпош. Одмах након успостављања везе Одреда са Кума-

новом, Партијска организација послала је у Одред у две групе десет бораца[26]. Прва група, предвођена Данетом Цековим, спојила се са Одредом 27. јуна. Друга група, под вођством Карпоша, после једне изведене акције на Козјаку ушла је у састав Одреда на планини Ђерман око 12. јула. Карпош касније поново борави у Куманову, где прикупља нове борце, тако да је трећа група бораца са кумановског терена ушла у састав Одреда 17. августа 1943. год. у селу Коћури[27]. Тиме је постигнут значајан успех у успостављању везе са Петом оперативном зоном Македоније и створени су услови за бржи развој народноослободилачког покрета. Сталним повећавањем броја македонских партизана у саставу батаљона Другог јужноморавског одреда, створени су услови за формирање самосталне кумановске чете.

У одсутности Карпоша, 20. августа 1943. год. на месту Сливничке уши код села Сливнице (Врањска Бања) формирана је Кумановска чета. За командира чете, према ставу МК КПЈ Куманова постављен је Христијан Тодоровски Карпош, а за политичког комесара Трајан Бојковски[28]. Кумановска чета добила је задатак да делује на Козјаку, куда долази по повратку свог команданта 26. августа. Након двомесечног успешног војевања, под окриљем Другог јужноморавског одреда чета је бројно ојачала, стекла борбена искуства и оспособила се за самосталну делатност. На овај терен, преко партијске везе у Бунушевцу, долази Љупчо Арсов Гоце.[29]. Највероватније тада пада његово непосредно упознавање са активношћу македонских партизана, јер је убрзо, 10. октобра, уследила Наредба број 1. од Повереништва Главног штаба Македоније за Пету оперативну зону да се Кумановска чета осамостали и надаље делује као Скопско-кумановски народноослободилачки одред[30].

Заједничка борба народа Југославије, братство и јединство који су у данима борбе створени, у овом периоду бива још једном потврђено у пружању помоћи и учвршћивању народноослободилачког покрета Косова на терену јужне Србије. Други јужноморавски одред крајем септембра упутио је једну чету под командом Данила Стефановића са делом Кумановске чете, на Скопску Црну гору да изводи акције и ствара упоришта[31]. Продор на Карадак и даље на Скопску Црну гору, успостављање везе са Македонским одредом (са групом се враћао Љупчо Арсов Гоце), и косовским партизанима према плану није извршено до краја. Наиме, преласком на карадачки терен, партизани наилазе на јак отпор непријатељских снага. Тако већ 7. октобра партизанске снаге бивају нападнуте од контрачетника код села Злокућана. Од тада чету непрестално прате и ометају балисти[32]. И поред тога чета успева да успостави везу са петнаестак партизана предвођених од Гаје и да их укључи у своје редове. Пет дана касније, 12. октобра, чета је поново нападнута од балиста на Карадаку. Све је ово утицало да се снаге НОП, не успоставивши везу са македонским и косовским партизанима на Скопско Црној гори, врате на терен дејства својих матичних јединица.

Почетком новембра једна група Косоваца са Сашом Јаворином Савком и другим руководиоцима пребацује се преко Карадака и долази у околину Куманова. На путу преко Карадака један део бораца ове групе је био откривен и нападнут од балиста. У насталом пушкарању погинула је Вера Ожеговић[33]. Још раније на северни део слободне територије, у село Рупље код Црне Траве, дошао је из Јабланице Милан Зечар Обрен са шеснаест бораца. Ту се Обрен сусреће са Благојем Нешковићем Михајлом, секретаром ПК Србије, који је дошао ради учешћа на партијском саветовању ОК Врање, и с њим разматрао могућности продирања на карадачки терен. На основу ранијих искуства, дошли су до закључка да је група од 16 бораца недовољна за извршење продора, те је одлучено да се од приспелих косоваца из Јабланице формира Косовска чета која ће ући у састав Другог батаљона Другог јужноморавског одреда[34]. Ради координације Милан Зечар је ушао у штаб Батаљона. Чета је имала задатак да окупља Косовце у своје редове да би касније са Батаљоном вршила продор на Карадак. Након реорганизације Одреда Косовска чета са Ударним батаљоном кренула је на терен Пчиње, где се 19. новембра у селу Старац спаја са Косовцима који су дошли раније са Сашом са Шарпланине. У састав чете улази и ова десетина, те су тако створени услови да се 21. новембра у Прохору Пчињском формира Косовски батаљон[35].

Новембра 1943. год. долази до подизања сарадње српских, македонских и косовских партизана на виши степен, на ниво заједничког ратовања. Наиме, поводом добијања помоћи у оружју од савезника (Енглеза) половином новембра код Пелинца окупили су се партизани јужноморавских, косовских и македонских јединица. У непосредној близини села Свињишта, на планини Руњу, биле су сконцетрисане јаке снаге Вардарског четничког корпуса (Ристовачка, Прешевска, Жеглиговска и Кривопаланачка бригада) у јачини од око 600 четника. У таквој ситуацији осетила се потреба за формирање заједничког оперативног штаба. Чекајући на савезничку помоћ, на основу наредбе штаба Пете оперативне зоне Македоније и Прве оперативне зоне Косова, 20. новембра формиран је Штаб за операције. Тиме су закључци са недавно одржаног партијског саветовања ОК Врање у Црној Трави, нашли конкретну примену. Штаб за операције сачињавали су: Милан Зечар, командант, заменик Милорад Диманић, политички комерас Тома Софрониски, а заменик Љубен Арсов Гоце. За начелника Штаба постављен је Благоје Милићевић[36].

Под командом Штаба за операције Јужноморавци и Косовци 1. децембра 1943.године воде заједничку борбу са четницима Вардарског четничког корпуса код села Спанчевца на планини Руњу. Борба са 450 четника, вишеструко боље наоружаних, јер су ноћу 29/30. новембра добили неупоредиво већу количину разноврсног оружја од Енглеза но партизани, била је веома тешка. Партизани су били принуђени да се повуку према Пелинцу са по-

гинулим Бором Јужноморавцем из Средњег Дела и Драгијем Јовановићем, косовцем. На основу изворних података из преписке партијског руководства ОК КПЈ Врање, Штаб V оперативне зоне Македоније и Светозара Вукмановића, сазнајемо да је Штаб за операције био привременог карактера за само одређене акције. Како су кумановски партизани остали и даље код Пелинца да чекају други транспорт савезничке помоћи, а Косовци и Јужноморавци кренули по терену, то је функција Штаба престала. Негде око 20. децембра формиран је Заједнички штаб за јужноморавске и косовске партизане. Штаб су сачињавали: Живојин Николић Брка, Милан Зечар Обрен и Јаворина Савка Саша. Под командом овог оперативног штаба партизанске јединице су водиле борбе против бугарских снага код Чемерника 20, 22, 24. и 25 децембра 1943. и у Кривој Паланци 13/14. јануара 1944. године, где ослобађају 1800 Срба и Македонаца скупљених од Бугара на ширем терену Пчиње ради интернације у Бугарску[37].

Након детаљно проученог проблема предности постојања и функционисања оперативног штаба, у односу на дотадашње стање, где је сваки одред — јединица био почињен свом комитету — оснивачу, те је и био обавезан да сходно томе најпре извршава постављене задатке оснивача, што је коначно водило уситњености акција, на састанцима од 19. до 21. јануара у селу Брезовица формиран је Оперативни штаб свих јужноморавских, косовских и македонских јединица на терену јужне Србије и североисточне Македоније. У њега су ушли: Живојин Николић Брка, Миран Зечар Обрен, Јаворина Савка Саша и Бора Поцков[38].

Основни задатак Оперативног штаба био је да се координираном акцијом свих сконцетрисаних партизанских снага разбије четнички покрет Драже Михајловића на Козјаку, и продре на карадачки терен ради стварања базе и повезивања са Косовом. С намером да се сукобе са четницима јединице су одмах кренуле према козјачким селима. Но, четници Вардарског корпуса, свакако оценивши да им овај сукоб не одговара, вешто се скривају од партизана, те до овог сукоба није дошло. Не успевши да пронађе четнике и разбије их, Оперативни штаб доноси одлуку да нападне фашистичко упориште у Биљачи од око 150 полицајаца. Напада са снагама Ударног батаљона II ЈМП одреда, Кумановског одреда и Косовског батаљона извршен је 7. фебруара. У веома жестоком сукобу погинуо је командант Кумановачког НОП одреда Христијан Тодоровски Карпош и Милутин Николић, командир II вода Ударног батаљона II ЈМП одреда из Старе Брезовице[39].

Ударни и Косовски батаљон током фебруара под командом Оперативног штаба воде више успешних борби и акција. Тако 11. фебруара руше железничку комуникацију код села Алгуње, 15 фебруара II ЈМП одред и батаљон „Овчаров" Кумановског одреда сукобљавају се са четницима Прешевске бригаде код села Старца, на падинама Руjна, а 19. и 22. фебруара за време

продора на Карадак у селу Бузовик Ударни и Косовски батаљон наносе знатне ударце бугарским окупаторским јединицама и контрачетницима[40]. У повратку са Карадака, 27. фебруара, јединице се у Жегљану код Куманова спајају са новоформираном Трећом македонском бригадом и Главним штабом Македоније.

Наредних дана, 27. и 28. фебруара у Прохору Пчињском започело је војно-политичко саветовање, партијских и војних руководилаца Македоније, Косова и ЈИ. Србије. Саветовању је присуствовао и Светозар Вукмановић Темпо. На основу реферата Михајла Апостолског, команданта главног штаба Македоније, у дводневном саветовању детаљно је размотрена војно политичка ситуација на терену и партизанска тактика ратовања. И овом приликом је истакнута потреба разбијања четничког покрета Драже Михајловића на Козјаку, како са војничког аспекта повезивања слободне територије Јужне Србије и Македоније, тако и политичког уништења контрареволуционарних снага.

Након завршетка саветовања јединице су кренуле у акцију на четнике. До сукоба је дошло 29. фебруара. Наиме, четничке снаге Прешевске и Ристовачке бригаде биле су у непосредној близини, јер их је командант Прешевске бригаде, Александар Ђорђевић Чана довукао ради напада на партизане за време саветовања. Јединице јужноморавских, македонских и косовских партизана успевају да најјачу четничку бригаду под командом Александра Ђорђевића Чане, заокруже и потпуно је униште у вишечасовној борби. Око 97 четника је заробљено, знатан број је погинуо, а огромна већина се утопила у набујалу Пчињу, тражећи спас у њој у очајничком бекству пред налетом партизана. Према телеграфском извештају Стојана Крстића Функеа команданта Вардарског корпуса, само 50 од 300 четника се вратило из борбе. У наредним борбама код Новог Села 3. марта и Шаинца 13. марта (са Кривопаланачком бригадом) потпуно је уништен контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића на овом терену[41].

Разбијањем четника окупатор губи верног сапутника у борби против народноослободилачког покрета. Осим тога знатно је проширена слободна територија, повећан број бораца — партизана, а у вези с тим повећана опасност за фашистичке јединице. Увиђајући ово, бугарски фашисти у другој половини марта предузимају офанзиву против НОП-а концентричним нападима јединица 29. бугарске дивизије из Врања. У току ове офанзиве жестоке борбе су водиле јединице 3 македонске бригаде и Косовског батаљона 16. марта код Биљаче, Братуселца и Турског Буштрања и 17. марта у близини Свињишта. Око 20. марта окупаторска војска се враћа у гарнизоне не постигавши никакве резултате[42].

После офанзиве партизанске јединице предузимају нападе на најосетљивије тачке непријатеља. Македонци и Косовци 27. марта нападају железничку станицу Ристовац и потпуно је уништавају. Након врло успеле акције исте јединице 3. априла нападају рудник Злетово[43].

Новоформирана VI јужноморавска бригада, по извршењу опсежних припрема, 12. априла, напада најјаче бугарско полицијско упориште у Кривој Феји. Након вишечасовног отпора и претрпљених тешких губитака, фашисти су били принуђени да прихвате безусловну предају. Предало се 230 полицајаца. Наредног дана бригада води борбу против бугарске војске, која је пошла у помоћ полицији у Кривој феји, код Несврте[44]. Стање на терену и положај бугарских окупаторских јединица најбоље илуструје писмо обласног полицијског начелника у Скопљу Асена Богданова упућено директору бугарске полиције у Софији. У писму се каже: „Организација партизанских група је постављена на чисто војничким принципима. У досадашњим борбама са партизанима има неколико случајева када су наши батаљони у пуном борбеном саставу разбијени са знатним губицима у људству и материјалу, Ако се не погледа ситуација у мојој области са забринутошћу и ако се не предузме озбиљна борба против партизана, разликујемо да убрзо претрпимо још осетљивије материјалне и моралне губитке„[45].

Фашисти су били принуђени да предузму велике акције за уништење ослободилачког покрета у јужној Србији и североисточној Македонији, чиме би се постигло осигурање комуникација кроз Македонију и јужну Србију за предстојеће повлачење немачких снага из Грчке, као и комуникације за Софију. У том смислу бугарски генерал окупаторске војске у југославији Бојдев, у сарадњи са немачком командом, ангажовао је огроман војнички потенцијал од око 40000 војника. Офанзива је започела концентричним нападима на слободну територију из два правца. Из долине Јужне Мораве (Бујановац, Врање, Сурдулица), с једне и с друге стране, из правца Куманово, Крива Паланка и Босилеград.

Пре почетка офанзиве партизанске снаге су биле разбацане по терену. Стога Оперативни штаб доноси одлуке да се непријатељ напада у јачим гарнизонима, што би требало да доведе до разбијања или одлагања офанзиве. Према том плану Шеста јужноморавска бригада добила је задатак да нападне гарнизон у Кривој Паланци, а Трећа македонска и Косовски одред гарнизон у Кратову. Но, штаб VI бригаде након прикупљених података одустаје од напада. Одмах, зтим, Бригада је кренула према Осогову у помоћ Трећој македонској и Косовском одреду. У покрету, 27. априла, наишла је на јаке фашистичке снаге на планини Лисац, које су биле у потрази за македонском бригадом и дошло је до веома тешког боја, са обостраним великим губицима. Херојском борбом VI јужноморавска бригада је помогла македонске и косовске партизане [46].

До одгађања окупаторске офанзиве није дошло. Око јединице: VI и VII (формиране у току офанзиве 12. маја) јужноморавске бригаде, Треће македонске и Прве софијске, Косовског одреда (односно бригаде од 12. маја), затим Врањског, Кумановског и Босилеградског одреда, као и команди места постепено се сте-

зао обруч. Основне јединице Шеста јужноморавска и Трећа македонска бригада после борбе на терену Македоније повлаче се на север према средишту слободне територије и практично наилазе на концетрисане главне непријатељске снаге. У овом периоду оне воде одбрамбене борбе са непријатељем код Св. Илије 30. априла, на Чемернику 5. маја, код с. Црноока 6. маја, на Буковој глави 10. и 11. маја код села Бистрице. Проценивши намере непријатеља да на терену Црвене Јабуке и Калне сузбије партизанске снаге и да их у заокружењу уништи, Оперативни штаб 12. маја доноси одлуку о пробоју партизанских јединица на слободну територију Пчиње. Све су јединице груписане у три колоне са одређеним правцима кретања. У току покрета до одсутне битке дошло је на Станикином крсту 12. јуна. Борбу је прихватила Шеста јужноморавска бригада, а у току борбе притекла јој је у помоћ Трећа македонска и тек формирана Косовска бригада. У овој борби непријатељ је успео да затвори предвиђене правце кретања партизанских јединица, да одвоји поједине батаљоне из поменутих бригада, као и да Седму јужноморавску бригаду борбом у реону Малог самара, 12. јуна, потпуно одвоји од Оперативне групе и одбаци на супротну страну од предвиђеног правца кретања. У таквој ситуацији Оперативни штаб са преосталим снагама, како су правци пробоја пресечени, започиње пробијање преко бугарске територије, Знепоља. У току пробијања јединице воде борбе у Знепољу, на границама Доганице 16. маја и 17. маја код села Сурлице, успевши да се пробије до Широке Планине[47]. На Широкој планини 19. маја, Оперативни штаб доноси одлуку да јединице крену у офанзивни марш кроз источну Македонију. На терену Пчиње је остављен известан број бораца организован у Други врањски одред. Од 19. маја до 14. јуна Оперативна група након извршене реорганизације деловала је на терену источне Македоније. У току марша до Грчке и назад јединице оперативне групе водиле су скоро свакодневне борбе са окупаторском војском[48].

Партизанске јединице, под командом Оперативног штаба, завршиле су победоносни марш кроз источну Македонију поновним повратком на слободн утериторију, на којој извојевају две велике победе. И то: 15. јуна у борби против окупаторског Првог армијског пука на Чупином брду и 19. јуна на Петровој гори у борби против батаљона 52. окупаторског пешадијског пука, који је сачекивањем у заседи био потпуно уништен. Око 40 фашиста је убијено и око 106. заробљено[49].

Овим борбама је завршена фашистичка офанзива за уништење ослободилачких снага на терену јужне Србије и североисточне Македоније. Фашистичка бугарска војска претрпела је војнички и морално политички пораз. Само у току офанзиве, према подацима, убијено је 841, а заробљено 318 војника. Због тога се, потом, фашистичке јединице повлаче у своје утврђене гарнизоне и воде махом дефанзивну борбу.

Трећа македонска бригада после борбе на Петровој гори одваја се од Шесте јужноморавске (Осме српске) и надаље ове јединице дејствују самостално. У саставу Осме српске бригаде остаје и даље Косовски батаљон, све до 12. јула када је извршена реогранизација Осме бригаде. У том периоду Јужноморавци и Косовци воде заједничке борбе против окупатора на Руњу, 8. јула код Биљаче и 15. јуна код Копиљака и Горуновца у Пчињи[50].

Из овог сажетог излагања може се закључити да је на региону Врања, Куманова и Гњилана на основама политике КП Југославије о заједничкој братској борби свих народа и народности против окупатора и домаћих издајника дошло до веома високог степена сарадње јужноморавских, македонских и косовских партизана. Четворогодишње заједничко ратовање донело је народима јужне Србије, Македоније и Косова националну слободу и крупне социјалне промене. У читавом периоду заједничког ратовања брдовити пределн јужне Србије и североисточне Македоније били су права ковница братства и јединства наших народа под заставом Комунистичке партије Југославије.

НАПОМЕНЕ

1. *Хранислав Ракић*: Сарадња и партијске везе КПЈ Куманова, са партијским организацијама КПЈ градова у јужној Србији 1941-1942. године; Куманово и Кумановско во НОБ 1941-1942. Куманово 1979. год. стр. 312; *Миодраг Митровић*: Раднички покрет у Врању од шестојануарске диктатуре до априлског рата, Врањски гласник VII, Врање 1971. ст. 123,
2. Исто, Казивање Чедомира Нешића.
3. Казивање Јована Ђорђевића Ђачета.
4. *Хранислав Ракић*: оп. цит. стр. 311-316; Казивање Славољуба Петровића Ђере и Станка Тасића.
5. Казивање Стојана Тројановића, команданта Врањског НОП одреда.
6. *Хранислав Ракић*: оп. цит. стр. 311-316; Казивање Станише Митића.
7. Оптужница бр. 20 од 1. јануара 1943. год. и Пресуда по цитираној оптужници. Архив Македоније кутија 49/2 и кутија 45; Казивање Серафима Јовановића.

Серафим Јовановић из Бунушевца 1941/1942. год. живео је у Синђелићу код Скопља. Од децембра 1941. год. са Миком Милошевским и Шуком Авдагићем сачињавали су партијски актив који прераста у ћелију децембра 1941. Актив је проширен кандидацијом још око десетак мештана. Ова група чланова и кандидата КПЈ одржала је везе са партијском организацијом Скопља, преко Цветана Димова, с једне стране, а с друге, преко ње је ишла веза са Скопским партизанским одредом на Скопској Црној гори и једна од веза са одредима у јужној Србији /Врањски, Кукавички и Бабички/ Децембра 1942. године већина групе из села Булачани је похватана од бугарске полиције и изведена пред суд. Окупацијски Обласни војни суд у Скопљу под председништвом Георгија Атанасова 3. фебруара 1943. год, осудио је Мику Милошевског у извору Мика Пере Динов/ и Серафима Јовановића, у одсутности, на смрт вешањем.

8. Извештај члана ОК КПЈ Лесковац Василија Смајевића Новака »Милисаву«; *Стојан Николић*: Лесковачки НОП одред. Стр. 158–164.

9. *Борко Чушкар*: Карпош, Куманово 1965. стр. 144-156-7.
10. Христијан Тодоровски Карпуш, долази међу партизанима на Варденику пре но што је извршено формирање Врањског НОП одреда »Сима Погачаревић«. Распоређен је у јединицу IV вода, Бабичког одреда, који је деловао од Сурдулице према Пчињи. Овај вод /чета/ често се у меморијалној грађи назива масуричка група кога уптребљава и Боро Чушкар.
Зборник докумената и података о НОР-у, издање VII, том I, књ. 20, стр. 186.
11. *Миодраг Митровић*: Врањски одред »Сима Погачаревић« и Други ЈМП одред, Врањски гласник књ. III, Врање 1967, стр. 30-31;
Боро Чушкар: оп. цит. стр. 169-173.
12. *Миодраг Митровић*: Врањски одред »Сима Погачаревић«« оп. цит. стр. 31, казивање Душана Девецића Жике.
13. *Ђура Златковић*: Милић, Зла времена, Бабушница 1967, стр. 216.
14. На збору је радницима говорио на српском Живојин Николић Брка, на македонском Христијан Тодоровски Карпуш, а на албанском Фадиљ Хоџа. Казивање Душана Девецића Жике.
15. Глас бр. 2-3; Билтен бр. 23-27.
16. Казивање Душана Девецића Жике.
17. Зборник, том I књ. 20 д.ок. 76.
18. Извештај команданта и политичког комесара Одреда од 9.2.1943. /Партијски архив ЦК БРП /к/ фонд 87/ Софија, *Живојин Николић Брка*: Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији 1941-1945. Београд 1975. год, стр. 295.
19. Опширније о овом проблему види Историју Македоније књ. III; *Боро Чушкар*: оп. цит. стр. 150-151; *Миодраг Митровић*: Односи КПЈ и БРП /к/ и допринос НОВ Југославије антифашистичком покрету Бугарске у борби против фашизма. Врањски гласник књ. XII-XIII, Врање 1979. стр. 213-246.
20. Извештај Светозара Вукмановића Темпа »Ћаћи« од 21.2.1943. у књизи *Александар Трајковић*: Свитање над Моравом, врањски округ у НОБ-у 1941-1945. /збирка докумената/, Београд 1976. стр. 66.
21. Исто: *Светозар Вукмановић Темпо*: Револуција која тече – мемоари, стр. 305.
22. *Живојин Николић Брка*: Јужна Србија. . стр.301, 323, 326.
23. *Живојин Николић Брка*: 22 довизија, Београд 1972, стр. 67;
24. Институт радничког покрета Србије, фонд ГШС 78; *Живојин Николић Брка*: Јужна Србија. . . стр. 323-333.
25. Зборник, том. I, књ. 20, стр. 393; Институт радничког покрета Србије /ИРПС/, фонд М. ОК Врање бр. 2.
26. *Бора Чушкар*: оп. цит. стр. 228.
27. *Живојин Николић Брка*: Јужна Србија.. . стр. 378; Исти, 22 дивизија. . . стр. 63; Боро чушкар, оп. цит. стр. 228-250.
28. Код многих аутора истиче се да је тада формиран Кумановски одред. Међутим, у изворним документима Пете оперативне зоне говори се о формирању Кумановске чете. Казивање Јордана Петковића Филе.
29. Казивање Серафима Јовановића.
30. Историјски институт Македоније ин. бр. 574.
31. *Миодраг Митровић*: Врањски одред »Сима Погачаревић« и Други ЈМПО, Врањски гласник III, стр. 67.
32. Исто.
33. *Станко Прица*: Гласник Музеја Косова и Метохије књ. IX Приштина 1964. год.
34. Историјски институт Македоније бр. 4039.
35. Дневник Милана Зечара Обрена. Својина Музеја Косова, (копија у Музеју).
36. Зборник докумената, том VII, књ. 2 стр. 257.
37. Дневник Милана Зечара: Зборник том VII књ 3 стр. 17-24.

38. Дневник Милана Зечара; Зборник том VII, књ. 3 стр. 51.
39. Дневник Милана Зечара; Зборник том VII, књ. 3, стр. 49.
40. Дневник Милана Зечара: Зборник том I, књ. 20. стр. 524-5.
Живојин Николић Брка: оп. цит. стр. 82.
41. Дневник Милана Зечара: *Михајло Апостолски*: Фебруарски поход Бгд. 1963. стр. 174-179. Исти; Од Кожуфа до Богомиле и Козјака, Скопје 1959; *Светозар Вукмановић*: оп. цит. стр. 392–393; *Живојин Николић Брка*: оп. цит. стр. 82–83; *М. Митровић*: Врањски гласник књ. II, стр. 108–109.
42. *М. Апостолски*: Фебруарски поход стр. 188-195.
43. Исто. стр. 195-211.
44. Дневник Владимира Вујовића; Дневник Јована Манасијевића. (Дневници су својина наведених бораца. У Музеју преписи); Зборник том I књ. 20 стр. 535; *М. Апостолски*: Од кожуфа. . . стр. 188-196; *Живојин Николић Брка*: оп. цит. 89; *М. Митровић*: Врањски гласник II, стр. 108-109.
45. *М. Апостолски*: Гласник института за националну историју Скопље 1971. год. стр. 45, 46.
46. Дневник Вујовића; Дневник Манасијевића; *М. Апостолски*: Пролећна офанзива, стр. 14-41; *Живојин Николић Брка*: Јужна Србија. . . стр. 496.
47. Дневник Владимира Вујовића; Дневник Јована Манасијевића; Дневник Јаворине Савке Саше; Зборник том VII књ. 3, стр. 53, 54, 61, 187, 248.
48. *М. Митровић*: Врањски гласник, II стр. 119-133.
49. Дневник Владимира Вујовића; Дневник Јаворине Савке Саше; Зборник том VII књ. 3 стр. 263.
50. Дневник Владимира Вујовића; Дневник Јована Манасијевића.

COMBATS COMMUNS DES PARTISANS DE LA MORAVA DU SUD, DE MACEDOINE ET DE KOSSOVO DANS LES REGIONS DE LA SERBIE DU SUD ET DE LA MACEDOINE DU NORD–EST DURANT LA GUERRE DE LIBERATION

Résumé

Les contacts entre organisations du PC yougoslave de Vragné et de Kumanovo datent de 1928. La coopération de ces organisations avaient les formes des échanges de sociétés aux activités culturelles, des clubs sportifs, de groupes littéraires des jeunesses communistes aussi bien que d'assistance mutuelle dans la formation des jeunes exclus de l'enseignement dans leur ville en raison de l'activité communiste. Les contacts entre les organisations du parti de Vragné et de Gnilané datent depuis 1939.

La coopération des organisations du parti prend depuis 1941. le caractère d'une coopération militaire avec la venue des Ranolujani (Kosovka Moravica) au détachement de Vragné et avec la venue des partisans de Kumanovo dans la région de Vragné. En décembre 1941. des efforts communs ont été faits pour que sept partisans du détachement de Prilep viennent dans la région de Vragné.

Une rencontre des détachements de Vragné et Skopié a été prévue pour octobre 1942, cependant l'intention n'a abouti qu'à l'action commune contre la mine de Loyané près de Kumanovo. mais depuis le premier combat commun des partisans serbes (de Kossovo et de la région de la Morava du Sud) et de ceux de Mecédoine leur lutte sera constante et constamment commune jasqu'à l'été 1944 scellant ainsi la fraternité et l'unité des peuples yougoslaves.

L'arrivée de Svetozar Vukmanović Tempo, délegué de l'Etat Major de Yougoslavie, dans la région de Vragné donne une intensité plus forte à la coopération des partisans serbes et macédoiens. Le II détachement de la Morava du Sud compte de plus en plus de partisans macédoniens ou kossoviens. Cette croissance constante permet la formation du détachement autonome de Kumanovo (le 20 août près du village Slivnica) et dès le 21 novembra la formation du bataillon de Kossovo à Prohor de Pchigna, les deux au sein du Détachement. Le constant développement de ces unités aboutira à la formation des brigades: la 3 macédonienne en février et celle de Kosovo en mai 1944. Depuis le mois de novembre 1943 les unités serbes et macédoniennes mèneront souvent des combats communs sous le commandement du l'Etat Major des opérations et remporteront de nombreuses victoires. Des combats en commun ont eu lieu près de Spancevac le I-er décembre 1943 contre les tehetniks de D.Mihajlovic. les 20, 22, 24 et 25 contre des forces fascistes bulgares a Techemernik, le 14 janvier 1944 á Kriva Palanka, le 7 février á Bilatcha, le 29 février prés du monastére de Prohor Pchinski toujours contre les tchetniks, le 16 mars á Bilatcha Bartuselac et Bustragn Turc contre les Bulgares, le 17 mars prés de Svinichté, le 27 mars á Ristovac, le 20 avril prés de Zletovo et le 27 avril dans la montagne de Ossogovo.

L'offensive de printemps (VII offensive) sous le commandement de l'Etat Major Opératif menera les unités partisanes de Serbie et de Macédoine dans les combats communs près de St, Elie le 30 avril, le 5 mai à Cemernik, le 6 mai à Bukova Glava et au village de Bistrica, les 16 et 17 mai près du village Surlica. Depuis le 18 mai ces unités seront quotidi ennement aux combats sur le territoire de la Macédoine de l'Est et en Gréce. Mais cela dépasse le cadre de notre sujet. A leur retour de ces régions les unités combattront en commun à Cupino Brdo le 15 juin et le 19 juin à Petrova Gora, puis le 8 juillet à Ruyan près de Bilatcha et le 15 juillet près de Kopilak et Gorunovac à Pchina.

M. Mitrović

ПРОФ. ДР ВОЈИСЛАВ ЂУРИЋ

САМОТНИЦИ У »КОШТАНИ«

Самоћа човекова у свемиру и међу другим људима, у којој свом снагом бујају и повремено свом силином избијају на видело различна душевна стања, била је од памтивека јак изазов за песнике и драгоцен извор за песничке слике. Најкрупнији књижевни ликови у ствари су велики самотници: Гилгамеш, Ахил, Прометеј, Едип, Антигона, Медеја, Јов, Хамлет, Лир, дон Кихот, Фауст, Ана Карењина. У нашим усменим јуначким песмама нарочито се истичу као самотници Бановић Страхиња и много пута Марко Краљевић. Међутим, у нашој писаној књижевности пре Станковића, изузимајући Његошевог владику Данила, нема упечатљивих самотника, а после се издвојио више од свих Андрићев Џем султан.

Поменуте личности, наше и стране, нису обични људи, него митски или историјски јунаци и у сваком случају далеко изнад положаја просечног човека, али њихова самоћа има неке битне одлике самоће обичних људи, која ће тек у XIX и XX веку постати значајна тема западноевропске и руске књижевности и чијем ће приказивању дати изванредан подстицај и узор Достојевски и Кафка. У томе раздобљу настала је непрегледна поворка књижевних ликова самотника међу посрнулима, пониженима, увређенима, престрашенима, лишенима добара и моћи, изложенима насиљу и трпљењу.

Уза све друштвене и личне разлике у разнородним делима, временима и срединама, самотници имају у основи исто порекло и истоветна обележја. Они су, као и све друге јединке, деца космичких и људских услова постојања, али су и њихове жртве због неког урођеног сувишка или недостатка, или једног и другог у исти мах. Док се остали људи прилагођавају датим условима и, више или мање поништени и обезличени, мирно живе, они су – са сувишком или недостатком, или са једним и са другим – осуђени на неизбежан

сукоб и са космичким и људским редом. Њихове превелике жудње за пуним животом не могу да стану у кратак век који је човеку дат и – ломећи се о препреке које су сами људи поставили: националне, класне, моралне – преобраћају се у страх, тугу, срџбу, док се не изгубе у лудилу, огуглалости, у оваквом или онавком поништењу. Из тога се рађају неочекиване ситуације и драмска напетост не само у драми него и у епу, роману, приповетки.

Код нас проблемом човекове самоће нико није био тако опседнут и нико га није са таквом снагом обрадио као Станковић. Читаво његово дело испуњено је самотницима. Има их који су то у целом свом животу и у свим видовима унутрашњих збивања карактеристичним за такво стање – од прекомерне жудње до поништења (као Ташана и Мирон у *Ташани* или Софка у *Нечистој крви*). Има их који су као такви приказани у младости (Стојан и Коштана у *Коштани*, Сарош у *Ташани*, Васка, Јован и Младен у *Јовчи*) или у поодмаклим годинама (Митка и Тома у *Коштани* и Јовча у истоименој драми). Већином су то мушкарци, јер жене, хајике као и чивчике, осуђене на потпуну потчињеност и безличност, посебно супруге, добре су и узорне ако ничим не показују да су усамљене, ако су се после удаје без остатка предале породици и у томе нашле све своје задовољство (није нимало случајно што се жудња за пунијим животом и побуна против самоће јављају само код неудатих: Коштане, Васке, Софке и код младе удовице Ташане). У огромној већини самотници припадају имућнијем свету, јер сиромаси немају ни могућности ни права да ма чиме обележе своју усамљеност: са ретким изузецима (као што су слуге Јован и Младен у *Јовчи*, који се усуђују да жуде), приморани да своје жудње гутају у заметку и тишини, сиромаси су приказани у последњој фази самоће или тачније: као њен ужасни производ, као »божји људи«, просјаци, одбачени, упуштени, изгубљени, огуглали, равнодушни, померени, обузети само једном мишљу или осећањем или занимањем.

У *Коштани*, на коју се ограничава ова мала расправа, људске судбине и ликови добијају посебну снагу и драж у заплетима и расплетима, високим напонима и изненадним обртима, који извиру из осећања усамљености.

Судбина човекова да буде сам приказана је у *Коштани* у облику двоструког паралелизма младост-старост. Први чине Коштана и Стојан с једне стране и Митка и Тома са друге стране. Други чине пројекција младих у старост (Коштане и Стојана) и пројекција старих у младост (Митке и Томе). Као саставни делови овог двоструког паралелизма постоје још два крупнија поред низа ситнијих: паралелизам различитих положаја и особина младих (Коштане и Стојана) и паралелизма различитих поступака старих (Митке и Томе). У тако

разгранатим паралелним супротностима, из шкртог текста и расипничког подтекста, избијају на видело различити ликови с јасно назначеним цртама, чије се особености неким неизреченим али снажним унутрашњим зрачењем узајамно дограђују и појачавају.

Идући од блеђих ка обојенијима, од ситнијих ка крупнијима, од слабијих ка јачима, по реду какав је у драми и који је у основи градације утисака, као први намеће се Стојан. Он је млад и зелен, сав у ватри од жудње за девојачким миловањем и понајвише захваћен заносом који струји из Коштане и шири се на све стране, толико обузет и уздрман њеним дражима да више муца него што говори о жељи да их има или о стању у које га доводе. То су веома кратке реченице – у облику питања од једне речи: »Уста?« или: »Груди?« и у облику узвика од неколико речи: »Она, мајко, она!. . .« или: »Дадо, умрех Ти!« или: »Уста ми изгореше!. . . Ох!« – дакле, реченице које потпуно одговарају напону страсти и које су зато са великим дејством. Напон је толики да би он у вину сву младост наискап испио. Али са својом огромном жудњом он је у раскораку са ставом своје породице, донекле и са самим собом и у великој мери са Коштаном. Ни сестра, ни мајка, ни отац нарочито (који ће мало после бити посебно објашњен) не одобравају његову везу са Циганком. »Све тамо, с том Коштаном« – осуђује га сестра, усамљена и престрашена, на самом почетку драме. »Ох, Циганка је, синко, она!« – без околишења и грубо упозорава га мајка, која је у целом свом црном животу распамећена од страха због непрекидне мужевље вике. Али и сам Стојан није начисто – на питање Коштанино зашто би је убио, одговара: »Зато. . . зато што те волим, а не смем да те волим«, а у наступу љубоморе, нимало се не разликујући од читаве своје породице, с презиром закључује: »Циганка! Ко да више!. . .« У томе процепу, између жудње за Коштаном и зазирања од њеног порекла, права љубав није могла да се развије. То што се супротставио Митки кад је овај затражио да Коштана скине минтан и што се није мирио да само она буде крива пред његовим оцем Томом – то нису никакви докази љубави, јер толико би морао учинити сваки пристојан човек. То што јој је понудио новац као потврду осећања да би јој све дао – то је, у ствари, тешка ирониј а против љубави. У праву љубав могао би се сврстати само онај тренутак кад он зове Коштану – пред њену насилну удају – да беже некуд где би били само он и она, »нико више«, да је се нагледа, наслуша, наужива. Али то може бити и тренутак распомамљене жудње, у коме се обећава све и после кога се све опет враћа на стварну меру, просечну и тескобну, неприхватљиву за такву личност каква је Коштана, која на његово питање да ли га је »бар кадгод волела« одговара одсечно: »Нисам« и тиме отклања сваку недоумицу да ли је или није могло бити љубави. Очевидно, дакле, Стојанова

жудња, већа или мања, стална или нестална, била је једнострана, без одзива у жуђеном бићу, и он је с њом остао усамљенији него што би био без ње. Утолико трагичније звучи његово *»беше моје«*, закључено на почетку живота, после првог покушаја да се самоћа надвлада дружењем са драгом особом. То *»беше моје«* једног младића, у сугестији контекста и подтекста, зјапи као провалија у коју се – преко нежељеног брака – пада све дубље, безнадежно и неповратно.

Усред општег заноса који је изазвала Коштана (у I чину), појављује се љут, прек и бесан Тома. Нису му по вољи ни син, који иде »с Циганкама по механама«, ни жена, која »само плаче и кука«, која је за све крива (и што је таквог сина родила) и која нема права ни да се правда (»Уста да имаш, а језик да немаш!« – обрецује се он на њу). Сам је, вели, провео живот не како му је срце хтело него како се мора. Био је и он млад и није био ни слеп ни сакат да га ниједна не би погледала и памет му померила. »Откад ожењен«, – наглашава – »хаџија већ, па не смем у механу да уђем. Бојим се, видеће ме старији, трговци, људи«. И већ стар проводи »у брдима, у хану« читаву годину да још више стекне. Тамо сам, у кући, кад о празнику наврати, опет сам, незадовољан и постиђен због синовљег понашања. Радије би га заклао као врапца него да га има и нема, а Циганке би по десет на један куршум нанизао. Тако убилачки расположен, и сигуран да му ниједна не може памет померити, стиже (у II чину) у Собину, на своје имање, где му се син с Коштаном проводи, и где он сам – пошто отера сина кратким »Кући, бре!« – постепено и брзо пада у занос. Тај преокрет од почетне жеље да све побије и попали до завршне жеље да помирише Коштанина недра приказан је изванредно умешно, убедљиво и ефектно. Сујеверан као и сви други, Тома не може да одбије молбу да на Ускрс седне и нешто окуси, јер је то услов да беријег и »благота стоке« у кући заседну и умноже се. Већ смирен, одобрава да Коштана пева, а кад она, по Миткиној наруџбини, отпева и песму о грешној љубави према лепој сестри од ујака, погођен и усколебан закључује: »лепота, доба, род, старост нема« и одобровољен даје напојницу Циганима (не лично, него преко другога) и наређује да се понуде јелом и пићем. А кад они на то, ослобођени страха, наново засвирају, он усплахирено, као да му прети велика опасност, престрашен од себе самога, узвикује: »Доста, доста«. Нов подстицај да се преда заносу долази му из вести да извор у шуми није ни јак ни чист као некада, вести која изазива сетну мисао: »Да, да, заједно са мном и он се пресушује и поземљује«. И док Коштана, коју први пут право и »зналачки посматра«, пева народну песму (»Стојанке, бела Врањанке!«), његово узбуђење надолази као поплава и изражава се кратким упадицама у три маха – први пут: »Силан глас. . . Али доста!«, други пут: »Да, јест. . . Јест. . .« и трећи

пут (кад »грчевито чупа колено«): »Не тако, не толико силно. . . Доста, доста. . .«, а кад Коштана отпева и песму о Ђурђи, он »већ саваладан«, још једанпут, у духу претходних упадица, наглашава: »Много је ово« и, као да тражи помоћ, узвикује: »Митке, бре!« Под притиском стално потискиване и нагомилаване жудње пуца тврда устава, стварана у дугогодишњој самоћи, у брдима и код куће, и он тражи да му се пева његова песма, много певана кад је он био млад, о младој були која је »после свадбе, чим легла, одмах умрла« и коју је свекрва ујутру будила незагрљену и непољубљену, »мртву и чисту«. »Мртва и чиста« – то он нарочито истиче, и то се може двојако схватити: као жаљење што се тако догодило или као осећање да је боље што се тако догодило, јер је тиме осујећено неизбежно прљање у делимичном и свакојако скученом изражавању љубавне жудње. Но било једно или друго, кад Коштана заигра увијајући половином, тресући прсима и додирујући га косом по глави, устава нестаје, и он, избезумљен и разодевен, позива све у град, у своју хаџијску кућу, »на радост и весеље«. Међутим, тамо, поред престрашене жене и ћерке и љубоморног сина, он није весео, него тужан и гневан. Коштана и њена песма подсећају га на младост, кад је ишао у зелену башту, гледао месечину, чекао и миловао драгану, али га подсећају и на женидбу и празнину после ње, у коју је стигла старост и свест да за њега више нема љубавних радости, иако му је срце »толико младо, толико пуно скриване, неисказане љубави, неизмилованог миловања«. Из тог сазнања расте његов гнев према жени и сину. »Жену?« – пита се и одговара: »Немам. Никад је нисам ни имао. Имао сам мајку. А мајка за младост није«. На сина је још гневнији: »Син ми лежи болан – мртав нека је!« »Њега да убијем«. Ставом према мајци и сину оштро се разликује од Митке, с којим дели исти »жал за младост«. И Митке се поред жене и деце осећа као заробљеник, као човек који никога нема: »Ја! Ништа немам. Никога си ја немам.« Али та себичност, која није мала а ни једина, остаје у границама чисте туге, без гнева на породицу, нарочито не на децу. Сем тога, у Миткином сећању, на младост друкчијом али не мањом топлином него Рецеповица зрачи његова »мајчица«, чиме је још више ублажена његова себичност према жени и деци. Томина себичност је потпуна и добија најгрубљи вид у гневу на сина, који лежи болан зато што му он ускраћује младалачке радости за којима управо сам жали. Сувише, он се према сину понаша и као према супарнику: у Коштаниној песми стих »Стојан хаџи-Даскалов« мења у »Тома хаџи-Даскалов«. А ни Коштани не може да пружи ништа више него гомилу дуката, које му она ваљда због тога и враћа кришом, нити на растанку од ње да затражи нешто друго него да јој помирише недра. Са сувишком себичности и недостатком душе за друге, он је дубоко

испод Митке, и његова побуна, сведена само на тугу и срџбу због изостале телесне насладе, само је краткотрајна и помало гротескна ватра у тами самоће, у којој ће он наставити да живи и у коју ће без гриже угнати јединог сина – све ради хаџијског угледа.

Митка је у сталној побуни против самоће, која навире одасвуд: споља и из њега самога. Ствара је космички поредак: кратак људски век са неизбежним старењем и умирањем. Ствара је друштвени поредак: женидба по туђој вољи и обавеза да се живи у породици и ради ње уз одрицања до самоуништења. Ствара је и урођени сувишак жудње. Митка улази у драму (у II чину) на повратку са гробља, где је запалио свећу побратиму, »много жалан«, иако је Ускрс, кад и »гора и вода се весели«. У даљем току радње сећање на мртве још у два маха, и још снажније, обележиће обим и дубину његове самоће: сећање на младу и заносну Рецеповицу, која је погинула спасавајући га од разјареног мужа, и сећање на мајку, која га је обасипала незаборавним милоштама. Уз смрт драгих људи, већ при првој појави, наглашена је и старост, своја и туђа, која је знак блиског нестајања и у којој самоћа има – до краја драме – вид непреболне туге за неживљеном и изгубљеном младошћу. При првој појави наглашене су и друштвене стеге: »Овде ми« – вели Митка – »на старо, на мољци мирише«. »Ах, мој брат никад срећу да не види, што ме ожени, зароби« – и то ће понављати на разне начине у току драме. Смрт, старост, стеге и сувишак жудње, о коме ће Митка проговорити тек у III чину, стални су извори његове самоће, коју само појачавају околна младост и помисао на некадашњу сопствену. На самом почетку Коштану осећа као »живу рану«, а њену песму као бол у утроби. То осећање ће потрајати до краја. Узалудни су покушаји да се стварност заборави уз помоћ песме »како за младост и лепотињу срце гори и изгори«. Узалуд се сећа како га је некад чекала Стамболка Рецеповица: »Легла на душеци, гола, млада, капка. . . Снага! Да цунеш, па да се заплачеш! Руке више главу фрљила, косу црну, филдиш, расипала око себе и – чека ме! Гледа у врата, гледа како би ме одма, још од праг, с'с своје пусте црне очи опила, изела«. Узалуд би да отклони самоћу продужавањем трајања ове слике помоћу Коштаниног поистовећивања са Рецеповицом: »Минтан да скинеш, те груди да ти пуцав. И руке нагоре да дигнеш, косу на све стране, те као она. Рецеповица, да си. Али да ме не гледаш, јер много мука ће ми падне. Она, Рецеповица, ће ми се упије у памет и ће се разболим«. Коштана је »жива рана« зато што је млада док је он стар и што изазива живу представу о мртвој Рецеповици, сувише живу и болну за сазнање да одавно не постоји и да је, уместо он њу, она заштитила њега. И сећање на мајчине нежности је само тренутан излазак из самоће, после кога је падање у њу још дубље и жалост још већа. Сувише, због уро-

ђеног сувишка жудње за љубављу и недостатка способности да је узврати, он није био срећан ни у детињству и младости пре женидбе. Тако се сам представља у *cbojoj* песми, коју не зна, али је ноћу чује и у сну снива: »Што на сина душа заискала, све мајка давала, а син – болан! Пораснаја син«. »Коју девојку није погледаја, само њојне косе неје замрсија и уста целиваја. Ниједна му не одрече, ниједна га не превари, а он све ги целиваја, све ваpаја и – болан, болан бија. Болан откако се родија. – То сам ја!« »Болан од самога себе. Болан што сам жив«. Најдубљи узрок његовој самоћи је, дакле, у њему самоме: у другима је волео себе самога – и у мајци и Рецеповици. Он и не помишља какве је јаде мајци задао поступцима због којих је отац хтео да га убије. Он се не каје што је побегао препуштајући Рецеповицу срцби превареног мужа и ужасној смрти (»живу гу у врећу врзали и у Мораву фрљили«). Његов карасевдах је узимање без давања. Варајући друге, варао је себе. И тако је прошла младост са својим чаробним летњим ноћима, кад се из башта и кућа шири мек, пун, сладак девојачки глас, лепи се са месечином, трепери и пада као мелем на срце. Да није било женидбе, обавеза, притисака старијег брата, тескобе живљења која умртвљује и »мртвим, хаџијским песмама«, свакако би дуже потрајало то магновење кад љубавна жудња струји са земље на небо и с неба на земљу, обузимајући цело људско биће, опијајући га и изазивајући осећање среће и пуног живота. Али би опет прерано стигла старост, против које су се људи бунили откако знају за себе. Пре више хиљада година, према сумерско-вавилонској песми, Гилгамеш је обишао свет у потрази за травком »старац се подмлађује«. Зора је, према античком миту, измолила за вољеног Тифона вечан живот, али не и вечну младост, па је та вечна старост била гора и од саме смрти. У току наредних векова испеване су многобројне песме о ружној и тужној старости. Таква је и Миткина песма. Он не може да гледа Салче, Коштанину мајку, »стару и збрчкану«, »испечену«, јер кад њу гледа, мора много да мисли на себе, на своју стару коску која се тресе, на своју ископнелу снагу која хаљину не држи, и да тугује за временом кад су и он и Салче били млади и кад га је она песмом веселила. За њега је старост страшнија од смрти: у тренутку кад се појавио – поменуо је без жаљења да ће отићи у јесен заједно са сунцем, а при крају драме – зажелео је да прекрати старост самоубиством: »Зар ја не знам шта ме чека, што ми је писано? Да умрем! Тој! Земља, црви да ме једев! Тој! Што да се не убијем?« Али, насупрот томе, у истрошеном телу пламти незадовољена жудња. »Душа ми још, бре, иска« – исповеда се Митка на почетку. И то његово »још« је без краја и дна. »Ево остаре'« – поново се исповеда при крају – »а још се не наживе', још не напоја' и не нацелива'«. . . Још ми за лепотињу и убавињу срце гине и вене!« Још,

још, још – звучи као вапај и урлик. Због тога лута и пије по механама, а њега пију земља, ноћ, месечина, несаница. Због тога ће с отвореним очима у гроб да легне. Али и да је имао све жене овога света, како је Витмен у тренутку незајажљиве пожуде пожелео, ни тада »још« не би престало. Неизмерна жудња се не гаси целивањем и варањем жена, него потпуним предавањем једној и под млазевима њене радости. То Митки није било дано, можда и због тога што праву није срео. На то указују упадице којима прекида последњу Коштанину песму о »жалби за младост«, где се он поименце помиње: никад му није отворила врата она за којом је жудео, никад је није видео, њена мајка то није дала. Зашто? Одговор се налази на крају песме, у речима девојачког оца да ниједну ћерку не би за Митку дао ни кад би их девет имао, »јербо је Митка бекрија«. То је он пропратио мрачним и горким признањем: »Истина је, Мито, црни Митке, да си бекрија. И тој асли, дибидуз-бекрија. Само се по мејане луњаш, само пушке, сабље, жене. И докле ћеш? Липчи и цркни, бре, једанпут!« У овом признању његово питање с почетка: »Зар сам ја, бре, за жену бија?« добило је шири смисао: не само за супругу, децу, кућу, него за било коју жену која хоће сву љубав он није био, иако га је некад варала памет да би слободно крећући се по широком свету то могао да буде. Но, и да је друкчији био, он то не би постигао, јер свет у коме је живео, и чији је производ сам био, није био слободан. У том свету – на прелазу из турског у српско, које се од првог није разликовало по националним и класним ограничењима – трајна веза између мушкарца и жене била је могућа само у браку, који је склапан према строгим националним и класним мерилима и у коме је свака жена морала бити умрљана тестом и непривлачна, не само Миткина него и свака друга, хацика као и чивчика. Отуда Миткин протест против брака, као и хаџи-Томин, упркос манама и противречностима у њима самима, и можда утолико више уколико се оне поклапају са друштвеним манама и противречностима, има огромну драмску снагу, из које извиру импресивни обрти, заплети и расплети, и тешка, тамна и густа трагика постојања. То нарочито вреди за Миткин протест у IV чину поводом насилне Коштанине удаје за Асана, који њу воли, али не и она њега, и не само њега него никога другог осим слободе. Тај протест добија изузетну трагичну дубину у помирењу са судбином, у одрицању од свих жеља, у поништењу личности. Сам без наде, сломљен, решен да остатак живота проведе као ствар, поред брата, жене, деце, у магли и да из куће изиђе кад га на гробље понесу, Митка не може ни Коштани ништа друго да обећа. На њено: »Тамо! Тамо!«, иза чега пуцају пространства слободе и среће, он одговара убитачном истином: »Одавде, Коштан, по тамо – нема!« То је, Коштана! Писано! Суђенице ти досудиле.« »И

прва ноћ плакање, друга ноћ плакање и цел век плакање.« »Бидни *човек*, а човек је само за жал и за муку здаден.« То је пројекција којом остарели и искусни несрећник, као неком страшном мућом, обележава читав живот младе и неискусне несрећнице.

Без Миткиног »жала за младост« не би било драме, а тога жала не би било без Коштане, и зато драма с разлогом носи њено име. Она све покреће, избацује из устаљене равнотеже у страх или у занос, који је весеље и туга у исти мах, и на крају својом судбином потврђује »жал за младост« и убого постојање после ње као трајну људску судбину. Њена преимућства су младост, лепота, чистота, моћан глас, уметничка душа, у којој су једно туђа и своја жудња, туђа и своја потреба за слободом и радошћу, туђа и своја побуна против тескобе и сивила, туђа и своја туга. Али у томе и у чињеници да је Циганка налазе се и узроци њене трагедије. У I чину, у коме се лично не појављује, приказано је необично дејство њене личности, слично ветру који све помера или сунцу према коме се сви окрећу као сунцокрети. Од ње се заљуљала и таква тврђава као што је хаџи-Томина кућа: ћер ка и жена су мртве од страха, а он распет бесом. Завртела је мозак и младима и старима: не само Стојану, који је у њу заљубљен, и Митки, који »се луд и родио«, него и многима другима. Арса, председник општине и једини који је сачувао трезну главу, на муци је шта да предузме. Ако пошаље кмета да растури то махнито весеље, он »или све на мртво име испребија, или и сам с њима заседне, па онда још већи лом«. У Турску је већ био протерао Коштану, али су је њени поклоници вратили и ускршње празнике претворили у »луде дане«. Као чувар реда, а и да спасе лудог брата Митку, не види другог излаза него да је силом уда за Асана, иако му цигански кмет одговара: »Она нас, Цигане, и не гледа«, иако ни сам нема шта да јој замери, него, напротив, спорећи се с Томом, налази за њу речи оправдања и признања: »Занат јој је то. А она то с мајком и оцем ради. Свирају – шта друго и могу они, Цигани? А да је она жена, хајде-де. Али ово је девојка. И поштена. Што је право, право«. Од II чина до краја, кад се једино њена улога не прекида, она је много више него поштена девојка, она је изузетна личност по снази темперамента, по унутрашњем обиљу, по јачини воље. Првим речима које је изговорила дочарала је језиве злочине из прошлости, кад је комита по мирисној гори ходио и, поред безбројних злодела, заклао јединца Јована и натерао да око његовог леша играју и певају отац за »првенцем«, мајка за »јагњетом ђурђевским«, сестра за »цвећем пролећним«. Тако је, као знамење неизбежне коби, бацила страшну сенку »пусте, тамне, големе горе«, српске и балканске, на даљи ток збивања у драми и на немилу судбину свега што је постојало, што је сада и што ће бити. У тој ужасној сенци, из које свакога часа може да севне нож и

да прежеже грло, одјекују страсне и тужне Коштанине песме, које откривају душу Стојанову, Томину, Миткину и њену. Свакога од њих она изводи на видело, играјући према свакоме друкчију улогу, онакву какву захтевају њихове различите природе. Стојану, који је веома жели а недовољно воли, као поигравајући се с њим, пева песму о нечијој молби да мрси »русе косе« и пије »чарне очи«, а кад јој он, сав у ватри, као доказ да би јој све дао, пружи новце, она то одлучно одбије: »Нећу од тебе новаца!« и, стављајући му на знање да за њу није ништа то што је за њега све, поклони му своју »низу од дуката«, кратким: »Ах, не!« и »Аман, не!« одстрани његове жеље за њеним устима и грудима и, свесна његове недовољне снаге, наговори га да избегне сукоб с оцем и да се повуче покуњен и немоћан, онакав какав у ствари и јесте и какав за њу није, због чега ће га одбити и на крају драме, кад јој у наступу храбрости понуди да беже у свет. Само пред Томом Коштана игра улогу разблудне жене: можда светећи се за Стојана и свакако из несташлука младе девојке да распали и помери озбиљног и чврстог старца, али кришом враћа дукате којима је он обасипа – да га казни за његов презир према њеним саплеменицима и да му укаже на своје достојанство, а кад његова жудња и срџба прерасту у мрачну помаму, сличну оној из »големе горе«, она, уплашена, склања се изговарајући се да је болесна. Једино је пред Митком природна, слободна, отворена, јер Митка је други човек. Он не мрзи њене саплеменике. »Лице ти је циганско, ама очи болне имаш« – каже он са топлим саучешћем Асану који је несрећно заљубљен. Не делећи их од других, Цигане назива: »браћо моја слатка«. Да нико не остане у недоумици, јасно одређује свој однос према Коштани: »Немам ја, бре, лошу премислу на њума«. То она осећа и зато само од њега прима дукате и чак му устима дукат из уста узима. Иако је он стар а она »капка, дете, тек на свет прогледало« – како је описује њена мајка, он Србин а она Циганка, он газда а она сиротињска, они имају сродне душе, које повезује нежно саосећање, поверење, другарство. Он њу подстиче да пева страсне и жалосне песме, којима она изражава и своје набрекле и још неиспољене жудње, а њена појава и глас изазивају код њега сећање на остварене и још више на неостварене жудње, којих је душа још пуна и због којих је »жал за младост« тако неизмеран. За њега она је жива Рецеповица, милована и недомилована, одблесак целе његове младости, сјајна опсена саткана од жудње и туге, а он за њу замаман зов у слободу, у пун живот, где би се њене неиспољене жудње излиле као плаха киша из облака. Неиспољене и неостварене, и неоствариве, жудње – ето у чему су се њихове душе среле и однеле, мада краткотрајну, једину праву победу над самоћом у драми. Јачина тога сусрета добија најјаснији вид у тренутку кад се Коштана једино Митки обраћа

да је спасе насилне удаје: »Не дај ме, слатки газдо! Води ме тамо!« Он, на жалост, иако је за тим целог века чезнуо, није нашао пут који води у »тамо«, у просторе среће, али она зацело зна да за »тамо« нису ни Стојан ни Асан. Код првога би, упркос његовим лепим обећањима, била робиња, као и његова мајка код његовог оца, утолико више што је Циганка: »Ја, Циганка! У Бању, у село, тамо је моје. Тамо, на мокру земљу, на голи камен да седим, да се сушим, гинем, венем!« »Нећу! Не могу! Код тебе! Зар само код тебе! И само хаџију, оца твога и мајку твоју да дворим и служим?« »А кад ноћ падне, месечина дође, сан не хвата, око се рашири, снага разигра. . . шта онда?. . . Зар да се не мрднем, из собе не изиђем, већ само ту да седим, ћутим, гледам у месечину. . . А ноћ дубока, месечина иде, греје, удара у чело, главу. . . пали. . . Шта онда?« Овим речима Коштана се, на најочевиднији начин, поистовећује са Митком, оне звуче као да су његове, али је њена побуна против брака са недрагим силнија него Миткина: »Зар ја тамо? За Асана, у село, у Бању?« »Зар он мој муж?« »И срце, и очи, и снага, све за Асана, за село, Бању!« »Ох, тамо и очи да ископам, кожу да опарим, снагу да осушим«. И док Митка, поред нежељеног брака, целог свог века жуди и тугује, она неиспољене жудње уништава напречац и до краја: »Никога нисам волела! И никад нећу да волим!« Све или ништа, пун живот или потпуно поништење, никаква средња мера, – у томе је права суштина њенога бића. Кад није могла да добије све, прихватила је ништа. По томе се она оштро разликује од Митке и утолико је трагичнија од њега. Млада була изишла је из прве ноћи по свадби »мртва и чиста«, она остаје жива и чиста – са мртвим жудњама у младом телу, које ће самоћа, опака и ненасита, за краће или дуже време оглодати до костију. То је врхунац трагичности.

У другим двема драмама, *Ташани* и *Јовчи*, у расплинутом приповедању и уској тези да је пожуда грех који се строго кажњава, ликови самотника остали су бледи и више делују као илустрације те тезе него као драматичне инкарнације људских судбина. Гола пожуда никад није била и не може бити извор великих књижевних ефеката, ни покретач радње, ни основа на којој се расцветавају ликови. Тога су били свесни већ антички писци. Еурипид, на пример, пожуду Федрину усмерио је на пасторка, у правцу у коме је неизбежан сукоб између оца и сина, а с тим и снажни обрти и психички судари. У *Ташани* и *Јовчи* пожуда се остварује нагло и случајно, са личношћу која се у датом тренутку нашла: Ташанина са Сарошем – побратимом њеногa покојнога мужа, Васкина са Младеном – њеним слугом, а одмах затим, само зато што се то у одређеном друштву сматра грехом, следи казна: за Ташану да до краја живота негује лудог и прљавог Парапуту, а за Васку да проживи цео век изопштена и у беди,

са случајним оцем свога детета. То и баш тако могло се у некој стварности догодити, али истине у животу постају истине у књижевности само кроз сложену уметничку трансформацију. Ван ње су остали не само Ташана и Васка него и Мирон и Сарош. Мирон, који се закалуђерио зато што му се драга Ташана за другог удала, из великог искушења кад ју је срео као удовицу и кад је хришћанском науком објаснио да се живот мора наставити упркос умирању – као прави подвижник – спасао се бекстом, а, после догађаја са Сарошем, осудио је на испаштање и Ташану и себе, противречећи сопственим тезама о правима на живот и остајући доследан заступник морала и слаб књижевник лик. Сарош је нудио огромне могућности за стварање изузетног књижевног лика: Турци су га гледали с подозрењем што воли Србе а Срби што је Турчин, али оне су нетрагом пропале кад су га Турци, после греха са хришћанком, спасли одводећи га незнано куд. Једини се Јовча дигао до књижевног лика: заљубљен у ћерку (Васку) у огромној мери и на необичан начин, он не може да је спасе казне, али не може ни да се одвоји од ње и завршава у лудилу.

У *Нечистој крви*, међутим, у вајању Софкиног лика, нарочито у периоду пре удаје, Станковић је велики мајстор као и у *Коштани*, а можда и већи. Софкине девојачке жудње у самоћи, које су прожете и пожудама, јављају се у многим и различитим видовима и она у свакоме од њих изгледа друкчија и нова. То је не само у нашој него и у светској књижевности изузетна појава и неодољив, мада претежак, изазов за анализу. Да није обичних – да не кажем: баналних – стања после удаје, *Нечиста крв* би била најчистија, најдовршенија, најпотпунија слика жудњама распињане младости, али и оваква, са неравнинама и пукотинама, које не умањују јединственост првог дела, она је велики узор по новини, дубини, драматичности и сугестивности приказивања људске судбине у самоћи. Као сасвим друкчији, али не мањи, уметник показује се Станковић у збирци кратких приповедака *Божји људи*. Ако у *Нечистој крви* (у првом делу) одскаче у изради различитих портрета једне личности, у овој збирци одскаче у изради различитих портрета различитих личности. И у једном и у другом случају сликарски или вајарски поступак примењен је у највишој могућој мери за коју је реч способна и тиме је остварена згуснутост с огромним драмским набојем. Али док се у *Нечистој крви* нижу портрети преображаване личности под притиском реда који влада у друштву, у *Божјим људима* нижу се портрети преображених, заувек избачених из самоће у друштву у самоћу ван друштва, где, иако по друштвеним мерилима ненормални, живе нормално, по неком свом реду, по својој вољи, стално у једној истој опседнутости, слободни колико се то у таквим условима може бити и свакако слободнији и утолико надмоћнији од оних који су утонули у понор

испод владаућег рада (и од Митке и од Коштане између осталих који нису имали снаге да се уклоне испод тога реда). Представљени само са две-три карактеристичне црте, божјаци делују као статуе или фигуре на сликарским платнима, створене да служе за уклин и као подстицај за измену реда који поништава људску личност.

У драми, роману и приповетки – то су три врха, израсла из исте основе (човекове самоће) и у истом простору (врањанском), различита међу собом и међу другима и ипак са једном општељудском поруком.

LES SOLITAIRES DANS »KOŠTANA«

Résumé

Nul dans la littérature serbe n'a été tant obsédé la problème de la solitude humaine et nul ne l'a traité avec tant de force que Stanković. Presque toutes ses oeuvres abondent de solitaires.

Dans »Koštana«, les destinées humaines et les personnages prennent un attrait et une force particulière dans des intrigues et des dénouements, des moments de tension élavée et des retournements imprévus qui découlent du sentiment de solitude.

Le condition de l'homme, voué a être seul, est présentés dans »Koštana« sous la forme d'un double parallélisme jeunesse–visillesse. Koštana et Stojan d'un côté, Mitka et Toma de l'autra constituent le premier. Le second est formé de la projection des jeunes dans la vieillesse (Koštana et Stojan) et de celle des vieillards dans la jeunesse (Mitka et Toma). Deux importants parallélismes, outre une série de moindres, font également partie intégrante de ce double parallélisme: le parallélisme des différentes situations et caracteristiques des jeunes (Koštana et Stojan) et celui des diverses démarches des vieillards (Mitka et Toma). Dans de telles oppositions parallèles remifiées, des personnages différents, aux traits nettement traces, dont les particularités se parfont et se renforcent mutuellement par une signification implicite mais fortement intérieurs, émergent d'une texte parcimonieux et d'un texte sous–jacent prodigue.

Allant des plus pâles aux plus colores, des plus accessoires aux plus importants, des plus faibles aux plus forts, selon l'ordre qui apparaît dans le drame et qui est à la base de la gradation des impressions, guatre personnages de solitaires se dévoilent dans »Koštana«: Stojan, Toma, Mitka et Koštana, leguelle actionne tout et s'élève au dessus de tous par la richesse et la beauté de son être.

Vojislav Đurić

ДР МИЛЕНКО МИСАИЛОВИЋ

ПОЕТИКА ТРАГИКЕ БОРЕ СТАНКОВИЋА

Посвећено
Јелици Јанковић

Ако после дубоке анализе појединачних дела Боре Станковића пређемо и на анализу његовог стваралаштва као *целине*, онда ћемо и из узајамних односа појединих дела у тој целовитости уочити нека стваралачка својства Боре Станковића која при анализама појединачних дела измичу и остају непримећена.

Тако ћемо запазити да се у стваралаштву Боре Станковића – посматраном у целини – садржајне и композиционе разлике појединих дела превазилазе заједничким стваралачким усмереностима као списатељским системом који обједињује све оно што бисмо назвали *унутарња природа писца* из које произилази природа његовог стварања или списатељска својства као што су начин посматрања (опсервација), начин осећања (емоционализација), начин мишљења (рационализација) и начин изражавања (језик), што све заједно и чини особени стил Боре Станковића тако да Ролан Барт има право истичући:

». . . стил је нужност која повезује нарав писца са његовим језиком«[1] – што представља структурално сагледавање чувеног Бифоновог (Buffon) става:

». . .*стил – то је човек сам*«[2], а овоме опет претходе и Платоново схватање (»какав карактер, такав стил«)[3] а и Сенекин закључак: »Говор је физиономија душе«.[4]

Ови наводи указују да стил има двополну функцију: с једне стране, стил је оличење стваралаштва, а с друге – стил носи не само судбину дела него указује и на судбину ствараоца.

Зато се стил сваког писца, па и Боре Станковића, најпотпуније сагледа при проучавању његових дела и појединчано а и у целини, као методом аналитичког кретања од појединачног дела ка *целини стварања* и *од анализе целине ка појединчаном делу:* то омогућава да се још потпуније уочи које све особености испољава стваралаштво Боре Станковића и каква је структура његовог стила уопште, тј. где су његова изворишта и колико су дубока, какви су токови, куда пролазе и где су утоке свега онога што је текло или што још увек тече...

Заједнички извор тема и проблема у литерарном стварању Боре Станковића су свеколике животне супротности које бујају до непомирљивих противречности и узајамног сударања стварајући од природног или логичког оно што је *насилно* и *апсурдно*, јер ликови Боре Станковића су разапети између страсти и околности или жеље и немогућности, па *право на постојање без права да се истински живи* изазива дугу и кореницу животну трагику из које произилази и општепозната поетичност Боре Станковића као стваралачки *исказ неисказивог*...[5]

Ако код Боре Станковића – по речима Милана Богдановића – »све се дешава испод површине« онда треба осветлити управо то што се »дешава испод површине«.

Шта је то?

Милан Дединац пишући о *Коштани* на Београдској сцени (1948) истиче:

»А требало је поћи не само од текста, него и од под-текста, од »подводне струје« – како су под-текст назвали Станиславски и Немировић-Данченко. Основа за сценско тумачење Бориног дела баш је, изгледа ми, у под-тексту у овом пригушеном, притајеном, али силовитом под-тексту, бременитом од поезије, у под-тексту који снажно кључа иза речи, пропиње се између речи, трепери у паузама, грми или цвили иза недоречених излива страсти, иза искиданих и недовршених реченица које су често само вапај или узвик.«[6]

После овог изванредног *описа* подтекста, лакше уочавамо његову скривеност, снагу и дејство (»притајен и силовит«) као што сазнајемо да он може бити и »иза речи«, а и »између речи«, тј. сазнајемо да *подтекст може бити и ванјезичко исказивање*, јер може да »трепери у паузама« и може да дејствује и кад се ћути – све то сазнајемо, само не сазнајемо оно што је најважније:

– А шта је то што у стварању Боре Станковића називамо »подтекст«? Које људске димензије он представља? И које се то људске неисказивости исказују »под-текстом«?

То питање ни Дединац ни остали критичари не постављају, а без осветљавања *структуре и суштине подтекста* у делима Боре Станковића (па и у *Коштани*) не може се потпуније »прочитати« ни један

његов текст нити одгонетати дубинска значења текста, и зато се на ово питање мора одговарати онолико колико је то – могуће. . .

Најпре треба уочити да узајамност текста и подтекста у стваралачком поступку Боре Станковића произилази из свеколиких *привидности* које обавијају и људско друштво, а и живот уопште или привидности *кроз* које или *иза* којих Бора Станковић открива – *суштину* као скривени узрок, дубоки повод или као стварно порекло људске судбине. И зато стваралачки поступак Боре Станковића открива – као и поступци осталих литерарних великана у свету – *суштину која се појављује и појаве које су суштинске*,[7] јер оно што је суштинско, најчешће се – скрива и прикрива, пригушује или потискује, па и кад се открије тешко га је сагледати, а још теже – исказати. . .

И осим ове супротности између *привидности* која се види или намеће и *суштине* коју тек треба откривати – стваралачки поступак Боре Станковића осветљава и дубоке супротности између:

– *некад* и *сад* или супротност између прошлости и садашњости, или између садашњости и будућности,

– између пролазности и трајања,

– слободе и насиља или избора и нужности,

– жеља и немогућности,

– сурове ругобе и опојне а недостижне лепоте,

– ту је и супротност између побуне и мирења, или судар са неостваривим и трпљење,

– затим супротност између љубави као облика ишчезавања из живота и ишчезавања из живота као жртве љубави,

– ту је и супротност између снажних страсти уопште и немоћи да се страсти оживотворе, па се *трпљење као моћ самонегације* и самодеструкције испољава као трагична немоћ афирмације или немоћ самоостваривања – што је највиши вид трагике,

– свачије »ја« ухваћено је у мрежу »света« (осим »божјих људи« – отпадника од света) и док се немоћно »ја« брани илузијама које су у праву (али право не поседују), дотле »свет« надире – насилнички, јер поседује право и онда кад – није у праву,

– зато некад и снага онога ко је мртав може бити јача од права онога који живи (*Ташана*).

После ових запажања која омогућавају наша даља истраживања, сматрамо да треба уочити још једну примарну особеност свих појединачно узетих дела Боре Станковића: њих као целину *обједињује дубока људска трагика* као облик свих проблема које износе, и зато стваралаштво Боре Станковића надвисују *питања*, а не одговори, визије а не описивања, страховање а не спокојство, патња а не илузије, пркос трпљења а не слабост јадиковања, јер се судбина надраста трпљењем и судбини се пркоси – издржљивошћу: сви ликови

Боре Станковића иду у патњу – до краја, јер не прихватају лажно ни привидно уживање до половине: и кад су јаки и кад су немоћни све решавају логиком *или – или,* никад компромисом *и – и. . .*

Зато после завршетка неког појединачног дела Боре Станковића као разрешења проблема којима се дело бави (»крај много казује«) ми увиђамо како се и проблеми, а и људска трагика наставља и после привидног завршетка *Коштане, Ташане* или *Јовче*, на пример, јер људски проблеми су неисцрпни, а људски напор и мука да се проблеми реше – бескрајни су и немају свог завршетка. Зато се над завршетком сваког дела Боре Станковића – уздижу нова и још дубља – питања и може се рећи да трајност и коренитост питања које Бора Станковић осветљава *трагиком као језиком људског постојања* – представљају непролазне стваралачке вредности сличне вредностима какве срећемо, на пример, и у античкој трагедији Есхила, Софокла или Еурипида.

И да бисмо што боље уочили колико Бора Станковић превазилази не само доба које осветљава и своје врањанске оквире, па и шире – балканске, и да бисмо уочили колико у стваралаштву Боре Станковића има општељудског а и свевременског – узећемо људску трагику као *стваралачко језгро* Боре Станковића и упоређивати је са људском трагиком из античког доба: тај неочекивани паралелизам открије нам и неочекиване вредности овога писца кога, на жалост, и ауторитативна проучавања сагледају у оквирима уског врањанског »вилајета« не пуштајући га у – свет да се мери и суочава не са оним што је врањанско, већ са оним што је – светско или општељудско.[8]

Зато су нужна упоредна проучавања дела Боре Станковића и Достојевског, Мопасана или Алфонса Додеа, на пример, да би се видело како се Бора Станковић служи врањанским амбијентом или локалним колоритом уопште само као *обликом својих изражајних метафора* чија значења превазилазе привидности фактографије а и привидности описивања.

У исказивању општељудске трагике врањанским *судбинама као језиком одговарајућег појнебља* (јер и људске судбине су изражавање и језик) Бора Станковић помоћу својих маштовитих визија које имају дужа и стварнија трајања од друштва и времена у коме се збивају-уобличава свој »модел стварности« помоћу кога открива скривене истине и у стварностима ван врањанске или хаџијске. . .

Дакле, иако је »реалиста« у својој стваралачкој методологији Бора Станковић не пресликава нити пасивно »одражава« оно што је видљиво или оно што је фактографски постојеће: Бора Станковић – оплођен и бременит светом који дејствује – ствара свој свет да би помоћу њега осветлио и скривености света који дејствује ван њега,

јер свет као стварање и самоостваривање може се осветлити само још вишим и трајнијим стварањем или самоостваривањем.

Зато Бора Станковић својим стваралачким средствима *симболизује стварност* да открије трагичну моћ стварности, а и своју поетичну моћ над стварношћу, па се и изражајна снага симбола јавља као снага језика, као што се снага језика испољава у снази да искаже – неисказиво, јер у систему симболизовања Боре Станковића и младост постаје симбол не остајући само »стварност«: тако надвременом и надлокалном симболизацијом Бора Станковић открива не само стварност у људима и стварност око људи, него открива и ону најдубљу стварност – стварност људске душе.

И стварност људске судбине.

Пређимо сада на откривање неочекиваног паралелизма између људске трагике у стваралаштву Боре Станковића и трагике изражене у античким трагедијама Есхила Софокла и Еурипида.[9]

ТРАГИЧКО ОСЕЋАЊЕ ЖИВОТА

Већ је уочено колико стваралаштво Боре Станковића указује на великог трагичара код кога »трагично не произилази из отворене сукобљености такозваних позитивних и негативних сила, него је оно *перманентно осећање живота* које у заплетима и расплетима не тражи и не проналази ни свој појавни облик, ни своје растерећење«[10] – (подвукао м. м.).

И то »трагично осећање живота« Боре Станковића било је развијено толико да се код њега често живот идентификује са трагиком, па трагично није само облик постојања него и суштина постојања.

Владимир Јовичић с правом закључује:

»У сваком случају, Борисав Станковић је трагичар без иједног осмеха не зато што није имао слуха за смешно око себе, напротив, знамо да га је имао, или што смешном није придавао, попут Вука Караџића, нарочиту уметничку важност, већ изнад свега зато што су га херметизму трагичког виђења живота водили и сам живот и особени стваралачки сензибилитет«.[11]

Зашто у стваралашту Боре Станковића нема хумора?[12]

Најпре треба истаћи да Бора Станковић није »сликао стварност« нити »приказивао стварност«, јер сагледавајући оно што је потиснуто, скривено или што је невидљиво у видљивој друштвеној стварности – Бора Станковић је надахнуто откривао свој »модел стварности«[13] који је својим значењем постајао откривена суштина одређеног друштвено-историјског или патријархалног система живљења,

или у слици речено, Бора Станковић је описивао винограде или бербу грожђа зато што је увек био жедан грожђаног сока, или још тачније: Бора Станковић описује винограде у стваралачкој грозници да што пре окуси оно што је суштина – то је вино!

И тако, откривајући прикривено и ослобађајући пригушено у људима свога Врања, Бора Станковић је живео у непрекидном трагању за оним што се само назире или што се наслућује. С обзиром да је Бора Станковић осветљавао особено строги патријархални систем живљења који у свом апсолутизму није дозвољавао ни једно друго манифестовање осим самог себе, то значи да је чак и појавна страна те патријархалности била веома пригушена или прикривена управо зато што је то била патријархалност која своје распадање скрива и прикрива. . .

А ако су му биле неприсупачне неке појаве или чак и привидности хаџијског система живљења, на пример, колико му је морало бити далеко оно што се иза тих појава скрива као суштина или стварност онога што се појавом сасвим супротно приказује. . .

И без обзира колико је Бора Станковић, у друштвеном смислу, био далеко испод хаџијских господарења које је осветљавао, он је инстинктивном снагом свога стваралаштва продирао у оне сфере које је животно само из извесне удаљености – искусио, и још из веће удаљености стварно познавао, и управо се овим *парадоксом стваралаштва* (које може чак и оно што не може сам живот) може објаснити моћ Боре Станковића да учини блиским – удаљено, видљивим – невидљиво, и достижним – недостижно. . .

СТВАРАЛАШТВО КАО ОБЛИК ПОБУНЕ

Могли бисмо рећи да се Бора Станковић преко откривања наличја хаџијске моћи уздигао управо до тих доминантно владајућих, хаџијских сфера из којих је, у ствари, био – прогнан. . . Зато је стваралаштво Боре Станковића један особени вид побуне против апсолутизма чаршијских, малограђанских или патријархалних догми, као што је и један облик *несвесне освете* за своју некадашњу немоћ, потиснутост или за своје непостојање у систему хаџијског система вредности. . .

Ето одакле потичу корени »трагичког осећања живота« које је у стваралаштво Боре Станковића унело трагичност општељудског значења и смисла, али је, с друге стране, из тог стваралаштва истиснуло хумор или комику као други пол људског исказивања уопште, јер уметност Боре Станковића је и његов несвесни обрачун са свим оним што је он свесно могао да доживи.

А како је то веома мало у односу на оно што је све Бора Станковић желео да доживи, и како је све то исувише било нејако у односу на оно што је он био у стању својом визијом да сагледа као могуће или као постојеће, онда је схватљиво зашто је Бора Станковић – и ван неправди које су му чињене – живео у непрекидној побуни, протесту или *нейрекидном обрачунавању са сшварношћу* којом је био опкољен, заробљен или – притиснут.

Могло би се рећи да Бора Станковић свој најскривенији део бића или своје језгро бића – своју душу – пројицира у оне чудесне женске ликове почев од Пасе *(Увела ружа)* и Коштане до Ташане *(Ташана)* Васке *(Јовча)* или Софке *(Нечиста крв)* да би преко њих исказао не само како је спољна људска лепота трагична него како мора бити трагична и лепота људске душе.[14] Рекло би се као да трагика у стваралаштву Боре Станковића има против себе људску лепоту, била она оличена телом, била оличена духом као што је лик калуђера Мирона ослобођеног од овоземаљских жеља. . . Пошто се судбина противи лепоти, лепота је осуђена на самонегацију и непостојање и отуда су уживања или задовољства (као доживљавање лепоте) трагична чак и кад се само окусе или кад су – непотпуна или недовољна.

И зато се лепота не може одбранити: и Паса, а и Софка удајом или браком који би могао да заштити или да оснажи њихову лепоту – брзо су постајале усахла или спарушена бића која су само могла да подсећају каква су некад била. . .

Тако се и брак испољава као проклетство за женску лепоту као што се лепота претвара у проклетство живљења, а живот у проклетство – судбине, и многи ликови Боре Станковића – живећи – не могу да допру до живота: као да су само загазили у животну реку која жуборећи и мамећи отиче, а они загледани у даљине куда река отиче, остају жедни неке друге, изворске, росне воде. . .[15]

ПРОТИВУРЕЧНОСТИ КАО СТРУКТУРА СУДБИНЕ

И управо такве противуречне жеље и страсти разапињу и Федру из Еурипидове трагедије *Хиполит* и ево како се Федра исповеда старој Дворкињи:

»Што имаш, то не мисли с'теби; што немам,
То драже се чини.«[16]

А потом, сагледавши људско живљење у целини, Федра закључује:

»Сав живот је људски жалостан, тужан,
И од муке нема почина никад«[17]
— — — — — — — — — —
»Та мучит се патит – то је удес људски«.[18]

И због неостварене лепоте живљења за којом чезне, и Федра (као и хаџи-Тома) болним јауком жуди за гутљајем изворске воде:

»Ох, да ми је само из вреоца росна
Сад зграбит гутљај водице бистре«.[19]

– и желећи да лежи на бујној трави тражи да је воде у ливаде, у горе, у борје. . .

А сад гледајмо како се хаџи -Тома исповеда Коштани:

»...Стар сам, али срце је толико младо, толико пуно скривене, неисказане љубави, неизмилованог миловања. . . Ох, толико је оно тога било пуно и жељно да ће ми мртвоме, земља бити вечито тешка.[20] Де, кћери, де још ону: »Насред села шарена чесма, бистра вода«. . . Ох, камо је сада, да ми она бистра, росна свежа капље на ово моје старо, старо већ смртно чело. . .«[21]

Трагика ликова Боре Станковића је у томе што је у свима њима веома снажан *наїон за живоїом и живљењем* и, у вези с тим, *сви жуде ка лепом* до те мере да се може рећи како им недоживљена или недостигнута лепота постаје њихова судбина, јер тежња ка лепоти која је већ изабрана (као што је Стојан изабрао Коштану) или чежња ка лепоти која тек треба да се пронађе или да се освоји (као што о томе сања Софка) указује да ликовима Боре Станковића није довољно што постоје, јер би хтели и да постају и што потпуније да живе, и није им довољно оно што је свакодневно, јер желе оно што је – изузетно. И због свог нагона ка лепом – ликови Боре Станковића би хтели да бирају и кад избор није могућ, јер уместо да бирају они – *морају да йристају*, и тако осуђени на пристајање које их негира, они су осуђени и на негацију свог живота, а и самих себе, осуђени су на отуђење и од свог живота и од себе.

МОЋ СУДБИНЕ

Покоравајући се ономе што се *мора* или ономе што је *нужно*, ликови Боре Станковића се онеспособљавају да остваре оно што је *моїуће* и зато нужност или морање постају једине њихове могућности, јер и не доспевају до животног нивоа на коме би своје изабране могућности могли претворити у – нужност.

И пошто је *морање* (нарочито у љубави или у браку) негација истинског живота, *морање* је негација и уживања у животу, јер *морање* убија не само радост што се живи него убија и свест да се живи, и отуда ликови Боре Станковића – чим узлете изнад *уобичајеної* – бивају погођени неком неправедном нужношћу која их стрмоглављује и присили да падну дубоко испод свог узлетишта.

И ту људску утамниченост Митке у *Коштани* изражава народски језгровитом мудрошћу:

»Горе је високо, а доле – тврдо!«[22]

А окован Прометеј у истоименој трагедији од Есхика каже:

»Од судбине се утећи не може«[23]

јер:

»Вештина нема снаге против нужности«.[24]

И ако погледамо унутарњу патњу неког лика Боре Станковића можемо уочити како он пати »за двоје«, а нема радости ни за самог себе: ко би рекао да одговарајућу животну констелацију можемо срести чак и у античко доба, у старој Грчкој, јер у Еурипидовој трагедији *Хиполит* – Дворкиња најављује:

»Дуг живот ти мене многоме учи.
— — — — — — — — — —
Ал' једна да душа за двије се пати«.[25]

А Митке својим животним искуством поучава Коштану:

»Не плачи! Сузу не пуштај! Стегни срце и трпи! Бидни *човек*, а човек је само за жал и за муку здаден!«[26]

Видели смо како слично о људској судбини говори и Федра својој Дворкињи у Еурипидовој трагедији *Хиполит:*

»Та мучит се, патит – то је удес људски.«[27]

Зато Едип (на крају једне друге Еуриподове трагедије – *Феничанке*) каже својој кћери Антигони:

»Али што се ово јадам ја и жалим улудо?
Судбу божју сносити је мени, јер сам смртан створ.«[28]

А и хоровођа на крају трагедије *Хекаба* од Еурипида закључује:

»Несломива је црна судбина.«[29]

А ево одговарајуће ситуације у *Коштани*:

Коштана (очајно): Не дај ме, слатки газдо! Води ме тамо!
Митка (гледа је погружено): Куде, Коштан?
Коштана (очајно шири руке напред): Тамо! Тамо!
Митка (болно, погружено): И тамо земља и овде земља!
Коштана (изван себе од очајања, шири руке више себе на све стране): Тамо! Тамо!
Митка (показујући више себе, на небо): Зар горе? Горе је високо, а доле – тврдо!
Коштана (хвата се за главу): Ох!
Митка (из дна груди): То је, Коштана! Писано! Суђенице ти досудиле. . .[30]

Као што видимо, трагика Коштане – а и осталих ликова Боре Станковића – произилази из *тежње ка неограниченом* и из судара са

ограничењима, или из тежње ка примамљивим даљинама (»Тамо! Тамо!«) и нужности да се жртвују простору из кога би желели да оду: тако се визија свог самоостваривања – као заводљива могућност – сурово слама у судару са стварним нужностима пред којима је човек немоћан, као што је немоћан и Митке који са горком свешћу о људској заробљености – каже:

»Горе је високо, а доле – тврдо« – што значи да је човек у кавезу или мрежи и да у њима може да постоји, али човеку постојање није довољно: он хоће да *постаје* тј. *човек хоће да се остварује и да превазилази све око себе, а и самога себе* да би допро чак до неба и да би продро и у срце земље, без обзира што је »горе – високо, а доле – тврдо«.

Иако се неки ликови Боре Станковића – у узлетању навише и после судара са немогућим – стропоштавају падајући натраг, на земљу и у прашину, иако су, дакле, кажњени висинама које су хтели да достигну, све то – ма колико било поразно – није било у стању да заустави друге ликове Боре Станковића да узлећу у жељи да се на висинама, изнад свакодневнице, сједине са лепотама као суштином живота, будућности и моћи уопште: међутим, и они су се – уместо с лепотом (којој су летели) – сједињавали са трагиком коју су и у своме лету носили... Зато су лепота и трагика нераздвојне у стваралаштву Боре Станковића управо као што су нераздвојне и у Хомеровој *Илијади*, а и *Одисеји*. Сетимо се: дугогодишњи Тројански рат избио је због лепе Хелене, жене краља Менадаја, коју је завео и одвео у Троју – Парис, син тројанског краља Пријама... А Хелену, као »најлепшу смртницу« и Зевсову кћер, обећала је богиња Афродита тројанском принцу, ако Парис њу, над остале две богиње Херу и Атену, уздигне и прогласи – најлепшом, предајући јој златну јабуку.[31]

ТРАГИКА ЛЕПОТЕ

Почев од грчке митологије и Хомерових епова *Илијаде и Одисеје*, преко грчких трагедија Есхила, Софокла и Еурипида – лепота се јавља као изазов патње и несреће, зла и кривице, освете и казне, па се лепота јавља као облик неодољиво привлачног – проклетства или знака иако се и лепота, а и оно иза лепоте, нечему мора жртвовати: зато лепота наговештава срећу, али доноси несрећу, украшава и **подстиче живот, али доноси и – смрт, и све те преображавајуће токове срећемо и у стваралаштву Боре Станковића.**

У дубоком роњењу у живот и његове несагледиве и мрачне дубине – Бора Станковић сагледа лепоту и као *оријан судбине*, иако лепота и сама собом рађа судбину; лепота је оличење неограниченог и бе-

скрајног, али је исто тако и облик најсуровије границе: лепота Коштане, на пример, изазива хаџијског сина Стојана да негира своје порекло, а занесе старог хаџи-Тому толико да и он својим ослобођеним понашањем негира хаџијски аристократизам и патријархални деспотизам иако им је управо хаџи-Тома био један од моћних стубова.

Тако лепота Коштане дејствује и као несвесни изазов на побуну против постојећег реда ствари, и изазов да се – том лепотом осветљене – границе свакодневнице предазе и разарају, али је та иста лепота, исто тако, облик новог робовања и хаџијског сина Стојана и његовог остарелог и онемоћалог оца хаџи-Томе. . .[32]

А на овоме свету све може бити привидност или варка, па и сама лепота може бити саздана од привидности:

»Не дођох Троји ја. То варка би«[33] – каже лепа Хелена свом некадашњем мужу Менелају који је после тројанског рата неочекивано открива» на острву Фару пред ушћем нилским«.

Откуда она ту?

Хелена – на почетку истоимене трагедије од Еурипида – објашњава:

»Мој крас – зар крас је то што носи јад? –
обеђа Афродита Парису.
Љепоту њену Парис узвиси
и упути се по ме, пресрећан.
А Хера, завист њу обузе сву,
баш олимпски се просцу освети:
јер мене – не, већ мени сличан лик
од ваздуха што Хера сазда га, –
син Пријамов у Трој одведе,
и мисли јадник да сам с њиме ја.
А Зевс је нешто ново сновао:
најмучнију да борбу распири
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — његов син
у облаке ме диже, понесе,
код Протеја ме овде остави[34]
– а Протеј смртник најдостојнији –
да вјерна своме мужу останем.
И ја сам ту, а муж ми несрећни
са војском силном Троји отплови
да мене тамо стигне, отме ме.
Скамандар[35] бистри окрвави сав
поубијано људство толико.
А мене јадну куну, мисле сви
да с невјере ми плану овај рат.
И зашто живим? Хермо рече ми,
у Спарти још ћу славно живјети
са мужем. Он ће све већ сазнати
да вјерна остах, Троје не видјех.«[36]

Ето зашто се Еурипидова трагедија *Хелена* може тумачити и као осветљавање привидности и сазнавање суштине: тако се открива и да суштина живота није у трагици, већ у превазилажењу трагике.

САЗНАЊЕ КАО ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ ТРАГИКЕ

Претходни пример указује како се сазнањем превазилазе:
– моћ привидности,
– ирониja привидности, а и
– трагика привидности.

И тако се открива узалудност тројанског рата, јер стварну лепу Хелену, Парис није ни одвео у Трој, већ је у Трој одвео – Хелени »сличан лик« и то »створен од ваздуха«, тј. од уобразиље и – привидности.

И зато, у истој трагедији, освешћени Гласник очајнички ће да завапи:

»Шта говориш?
За ваздух зар се ми убијали?«[37]

Сличан удар *осветљавања* доживљава и млади Стојан кад увиди како га Коштана оставља:

»А ја њу толико волео! И мајку, оца, кућу бацио, само њу гледао, на њу мислио!... А она! (Сломљено виче Марку):
Марко! Иди и обрадуј мајку и кажи јој: *беше моје*«[38]

И пошто судбина може бити и праведна и неправедна, и логична и апсурдна, и сурова и блага, и изненадна и предвидљива, тј. пошто је судбина »многолика«, јер се мења и прерушава по својој сопственој ћуди (»ћуди судбине«), на крају Еурипидове трагедије *Хелена* морао је Хоровођа да закључи:

»У судбе је божје многолико лице«.[39]

И да тежња ка лепоти изазива узалудности – указује и Бора Станковић откривајући тако и *трагику узалудности* а и апсурност узалудности, и у своме роману *Нечиста крв*: не само што лепота није донела Софки срећу, него је њена лепота – упркос свега онога што је око себе изазвала – за саму Софку била трагична узалудност и Софкино завршно *трпљење живота* траје као да њена лепота – у стварности – била привидност или као да није ни постојала, јер је после ње, у Софки, остала само ужасна празнина и пустош од те лепоте, чемер и немоћ, иако је та лепота другима била оличење среће и изазивала илузију моћи.[40]

Не само ојађени живот него и ојађена старост све више претвара и последње остатке некадашње Софкине лепоте у – ругобу, и на свеколику Софкину телесну раскош опимињу још само »навек румене и влажне усне. . .«[41]

И ту је крај и романа, и Софкине судбине, јер ту близу је и – смрт...

Ако Еурипид у трагедији *Хелена* открива трагику привидности и иронију узалудности, зар Бора Станковић, исто тако, у својој драми *Коштана* не открива како *уз постојећу стварност иду и њој одговарајуће привидности,* или како уз уживање у животу иде и одговарајући бол од живота као »бол од самога себе« или одговарајућа »жал«, патња или испаштање постојања уопште.

Тако у *Коштани*, на пример, Бора Станковић открива како уз оно што је моћно (као што је то хаџијски или патријархални деспотизам) иде и одговарајућа мера немоћи, па се оно што је стварност (моћ) открива као привидност, а оно што се не очекује (немоћ хаџи-Томе) открива се као права стварност или као стварност вишега реда, с обзиром на слојевитост и стварности и привидности како *Коштане* тако и свих осталих дела Боре Станковића.

И тако драма *Коштана* указује на уланчаност узалудности:

– узалудност Коштанине лепоте,

– узалудност Стојанове младости и слободе,

– узалудности хаџи-Томине старости и побуне против своје унутарње празнине, а и против себе,

– узалудност Митковог »жала за младошћу« као и узалудност да се потврди бар некадашњом својом моћи и да превазиђе своју садашњу немоћ, ту је и узалудност Митковог бола, иако је управо тај бол »што је жив« и бол »од самога себе« толико продубио Миткову душу да је он постао не само пaћеник него и – визионар:

»Зар ја не знајем шта иде! Иде, Коштан, јесен, дом, кућа, брат мој, м'гла и гробље... Тој иде«.[42]

Али све ове, а и остале узалудности превазилазе се величином *сазнања* као људском моћи да се открива непознато, и зато људском сазнавању које се шири непрестано и отима од мрака – увек претходе како привидни тако и стварни успеси или како привидне тако и стварене – узалудности, што све заједно и чини *трагику живљења која се превазилази и осмишљава величином сазнања и сазнавања уопште.*

Одувек су сазнање и трагика били у узајамној вези, јер трагика изазива сазнање као што сазнање рађа – трагику.

Зато је сазнање или сазнавање особено испољавање трагике; то исказује и Хоровођа (у Софокловом *Цару Едипу*) посматрајући како сазнања о себи разарају унесрећеног Едипа који је био опседнут – илузијама о себи:

»Ох, мучи те сазнање, ко и несрећа«.[43]

Овим се указује на двојство сваке муке или на двострукост сваког страдања, јер треба разликовати:

– муку или страдање као облик постојања или живљења, и

– сазнавање муке и страдања, јер једно је *мучити се*, а друго је муку *сазнавати*: иако је ово двоје у узајамној вези, ипак *мучити се* може бити подношљивије и лакше од *сазнавања муке* или од сагледавања узрока и еволуције муке. . .

С друге стране, сазнавање муке као свест о *смислу страдања* олакшава терет муке и страдања, јер отркива њихову плодну или позитивну перспективу; зато у свакој муци и страдању треба уочавати:

– страдање као жртвовање тела,

– страдање као јачање или прекаљивање људског духа све док не постане несломив. . .

И зато у току неке патње или страдања људски дух веома често је присиљен да сам себи прискочи у помоћ – пркосом: тако и Коштана, после немоћи и страха пред насилном удајом – охрабрена Митком као гласом своје нове свести у буђењу – одлази у животно страдање са пркосом, јер јој се Митке исповеда како се треба супротставити болу:

»Не плачи! /. . ./ Стегни срце и трпи!« – каже Митке Коштани у којој се буди нова самосвест као пркос ономе што је чека, што је неизбежно и зато »бесно, гордо одбија од себе полицају, пандуре«, јер они хоће Коштану силом и канцијама – као животињу – да утерају у кола која ће је одвући у блатњаву и задимљену циганску чергу у Собини, али она не дозвољава да је уносе у кола, већ пркосно пресеца и своју наду у спас и своје гониоце:

»Сама ћу! (Прилази колима).«[44]

И на овом примеру уочавамо како *свест о својој муци и страдању као сазнање или сазнавање – мења дејство муке и страдања, јер се том дејству супротставља моћ – свести или самосвести* оснажене сазнањима о пореклу и »простирању« свога страдања.

»Бидни човек; а човек је само за жал и за муку здаден!« –

– каже Митке Коштани изричући и битну компоненту античких трагедија по којима је човек нераздвојни *дворник патње*, али нема патње коју човек није у стању да надјача и снагом свог духа да превазиђе, јер Хор у Софокловој *Антигони* кличе:

»Пун је сила свет, ал' ништа
од човека јаче није«.[45]

И из Митовог исказа Коштани (»човек је само за жал и за муку здаден«) а и из античких трагедија, произилази да је *мука критериј и провера истинског живљења*, па ако је човек »здаден« за муку, онда је мука »здадена« за човека, и уколико је човек особенији и изузетнији, утолико ће и његова мука бити изузетнија и већа.

И такав човек ће на изузетнији начин носити и подносити своју муку: и овај став подједнако је присутан како у античким трагедијама Есхила, Софокла и Еурипида – тако и у стваралаштву Боре Станковића.

А којом се снагом у ствари, мука носи и подноси?

Снагом сазнања о *смислу муке* и *етици страдања*, снагом свести о извору или исходишту муке, и снагом самосвести која може бити јача и издржљивија од свих мука и страдања. . .

А по Митковом »животном јеванђељу« *патња и страдање су доказ да човек живи*, а и мера колико човек истински живи; а и по античким трагичарима Есхилу, Софоклу и Еурипиду људски век се не мери својом дужином него несрећама и јадом који су човека пратили. . . Јер патња и страдање некад претходе а некад воде сазнању и освешћавању и у античким трагедијама управо помоћу патње и страдања човек открива и непознато у себи, а и непознато ван себе.

И као изванредан пример како се и у драмском стваралаштву Боре Станковића трагика превазилази сазнањем као обликом људског самоосвешћивања – нека послужи и овај навод из накнадно пронађене пете слике у *Јовчи* у којој се развија сусрет између животно сломљене, али пркосне Васке окружене својим сиромаштвом – и њеног оца Јовче који је такође – сломљен: Јовча сматра да је њега сломила кћи Васка, а Васка износи како је њу унесрећио управо он, њен отац:

Јовча (загледа јој се у очи, бол за изгубљеном срећом надјача бес његов, прекорно само): Шта учини од мене, шта, ти. . . ти. . .?

Васка: То ја питам: Шта учини од мене, шта. . .?

Јовча (не може да је разуме, заноси се као ударен у чело. Сећање на грех оживи поново, непризнање греха и некајање појачава му опет бес): Ти питаш, ти, куч. . .? Још смеш? (Диже руке очајно). А ти крива!

Стојан (уплашен за Васку, заборавља свој страх од газде, устаје нагло и стаје иза Васке): Не бој се, Васкице. . .

Васка (одгурује Стојана, Јовчи строго): Кучка јесам, али крива. . . нисам, нисам.

Јовча (бесно): Како? Шта? Ниси крива, ти, ти, што ти све угађах, држах те као мало воде на длану, китих те као султанију, све ти давао, теби, теби, само теби, све, све, а ти не сачека, не. . .

Све ти завиделе, све. . .

Васка (јетко): И ја свима, свима и најгорим. Све се оне поудавале, све, а ја? Најлепша, најбогатија, најкићенија, али и најнесрећнија. Сви момци полудели за мном, сви, и најбољи. Ти ме не даш ни једноме. »Нема зета за мене«. Ни у Врању, ни у

целом свету, из кога по годину дана не долазиш. И кад баш дођеш, само навратиш, завириш, па опет у свет. . . А ти, Васке, седи сама: слади слаткише, трпај мирис на мирис, одело на одело. свилу на свилу, и сама самуј, чекај, болуј, болуј, вени, вени, стари, стари. . . Ах. Све теби, само теби. »Имаш све што ти срце жели«. Ама срце се не храни стамболијским рахатлуком, срце се не греје свилом мисирском, срце се не зано си смиранским мирисима. јер ноћ кад падне, месечина се проспе. . . Ах! (Трже се из заноса). Ах! Беше то, ама да беше, него не беше. Ниси ти хтео то да разумеш, то да донесеш. Никад. Никад. Не даш, не даш ме никоме. Нема мужа за мене. За твоју ружу, за твоје дрвце. Као да ружа мора да се привеже само за ружину притку не и за глогову, чамову, не даш ме, не удајеш ме. А моје друге, и најгоре и најсиромашније. . . Ах. . . А ја најлепша, најбахатија па зато. . .? Ти ме пазиш: Дрвце моје, ружо моја, бисеру мој! Ама чему ће дрвце кад ни хлад ни плод ни сласт не даје? За огањ? Чему ће ружа и мирис њен, кад је нико не мирише, нико се њоме не кити? Да је ветар разноси. Чему ће бисер у сандуку? Никоме не сја, никога не кити, трули, тамни. Ако је бисер, прави бисер, нека је и на циганском врату, он ће да сја, јер треба да сја. То ти ниси разумео, ниси хтео да разумеш. И зато си крив, крив си ти, ти. . .!

Јовча (за време говора Васкина све више пониче, зарива нокте у колена, маше главом и као да тера шакама од себе зоље, зле мисли пирзнања; при крају немо дигне руке према Васки као да се брани од приговора који већ постају његови сами; болно): Аман, доста. Не убијај! (Одахне тешко, готово плачно): Што ми никад не рече? Што?

Васка (љута на себе): Што нисам! Била луда! Нисам смела. . .[46]

Из овог одломка видимо како су Васку њена патња и страдања – освешћавала уздижући и развијајући њену самосвест као право на превазилажење постојећег и остваривање – будућег.

Али треба запазити како су и Васкина лишавања (јер је била окружена сувишним обиљем) а и Васкина страдања (јер су је ограничавали сувишним прецењивањем) заједнички изазивала све већи протест у самој Васки и против обиља, а и против очеве заслепљености. Укратко, унутарње Васкине патње су све брже ослобађале Васкино »ја« које (притиснуто патријархалним и очинским ауторитетом) није имало храбрости да исказује ни своје природне жеље, а камо ли да остварује своје природно право.

Зато је таква уистину трагична позиција преображавала Васкину свест ослобађајући је не само од постојећих забрана и ограничења, него је *трагика ослобађала* Васкину свест и од постојећих ограничења саме свести: тако присуствујемо феномену *револуционисања људске свести – патњом* или трагиком. . .

С обзиром на околност да Јовча, напослетку, схвати Васкине приговоре могло би се то приписати искључивом дејству њених речи као дејству њене исповести. Међутим, треба уочити следеће:

Као што је трагика изазивала сазревање Васкине самосвести и ослобађање Васкине личности дотле да је превазилазећи патријархални страх – *морала* смело и отворено оптужити свог рођеног оца – и то пред њим самим, исто тако су претходне душевне патње и страдања толико разориле и њеног трагично заслепљеног оца да га је

управо то разарање ослободило неких стега и оптерећења: зато је, на послетку, и могао да схвати оптужбу коју му кћер његова и »ружа његова« – не штедећи га – баца посред лица, и то лица у које се некад није смело довољно ни погледати, а камо ли то лице нападати или оптуживати.

И по том преображавању људске свести и њеном хераклитовски сагледаном развоју »навише« као облику превазилажења људске трагике – драма *Јовча* се уздиже не само међу врхунска остварења Боре Станковића, него представља и визионарски дубоко понирање у слојевите и бескрајне животне ковитлаце прекривене – привидностима. . .

ОТКРИВАЊЕ СУДБИНЕ КАО СКРИВЕНЕ ЗАКОНИТОСТИ

»То је, Коштана! Писано! Суђенице ти досудиле. . .«[47] – пророчки »из дна груди« сагледа Митке не само Коштанину судбину него и своју, јер судбину је – некад – лакше носити, него – сагледати: да се судбина *подноси* често је довољан и пркос, али да се судбина *сагледа* – нужна је мудрост, а и далековидост.

И као што се Митково сагледање судбине открива после многих искустава и сазнања, дакле, при крају своје и Коштанине драме, тако се и у античким трагедијама судбински значајна сазнања исказују – на крају, и ту мудрост обично исказује Хор као симбол општељудског, трајног и општеважећег, а у *Коштани* највише мудрости и искутва изриче Митке, јер је он »млого видеја, млого преко своју главу префрљија«[48], и у том погледу Митке у *Коштани* има функцију коју Хор или Хоровођа има у античкој трагедији.

И као што се нека Миткова сазнања – чак и онда кад се не исказују – провлаче или рефлектују и кроз остала дела Боре Станковића, тако се и кроз античку трагедију провлаче неке трајне или стално присутне сазнајне и општељудске искуствене константе.

На пример, Софоклову трагедију *Цар Едип* завршава Хор следећим искуством:

»Зато никог, дан док онај последњи не дочека,
нећу прослављати као срећна, пре него доплови
крају века свог а никакав не погоди га јад.«[49]

А у трегедији *Аіаменон* од Есхила (који претходи Софоклу) краљ Агамемнон каже својој супрузи Клитеместри:

. . . Оног прослављај
ко живот сврши слатком срећом овенчан«.[50]

Исто тако трагедију *Медеја* од Еурипида, Хоровођа завршава овако:

Олимпљанин Зевс је свуда господар.
А богови дају што не слути нико;
кад тврдо се надаш, нада те изда;
где наде нема, бог помаже и ту.
И ово се догоди тако.«[51]

А и Еурипид трагедију *Хелена*, преко Хоровође завршава истичући мисли сличне претходним:

»У судбе је божје многолико лице.
Преко наде ће штошта бози извршити, –
Кад тврдо се надаш, изда те нада;
Гдје наде и нема, пут нађе божанство.
Па тако се и сад догоди ово.«[52]

Као што видимо, својим завршетом као најважнијим сазнајним достигнућем (а крај – и по Бори Станковићу – »много казује«)[53] античке трагедије истичу судбину као облик скривене законитости и непредвидљивости: та непредвидљивост влада и у развоју ликова Боре Станковића, јер како је ико могао и да наслути, а камо ли да предвиди како ће свој живот промашити, или како ће свом промашају робовати и лепотица Софка?! Иако је она сама собом деловала као украс живота, и Софка, као дар природе, проживеће свој живот као сувишак или као отпадак природе. . . Зар је, на пример, Митке (с обзиром на некадашњу своју животну моћ) могао очекивати оноликo чемера и немоћи, и зар је после оноликог некадашњег угледа, самоостваривања и самопотврђивања – могао очекивати оноликo негирања, и то не само од свог брата као себи најближег сродника него и од самог себе?

Дакле, *непредвидљивост је облик животне иронције, а и извор животне трагике* и зато непредвидљивост влада над људима као у античкој трагедији, тако и у делима Боре Станковића.

Истина, људи се напрежу да продру у тајне судбине, као што се труде да предвиде оно што наилази, али је и то људско предвиђање *могућег* и *немогућег* исто тако и иронично, а и трагично, јер је најуспешнији исход свега краткотрајна и несигурна извесност јер је људска предвидљивост – варљива и ограничена.

Приказујући судбину и као узајамну игру између привидности и стварности или као игру између случаја и нужности, жеља и могућности, скривене законитости и варљивог предвиђања – и антички трагичари Есхил, Софокле и Еурипид, а и Бора Станковић – уопште гледано – схватају судбину као увек присутну силу или *присутни лик* у развоју радње, или још тачније: судбина је оличење скривене

логике или још неоткривене законитости по којој се развијају супротности у ткању људске трагике и живота уопште.

А сплет свеколиких супротности и јесте »мрежа судбине« из које људи – и по схватањима античких трагичара – »утећи не могу« [54] – како каже Гласник крању Креонту по власти свемоћном, а по судбини – ојађеном. . .

Зато Хор у Еурипидовој трагедији *Алексшида* опомиње:

»Многих наука маших се,
Ал' од Судбе не нађох
Силе јаче. . .« [55]

И у *Хекабиц*, трагедији од Еурипида, Хор опомиње:

»Јади и од јада
Око нас судба јача кружи.« [56]

И пошто је судбина по античком схватању »несломива« и пошто од судбине нема »силе јаче« а ни силе брже, онда је разумљиво што Еурипид (у својој трагедији *Андромаха*) кроз уста Хора саветује:

»Сазнај судбину. . .« [57] – јер уколико је нечија судбина трагичнија, она утолико више може бити »свима учитељица« (како у својој трагедији *Медеја* казује Еурипид кроз уста Гласника).

А и Океан, титан и бог морски, сагледајући муке окованог Прометеја (у истоименој трагедији) каже:

»Твој удес учитељ ми је, Прометеју.« [58]

Дакле, удес или судбина – изазивајући страдања и патње – уче људе мудрости, и зато су стари Грци говорили о »мудрости патње«, јер патња освешћава човека и води га упознавању самога себе, а и света око себе: патња учи и онога ко се пати, а и онога ко тућу патњу гледа или о патњи слуша. . .[59]

Али, сем што гради, патња може и да разграђује: некад патња – зида, а некад – руши, некад ствара, а некад – разара. Зато Исмена у Софокловој трагедији *Антиīона* опомиње самовлашћем опијеног цара Креонта:

»Ал' памет, царе, рођена не остаје
у оних који пате, но се ремети«.

Ту стравичну снагу којом патња – нарочито ако је изазвана насиљем и неправдом – може да поремети све, па и људски ум, осветљава Бора Станковић потресном судбином божјака Менка: насилно разарање људског ума Бора Станковић износи у неколико редова који садрже читав роман исписан самим животом. . .

». . .како тај Беглер-бег, док Менко био млад, тек се оженио, нов домаћин, кад је купио десетак у Менковом селу бацио око на Менкову жену. Менко са још неким ухватио бега и избио. Овај отишао, вратио се са заптијама, Менка везао, кућу му запалио и на његове очи обешчастио му жену којој после одсекао главу и бацио у крило везаном Менку.«[60]

И тако су одувек насиље и неправда деловале разорно на људски ум нарочито кад се пред насиљем и неправдом налази човек-уман, а беспомоћан, или кад је – роб чија свест није постала ропска.

То је било познато још у античко доба, и зато Хор – у Еурипидовој драми *Хекаба* – узвикује:

»О ништа теже него бити роб:
срамоту, муке трпи свакакве.«[61]

Тако се свест о слободи и свест о ропству јавља са најранијим људским искуством, и као што су слобода и ропство условљавали и најстарију људску историју, тако исто слобода и ропство остају као доминантни проблеми и савремене људске егзистенције.

Ако робовање изазива патњу и страдања, а слобода – радост постојања и самоостваривања, онда патња може бити и позив човеку да се бори, а и доказ човеку колико се бори: из такве борбе рађа се и радост или доказ да се истински – живи, и о тој радости као *мери живљења* говори Гласник у Софокловој трагедији *Антиона:*

». . .Кад кога оставе
живота радости, тај више, за ме бар,
не живи, него, сматрам, жив је мртвац он.«[62]

А треба запазити како и скоро сви ликови Боре Станковића, после своје било привидне било стварне кулминације, постају »живи мртваци«.

Митке: Све што искаја, све имаја.[63]

— — — — — — — — — — —

Море, што да се па ја не убијем?[64]

А зар нису присиљени да постану »живи мртваци« и Софка *(Нечиста крв)* и Коштана, и Ташана (из истоимене драме) и Васка (из *Јовче*), зар нису »живи мртваци« и она читава и узбудљиво живописна галерија »божјих људи« који су – као живи представници мртвих – и сами били више мртви него живи. . .

»Сви су они живели од милостиње. Јер се веровало: да што се њима дâ, да они поједу у покој душа умрлих као да се је самим мртвима дало и да су они, то мртви, појели. . .«[65]

Видели смо како је још у античка времена Софокле уочавао деградирање човека на »живог мртваца«, јер је »живи мртвац« постала чак и самосвесна и борбена Антигона коју ни заповести ни претње краља Креонта нису могле спречити да не испуни своју одговорност пред »вечним законима« и мртвим братом – оглашеним за издајника.

Антигона ће га, у име закона који »нису од јуче«, дакле, упркос краљеве забране – сахранити, и она смело пред краљем изјављује: колико је у служби једног другог и друкчијег света:

». . .Моја душа је
већ давно мртва, служи само мртвима«.[66]

Иако нехумано и егоистично краљевско самовлашће покушава и Антигону да деградира на слепу покорност »живог леша«, Антигона му се опире не само својом свешћу и сазнањем него и својом спремношћу да мре. И зато Антигона жури али не да живи, већ да испуни дуг према »вечним законима« и мртвом брату, без обзира што је он (по овоземаљским краљевским законима) оглашен за издајника:

». . . Морам дуже времена
да доњем свету угађам но овоме.
Јер онде вечно биħу«[67]

– каже Антигона краљу Креонту указујући му на своју свест о хијерархији законитости:

»Не сматрах тако јаком твоју наредбу
да божје, неписане, сталне законе
претећи може; ти си ипак смртан створ.
Од данас нису они, ни од јуче – не,
но вечно важе, нико не зна откад су«.[68]

Смела активност Антигоне произилази из *свести о вечности* на супрот пролазности: Антигона уважава *сталне законе* на супрот законима које стварају променљиве људске ћуди, и отуда њена свест о вези са мртвима у »доњем свету« који су већ у царству вечности – и служећи мртвом брату Антигона служи вечности.

Жртвујући себе и краљевске привилегије, Антигона своје постојање преображава у *постајање* и тако успева да постане – Антигона[69] као што Коштана Боре Станковића неће да се уда за Стојана, јер би морала да служи хаџијском деспотизму и хаџијским ограничењима; Коштана неће да робује хаџијском поседовању и имању, јер осећа лепоту других вредности: то је припадање себи и сједињавање са природом у себи и природом око себе. Зато је Коштана одлучна:

»Нећу! Не могу! (. . .) И само хаџију, оца твога и мајку твоју да дворим и да служим! Да пред њима клечим и ноге да им перем? Из собе да не изиђем, већ само да седим, ћутим, трпим? (Изван себе). Ох! А кад ноћ падне, месечина дође, сан не хвата, око се рашири, снага разигра. . . шта онда?. . Зар да се не мрднем, из собе не изиђем, већ само ту да седим, ћутим, гледам у месечину. . . А ноћ дубока, месечина иде, греје, удара у чело, главу. . . пали. . . Шта онда? (Одлучно): Ох, Нећу! Убиј ме! Нећу! Ево, убиј!« [70]

Ето зашто Коштана жртвује себе немаштини и патњи, само да би до краја постала – Коштана.

Јер пред могућношћу да се уда за хаџијског сина Стојана, само изгледа како је Коштана у ситуацији да може бирати и изабрати оно што је зању боље. Међутим, то бирање је гола привидност, јер Коштана не може да бира: она *мора* оно што – мора.

Ево зашто: ако прихвати удају за Стојана, она прихвата један облик самонегације као разарања свог духа и своје свести и то је један облик духовне беде окружен материјалним обиљем; ако одбије Стојана, Коштана себе жртује другим облицима патње међу којима је и робовање – материјалној беди.

У сличној ситуацији је краљевски узвишена и достојанствена Андромаха (удова Хекторова, а после пада Троје и робиња Неоптолемова) из истоимене Еурипидове трагедије, кад одговара победиоцу спартанском краљу Менелају:

»Ајме мени! Горак жријеб и избор жиђу мом
Ти нуђаш мени. Изаберем ли, биједна сам;
Не изаберем ли, свеједно сам несретна.« [71]

Ето зашто се Коштанина судбина уздиже до сазвежђа судбина великих женских ликова из античких трегедија, и ето зашто људи из разних векова могу бити блиски једни другима и по трагици коју доживљавају, а не само по радости или по уживању за којим жуде. . .

Тако је Коштана – одбијајући да припадне Стојану и његовом хаџијском богатству да би припала себи и природи и несагледивим раскошима природе – успела да постане Коштана која се песнички раскошно жртвује месечини и слободи.

Зато ће Коштана остати само своја и – ничија!

Тако Бора Станковић осветљава трагику људи који – упркос страсне жудње да некоме припадну – остају не припадајући *никоме*:

»Никога нисам волела! И никад нећу да волим!«
– каже Коштана очајном Стојану који »убијено одлази...« [72]

И коме сад Стојан припада?
Никоме! Чак ни себи:

»Марко! Иди и обрадуј мајку и кажи јој: *беше моје*«. [73]

Па ако, на једној страни, Бора Станковић ствара свој »нарочити свет« као »божје људе«, лишене имања и моћи, исто тако Бора Станковић, на другој страни, ствара свој други привидно моћни »нарочити свет«, али као *ничије људе*. Истина, ако их мало дубље упознамо видећемо да сви ти, привидно »ничији људи« ипак некоме припадају.

А коме то припадају Митке или Коштана, Софка или Марко, Ташана или газда-Младен, Васка или Јовча – кад су сви они толико *отуђени од света* и у сукобу са светом, као што су *отуђени од себе* и у сукобу са собом, да не реализују самоостваривање, већ *распадање личности?*

Можемо рећи да сви они припадају *непостојећем свету*, као што сви они не припадају ни свом животу, него ономе што је у том животу остало – *недоживљено*: сви они нису успели да припадну другоме зато што су били присиљени да живе на одстојању од самих себе и од других, тј. живели су без права и моћи да се остварују као потпуна бића или целовите личности, па су остајали непотпуна бића и делимичне личности и за себе и за друге.

Зато њихов живот непрекидно има један облик казне, јер им је живот притиснут вишеструким робовањем: као и свако друго, и робовање патријархалном деспотизму повлачи за собом и остале облике потчињавања па се може уочити како стваралаштво Боре Станковића открива и *хијерархију робовања* којом указује на *хијерархију слободе*.

А о хијерархији слободе и хијерархији робовања говори и Хекаба у истоименој трагедији од Еурипида:

»На свијету човјека ти нема слободна!
Ил' роб је новцу својем или срећи он,
Ил' пук му градски или слово закона
Баш не да, по вољи да слиједи своју ћуд.«[74]

Видели смо да постоји и сродност између античких трагедија, с једне стране, и стваралаштва Боре Станковића, с друге стране, и по схватањима да је човек својом егзистенцијом заробљен или утамничен. Истина, такво схватање срећемо и у свим великим литературама или драмским делима: сетимо се, на пример, Шекспировог *Хамлета, Злочина и казне* од Достојевског или *Процеса* од Кафке, па ћемо појмити далековидост античког трагичара Еурипида који је још у V веку пре наше ере сагледао сурову истину да »на свијету човјека ти нема слободна«.

А први и још раније велики трагичар Есхил, у своме *Окованом Прометеју*, кроз уста самог Преметеја осветљава, а и исмејава један животни принцип:

»Та поштуј, моли, ласкај сваким властима!«[75]

јер је Прометеј храбар и непопустљив пред насиљем, макар оно долазило и са олимпских висина:

»Нек Зеус тело стрмоглави моје
у вртлогу тврде, свирепе судбе,
ал' целога мене убити неће!«[76]

Дакле, иза Прометеја ће остати све оно што је он учинио за друге људе, остаће сврха и смисао Прометејеве трагике у онима који настављају да живе, и управо се том свешћу превазилазе све неправде и сва насиља, сва мучења и свеукупна трагедија Прометејева.

Ако пак посматрамо понашање ликова Боре Станковића, они своју активност, а и трагику, не пројектују тако далеко у будућност, јер су исувише притиснути собом (Митке: »болан од самога себе«) својом судбином или својом садашњошћу, па кулминативни смисао њихове трагике више је у њима самима, него што је у људима око њих, или у људима – после њих: зато ликови Боре Станковића представљају донекле затворене људске универзуме или полуотворене људске микрокосмосе. . .

Видели смо како се »ћуд« ликова Боре Станковића управља колико према нужностима толико и према *моћи ликова да се жртвују својој – немоћи*, и као што своју судбину превазилазе пркосном издржљивошћу, они исто тако и своје нужности савлађују – тврдоглавом постојаношћу и упорношћу.

Ако искусна и мудра Дворкиња у Еурипидовој трагедији *Хиполит* уочава једну општељудску законитост у понашању – изјављујући: »Та према срећи вазда нам се јавља ћуд«[77] – онда, с обзиром на понашање ликова Боре Станковића, можемо рећи следеће:

Пошто је срећа у »мрежи судбине« Бориних ликова веома – ретка, а несрећа много чешћа, то значи да је несрећа чешћи путоказ њихове ћуди, него срећа, и да несрећа више усмерава њихов живот и онда кад они срећу само сањају или срећу само прижељкују.

Откуда то произилази?

Главни ликови античких трагедија су претежно богови, цареви и краљеви или богиње, царице и краљице, који – уз све узајамне разлике – поседују нешто заједно: то је моћ, сила или – власт, па су то *ликови моћи (или оличења моћи)* за разлику од ликова Боре Станковића који, у већини, не поседују никакву власт, а осим тога, и то веома често, не поседују ни никаква права, као што су то, на пример, »божји људи«. . .

А још је Софокле кроз уста мудре Антигоне (у истоименој трагедији) искусио:

»Ал' с влашћу друга срећа иде под руку,
па сме да дела и да збори по вољи.«[78]

И док су главни ликови античких трагедија *свесни своје моћи*, силе и власти, јер на њима постоје и њима се служе, дотле ликови Боре Станковића нечију моћ или власт углавном подносе и трпе, а структуру и циљ власти увек боље познаје онај ко ту власт ствара и одржава, него онај ко је трпи или подноси: мука или бол од трпљења не значи да се знају и познају стварни узроци муке или бола. . . Отуда трпљење и бол изазивају и себи одговарајуће илузије. . . .

Зато бисмо могли рећи да је за ликове античких трагедија (уопште гледано) срећа – *бити у сагласју са мером и законима ван себе* (јер Антигона дела и по својим унутарњим законима или по законима своје љубави и због тога је трагична) а за ликове Боре Станковића *срећа је више у сагласју са собом и својим унутарњим тежњама.*

ЈЕЗИК КАО ИЗРАЗ И МЕРА ТРАГИКЕ

»Суђено је. . .« – тако свој животни лавиринт и животну мрежу из које не може да се извуче, поима и Станоја (из истоимене приповетке) као заробљеник немоћне чежње: он своју судбину носи ћутећи о судбини, јер не крају, у његовом *погледу – као језику ћутања*»беше све: закопана љубав, прождран живот и вечита туга за нечим. .«[79]

И ма колико животно слмљени ликови Боре Станковића привидно смирено (хаџи-Тома) или предајући се (Митке) подносили своје поразе и ишчезавање из живота, треба уочити да је њихово пропадање – и кад није праћено свесном побуном – увек известан облик побуне, јер и кад лик пропада ћутке – пропадање као језик пораза говори у име лика који трпи и о муци ћути, јер се лик исказује и *значењем свога пропадања.* И управо животном обамрлошћу и утрнулошћу коју више не може да пробуди и чак ни најсуровија патња (јер патња – буди), Бора Станковић открива свој *критички однос према постојећем* у име – непостојећег, било да је непостојеће – прошло (»беше моје«) било да још није ни – дошло. . .

Тако се у ткању људских судбина уплићу – претичући се – и прошлост, и садашњост, и будућност, и то је оно узајамно дејство вишевременских токова у судбини сваког лика. И управо из те противуречне узајамности вишевременских протицања произилази садржајна слојевитост често загрцнутог и шкртог исказивања које је – супротно привидној неисказаности – бременито неисцрпним напоном и вишезначношћу, због чега и основна функција језика

Боре Станковића није само – приповедање, него је и – *стварање значења.*

Читајући Бору Станковића није проблем схватити и сагледати основни смисао употребљених речи, али је тешко осетити или уочити но што је иза речи, око речи, испод речи или изнад речи, јер треба запазити да Бора Станковић више помоћу речи – *лови*, него што помоћу речи жели да описује: кад се мало дубље упозна стваралачка методологија Боре Станковића онда се може запазити како он и не верује толико опису колико му је стало до – *неописивог.* И зато описи Боре Станковића нису објашњавања него су – трагања, »лов« или понирање у недостижно и »неуловљено«. Опис је онај драгоцени стваралачки изазов читацу да започети »лов« – помоћу речи Боре Станковића – и читаоц сам продужи »ловећи« даље помоћу своје маште по бескрајним пределима људске природе која мора да се открива управо зато што је принуђена и да се скрива.

Доста је писано како је Бора Станковић »шкрт на речима«, али понекад и он »гомила речи« уз реч, именицу уз именицу, придев уз придев, или глагол уз глагол, па опет глагол уз глагол, што би се могло објаснити тежњом Боре Станковића да се изрази што потпуније или његовим трагањем за правом речју:[80] у ствари, то гомилање или привидно понављање речи је задихана трка за оним што му измиче и бежи, па и кад се стигне, то није лако ухватити и савладати... Према томе, није толика мука у тражењу »једино могуће речи« колика је *борба за неизрецивом и неисказивом* чак и кад се »једино могућа реч« пронађе.

Некад прави израз Бора Станковић постиже управо тим речима које се »гомилају« па се значења привидно понављају, што доказује да ни само једном употребљена нађена реч – не мора бити она »права реч«, као што ни привидно понављање речи – иако може изгледати сувишно – није немоћ или злоупотреба речи, јер значење речи које се »гомилају« није толико у самом понављању значења колико је у значењу које се тим гомилањем достиже, и то доминантно значење, дакле, остварује се у наглашеној узајамности између речи које управо својом градацијом (заснованом на »гомилању«) исказују оно што се без »гомилања« не би ни могло исказати. Дакле, привидним понављањем истих значења, Бора Станковић остварује особену ритмичку архитектуру ванјезичког исказа: исказивање ванјезичким сферама и њиховим значењима - као што су значења ритма и мелодије језика, на пример – богате се сви језички изражајнији облици који се при читању могу само наслућивати зато што не постоји начин или средство да се знаковно забележе...

Ето зашто је потпуност драмског исказа Боре Станковића у говору а не у тексту, и у ћутању а не само у – паузи, јер се говором много

сугестивније обликује и оно што је – неизрециво, као што ћутање много потпуније уобличи оно што је исказано, а и оно што ће се тек : рећи.

Зашто?

Пауза у тексту је само знак или ознака а *ћутање је увек акција људског духа.* Бора Станковић је осећао не само синтаксичке и стилистичке димензије паузе, него је нагонски дубоко осећао вишезначност или слојевитост и ћутања а и онога што се паузом – прећути, или што не може да се изговори. . .

Према томе, не може се једнострано упутити приговор Бори Станковићу да је из недоучености и примитивности, био »шкрт« на речима, кад је он био ненадмашно обилат у исказу, као што се не може тврдити да је он био исувише одан патријархалности коју је волео, кад је Бора Станковић исто толико – ако не и више – негирао и мрзео патријархалност: ни један наш писац није изрекао о патријархалности поразнији критички суд указујући како се њено разарање преносило и настављало као разарање основних људских права и вредности све до рашчовечења као супротности некадашњем очовечењу које је омогућавао узлазни период стварања патријархалног система вредности.

Можемо рећи да је то управо онај период кад у патријархалном друштву – како Маркс уочава »нема отуђења, јер људи нису власници ствари које се могу отуђити. . .«[81] Истина, Маркс је истицао економске и социјалне форме отуђења, али потребно је узети у обзир и оне које из ових произилазе: то су психолошке форме узајаних људских отуђења које се јављају као пратиоци распадања патријархалног деспотизма као што се јављају и при распадању свих друштвених облика: тај процес праћен је разбијањем или разлагањем личности све до деперсонализације или негације личности.

Због свега тога, језик Боре Станковића има вишеструку функцију: да казујући – скрива, и да исказујући својим језичким а и ванјезичким значењем – открива.

Моћ језика Боре Станковића састоји се у томе да исказује и оно што је неказано, неисказано или чак и што је неисказиво, и зато треба уочити особену функцију језика Боре Станковића:

а) речи казују собом као својим основним означавањем,

б) речи исказују и сферама око себе стварајући своје контекстуалне односе као структуре ванјезичких значења.

Зато је језик Боре Станковића оличење не само онога што изражава и исказује, већ је оличење и скривеног *духовног језгра* самог Боре Станковића, па се може рећи да је његов језик права »слика његовог обличја«, како у Есхиловом *Окованом Прометеју* – помоћу језика

који употребљава – открива себе моћна Власт, као слуга свемоћног Зевса. Зато Хефест, син Зевсов, каже Власти:

»Твој језик права слика твога обличја«.[82]

Као антички трагичари, и Бора Станковић био је свестан магијске снаге поетски корените речи: знао је како реч може да трује и да лечи, да рањава, а и ране да исцељује, да све изазива и да све стишава, смањује или укроћава.

Митка:... Мој брат, да ме је на паран-парче секаја, па опет, не бих му се подаја. Али пошто он моли и вика: или да га убијем, или да га више по механе не срамотим и не резилим – е с'с тој његову молбу – закла ме...«[83]

– исповеда се Митке Коштани казујући како реч може да »сече« и »посече« као нож или сабља, а може да »коље« и да »закоље«, и потом права крв да шикне као водоскок несреће...

Приказујући један особени »модел друштвене стварности« саздан на строго одређеној структури односа између угледних врањских хација, чорбација, трговаца или власника чифлука, с једне стране, и чивчија везаних мукотрпним радом за земљу и муку, с друге стране – Бора Станковић је ту сложену *хијерархију односа* уздрману и разорену ослобођењем јужних крајева Србије од турске власти – исказивао управо језиком и његовом *хијерархијом значења.*

Па ако су некадашња сурова феудална годподарења оријенталнотурског типа оставила дубоке трагове ропства и робовања у људској психи, исто тако се некадашње робовање осећа и у језику којим ликови Боре Станковића говоре, јер је то и *језик којим они ћуте*: пошто немају права да се до краја исказују и језик им је постао бременит (јер је животом притешњен, а страхом прикљештен) па је жељан узлета баш зато што је загрцнут и укроћен, муцав и повремено таман за друге, чак и кад је за себе кристално јасан и изворски свеж и течан.

Бора Станковић је још у раној младости искусио како значење истих речи зависи и од људи који те речи изговарају, па снага речи опада или расте с обзиром на хијерархијски раст или хијерархијску низину оних који те речи казују. Отуда се у језичком систему Боре Станковића уједно огледају и сукоби и мешање, а и узајамно прожимање различитих друштвених позиција, па се у односу на друштвену хијерархију може уочити и *хијерархија значења једне исте речи* у језичкој структури Боре Станковића.

Сличну узајамну зависност између речи и хијерархијске позиције онога ко ту реч изговара, уочавају и антички трагичари: Еурипид, на пример, преко Хекабе (у истоименој трагедији) каже:

»А угледних и неугледних уста ријеч
Па била иста, нема никад иесту моћ.«[84]

Видимо да и судбина Ташане, на пример, није само негација њене младости, већ је сурово убијање и сахрањивање њене личности, па је Ташана осуђена да постоји не живећи или да живи – не постојећи.

А у такву »мрежу судбе« ухваћена је и Коштана, и Софка и кћи Јовчина – Васка, а и остали ликови Боре Станковића су »ухваћени« у неку судбоносну мрежу, била та мрежа исплетена од њихових љубавних страсти, било од чежње или илузија: увек се та мрежа појави као нешто што је привидно могуће избећи или заобићи, а кад се у њу упадне, онда се види колико је управо та и таква мрежа, а и пад у њу – био неизбежан или нужан.

Тако се у стваралаштву Боре Станковића – чак и слобода – јавља као *привид нужности*, наиме, и оно што *морају* или и оно на шта су *присиљени* да чине – личности Боре Станковића управо то и себи и другима представљају не као понижавајућу нужност, већ као свој *избор*, своје преимућство или своју вољу. . . Сетимо се само доласка ефенди-Мите и његовог *начина* на који приволева своју кћер Софку да се уда, све док не буде присиљен да пред Софком открије како је све то испод његових жеља и како је све то – нужност, морање: тако је Софкина удаја одбрана од беде која наилази, и схватајући да се мора жртвовати ради угледа оца и куће – Софка пристаје да буде жртва. . .

Тако се жртвовање јавља као привремени или привидни излаз из трагике, јер ће управо тај излаз или то жртвовање произвести још дубљу и разгранатију трагику свих оних који у таквом привидном разрешењу трагичних околности учествују. . . Зато у развоју и Софкине трагике ваља разликовати стварање трагичног напона (породично пропадање којега Софка није свесна све док јој отац не открије страхоту своје немоћи и своје беде) од отварања личне Софкине трагике заједно са њеном *свешћу о својој трагичности*, јер свест о пореклу своје патње највише је квалитативно својство људске трагике још и због тога што се преко пробуђене свести испољава и етичка вредност или виши смисао патње и страдања уопште. Још су трагичари Есхил, Софокле и Еурипид уочили да *истинска трагедија отпочиње тек са свешћу или сазнањем* јунака зашто је трагичан и у име чега је трагичан: сетимо се Софокловог Цара Едипа (из истоимене трагедије) и његовог узбудљивог и *трагичног осветљивања* и сагледања како је пао у мрежу трагике[85] и зашто је трагичан: после тог осветљивања Едип визионарски сагледа колико ће и његова деца – због њега – бити трагична. . .

Сетимо се Ифигеније коју отац, краљ Агамемнон, обмањује удајом за најбољег грчког јунака само да је намами да на жртвеник положи свој врат из кога ће после удара – свештечником бодежом –

шикнути младалачка и девичанска крв. . . да би грчки богови припремљени за напад на Трој (а њихов командант је Агамемнон) могли испловити и срећно отпловити до Троје. . .

Тако се жртвује и Софка да би »бродови« њеног оца ефенди-Мите и даље могли да плове, не слутећи да ће управо после њене жртве потонути сви бродови: и очеви, и њени. . .

Зато се у стваралаштву Боре Станковића огледа величина и смисао жртвовања али и *узалудност жртве* на путу свесних и несвесних упињања да се оствари оно што је неоствариво или што је – немогуће остварити. . . Али ако није могуће остварити своје *право на љубав*, на пример, могуће је остварити своју трагику чије значење има много већи радијус него што би имала остварена љубав, и могли бисмо рећи: значење и смисао трагике је онај особени *позитивни парадокс* који произилази из нечијег страдања и патње као *негативног парадокса*, јер је свака трагичка судбина и – парадоксална. На пример, да се Софкина љубав могла остварити, онда таква љубав ни за Бору Станковића нити за нас не би могла имати оволико вредности и значења, без обзира што би за саму Софку то остварење била кулминативна животна лепота и највише достигнуће уопште: зато се животна достигнућа и успеси не поклапају увек са достигнућима израженим уметничким значењима, и веома често су животни успеси у уметничком исказу само привидност после које ће се открити стварност као неуспех, промашај или пораз уопште. Зато има много људских пораза у уметничком исказивању који својим значењем превазилазе највеће успехе – у животу.

Осим трагике жртвовања Бора Станковић је изразио и *трагику поседовања* или трагику уживања као што је изразио и њима одговарајућу трагику мишљења и трагику понашања или трагику погрешке, греха, кривице или трагику моћи и немоћи уопште.

Да осветлимо све ове облике трагике, узмимо драму *Јовча* и два главна лица у драми – оца Јовчу и кћи Васку: отац би хтео да сачува од света своје највеће благо – своју кћер под себичним окриљем свога »ја«, а кћи (логиком свога развоја) хтела би испод тог звона у коме је све мање кисеоника – да изађе напоље, у свет, и да припадне некоме у свету, да би могла припадати – себи.

Тако се открива трагика апсурдног присвајања своје ћерке која се никад не може поседовати и том својом трагиком Јовча се супротставља трагици ослобађања његове ћерке, ослобађања које се завршава самозаробљавањем: најпре – несвесним, а потом и свесним.

Погледајмо Стојанову и Коштанину трагику: као угледни хаџијски син – Стојан ужива у Коштаниној песми и игри и (занет младошћу а испуњен својом друштвеном и економском моћи) Стојан све више верује да ће освојити и присвојити Коштану само *за себе* и

за своје најпотпуније уживање, онако како су освајали уживања и други пре њега, као – на пример – и Митке:

»(Болно Салчету): Салче, ти ме знајеш? Знајеш ли, Салче, »моје« какво беше? Ти бар кажи! А Салче?. . . (Посматра је). А и твоје, беше много! Него с'г и ти остаре, испече се. (Одбија је руком). Тргни се у страну да те не гледам, зашто кад тебе гледам, мислим много на себе.«[86]

Дакле, у тежњи да своје *уживање на одстојању* (као уживање у песми и игри Коштане) продужи уживањем приближавајући се Коштани све до сједињавања с њом – Стојан је пре остварења овог циља *оболео од илузије* да он Коштану већ поседује или да ће је свакако поседовати, и ова илузија – кад се распала као мехур прободен оштром иглом стварности – изазвала је и експлозију у Стојану, па је разарање његових илузија било и разарање њеове личности:

»(Посрће, хвата се за чело). Их! А ја њу толико волео! И мајку, оца, кућу бацио, само њу гледао, на њу мислио!. . . А она! (Сломљено виче Марку): Марко! Иди и обрадуј мајку и кажи јој: *беше моје*!«[87]

Ако је Јовча оличење трагике узалудног и привременог поседовања које је могло постати *својина*, Стојан је оличење узалудне својине која није могла постати ни привремено поседовање.

А Коштана?

Коштана је насиљем деградирана и разорена личност: она је оличење трагике насилног лишавања, јер Коштана мора да се одрекне чак и онога што је само њено и што је природа само њој дала: то су Коштанина лепота и глас, Коштанин дух и њена личност уопште:

»Ох! (С муком придржава се за врата). Зар ја тамо? За Асана, у село, у Бању? Тако? И ја његова, Асанова? (Бесно). Зар он мој? Он? Ох!«[88]

»Ох, тамо и очи да ископам, кожу да опарим, снагу да осушим. (Кида са себе одело, лице, косу).«[89]

И тако, у присилном одрицању од онога што сачињава њену личност или њено биће, дакле, у присилном одрицању од себе, Коштана прелази у самоодрицање као самонегацију или саморазарање – што се испољава и као судбина Софке, а још изразитије и као судбина Ташане. . .

Према томе, Бора Станковић понире у дубину ондашњих људских егзистенција осветљавајући их и снагом свог интуитивног сагледања, и из тих тамних дубина на површину животне пучине Бора Станковић износи своје основно откриће: *живот је несагледива дубина* разноврсних узајамних односа, а сви међусобно испреплетени односи образују праву »мрежу судбине« у коју су личности ухваћене иако тога нису свесне све док не покушају из мреже да се осло-

боде и изаћу напоље, у ширину и слободу или у свет – одакле им је, у ствари, и дошло – заробљавање. . .

Због ових општељудских димензија – трагика ликова Боре Станковића превазилази друштвено-историјске просторе и околности у којима је настала као што својим општељудским значењима превазилази време у коме се збива и постаје – свевременска, јер основно својство ликова Боре Станковића јесте њихова унутарња, неизрецива и противуречностима изаткана трагика која произилази из противуречних и апсурдних околности у којима су и врлине, а и пороци које ликови носе – противуречни. То значи да трагика коју осветљава Бора Станковић није уска и праволинијска, већ је комплексна и дијалектичка, па се у трагичким ситуацијама и сам лик, и врлине лика – окрећу против себе, и оно што је било предодређено за борбу са спољним светом или победу над тим светом (младост, лепота) постоје извор или узрок свог саморазарања или самоуништавања. Зато у развоју трагике ликова Боре Станковића треба уочити судбоносну *аутодеструкцију лика:* то је фаза кад се лик толиком жестином окреће против себе да у самоуништењу срља право у смрт: тако самоубилачки немоћно окончава и Стојан, и Митке из *Коштане*, а и моћни и силовити Марко из романа *Нечиста крв*.

А Софка?

»По цео дан тако проведе седећи до огњишта у кујни, нагнута над њим, чепркајући машицом, одвајајући купице угашеног жара, онда по чистом и меком пепелу повлачећи неке меке, нежне потезе. Из тога би је тек која комшика тргла. . .«[90]

Дакле, осушена и погрбљена – некадашња лепотица Софка, дотрајава своје дане уз огњиште зурећи у »купице угашеног жара« и повлачећи по меком пепелу нежне шаре као хијероглифе своје исто тако загонетне судбине. . .

И зурећи у тај свој животопис који несвесно исписује по пепелу, Софка исписује завршну метафору свих ликова Боре Станковића.

Јер и Митке, растајући се од Коштане, каже:

»Тебе чека колиба, черге, кучики и просење; мене – кућа, огњиште, пепел, дим. .[91]

Према томе, трагика ликова Боре Станковића долази из животних дубина и у своме бујном развоју пење се до великих висина заклоњена привидним или привременим успоном самог лика да се озго, после сурових судара са стварношћу, лик суновраћује и под тежином трагедије пада у дубине означене метафором »пепел, дим...«

Уочили смо како је трагика ликова Боре Станковића *дијалектична* (јер произилази из јединства и сукобљавања животних супротности, *поетична* (јер своје исказивање превазилази својим значењем) и, најзад, увиђамо да је та трагика и *метафизичка*, јер се од средства

да сазнаје, да открива и да осветљава појединачну трагику – уздиже до визије несагледивог. Зато привидно реалистички и рационално објашњиви стил Боре Станковића превазилази сам себе својим индиректним или ирационалним значењима: полазећи од онога што је реалистички сагледано и уобличено, стреми се ономе што је – несагледиво, што је визија и наслућивање, што је – неисказиво...

Иако се трагика ликова Боре Станковића изражава до краја, она се *исказује* само до извесних висина и низина, подстичући читаоца да наслути и сагледа развој трагике и изван тих граница, јер се границе животне и неизрециве трагике заустављају на граници текста као писаног израза: отуда чак и жива реч (или говор) не може да искаже свеколика таласања трагике која се издиже и спушта до сфера до којих тешко допире и људска машта а камоли – речи...

Људска трагика је одувек била моћнија и дубља од – речи...

Зато величину и својства трагике ликова Боре Станковића не треба тумачити само оним што је изречено, већ и оним што је остало неисказано, јер је – неисказиво.

А у *неисказивом* је истинска људска судбина: то је једна од основних димензија стваралачке поетике Боре Станковића.

Зато преко речи ликови Боре Станковића увек мање казују него што – исказују, као што морају да казују исказиво зато што их мучи – неисказиво. Према томе, језик Боре Станковића није у служби описивања већ је у служби неисказивог чије границе може да осветли само снажна дубока трагика која *неисказиво* ствара и неисказиво собом – изражава: у стваралаштву Боре Станковића трагика је *језик егзистенције, израз постојања и инструмент сазнања свог бића, а не резултат судбине или сама судбина.*

И због тога трагику у делима Боре Станковића не треба идентификовати са судбином, јер се постојаношћу и упорношћу – као и сазнањем своје трагике – судбина може и да превазиђе, па трагика од оруђа или органа судбине постаје савлађивање саме судбине (као што своју судбину савлађује Васка у *Јовчи*): овако поимање односа између трагике и судбине срећемо у стваралаштву античких трагичара Есхила, Софокла и Еурипида.

Јер док се античко схватање трагике испољава као *несвесна кривица* која се потом преобрази у *свесну патњу* (као у *Цару Едипу* од Софокла, на пример) па је функција патње да *осветљава*, дотле у стваралаштву Боре Станковића сагледамо како захваљујући *начину ка лепоти* желимо да живимо, а како – захваљујући патњи – постајемо свесни на који начин морамо да живимо, па је лепота узлет или чежња ка слободи, а патња је – морање и нужност као насилно изабрани али пркосно усвојени *облик слободе.*

Без обзира што је у језгри људског бића сагледао сукобе и распињање између чежње и *неостварењ* или између ишчекивања и доживљеног (тако да је трагика средиште или центар људског животног круга) ипак се не би могло рећи да је трагика у стваралаштву Боре Станковића и суштина људског постојања.

Сетимо се чудесног »божјака« по имену Бекче који све што испро-

си – носи и дели другоме трчећи)»по маалама, кућама, да што послуша, исцепа дрва, донесе воде... А увек весео, с песмом, набијеном шајкачом до очију, бос, разголићених груди. . .«[92]

И тако, Бекче лутајући ноћу за месецом и играјући и певајући на месечини, превазилази сву своју немоћ и беду неким чудесним моћима своје природе и богатством свога духа о којима богати и моћни и не слуте. . .

Тако је Бора Станковић откривајући унутарњу људску патњу откривао и шта све ту патњу превазилази: некад је то понос издржљивости, а некад достојанство ћутања, некад инат, некад песма, а некад силовито изазивање судбине, некад меланхолично саморазарање, а некад силовито – самоуништавање:

»Али изненадном снагом одједном скочи, уседе у седло и ножем алата остраг, по сапима шину. Шикну крв. Алат, бљештећи се у мраку, пропињући се и разривајући калдрму, одјури са њиме. Софка чу како Арса полете у кујну, и тамо ка свекрви викну:
– Оде газда и посече алата!«[93]

И тако, заједно са газда-Марком, пати и страда и његов алат који ће гоњен, и у галопу, однети газда-Марка до места где ће и из Маркове рањене душе – шикнути крв. . .

Зато је крв симбол живота као борбе и смрти као – пораза или клонућа.

Зато и у Марковој трагици учествује и његов алат и све што је његово, али највише учествује управо оно што је желео да буде његово: нема трагедије без извесног присвајања или освајања.

И без обзира на разлике у извориштy и развијању патње, за скоро све ликове Боре Станковића важи Софкина доследност у патњи:

»Јер, када се већ оволико препатило, онда бар нека буде потпуна патња и мука!«[94]

Ово би био принцип патње и *етика патње* свих ликова Боре Станковића.

Зато је патња страшнија и суровија од смрти, јер патња може и дефинитивно да унижава, а смрт може да буде одбрана од дефинитивног унижавања.

ЕРОТИКА КАО ИЗАЗОВ ТРАГИКЕ

Говорили смо о трагици као претексту, тексту, и подтексту и надтексту изражајног поступка Боре Станковића, а сада би требало открити и подтекст исказане трагике: то је еротика.

Какав је однос еротике према полности или сексуалности у стваралаштву Боре Станковића?

Пре свега, еротика је откривање или испољавање полности не на директан већ на симболичан и лепотом оплемењен начин (песмом и игром, на пример), па је еротика *машшовишо украшавање йолносши*, због чега су сфере еротике богатије у чежњи и визији него у самом чину, па је еротички занос више у ономе што се *ишчекује* да ће доћи чак и кад то остаје – недостижно, док се сексуалност своди на *акшуални чин шела*: у еротици субјективне тежње и прикривене чињенице нису директно сексуалне, јер се рађају под дејством распаље не маште која ствара свет еротике као свет раскошне лепоте чинећи тај свет – бескрајним, док је свет порнографије, као свет једног облика сексуалности, на пример, уско ограничен, шематизован и затворен. Свет еротике се исказује метафорично и поетично, а порнографија је у фактографски огољеном чину без дубљег и општијег значења које би важило и за оне ван тог чина.

Зато је еротика више у наклоности и тежњи, а сексуалност је више у изживљавању: еротика потиснуте тежње тела – скрива и активира машту и занос да их индиректно – открива. Зато се еротика испољава као уздржљиве алузије и чежњиве опсесије,[95] а сексуалност као агресија, безобзирност или као насиље, јер сексуалност је искључивост полног нагона.

Изванредан пример поетичне еротике имамо у чувеној сцени заједничког купања девојака у амаму пред Софкину удају (*Нечиста крв*) кад »цео амам се испуни мирисом њиних чистих, окупаних и страсних тела«.[96]

Али ми ћемо се овде послужити мање уочљивим примером узетим из приповетке *У њиноїрадима*:

»А обично свака шамију забацила, разузурила се, без бошче, *у усшима држи зрно їрожђа и сише їа.* И у сваком винограду тако. Свуда жене, девојке«. . . [97]

». . . Јер је знала, сигурна је била да ћемо се овде у винограду, помирити. Да ћемо као и лањске године *с једної чокоша заједно браши їрожђе*(. . .) И, на послетку, да ћемо *из мојих уса да »зобамо« зрно, али шако да једна йоловина зрна осшане у мојим, а друїа у њеним усшима*. . .« [98]

И тако, помоћу једног »зрна грожђа« које се пољупцем дели – Бора Станковић спушта збивање до дна људске природе стварајући густу и узбудљиву еротичку ситуацију која асоцира чак и на опло-

ђивање, јер зрно грожђа може да подсећа на оплођавајућа полна зрнца, као што је и сок у зрну грожђа – оплођавајући сок, и тако даље. . .

Идући овом линијом можемо уочити како и *изbор* који избија, и *boga* којом се купачице узајамно прскају, а и *бунар* који остаје тајанствен и кад на њему угасимо жеђ – како сви ови елементи могу да имају и еротична значења као што су еротични: пролећна трава и мириси, цвеће и пљусак кише, звуци и гласови, ватра или ма који део девојачког тела (»русе косе«, »девојачко грло«, опојни глас, бујне груди, витки струк, хитри корак – све то исказује еротичка значења високог напона).

Ако посматрамо узајамни однос између речи и акције у изражајном систему Боре Станковића, можемо запазити како еротско није оно што се каже, еротско је оно што се *збиba* (некад само у визији) и та збивања често неизбежно овладавају човеком и постају његова животна чежња или – судбина: то је онај ток којим спољни свет постаје унутарњи, а унутарњи се преображава у доминантни спољни свет. . .

Еротика лика, у стваралаштву Боре Станковића, произилази и из притисака и насиља друштвене средине у облику патријархалних норми које својим трајањем и дејством опседају свест, а с друге стране, еротика ликова произилази и из дубоког и неискорењиховог људског *наїона ка самоостваривању* или нагона ка испољавању себе и своје природе,

Зато је љубав један од основних облика самопотврђивања и самоостваривања, не само због своје биолошко-физиолошке снаге да иза себе може оставити пород и потомство, него што је љубав у стању и испред себе да отвора животну перспективу: иако је љубав снажно осећање себе у садашњости, љубав је истовремено постојање и у будућности.

А у вези са љубављу је и осећање лепоте и нагонска тежња ка лепоти: тако је љубав у функцији самоостваривања, а лепота је у функцији љубави.

И пошто су сви облици људске егзистенције, па и облици самоостваривања, сурово зависни од друштвеног система који се преко својих механизованих норми јавља и као супротност или сметња ономе што је индивидуално – онда се и између ликова Боре Станковића и патријархалног устројства развијају узајамно вишеструки сукоби који се завршавају индивидуалном трагиком великог размера и велике дубине зато што се спољашњи свет, као устројство ван лика, јавља као видљива појава или привидна стварност али и као невидљива и прикривена стварност која своје наличје тешко открива (а то је својство свих стварности).

Осим тешко сагледиве мреже коју представља спољни свет и његове противуречности, треба истаћи и несагледиве унутарње супротности или унутарње сукобе у сваком лику. И зато сви ликови Боре Станковића – без обзира на свеколике узајамне разлике у својој судбини – имају и заједничког, јер су им и тежње, у суштини, сличне или заједничке: то су тежње ка лепоти и љубави, а бивају осуђени на свакодневну једноличност, празнину, ругобу, отупелост и ишчезавање чији су симболи »дим и пепео«. . .

Зато живот ликова као што су Митке и Коштана, Софка и Ташана а и живот осталих ликова јесте постојање у двоструком процепу: и то најпре у видљивом процепу између себе и света који их окружује, а затим и унутарњем или невидљивом процепу између дубоких поетично-еротских жеља и противжеља, тј. између чежње и прижељкивања који су јаки, и страха који је разоран, а ту је и процеп између сна о лепом и живота у – ружном. . .

ПОЕТИКА ЉУДСКОГ ТЕЛА

Критичари су истицали како је Бора Станковић »примитивац« (Радомир Константиновић) и интровертирани Врањанац који је исказивао »оновременску балканску патријархалност« (Исидора Секулић), као што сви – који су писали о Бори Станковићу – од Јована Скерлића, Бранка Лазаревића, Јована Дучића до Владимира Ћоровића, Милана Грола и Милана Дединца, Станислава Винавера и Милана Богдановића, Велибора Глигорића, Димитрија Вученова, Велимира Живојиновића, Јована Кршића, Вука Филиповића, Зорана Глушчевића – сви заједнички истичу неодољиву поетичност Боре Станковића: зато порекло и структуру те поетичности треба дубље и потпуније осветљавати.

Основно надахнуће и извор поетичности Боре Станковића произилази из животне трагичности његових ликова, јер стварна грађа поетичности нису речи већ оно што је *иза* речи, а то су прикривена противречја и апсурдни животни односи као изазов сугестивне људске трагике или рашчовечења уопште.

Сви критичари који су писали о Бори Станковићу истичу како је он *песник страсти* што указује да је Бора Станковић много више био песник патње, јер – *страсти су пре облик људског распињања и мучења него остварености и – уживања.* И у стваралаштву Боре Станковића страсти дејствују као неодољиви и опојни изазов чак и онога што је немогуће, страсти гоне и прогоне, раздиру и спајају, дижу и обарају, граде и руше – али при свем том страсти остају незадовољене и никад до краја остварене, и уколико се у страстима више

може да ужива, утолико се у животу мора више да пати; због своје силине – страсти су и сласт и проклетство, јер крше сва ограничења и вуку у све преступе: за страсти – немогуће не постоји. Трагика страсти је у прекомерју и у људском – саморазарању.

И кад се остварују, страсти много више задовољавају себе, него саму душу или људско биће које их носи, јер ништа под небом не може бити толико себично као што су то – страсти.

Зато су страсти људско мучилиште чак и онда кад се испуњавају и остварују, јер се убрзо после тога открива како је то било или привремено или привидно: страсти су прво стварност за себе, а тек после за човека који с муком или с мудрошћу, проницљиво или с глупошћу – успева или не успева да успостави свој прави *однос према страстима*, јер и кад човек и нема однос према страстима, страсти имају однос према човеку, и ако се човек не труди да усмерава страсти, оне потпуно овладају и човеком и свим оним што је у човеку.

Сви ови токови могу се пратити у делима Боре Станковића ако се његовом стваралаштву приђе као особено дубоком и интуитивно мисаоном *систему откривања човека и света у човеку*, јер за Бору Станковића (као и за Његоша, на пример), сам човек је читав свет или читав и неизрецив – микрокосмос.

Ето зашто се Бора Станковић јавља не само као песник страсти него и као *филозоф патње*... Обично се сматра како Бора Станковић осветљава све оно што се подразумева кад се каже »патња душе«, а губи се из вида други исто тако суров облик те патње који се испољава као *патња тела*.

Треба уочити како Бора Станковић открива поетичност људског тела, а нарочито тела жене као чудесне и необјашњиве загонетке: и кад год је тело – посредством песме или игре, ноћи, месечине или чежње – ослобађано од одела као нечега што је уобичајено, тада се јавља оно што је изузетно, заносно и опчињавајуће. . .

Ево како девојка Нушка (из истоимене приповетке) игра на месечини, уз свадбену музику, цику и весеље – које допиру с оне стране авлијског зида:

»Растресла се, јелек разгрнут, кошуља отклоњена, те јој груди, као мрамор блеште; коса црна и влажна, шиба је и мрси се... Снага јој се крши и вије као змија. Само јој очи раширене, чудне, тамне, а опет тако светле. . . Песма и свирка са свадбе све јаче. А месечина се разастире и плива, плива. . .«

»Као да беше пала у неки занос, шта ли? Онако отворених уста као да је гутала све што долазаше са свадбе: и месечину, и ноћ, и све, све. . .

Тресла се она и сва мирисала, мирисала, тако мирисала!«

Али ова поезија тела истовремено отркива неисказано пропињање тела да допре до оног што му недостаје и што му је неопходно,

као што сувој земљи недостаје – пљусак кише. А како тело нема својих права оно ће се самопотврђивати помоћу преступа које ће скривено или откривено само узимати или грабити. . .

Из напред наведеног примера (Нушкине игре) можемо уочити не само постојећу лепоту и поетичност женског тела него и њену неизречену, неоткривену или будућу трагику тела, а све је то исказано не говорним језиком већ језиком девојачког тела: тако је Бора Станковић у нашу литературу, осим особеног *језика душе* унео и снагу, дубину, и поетичност *језика женског тела*. . .

Јер тело садржи у себи мудрости о којима – да парафразирамо Хамлета – »наша филозофија и не слути«, али је ту мудрост и филозовија тела[99] Бора Станковић инстинктивно осећао и откривао својим необјашњивим стваралачким чулима.

ДУБИНСКИ ЈЕЗИЦИ БОРЕ СТАНКОВИЋА

Необјашњиво дубоког Бору Станковића су наши критичари – васпитавани у клими западноевропских правила и правилности, а и уверења како се све, па и оно што је ирационално, може објаснити – просто сматрали неуким примитивцем, иако је он са људском природом, а и природом ван људи, разговарао на више језика који се не могу научити ни на једном универзитету у свету, и тих језика – које је разумевао и којима се у свом стваралаштву служио Бора Станковић – има више него што је и он сам *знао* да их има и да их поседује

Најпре је Бора Станковић осећао постојање и испољавање онога што је *неизрецибо*, ослушкивао га и у себи и у дубинама људске природе и то *неизрецибо* привлачи, разапиње а и сукобљава Бору Станковића и са самим собом, а и са оним што је – изнад њега, јер је ретко ко као он осећао шта се све не може исказати или шта и не треба исказивати: некад је довољно што се нешто – захваљујући моћима своје природе – *осећа*, па је то осећање – неопходност, а исказивање само – потреба.

Језик неизрецивог је стваралачка моћ осећања, наслућивања или језик интуиције.

Други језик Боре Станковића је *језик људског тела* које се увија, и извија, грчи и ломи, дрхти од зебње или трепери од радости; тако тело може о себи да искаже и оно чега људско биће и није свесно, или ако би и било свесно оно не би умело то исказати тако како тело казује. Зато је језик тела често дубљи и истинитији од језика духа као језика речи:[100] језик тела је, осим тога, и далековид, јер тело потпуније осећа своју садашњост као што непогрешиво »види« своју

будућност, а људско »ја« поседујући тело, често се вара и заварава свим оним што тело носи и подноси, а и оним што тело у себи и за себе поуздано »зна«: то знање и чини »мудрост тела«.

Зато преко *језика тела* сазнајемо *мудрост тела,* као што помоћу тела примамо и тумачимо његов језик као изражавање тела. И као што на овај начин сазнајемо оно што тело открива или што скрива (јер преко језика тела сазнајемо тајне и исповести тела) исто тако морамо откривати и сазнавати и сам језик тела: та законитост важи и у говорном језику којим се осветљава свеколика субјективна, а и објективна стварност и у човеку, и ван човека. А помоћу свега тога што је језиком осветљено – осветљава се, упознаје, сазнаје и сам језик или саме речи као душа језика: опседајући неко постојање ван себе, језик истовремено опседа и самога себе постајући »свестан« своје моћи и својих граница. . .

Зато и истинитост речи зависи од тога у којој мери је реч коренита, а у којој мери је»сазрела« и стекла своје »тело«, јер звук и мелодија речи више су *правац њеног кретања*, а »тело« речи обезбеђује трајање речи, зато што и тело речи има своју трајност и своју душу: отуда и саме речи помоћу којих се нешто објашњава, остају једним делом необјашњиве.

Трећи језик Боре Станковића јесте *језик мириса*, јер свеколики свет од земље и цвећа до гробља и облака – мирише. . . И тим *језиком мириса* казује природа о себи оно што се ни једним другим језиком не може исказати, и зато се *неисказиво* изражава и помоћу бројних мириса услед чега многе речи Боре Станковића – миришу, јер речи осим звука, ритма и мелодије имају и свој – мирис. . . И од мириса земље, траве и корења, преко мириса живих и мртвих људи, мириса страсти и мириса крви и смрти, мириса тамјана и мириса гробља – чудесно је уочити захвљајући стваралаштву Боре Станковића – шта све још осетљивом људском чулу може да – мирише. . .

Ево, на пример, како Бора Станковић ингениозно представља једну бремениту истуацију из које зрачи и над којом доминира особен мирис који одаје поливалентно значење.

»Софка, склоњена у комшијску кућу преко баште, седела је у малој собици на кревету, да би могла отуда, кроз баште, све овамо видети. Око ње, по поду, била су поређана деца, мала. још на сиси, коју матере нису могле због честог дојења, код својих кућа оставити, већ су сва овде покупљена и увијена у пелене, да би, тако одвојена, удаљена од свадбене ларме и вреве, могла мирно да спавају. 101

И заиста, као да се дуго одмарала и спавала, дремуцкајући наслоњене главе на руку уз прозор, слушајући тихо дисање дечје, *удишући онај мирис којим је била соба испуњена из њиних, још млечних плућа и уста, из њиних још стиснутих и уз образе наслоњених ручица, ознојених главица са ретком косицом и још меким темењачама. И све је то око Софке мирисало некако слатко опијајући, као на прву траву, прву пролећну влагу.«* 102

У овом примеру видимо како – помоћу мириса и његових значења у структури узајамних исказа – Бора Станковић залази и у најскривеније или тамне сфере људске природе осветљавајући је управо оним што је невидљиво: мирисима, јер и мириси откривајући себе – могу да откривају скривено иза себе. . .

У овом опису који – према Владимиру Ћоровићу – указује на »перверзност« а и доказ »никако потпуно нормалне чулности мириса«, јер та чулност овде »приметним делом прелази у болест«[103] – присуствујемо ингениозној ситуацији кроз коју, захваљујући опису Боре Станковића, визионарски сагледамо и Софкину *свесну садашњост*, а и њену *несвесну будућност*: овом ситуацијом – асоцијативно – увучени смо и у Софкино зачеће, и у порођај, и у неговање одојчета, а видимо и њене бујне, млечне дојке с којима задојено дојенче – мирише...

Нема ту ни сенке перверзности, јер је све исказано таквом стваралачком силином и неодољивошћу, таквом проницљивошћу и поетичношћу да све то – по снази уметничког понирања у дубину и вишезначног уздизања у висину – представља блистав и недостижан тренутак нашег прозног израза уопште.

И Владимир Ћоровић а и време у коме Ћорвић анализира *Нечисту крв* и ову сцену (1918. године) откривају своје једнострано схватање природности и непирдности стваралачког чина уопште, а посебно »чулности мириса« која је – за Владимира Ћоровића и његово доба – толико изван природног да »приметним делом прелази у болест«. . .

Пре свега, треба напоменути да је само уметничко стваралаштво нешто што је изван уобичајеног: и изузетношћу свог процеса, а и изузетношћу онога што остварује, уметност указује управо на изузетност оних способности које дело остварују, па су ту и видљива и невидљива – чула. . .

Јер је, на пример, и интуиција – чуло.

Дакле, изузетно или »неприродно осетљива« чула су једино у стању да у уобичајеном и свакодневном уоче оно што је – за друге, »природне« људе и »природна чула« или неприметно или скривено или је пак откривено али је за »природна чула« – плитко и безначајно. . . Зато је уметничко стваралаштво, у извесном смислу *дубоко са уобичајеним и продор кроз уобичајено* да би се иза постојећег или природног открило оно што је с оне стране привидности или што је – суштина: зато стваралаштво разара границе видљиво-постојећег, познатог или природног уопште, продирући у невидљиво-постојеће и непознато које својом неуобичајеношћу, може да делује чак и као »неприродно«.

Тако схватања шта је природно, а шта неприродно – указују не само на стање људске свести него и на развој културе и цивилизације уопште.

Четврти дубински језик Боре Станковића – иако се њиме изражава оно што је спољне или површинско – јесте *језик боја*, јер све боје које су исказане или неисказане у стваралаштву Боре Станковића означавају несагледиви спектар људске природе, и отуда све има своју – боју, као што свака боја има своје директно и индиректно, основно или симболично значење.

Ево примера у коме управо боја (црвен) развија и усмерава значење једне веома сложене ситуације коју би без тако обојеног предмета (црвен јорган) било немогуће тако слојевито и вишезначно, а тако сугестивно и сажето – исказати:

»А све то одоздо једнако је гледало овамо горе, на њу. И Софки се учини да, поред ње, највише гледају у оно иза ње на доксату, у њене спремљене и распоређене дарове које ће сутра носити младожењи: свилене јоргане, душеке и јастуке. Особито као да су гледали у онај *црвен, свилен, свадбен, за двоје широк јорган. Софки се учини као да је гола, јер тако гоче, не знајући ни сама зашто, саму себе да загледа, као да се уверн да ли заиста на себи има одела*, да јој штогод не фали. Али убрзо се сети да то не сме допустити, особито, да је тај туђи свет, начичкан око зидова и на капији, тамо горе усамљену гледа. . .« 104

Као што видимо »црвен јорган« представља кулминативну сферу исказивања и отуда »црвен јорган« има доминантну функцију у развијању и разграњавању значења тако да се иза овог појмовног спрега »црвен јорган« – захваљујући његовом подсвесном а и свесном еротичком значењу – може наслутити читав љубавни роман који би трајао дуже него – прва брачна ноћ. . .

Дакле, овде црвена боја има еротичко занчење, јер асоцира на дефлорацију и крв, а и јорган као предмет и то још »за двоје« – означава два тела, мушко и женско, која ће (као младожења и млада) бити јорганом – покривена. . . А можда ће у силини набујалих страсти, у току ноћи, оба тела свући јорган са себе да би због своје врелине била и – откривена, ко зна?

У сваком случају »црвен, свилен, свадбен, за двоје широк јорган« – јесте снажна и речита метафора свега што се за време прве брачне ноћи догађа или што ће се догодити. . . Јер треба запазити редослед речи и значења у кретању *између* речи која означава боју (*црвен*), и речи која означава предмет као носиоца те боје (*јорган*). Дакле: »*црвен, свилен, свадбен, за двоје, широк јорган*. . .« Запазимо, успут, и шта се све исказује узајамним *односом између речи*, а шта *ритмичким током* свих ових речи: прва реч *црвен* своје пуно и право значење добија тек на крају овог шесточланог спрега који се завршава одлучују-

ћом речју – *јорїан*, као што последња реч (јорган) своје пуно значење добија од прве, најудаљеније речи (*црвен*).

Тако *јорїан* представља и еротичко поље, и еротичку акцију, а и еротичку последицу (*црвен*) као што боја (црвен) представља и слатку смрт или крај невиности, а и нови крваво започети опојни – живот.

Ликови Боре Станковића су опијени животом, па им је живот – лек против мука и патње.

Зато је и функција одела у прикривању и откривању унутарњег садржаја личности значајна, јер одело није само обележје друштвеног слоја коме се припада (тј. одело није само означавање моћи и немоћи него је и печат судбине која се оделом открива чак и онда кад се одећом судбина – прикрива, па се може рећи да личности Боре Станковића облаче не само себе него и уједно »облаче« и неку своју чежњу или муку коју у себи носе: оделом се облачи и оно што је у човеку видљиво, а и оно што је – невидљиво.

Зато су, на пример, и свадбе Боре Станковића – уз сву музику и игру, весеље и песму, уз необуздану цику и вриску, и уз сву живописност и раскош одела и одевања – често један особени вид неког опела или погреба. . .

Таква је била и хаџи-Томина свадба.

»Ех, Коштана, кћери! Де! Не песму, глас само [105] и свирку. И то ону свирку, кад се пође на венчање за старо и недраго! Сватови напред, младожења остраг, а Цигани за њим. Певају му и свирају они да га развеселе, а свирка им оштра, оштра те срца кида!. . . Таква је моја свирка и песма била кад ја пођох да се венчам: – да више у зелену башту не идем, месечину не гледам, драго не чекам и милујем – да младост закопам! И закопах је!« [106]

Тако су и свадба и венчање – облици невидљивог погреба уз сву раскош боја и уз сву раздраганост и весеље свега што се чује од шумова и звукова до људских гласова.

А људски глас и његове тајанствености је посебан језик којим је Бора ослушкивао – неизрециво. . .

ПЕСМА КАО ИЗРАЗ ТРАГИКЕ

Зашто јунаци Боре Станковића лакше себи дају одушка преко песме него помоћу онога што о себи кажу – директно, и зашто се често коренитије исказује – ћутећи, него помоћу изговорених речи?

Утамничене Борине личности морају да ћуте управо о ономе што је у њима најважније, што је судбоносно или што је по дубини и дејству – суштина њиховог бића, и с обзиром на снагу и постојаност

тог ћутања може се уочити да је Бора Станковић – у односу на античке трагичаре – исказивао и ванјезичке, неме трагедије или *трагедије иза речи и у одсутности речи*, па често изгледа као да трагици Боре Станковића речи и нису толико потребне колико су потребне да се трагика видљиво испољи или огласи, дакле, судбинској патњи речи су сувишне, али су потребне да се трагика – продубљава и развија све до апсурда као што постаје апсурдна и трагичност Васке и Јовче (у *Јовчи*) или Ташане (у *Ташани*) на пример.

Зато је трагика Боре Станковића у извесном смислу отуђена од језика, иако је та трагика, у исто време, и *трагика језика*, јер су критичари одавно уочили, на пример, Станковићев »муцав дијалог«[107] као облик повремене немоћи писца и немоћи језика.

Осим тога, ликови Боре Станковића понекад више говоре својим изгледом и физиономијом или својим понашањем него речима, па је зато у изражајном систему Боре Станковића често много важнија *синтакса акције или трпљења понашања* или стања него *синтакса вербалног изражавања*.

И како је примарни језик ликова Боре Станковића често више у њиховом унутарњем стању и *понашању* него у речима – сви његови ликови увек су спремнији да се понашају сходно својим унутарњим тежњама и импулсима, него што су спремни да говоре, јер говор изискује транспоновање себе у адекватне речи, а понашање толики напор не изискује: гест и покрет, понашање и кретање уопште увек су ближе човеку него што су му блиске речи којима би то понашање требало изразити.

Тако се приближавамо одговору зашто се ликови Боре Станковића смелије и чешће испољавају чак и преко песме коју други пева, него преко својих речи: *песма говори уместо лика*, песма и речима и мелодијом симболизује и оно што се открива, а и оно дубоко скривено у лику што патријархални обзири, стид, бојажљивост или страх спречава да се речима – директно – искаже.

Све то песма казује посредно.

Осим тога, песма и певање стварају одговарајућу атмосферу која постаје особен *изражајни језик* за све оне који ту атмосферу стварају или је подржавају, јер и сама атмосфера око песме постаје неопходно, опојно, и за душу хранљиво стање, које управо својом опојношћу отпочиње да празни потиснуте и неизрециве садржаје у ликовима Боре Станковића.

А осим својих директних и свима познатих заједничких значења песма има и своја индиректна или *потајна значења* знана само ономе ко ту песму тражи, ко у њој ужива или на кога се песма односи: тако се – песмом изазвана и песмом заштићена – субјективност осе-

ћања развија до индивидуализације и афирмације личности у патријархално-нивелисаној колективности.

Зато песма ослобађа забрањена или потиснута осећања, жеље или снове, и пошто патријархални деспотизам спречава да се исказују директно, песма их исказује својим значењима – индиректно или посредно. Тако се песма, и под условима патријархалне строгости, развијала као друштвено призната форма љубавних исповести које се без песме – јер она савлађује и стид и простор – веома тешко остварују. Ако упућене речи вољеној девојци или жени, на пример, нису упућене кроз песму или преко песме, оне пре могу да повреде или да изазову неку нежељену кривицу, него што могу да испуне жељену љубавну поруку.

Уз све то, песма својим заносом охрабрује људе застрашене патријархалним ограничењима и нормама: песма обезбеђује патријархално пригушеном човеку колективно признато право на *испољавање себе* и неке своје љубавне тајне, па опет и човек и тајна да остану неоткривени.

Тако уживајући у песми и певању, патријархално притиснута индивидуа се ослобађа проширујући свој емотивни радијус, као што проширује и своја права, и то у интимној сфери која је стално под патријархалним надзором као обликом колективне цензуре.

Зато су песма и севдах уопште са својим ослобођеним узлетима чак и у бескрајност – противтежа патријархално суровим ограничењима: песма и севдах су пражњење патријархалних набоја и превазилажење патријархалне свакодневице индиректним исказивањем жеља и чежње, па чак и њиховим потпуним откривањем.

И напослетку, вредност песме и севдаха, а и пића или лумповања као начина којим се патријархални човек радије исказује него речима – може се објаснити још једном околношћу која се налази у стваралачком систему Боре Станковића: то је доминација судбине или онога што је »писано« над снагом свега онога што човек жели или – прижељкује. Према томе: зашто говорити кад је судбина од речи – јача, и чему онда и речи ако човек ни самом себи, а камо ли другом човеку, није у стању да помогне издашније и стварније?

ЈЕДИНСТВО И СУПРОТНОСТИ ИЗМЕЂУ МИСЛИ И АКЦИЈЕ ИЛИ ИЗМЕЂУ РЕЧИ И ДЕЛА

У античкој трагедији исказано је општељудско искуство како речи не казују само што *јесте*, него да потврђују како *јесте* и оно што *није*, и ту неподударност речи и истине или супротност између речи и дела – као извор људске трагике – осветљавају и антички трагича-

ри: на пример, Есхил у трагедији *Аїамемнон* а Еурипид у трагедији *Медеја*, иако су односи између речи и дела – управо као и односи између среће и несреће – стална тема античке драматургије зато што људске невоље и несреће »створења смртна лако сналазе«,[108] иако »свако са срећом незаситно жуди. . .«[109]

А пошто је за ликове Боре Станковића љубав – облик среће, то је жудња за љубављу истовремено и жудња за срећом, па је разумљиво што жудња за љубављу изазива много чешће – несрећу, него срећу.

Што се тиче односа између *речи* и *дела* – како их уочавају антички трагичари и како се ти односи јављају у стваралаштву Боре Станковића – занимљиво је запазити следеће:

На пример, у *Алексиди* од Еурипида разочарани Адмет се жали:

». . .ријечју беху пријатељи ми,
Не дјелом«.[110]

И због тога и син Адмет одлучи да се претвара!

». . .Чинит ћу се луда ја«.[111]

А цар коринтски Креонт каже Медеји (у истоименој трагедији):

»На устима ти мед, а у срцу ти јед.«[112]

А ево како Андромаха (у истоименој трагедији) открива краљевску дволичност Менелаја:

»У лажи прваци, у плеткам' вјештаци!
Све пријеварно је, ништа здраво, мисли се
Свеђ стрампутицом краду, – криво штује вас
Сва Хелада. Што није у вас? Нема ли
Уморства силна? Нијесте л' грдни лакомци?
Не говорите л' једно, друго мислите?«[113]

Тако античка трагедија осветљава како је људско понашање двоструко, а пошто понашање испољава људску природу, то значи да је и сама људска природа – двострука, и отуда произилази њена тежња да се открива, а и потреба да се скрива, па је људској природи својствена и дубина откривања а и још већа дубина – скривања.

И судбинским преокретима поучена и мудра Хекаба (у истоименој трагедији) изриче своја искуства и схватања о односу између језика и истине, или језика с једне, и добра и зла, с друге стране (иако је у античким трагедијама садржано и искуство како и сам језик некад постаје људско зло, а некад – добро).

И Хекаба каже:

»У људи не би никад, Агамемноне,
Од дјела више вриједит смио језик им.

Тко добро твори, нек и добро збори тај;
А твори л' зло, нек ријеч му слаба, крхка је, –
Не пошло му за руком кривду искитит!
Ех, мудрац ти је, тко то добро изучи,
Ал' до краја мудрацем остати не може;
Свак јадно сврши, – нитко не умаче још. . .« [114]

Ако се после ових примера вратимо ликовима Боре Станковића запазићемо како су они, на пример, толико обузети чежњом за љубављу да немају много ни могућности, а ни времена да говоре о љубави ни истинито, а камо ли да се у љубави још и – претварају: ликови Боре Станковића су на искреност – иако не и на отвореност – *животно присиљени*, и зато су шкрти у речима чак и кад су обилати у нечему другом: битно је да ничега немају колико им гола душа иште, а камо ли колико би желели да имају. . .

Супротно овоме, главни ликови античких трагедија су често *ликови моћи* који из среће упадају у несрећу, [115] , док су главни ликови Боре Станковића оличење немоћи чак и онда кад су привидно – моћни: тако је, на пример, привидна и моћ Коштане или лепотице Софке, као што је и привремена моћ Митка или Марка само сурово припремање њихове завршне трагике, тако да трагику ових ликова, на пример, не условљава дволични однос између њихових речи и дела, колико њихову трагику условљава однос између њихове моћи (која привремено траје као стварност) и још јаче стварности која наиђе као неочекивана супротност или као изненадни удар немилосрдне судбине (Коштанина удаја – Митков крај; Софкина свадба – Марков самоубилачки крај).

Зато ћемо у дијалектици понашања и методици испољавања ликова Боре Станковића запазити њихову тежњу да преносе живот у сан *(Уљела ружа)* или да преобраћају сан у живот (као што то чине Митке или Софка). Али, упркос тој својој скоро непрекидној *негацији стварности* у којој живе, и у пркос предавању илузијама као облику своје *тежње ка непостојећем*, ликови Боре Станковића немају снаге да варају или да обмањују чак и кад су осећањем стида присиљени да се претварају, чувајући тако бар *привидности свог положаја*, ако већ нису у стању да сачувају сам положај. Пример таквог претварања не из интереса, већ из осећања части и достојанства, уочавамо код Софкиног оца ефенди-Мите: могло би се рећи да трагику таквих ликова увећавају управо околности из којих – не могавши свесно и до краја да обмањују друге – они несвесно настављају да обмањују себе: сетимо се трагичних самообмана Ђаскиног оца господар-Јовче (из драме *Јовча*) и још трагичнијег *буђења* из тих самообмана.

Сасвим друкчије се понаша неки лик који потајно смишља освету уперену против онога ко му је учинио неправду, као што је неправду починио газда-Арса: обешчастио је јединицу кћер сироте Назе [116] па она чека прилику да се освети, више о својој намери – ћутећи него о неправди – јадикујући. . .

Занимљиво је запазити колико су личности Боре Станковића лишене узајамних превара и лажи ради ситних интереса или обичне користи: [117] као да им је превара стидан чин, па пре нужде да преваре другог, они ће исто тако нужно обманути себе неком илузијом или неком варком уопште.

Откуда долази ова одбојност чак и према корисној лажи или паметној дволичности којом би Коштана, на пример, остајући уз хајдијског сина Стојана – ипак боље живела, него што ће проживети у димљивој циганској черги?

И Коштана, а и други ликови Боре Станковића, жуде ка што истинитијем постојању и неотуђеном живљењу и самоостваривању. Али их живот изненађује, обмањује или вара, па и они исто тако изненађују и невољно обману или несвесно преваре неког другог, као што се Коштана понаша према Стојану, па опет се остављени Стојан осећа превареним од Коштане. Али је при свему томе битно да Коштана, уистину, не обмањује ни Стојана нити *обмањује саму себе* – зато и не прихвата примамљива обећања и љубав хајдијског сина Стојана.

Одбацујући привидности, Коштана прихвата оно што је извесност и истина, оно што она – да би остала верна себи – *мора*: у Бању, у село. . . »Тамо, на мокру земљу, на голи камен да седим, да се сушим, да гинем, венем!« [118] – каже Коштана Стојану.

СТРАХ И ПАТЊА КАО ТРАГИЧКИ СПРЕГ

Зато се може рећи да су личности Боре Станковића опседнуте *достојанством патње*, јер њихова патња није само нужност него је и истовремено и *облик њиховог избора*, као облика њихове привидне слободе. А та слобода произилази из стварне присиле или неминовности да ће се бити трагичан ма шта да се изабере пре одлучног сударa са судбином која ће донети дефинитивни – животни пораз.

Зато ликови Боре Станковића пате – ћутећи. И скривајући колико пате како због достојанства тако и због – пораза, они тешко исказују свој јад и муку, јер у патријархалном начину понашања срамно је откривати свој унутарњи скривени свет који често разголићава бесрамности и спољњег или објективног света.

Тај спољни свет – био је неприкосновен и од њега су сви страховали почев од оних који су били – слуге, до оних који су били хаџије и господари. Колико је суд тог »света« моћан и неумољиво строг, види се и по томе колико пред тим светом страхује и Мирон калуђер, варошки свештеник и владин намесник: премда се налази у хијерархијском врху тог истог света и калуђер Мирон – стрепи.

Треба запазити, на пример, како калуђер Мирон – често понављајући – храбри од страха скоро оболелу Ташану:

»Не бој се ти. . . не бој се. . .«

иако се и он сам боји управо оне исте силе зване »свет« од које хоће да ослободи застрашену Ташану [119].

А у патријархалности врањанског типа – у којој су дејствовали и остаци феудалних односа, а и тежина оријенталних или турских утицаја – основно животно осећање – било је страх и то не страх да ће се изгубити оно што се има, већ да се никад неће стићи ни достићи оно што је животу неопходно – љубав која је вредност живљења и могућност самопотврђивања.

Ташани је умро муж и после тог губитка њен живот протиче у испуњавању непрекидних обавеза према покојнику – одричући се обавеза према себи и свом животу – сходно *култу мртвих* и *култу свеша* који је живљи и јачи од сваког појединог живота и сваке појединe силе. Дејство света је толико да нараста и до дејства судбине као што је двострука утамниченост Ташане; утамниченост светом уопште и патријархалним захтевом жртвовања себе не ономе ко је жив, већ жртвовање себе ономе ко је умро и ко је – покојник: то је, дакле, жртвовање себе некоме »с ону страну гробља« или жртвовање – фикцији.

А пошто постоје фикције и »с ову страну гроба«, тј. фикције чији су објекти живи људи – те фикције би се могле сматрати позитивним за разлику од загробних или негативних фикција, јер и за калуђера Мирона »ништа веће нема од живота«.[120]

»И зато: ко је умро – умро; ко је жив – нека живи!
(. . .) живи и радује се животу.« [121]

Узбудљиво је запазити како сличан животни став исказује и Дух Дарија, персијског цара који је у Есхиловој трагедији *Персијанци* устао из гроба да би пораженој војсци и народу својом мудрошћу осветлио њихову животну судбину, и на крају свих савета изговорио:

». . .И у несрећи
док има дана срцу свом угодите,
јер кад сте мртви благо вам не користи.« [122]
– и после ових речи »Дух Даријев нестане у гробу.« [123]

Као што видимо, и за Есхила живот је прво и највеће благо као што и за калуђера Мирона »ништа јаче, ништа веће нема од живота«, јер живот може да надвлада и страх, и несрећу, може да превазиђе умирање свега па и љубави, као што живот може да превазиђе и самог себе – својим садржајем и оним што ни смрт не може да уништи. . .

И зато калуђер Мирон успева да покојником утамничену Ташану ослободи од страха, и уместо дотадашње стрепње од света, (»шта ће рећи свет?«), Ташана отпочиње да се – суочава са светом, јер ето, он, калуђер Мирон, саветује да се треба »радовати животу«:

»Ко је умро– умро; ко је жив – нека живи!«

Такав став и таква схватања калуђера Мирона сунчаном силином осветлила су и разорила животну помрчину у којој је чамила и грцала усмаљена Ташана:

»Ох, да тебе не беше, *жива бих умрла*, ко зна шта бих од страха и самоће учинила од себе и деце. . .« [124]

И тако је Ташана – живећи – само смењивала »мреже судбе« којима је била ухваћена, као што је у давна, античка времена у »мрежу судбе« упала Касандра, кћер тројанског цара Пријама коју је заробио и одвео са собом као своју робињу Агамемнон, цар аргивски. . . [125] Само док Касандру, из царске слободе, »мрежа судбе« одвлачи у – царско ропство и смрт од руке љубоморне Агамемнонове жене Клитеместре, дотле Ташану »мрежа судбе« из једног робовања живом мужу, одвлачи у вишеструко робовање – мртвом мужу.

И кад из те »мреже судбе« калуђер Мирон поче Ташану да извлачи и ослобађа – Ташана несвесно згреши, и према схватањима калуђера Мирона (који се некада зваше Станко и био у њу заљубљен) навуче на себе страшну кривицу. А та кривица је, у ствари, невино огрешење и о садашњу Миронову потајну заљубљеност, бојажљивост и немоћ које његовом љубоморном експлозијом оснаженом још и људском, а и верском чистотом и доследношћу – бацају на тек пробуђену Ташану најстрашнију анатему и најгору осуду. И тако ће се тај исти Мирон – који је отпочео и омогућио ослобађање Ташане, преобразити у немилосрдног судију са захтевом да Ташана окајава своја огрешења у још суровијем и понизнијем робовању од оног у коме је већ била.

Али кажњавајући Ташану, калуђер Мирон ће исто тако немилосрдно и безобзирно казнити и деградирати и – самог себе. . . Тако је Бора Станковић и овим судбинским заокретом испољио изузетно развијено чуло за свеколику *дијалектику људске душе* и развијање трагике античких својстава и димензија. . .

ЕТИКА ЉУДСКЕ ЖРТВЕ

И док је у античкој трагедији свака смрт или свако умирање изузетно велики чин осмишљен *служењем вечности* или жртвовањем неком великом заједничком циљу – па је Агамемнонова кћер Ифигенија положила на жртвеник свој живот само да би грчки бродови из Аулиде могли да отплове у Троју [126] – дотле Ташана није издахнула на жртвенику као Ифигенија, иако је и она жртва: али уколико су разлози и циљеви Ташаниног жртвовања у поређењу са жртвовањем Ифигеније – мањи, утолико је сама Ташанина жртва – и по суровости, и по трајању, и по патњи – већа, људски општија и дубља него што је жртва Ифигеније. Јер Ифигенија пада као жртва у име части и добра отаџбине, а Ташана мора да се жртвује да би окајала свој грех који – објективно не постоји: зато је Ташана апсурдна жртва и зато су личности Боре Станковића *криве и кад не учине стварну кривицу*, за разлику од личности других наших писаца које су лишене моћи да увиде своју кривицу; па чак и онда кад стварно греше – оне се понашају као да су у праву, и убеђене су да јесу – у праву. [127] .

И док Ифигенија као жртва има повластицу да умре у тренутку – под ударом свештеничког ножа, у врат – постајући подстицај великог и колективног грчког похода против Троје, дотле је Ташана као жртва *осуђена да непрестано мре – живећи*, и да непрестано ишчезава – постојећи. . .

Без обзира што је богиња Артемида учинила Ифигенију бесмртном – јер је у последњем тренутку претворила Ифигенију у кошуту, па је тако уместо Ифигеније жртвована кошута, а Ифигенију је богиња Артемида пренела у Тауриду (данашњи Крим) – без обзира, дакле, на ову трансформацију Ифигеније [128] – њено жртвовање није било самонегација, већ је и афирмација. Супротно томе, Ташанина жртва има карактер присилне самонегације због окајавања или искупљења од привидног греха, и као таква, Ташанина жртва повлачи негацију дотадашњих њених снова и чежњи: зато Ташанина жртва означава *негацију њене чежње ка лепом и коначно руши могућности да се Ташана животно потврди помоћу лепог*, да се спаја са лепим, а и да се са лепим духовно, а и телесно, оплођава и умножава. . .

Треба уочити како и Коштана, а и Софка – без обзира на узајамне посебности своје трагике, а и на све разлике у односу на Ташану – имају, у суштини, исту судбину: и оне су жртве патријархалног деспотизма, и оне – *присилном самонегацијом која постаје њихова судбина* – у исто време присилно лишавају себе могућности самоостваривања, и наставиће своје постојање живећи само једним делом свог бића, и то оним којим мора да се живи, без обзира колико се жели да живи. А такво живљење и за Софку и за Коштану – а нарочито за Ташану – постаје не могућност за самоостваривање већ облик присиле која долази споља, и која је – у дејству – толико јака да се укорени у људско биће делујући и као самонегација бића. Ово је пример како се људско биће – спољним сплетом околности – усмерава на *преображавање наниже* или на негативно преображавање[129] и како – у односу на себе – постаје продужено дејство већ постојећих околности додајући им и своје унутарње, према себи разорно усмерене околности, које спољну деструкцију људског бића – као отуђење од света и од себе – претварају у аутодеструкцију.

БИТИ И ИМАТИ – ОСНОВНЕ ТРАГИЧКЕ КООРДИНАТЕ

Процес аутодеструкције се може уочити чак и у Митку који је свестан како је »болан од самога себе«,[130] и сам успоставља своју дијагнозу: »болан што сам жив«[131]. А после идентификовања свог живљења као облика болести – видимо да је Митке болан:

– од света којим је окружен или од света којим је као »мрежом судбе« ухваћен са изгледима да само привремено – тј. дотле док је млад – може тим светом да овлада, и отуда чувена и до краја неизрецива »жал за младост«. . .
– потом је Митке болан »од свог живљења, јер је болан од како се родија«,[132] и на послетку
– болан је и »од самог себе«.

И док је лакше схватити нужност по којој је Митке болан од »света и од живота«, теже је уочити зашто је Митке »болан од самога себе«?

Митке сам истиче како је протекла његова младост:

»*Све што искаја, све имаја.* Хатови, пушке, сабље, жене. . . Коју девојку није погледаја. само њојне косе неје замрсија и уста целиваја. Ниједна му не одрече, ниједна га не превари, а он све ги целиваја, све ваваја и – болан, болан бија. Болан од како се родија. – Тој сам ја!. . .«[133]

А у Есхиловој трагедији *Аїамемнон*, Хоровођа – као представник народне мудрости – каже:

»У срећи ти се сваки човек размази,«[134] тј. срећа – размекшава, исто онолико колико несрећа може да – разара.

Карактеристика оваквог *начина постојања* може се изразити речју – *имати*. Митке је *имао* више него што је у ондашњем постојању било – уобичајено, а и више него што је Митку – уопште посматрано – било потребно, укратко: Митке је поседовао *обиље* и уживао у изузетном обиљу. А *навикнут на обиље као на правило свога постојања* Митке није био свестан колико је то био изузетак чија се краткотрајност и ограниченост поклапа са младошћу као временом његове личне слободе која је била окружена робовањем других... И жалећи за младошћу, Митке жали за *изузетним* које је прошло, а и за обиљем које се исцрпило (»беше моје. . .«). Према томе, Митке жали за прохујалим *начином свог постојања* које се манифестује не само као младост, већ и као нешто што је јаче и од саме младости – то је *моћ*.

Према томе, Миткова »жал за младост«, у ствари је жаљење за некадашњом моћи, и та »жал« за – моћи, своди се на »жал« за – имати, јер сад Митка *нема* ни младости, ни моћи а нема ни самога себе, јер Битке – чак и у младости кад је »све имаја« – све.више је губио самога себе: свако обиље – невидљиво одузима човеку управо оно чега човек никад нема у изобиљу, јер ако сувишак нешто продужава, он исто тако скраћује и »гута« неке људске могућности изазивајући мањак у души и постојању уопште. Тиме се може објаснити онај егзистенцијални парадокс.

»Све што искаја, све имаја« – па опет »болан, болан бија«... Ништа ми неје, здрав сам, а – болан! Болан од самога себе. Болан што сам жив«.[135]

Тако се открива како *имати* представља јединство и борбу супротности (јер свако *имати* указује на своју супротност – *нематн*) и како *имати* изазива не само себи одговарајуће облике уживања (који су обично приметни) него изазива и одговарајуће губитке а и трагику (која се обично уочава – са закашњењем: кад трагика нарасте толико да се својом оштрином наметне као особен облик *казне*).

У чему је, онда, кривица легендарног јунака Боре Станковића – Митка који је, у ствари, оличење анти-јунака?

Можемо рећи да је његова »трагичка кривица« што је некадашње своје изузетне околности схватио као непроменљиве и сталне или једном за увек *дате околности:*

У детињству:

»Што на сина душа заискала све мајка давала. . .«[136]

У младости:

»Све што искаја, све имаја... .«[137]

И због тога је Митке био обестан и пуст, незадржив и неукротив: није ни слутио како ће се све његове моћи завршити његовом – немоћи. . .

А и стари Грци су знали да »младост уздат' није лако баш« [138] – како се каже и у трагедији *Алкестиди* од Еурипида, у којој се изриче и она истина која може бити и утеха (ако је човек у тузи) а може бити и претња (ако је човек – у сили):

»Умирит ће те вријеме.« [139]

И тако је Митка умирило и уразумило време у облику – старости, јер Митково детињство и младост пролазе у знаку – *имати* и моћи, и управо је *имати* – нарочито кад прераста у *обиље* – морало сужавати сфере Миткове свести, па се његова младалачка самосвест усмеравала више на оно што *има* или што поседује, него на оно што *јесте* или што треба да *буде*.

Зато је Митка, управо оно што је *имао*, онемогућавало да све то – превазилази и да постаје оно што је могао постати.

Тако се још у детињству и младости легендарног Митка открива узајамна супротност између онога што Митке може да *има* и онога што Митке треба да постаје или што *треба да буде*, тј.: открива се како Митке више *ужива* (у животу) него што свој живот – *остварује*.

А ако младост није усмерена активно према стварности, тј. ако није усмерена ка своме самоостваривању, него је усмерена ка присвајању и уживању у ономе што поседује или у ономе што може – онда је то испољавање своје себичности или себичне моћи, а не испољавање свог живота, јер *себичност није довољна да би се стварно и потпуно живело*.

То Маркс објашњава овако:

»Што мање *јеси* то мање испољаваш свој живот – што више *имаш*, то је твој живот отуђенији. . .« [140]

»Маркс је учио – истиче *Ерих Фром* – да је раскош једнако зло као и сиромаштво и да је наш циљ да *будемо* много, а не да *имамо* много. . .« [141]

Сличну мисао срећемо и у *Библији*:

»Јер какву ће корист имати човјек ако сав свијет придобије а себе изгуби или себи науди?« [142]

Као што видимо, разлика између *имања* и *бивствовања* или разлика између онога што већ *имам* и онога што *желим да имам*, с једне стране, и наше снаге у испољавању осталих могућности живљења, с друге стране – толико утиче и на наше постојање, а и на наше постајање да некад нарасте до »моћи судбине«: од Ренесансе па све до наших дана, врховни циљ свих цивилизација које су се смењивале

био је – *имати*, а по капиталистичком схватању и поимању *имати* се често идентификује са *живети* па се *имање* или новац јављају као суштина постојања или бивствовања, и по тој логици човек је ништа ако *нема* ништа, или »човек није човек кад је сиромах« [143] – како Милутин Ускоковић формулише деформације грађанског друштва и грађанског морала у свом роману *Дошљаци* кроз уста свог главног јунака Милоша Кремића.

А једно друго лице у роману – звано Оштрило, иако је периферијско по развоју романескне радње – својом »животном филозофијом« продире у средиште идејне сфере романа, јављајући се као далеки ехо основног проблема главног лика – Милоша Кремића – кад каже:

»Сад бих се ја убио кад бих знао да нећу бити богат... Бога ми вам кажем. Сиромах човек... какво понижење, господо!« [144]

ЈЕДИНСТВО КАРАКТЕРНИХ СУПРОТНОСТИ: МИТКЕ И ХАЦИ-ТОМА

Вратимо се Митку и хаци-Томи из *Коштане* и размотримо како је однос између њиховог *имања* и њиховог постојања (или бивствовања) утицао на обликовање њиховог карактера и њиховог »ја« или погледа на живот и свет уопште.

Митке исповедајући се каже о својој младости:

»Све што искаја, све имаја. Хатови, пушке, сабље, жене...« [145]

што указује који су *објекти* изграђивали његово »ја«. А пошто је *подтекст* ових објеката био *уживање у својој моћи* – онда ни хатови, ни пушке, ни сабље, а ни жене нису доприносили остваривању живота колико су служили да се у животу – ужива, и зато уместо развијања свести о својим дужностима, за Митка је било важније развијање личних уживања и задовољстава...

Запазимо однос Митка према женама као средишном објекту његових животних аспирација:

»Коју девојку неје погледаја, само њојне косе неје замрсија и уста целивај. Ниједна му не одрече, *ниједна ја не преварі*, а он све ги целивај, *све бараја* и – болан, болан бија.« [146]

Дакле, Митке схвата живот као обиље у коме се ужива или као гозбу која – траје...

Међутим, мудра мати Ксерксова и жена Даријева Атоса, у Есхиловој трагедији *Персијанци* – увиђа да човек често може бити заведен чак и срећом:

»Ко, пријатељи, једном јада окуси,
тај зна, кад хукне бура несреће,
да људи онда од свег лако страхују;[147]
Но дува л' ветар благо, тад се уздају
та иста срећа да ће свагда дувати.«[148]

Значи: ко »окуси јад« – тај постаје животно зрелији и опрезнији, јер га јад научи да стрепи или да се страхом – чува од онога што је могуће; али ако неког опију »благи ветрови« или срећа, тај лако уобрази да ће иста срећа »свагда дувати«.

Ову општељудску слабост одболовао је и Митке који – окусивши сласти миловања и опојност уживања – није успео да том уживању »меру зна«, и уживајући у прекомерју Митке је неосетно стварао кривицу према себи, зато је управо он био тај кога су заслепила уживања. . .

Отуда је Митке кривац, а и жртва. Иако је Митке обилато уживао и у животу и у женама, он није могао да се засити »миловања и целивања«, јер обиље сласти изазива још већу глад – за сластима. И без обзира, на пример, да ли је прича о бујној Рецеповици, стварна и истинита, или је то љубавна визија којом Митке обједињује, надграђује и превазилази све своје љубавне згоде и незгоде (о којима иначе не говори) управо овом причом Митке исказује како је прави љубавни доживљај онај који савлађује опасност и изазива судбину, и да доживљај са женом није само уживање него и моћ над непредвидљивим.

Одувек су судбина и љубав – прогониле једна другу.

А шта је срећа у односу на уживање?

Срећа је оно што остаје и кад уживање прође: зато је права срећа ако уживању претходи лепота (Рецеповица је лепа), ако се уживање развија и буја као лепота и ако и после уживања остаје лепота. . .

Стварана вредност уживања мери се оним што иза њега – остаје: зато је много лакше *предавати се уживању* него и уживањем нешто стварати.

А шта се ствара – уживањем?

Митке је *стицао* уживања, али је *губио* смисао уживања. . .

Није ли Митке особена варијанта једног патријархалношћу разореног Дон Жуана?[149]

Јер какав је Митков однос према девојкама?

». . .све ги целивања, све вараја и – болан, болан бија«.[150] Зашто »ги целивања« – то је јасно, али је проблем: зашто »ги« *сре* – целивања?

И управо у томе *сбе* – као обиму Миткове моћи из које произилази и његова незаситост – налази се језгро и Миткове *немоћи* да остане у оквирима мере или у оквирима избора (он не бира: *сбе* ги целива̄ја«). Али се у томе *сбе* налази и заметак Миткове *кривице* према себи: и ово је пример како *свака моћ садржи у себи своју кривицу*, и уколико је нека моћ већа, утолико је већа и њена гравитација ка кривици.

Колико је Митке био у повлашћеном положају имајући *сбе* и могавши *сбе* (да »их целива̄ја«) схватаћемо ако запазимо како су сви остали ликове Боре Станковића у томе смислу сурово онемогућени: нужностима притешњени – они прихватају не »све« као Митке, већ морају да пристају на *једно* и то на оно што им нужност одреди и додели, а нужност никад не дарује – обиље. . .

Па и поред ове узајамне супротности између Митка и осталих ликова Боре Станковића, треба уочити како су сви они, заједно са Митком, животно изломљени, и да сви они (па и Митке који је само привидно имао – *сбе*) представљају *животне разломке* чији је заједнички именитељ: незадовољство собом и својом судбином или незадовољство свим оним што *јесте* управо у име онога што је *могуће*. И сви они (па и Митке који је имао *сбе*) жуде за оним што је недохватљиво иако је – близу, и што им је неопходно иако је неостварив̄о: и сви они желе, траже и осећају – као свој животни сан и своју допуну – *оно* недостижно и недоживљено, јер је управо то сврха истинског живљења.

Због тога је и Митке двоструко »болан«: најпре је болан зато што, иако је имао »све«, ипак није могао да има – *оно* које је изнад – *сбе*, и које је важније од – *сбеīа*, јер *сбе* је изузетна *количина*, а *оно* је изузетан – квалитет; ако се *сбе* може чак и украбити или приграбити, *оно* се без помоћи судбине не може ни окусити, а камо ли освојити и поседовати.

Доживљај са Рецеповицом – био стваран или у машти – отвара Митку свест да *оно* постоји, а и сазнање како се *оно* уздиже изнад свих осталих доживљаја са женама обухваћеним појмом – *сбе*, јер *сбе* није – *оно*, а *оно* може бити *сбе*.

Митке нема то – *оно* које је *сбе*.

Зато своје постојеће *сбе* и носи као недостајање праве и неостварене *љубави* и још *недоживљене љубави*, иначе зашто би био »болан«?

»Није то оно!« – исказује заједно промашаје свих достигнућа у стремљењу ликова Боре Станковића, али ако то није *оно*, онда *што* потврђује да је *оно* близу, или да је било близу, па га је судбина – заклоника, уклонила или измакла да се не дохвати. . .

И ако је Митке »болан« од *сбеīа* што му је било могуће (»све имаја«), остали ликови Боре Станковића су болни од онога што им

је – немогуће, јер све њих прогони жудња ка недостижном названим *»оно«*. . .

Сви осећају да је »оно« близу, чак се и види колико је близу, али се не може ни стићи ни ухватити, а камо ли – обухватити: *»оно«* – бежи и измиче свим људским моћима осим осећањима и – машти.

И то рађа многе апсурдне ситуације.

Зато је трагика ликова Боре Станковића двострука, јер један развој трагике одвија се у стварности или у реалности, а други се одвија у машти или у – ирealности.

И по овоме двојству трагичког развоја својих ликова, Бора Станковић допире до сфера античких стваралаца Есхила, Софокла и Еурипида.

Размишљајући о односу између сиротиње или *немања*, с једне стране, и човечности свог јунака, с друге стране – Милутин Ускоковић у своме роману *Дошљаци* мудро закључује:

»Бити моћан значило је заборавити на друге, бити човек значило је заборавити на себе. Бити и једно и друго крило се у магли загонетке«. [151]

Дакле, поседујући »све«, Митке је уједно могао у »свему« и неодговорно да – ужива, као онај што поседује »сву« власт над неким или нечим, јер кад се има толика власт то често подразумева и – неодговорност према ономе ко је подређен. Исто тако и Митке уживајући – губио је власт и самоконтролу над собом: отуда чести сукоби са братом као оличењем патријархалне строгости и патраијархалне мере свих ствари. Митково непоштовање патријархалних граница и његови »хатови«, пушке, сабље, жене« – као објекти његовог уживања – изграђују Митково »ја«, исто онолико колико је одрицање од свега тога утицало – на пример – на изграђивање хаџи-Томиног »ја«: тако је Митков карактер настајао у процесу *уживања* а хаџи-Томин у процесу – *лишавања* или самоодрицања, јер је начин Митковог постојања био – непристајање на постојеће (отуда и прекомерно трошење постојећег), а начин хаџи-Томиног постојања био је *производење постојећег* као облика хаџијског самопотврђивања, стицања и патријархалне акумулације уопште.

И Митке уживајући – *производи жеље* и потребе за све већим уживањем помоћу другог (жене), а и све већим уживањем са другим, док је хаџи-Тома производио свој хаџијски ауторитет, своју потребу за угледом, силом утицајем или владање над другим.

Зато је Митке увек био ближи анархији него поштовању патријархалних вредности, док је хаџи-Тома био ближи сили и *употреби насиља* него суочавању са својим слабостима.

И док је у младости Митке *имао* око себе животно обиље (»све имаја«) које је изискивало умножавање Митка како би доживео то

све што му се пружа да доживи, дотле се у старости могућности доживљавања »лепотиње и убавиње« све више сужавају да ће са Коштанином удајом и последња Миткова илузија – пресушити и ишчезнути. . .

Зато је Коштанина удаја – сахрањивање и Митка. . .

ТРАГИКА БЕСПУЋА

У развоју Коштанине трагике треба уочити један тренутак у коме се – као у жижи – скупља цео њен живот и њена судбина, јер су обоје у стању да стану само у једну, једину реч: *куда*? А *куда* означава изгубљеност, беспуће, безизлазност:

Мишка (диже је а сузе му теку, капљу по рукама): Ајде! Иди!
Коштана (подиже се уплакана):Куда?
Мишка: Зар мене питујеш куде ће идеш? [152]

Овом кулминативно значајном тренутку у развоју Коштанине трагике одговарају у античкој трагедији (*Хекуба* од Еурипида) безизлазност, јед и чемер Хекубе која у животној изгубљености пита Хор:

»Па камо, на коју ли страну да кренем?
И куд да се ђенем? Гдје ли ћу наћ,
У којега бога ил' демона помоћ«. [153]

И тако по животном беспућу које постаје беспуће духа, и Хекуба из античких даљина, а и Коштана из нашег доба – потврђује како људску трагику из разних времена повезује известан паралелизам заједничких трагичких токова.

И Митке је на беспућу – зато он Коштани горко каже:

»Зар мене питујеш куде ће идеш? Зар ја да ти казујем? Куде? Ех, куде ја, тој и ти. Ја у мој дом, ти у твој! Ти плачи, и ја ћу плачем. . . Тебе чека колиба, кучики и просење; мене – кућа, огњиште, пепел, дим, жена засукана и с'с тесто умрљана.« [154]

И зато у старости долази отрежњавање управо зато што је моћ – прошла, и што је обиље – прошло, и што немање и немоћ уопште изазива одговарајуће *осветљавање*.

»Еве остаре, а још се не наживе, још не напоја' и не нацелива'. . . Још ми за лепотињу и за убавињу срце гине и вене!« [155]

Зато Миткова животна једначина (према којој се постоји онолико колико се ужива, тј. јесам = уживам), мора да се преобрази у: по-

стојим онолико колико патим. Иако је уживање у *обиљу* развијало и учвршћавало Миткову свест о ономе што он све *може* (свест о моћи) ипак је Миткова чежња за »лепотињом и убавињом« – као интимно распеће жеља и немоћи – изазивала одговарајућу свест о патњи као облику свога стварног постојања (јесам = патим).

Коштана је по много чему јединствено и још нерасветљено дело у нашој литератури уопште: зар није, на пример, чудесно како се у *Коштанић*, с једне стране, патријархалност особеног хаџијског типа јавља као непобедива судбина за све који у тој патријархалности живе, и како, с друге стране, у тој патријархалности као моћи која све више ишчезава, чак и њено животно жариште – дом, кућа и огњиште уопште – преображава се у своју супротност постајући затвор, тамница или гробље?! [156]

Митке каже Коштани:

»Дома ћу, кући. . . И, жив из њума нећем за изићем. Мртвога ће ме изнесев. . .« [157]

Тако се дом и огњиште – као основно упориште у патријархалном поимању вредности – разара не само спољном негацијом већ и својом унутарњом и сопственом самонегацијом, и на место дома и огњишта као склоништа и заштите, јавља се тамница која убија чак и оно што свет и живот нису успели да убију: жељу да се живи. ..

Тако ће Митке бити *жртва своје личног мита* о својој некадашњој моћи, као што ће хаџи-Тома бити жртва мита о своме положају и самоодрицању, јер је и једно и друго – привидност: Митке ће се суочити са најгорим облицима своје немоћи, а хаџи-Тома ће увидети колико је његов положај постао привидан, и колико су његов аскетизам и самоодрицање били – узалудни и јалови. Укратко: и Митке и хаџи-Тома су жртве патријархалности у распадању, због чега се чак и оно што је некад била стварна вредност живљења, јавља као *привидност или обмана*, а то је она фаза у развоју неког друштвеног облика када објективни развој материјалних односа – толико измакне развоју субјективне људске свести да се она у грчевитим *јоразима* – као *особеној казни* која из тог заостајања произилази – упиње да сустиже све оно што јој измиче (као што хаџи-Тома узалудно покушава да сустигне лепоту коју Коштана оличава). [158]

Неки критичари су истицали како је стваралачки стил Боре Станковића »еруптиван« (ваља зато што избија из несагледивих и тамних дубина: а зар су стваралачеке дубине уопште – сагледиве?) затим да је његов стил »афективан« и емотиван ваљда зато што су ликови Боре Станковића више опседнути осећањима него мислима, више жељама и чежњом него оним што већ *јесте*.

Зато су ликови Боре Станковића више трагични због онога што изгледа блиско и на дохват руке а остаје – недостижно, него што су

трагични због далеких недостижности: углавном сви они *својим постојањем искусе горчину могућег које се иронично преобрази у немогуће*, као што је, на пример, ослобађање Ташане од притиска и мрачног култа покојника, с једне, и тамничарске надмоћи света, с друге стране – отпочело не само као могућност него и као нешто што је природно и што је људски неопходно, али се и то почетно ослобађање преокренуло у још суровије утаминичење, као што су се све отворене могућности преобразиле у затворене и коначне немогућности.

Из овакве апсурности као облика стварне логике, произилази и Ташанина трагедија коју више карактерише све оно што она *осећа*, него оно што она *мисли:* напослетку, осећања у Ташани су увек била више угрожена него њена мисао или мишљење, јер мисао може од стварности и да се удаљи или од стварности да побегне, али како своја осећања одвајати од стварности?

Пошто ликови Боре Станковића постоје у животним сферама које су угрожене разним облицима деспотизма и догматизма, чежње и снови тих ликова су *прикривене* као што су им притајене или пригушене и страсти као облици њиховог животног испољавања и самоостваривања. И због тога осећања постају и *мера живљења* свих ликова Боре Станковића, па је отуда и *мера трагике* тих ликова у *мери разарања осећања* или мери рушења и негације изабране или прижељкиване љубави, пошто је љубав обједињавање, садејствовање и остваривање свих емотивних токова људске природе.

ТРАГИКА ЉУБАВИ

Док је љубав у античким трагедијама Есхила, Софокла и Еурипида – космичка сила или свеопшти *космички закон*, дотле је љубав у стваралаштву Боре Станковића закон свакодневног живота или примарни *закон постојања* уопште. Зато код Боре Станковића сваком постојању претходи – љубав, а разарање љубави је у исто време и разарање бића.

А пошто ни смрт није у стању да разори биће као што може да га разори – разарање љубави, то значи да нестајање или ишчезавање неке љубави може бити страшније умирање и од праве или истинске смрти: после смрти – према веровању – може се живети и »на другом свету«, али после разорене љубави нема правог живљења чак ни у истински постојећем животу, јер да се истински живи треба да се истински – воли.

И док је живот орган вечности, љубав је *орган живота* као што је лепота орган љубави: изазивајући и прочишћавање ума и тамно безумље, и надахнуће и очајање – љубав гради и разграђује, ствара и

руши не само живот него и саму себе: љубав је као понор – несагледива, и као звездано небо – неизрецива; љубав је сва у наслућивању док не дође, а кад дође њена силина може бити толика да превазиђе све силе... Не зна се одакле, у ствари, долази и шта јој све претходи, али се зна како – слично олуји – хуји, и како – слично грозници – трese; не зна се колико ће да траје, али се види шта иза себе оставља: уколико је јача утолико је безобзирнија, па оно што је свакидашње преображава у – изузетно, а оно што је схватљиво издиже до загонетног, као што загонетно спушта до обичног...

Љубав може све: чак и старост да преобрази у младост.

Зато Бора Станковић ту тајанствену силу названу просто *љубав* тајанствено и именује називајући је – *оно*...

»*Оно* што ти је срце тражило никад ниси имао, никад...«[159]

Треба навести како Милутин Ускоковић у своме роману *Дошљаци* изванредно и узбудљиво исказује о љубави управо оно што Борг Станковић инстинктивно осећа:

»*Она* (љубав – примедба М. М.) је опасан микроб против кога нема лека, неодољива страст, стара колико и живот, тајанствена сила, јака као смрт, која се не обазире на добро и на зло, не води рачуна о предрасудама, моралу, части, прошлости и будућности, о животу, и опет она све то садржи у себи, целу весељену човекових мисли, нада и планова. Погледајте око себе. Ни најопасније заразе ни непогоде у природи не стварају толико зла и несреће као то што се тако безазлено назива љубав.«[160]

А прастаро људско искуство – како и љубав може бити зла и доносити зло – уобличено је и у античким трагедијама: тако, на пример, у љубав разочарана Медеја (у истоименој трагедији од Еурипида) узвикује:

»Колико, леле, зала љубав доноси!«[161]

Овај јаук чујемо и у *Коштани* кад Стојан, као мућом ударен, сазнаје да га Коштана не воли:

»А ја њу толико волео!«[162]

Пошто је љубав универзална законитост дубока као сам живот и тамна као судбина, живот је извор љубави, али се љубављу живот напаја и обнавља: зато је *љубав извор и мера трајике*, јер љубавне страсти могу бити јаче и од страсти да се живи.

Пошто је свеколику снагу љубави више осећао него што је о љубави размишљао, и пошто је унутрашње противуречности љубави – њене заносе и трагику – осветљавао њом самом а не умовањем,

ДР ВЕРА ЦЕНИЋ

СТРУКТУРА РОМАНА »НЕЧИСТА КРВ« БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

УВОД

Књижевно дело Борисава Станковића већ више од седам деценија привлачи пажњу проучавалаца и омиљена је тема критичара и књижевних историчара. Много пута изречене су похвале засноване на аргументованим анализама, али је још више било егзалтираних тирада и крупних класификација без дубље мотивисаности. То доказује да је Борино дело живо, па и најскромнијем посленику показује по неко своје ново лице, нуди нове проблеме, тражи преиспитивање старих тврдњи.

Роман *Нечиста крв* највиши је домет овог писца, дело његове креативне зрелости и стваралачких моћи. То је утврђено мишљење у књижевној историји и критици. Међутим, ни најауторитативнија проучавања нису посветила довољно пажње структури тога романа. То је свакако један од разлога што процес настајања дела, ни стваралачки поступак романописца нису дубље ни свестраније разматрани.

Истраживање структуре романа једна је од основних могућности која води у сагледавање унутрашњих, врло сложених токова његовог настајања. У нашем раду оно ће обухватити до данас занемариване предварипанте романа. То су три наставка у нишком часопису Градина, објављени од 1. марта до 5. априла 1900. године најављени

Рад: »Структура романа *Нечиста крв* Борисава Станковића«, је одбрањен као магистарска теза на Филолошком факултету у Београду 27. новембра 1975. год. пред комисијом: Проф. др Димитрије Вученов председник и чланови Проф. др Слободан Ж. Марковић и Проф. др Тоде Чолак.

као приповетке и четири наставка у часопису Дело, 1907. године, у 42. и 43. књизи.

Компарирање предваријанти са интегралним текстом романа који се у пишчевом издању појавио 1910. године несумњиво је веома важно за сагледавање стваралачког процеса у десетогодишњем настајању дела. Предваријанте су значајне и као доказ трајности пишчевог надахнућа и континуитета на плану стваралачког поступка, тим пре што рукописи нису сачувани.

У истраживању структуре романа пажња ће бити посвећена облицима нарације, њеном епско-реалистичком, психолошком и лирском току;

функцији унутрашњег монолога и дијалога, начину њихове реализације са циљем да се открије оригиналност поступка и покаже богатство и лепота дела;

ентеријерима и пејзажу као елементима којима приповедач остварује хармонију између реалистичности детаља и поетског простора.

Висок степен уметничке сугестије у роману писац постиже и језичко-стилском аутентичношћу, оригиналном лексичком и синтаксичком обојеношћу дела. Истраживање ће показати да је функција језичког израза у структури романа у складу са уметничком концепцијом романописца, да управо постоје у нераскидивом јединству.

Из уверења да се настајање уметничког дела ничим ипак не може надзирати, да се оно природом својом отима и измиче поступку рационалне анализе, рађа се скептичан закључак: сваки резултат до кога дођемо истраживањем структуре романа биће делимичан и непотпун. Можда ће љубав према књижевном делу Боре Станковића коју смо испијали спонтано као мајчино млеко, бити добар помоћник. Можда осећање да то дело представља интегрални део нашег духовног бића. У сваком случају, књижевно стварање великог Врањанца за нас је стални изазов и искушење коме нисмо одолели. Опасност од одговорности – не плаши нас довољно, она нас само упозорава, али и подстиче.

СТОГОДИШЊИ РАЗВОЈ СРПСКОГ РОМАНА

У сиромашној кућици, која је данас музеј, пре стошест година, родио се Борисав Станковић. У широки свет уметности пошао је из тесног врањског сокака који данас носи име његове баба Злате. Савременик је Марсела Пруста, али је у стваралачку авантуру кренуо сам, из властите потребе трагања за изгубљеним временом. Растао

је на размеђи векова не припадајући старом, већ ишчезлом свету, ни новом који се по његовом осећању рађао без лепоте. Растао је и формирао се у заосталој паланци, на крајњој тачки државе и језика, у крају без литерарних традиција, без претходника, без узора; самоникао и сам. Од раног детињства без родитеља, уз неписмену баба Злату која је ткала и надничила да се прехране, без књига и књижевне средине у њему се стално развијала љубав према лепоти завичајног поднебља. Боје и мириси природе и чежњиви звуци архаичних мелодија истанчавали су његову осећајност. У поистовећењу са свим што у природи живи, расте и расцветава се, у бекству од сивила и сиромаштва свакидашњице у њему се развијала потреба за лепотом и развила се у пуни животни интензитет. Силином завичајних надахнућа Станковић је надрастао стварне прилике и могућности, отимао се из чамотиње и мрака, и својим поетским неспокојем спонтано се упутио ка светлијим, далекосежнијим хоризонтима књижевне уметности.

Да пронађе свој поетски простор кроз који ће се кретати ка врховима српске реалистичке прозе, Бори Станковићу омогућиле су и неке објективне, друштвено-историјске и књижевне прилике тога доба. Већ после прве генерације српских »сеоских« приповедача Глишића, Лазаревића и Веселиновића, животна атмосфера српске паланке постала је централна тема књижевности. У последњој деценији 19. века Нушић, Сремац и Домановић захватили су у својим делима проблематику варошког, паланачког живота. И они први, који су с топлином и љубављу сликали српско село, и ови други који су маловарошком животу прилазили са хумором и сатиром, ангажовали су се у одбрану патријархалних норми живота већ поткопаних процесима друштвено-историјских збивања. Бора Станковић стигао је последњи да томе свету у нестајању испева своју потресну, голему песму, али и први да у здање српског реализма усели и многогласну поезију и још неартикулисану грмљавину нове епохе у литератури.

»Између усмене анегдоте, усмене приче, новеле или козерије и Станковићевих дела пређен је и савладан велик и дуг пут који је водио од усменог кратког и импровизованог стварања до писмено фиксираног већег и великог прозног уметничког текста. Ако је прилаз паланци, паланачком животу и свету започео хумористичким третманом, завршио се дубоко трагичним доживљајем живота. И што се ова реалистичка проза више приближава трагичном, постајала је уметнички продубљенија и успелија.« [1] Догодило се у књижевности српског реализма да последњи њен приповедач, патријархалац, истовремено буде и њен први, модерни почетак.

Бора Станковић је у освит 20. века унео у нашу књижевност суптилну поетску сензацију, богатство мотива, горку и згуснуту слику

епохе и простора на коме су се вековима сплетале нити древног, тамног истока и словенства. Романом *Нечиста крв* српска уметничка проза изашла је из оквира литерарног традиционализма и проходала путевима којима је већ прошао европски реалистички роман. *»Мадам Бовари«, »Ана Карењина«, »Сага о Форсајтима«* дела су у чијој основи је историја породице, њени унутрашњи односи и односи те породице са светом. И, природно, у таквим делима писци су огроман значај придавали жени, њеном унутрашњем свету. Ми смо и до *Нечисте крви* имали реалистичке романе у којима је та тема обрађивана. Игњатовићев *Вечити младожења* је и породични роман; његова *Пашница* и Ранковићева *Сеоска учитељица* су дела која на известан начин, сликајући трагичну судбину жене, претходе *Нечистој крви*, међутим, по интензитету и креативној снази, ако у српској реалистичкој прози и не представља тематску новину, Станковићев роман по домету уметничке обраде представља несумњиво њен врхунац.

А за време његовог десетогодишњег настајања европски је роман већ ишао путевима бројних експеримената са формом, преко разних техника »тока свести« и »промене тачке гледишта«, од Хенрија Џејмса, преко Џојса, ка Вирџинији Вулф и »новом роману« у Француској. У нашим релацијама, на своме стваралачком путу, романсијер Борисав Станковић био је потпуно сам.

»Неразвијеност тадашње Србије услед вишевековног заостајања у развитку имала је за последицу да се живот паланке и паланачка средина нису много уздизали изнад нивоа једног примитивног друштва уских погледа и видика. Без стварне економске и друштвене подлоге да би представљала урбанизован центар, паланка се гушила у својој примитивности, уским границама живота и навика, у скученим видицима.« [2]

У таквим условима није било могућности за стварањем књижевне атмосфере, ни правог континуитета у развитку српске прозе, ни неговањем књижевне форме, ни јединственог, хомогеног књижевног језика. »... Од турских језичких примеса у ондашњем нишком и врањанском животу, преко грчких и цинцарских у другим србијанским паланкама и Београду, до немачких и мађарских по војвођанским варошицама јављала су се одступања од чистог народног, вуковског говора.« [3]

Велика књижевна дела, међутим, најчешће се и појављују у таквим периодима када литература поново осмишљава саму себе, тражи и налази нове путеве, поставља нове задатке и тако овладава осећањем своје обновљене младости. Такво књижевно дело био је роман *Нечиста крв*. Бора Станковић је први међу српским романописцима померио тежиште приповедања са спољашње реално-

сти ка унутрашњој, психолошкој стварности живота. Дао је књижевности своје Врање као завичај чежње и бола, као раскошан, прозрачни југ. Насликао је средину у тренутку кад је њено тле још подрхтавало осећајношћу и нагонима, плахошћу крви и заносом чула, предањима и лирском носталгијом за старим, већ несталим светом и временом.

Као књижевна врста роман је у српској литератури од појаве *Усмљеног јуноше* Милована Видаковића до *Нечисте крви* Боре Станковића напунио сто година. Невелики број романописаца и романа сачувала је књижевна историја у своме стогодишњем памћењу.

На прелазу из сентиментализма ка романтизму, на крају 18. или тачније, на почетку 19. века писао је Атанасије Стојковић свог *Аристида и Наталију* »за чисте и чувствителне душе рода моего«, али је први романописац српски био Милован Видаковић. Старинска фантастика и ритерско-сентиментална романтичност његових дела одговарала је укусу тадашње читалачке публике. Стварајући такав роман, Видаковић је први стварао и читалачку публику. Међутим, већ две деценије касније, подсмевао се Јован Стерија Поповић романима »по старом калупу« и »романцијама« типа Милована Видаковића. Његов *Роман без романа«* дело је »значајно као први напад на старинску фантастичну романтику и болећиву сентименталност«. [4]

Читаву плејаду »романција«, скромних почетника у овој књижевној врсти данас покрива потпун заборав. Њихова заједничка тема била је историјска национална прошлост, идеализована, патетична, глорификована. Свој завршни акорд та тема је нашла у Веселиновићевом *Хајдук Станку*.

Претеча реалистичког правца у српској литератури, без претходника и без следбеника, реалист по природи свога талента, био је Јаков Игњатовић. Његово дело, уз све много пута истицане недостатке, прва је крупна победа на путу успона нашег реалистичног романа.

У последњој деценији 19. века, у више него скромним друштвеним и културним приликама ондашње Србије, роман почиње да третира жива и актуелна питања. Матавуљев *Бакоња фра Брне*, Сремчев *Вукадин, Горски цар, Сеоска учитељица* и *Порушени идеали* Светолика Ранковића и *Пауци* Ива Ћипика у таквим приликама представљају истинску добит за српску књижевност. Не идући за тим да одређујемо индивидуалност свакога од ових стваралаца, ни висину њиховог уметничког доприноса у развитку романсијерске прозе, поменули смо их као дела »која остају« према вредностима већ утврђеним у књижевној историји и критици.

Стогодишња еволуција српског романа показује да је текла неравномерно, да је ходала споредним запуштеним друмовима са закашњењима у односу на европски роман исте епохе. Све до *Нечисте крви* Боре Станковића наши су романи били само рукавци у великом току европске литературе.

Иако се осетио кадрим да изрази садржаје пред каквима су наши дотадашњи романсијери немоћно застајали, Станковић је савладао уметничко уобличавање романескне материје мукотрпно, као да голим рукама копа тунел. Носио је у себи огроман стваралачки потенцијал и хтео је да га изрази у једном интегралном замаху. Хтео је друштвене сударе епохе епски да обликује и песнички да трансформише у личне, унутрашње, трагичне драме појединаца, својих јунака. Хтео је да из разноврсних и разуђених снажних токова живота исцеди поезију. Разапет између свих тих хтења која су била његов стваралачки императив и терет његове инспирације и језичко-стилских и композиционих могућности које су постале његова лична драма, Бора Станковић се сукобио са тешкоћама пред којима би сваки стваралац мањег талента заувек заћутао. »Чудо је колико је имао уметничке снаге тај наш писац, када је стварао овај роман на ондашњем ступњу развоја књижевности код нас«. [5]

ПРЕДВАРИЈАНТЕ РОМАНА НЕЧИСТА КРВ

Приповедач Бора Станковић почео је објављивање будућег романа *Нечиста крв* у нишком часопису Градина у броју 5, 1. марта 1900. године. Дело је под истим насловом најављено као приповетка. У Градини су штампана три наставка – други у броју 6 од 15. марта, трећи у двоброју 7-8 од 5. априла, и објављивање је прекинуто.

Садржина првог наставка најављене приповетке слична је са последњим страницама романа, главом XXXIII, стр. 252-256. Разлика која се одмах уочава је име и функција јунака. У предвариjанти Марко је Софкин муж, а не свекар. Затим следе овакве разлике:

У предвариjанти	У роману
реченица:	реченица:
»Из собе, кроз широке, приземне прозоре. . .«	»Из оне велике собе, кроз широке, приземне прозоре. . .«
»У вкажној и великој кујни светлуца мала лампица што је на столичици близу собних врата.«	»У кујни светлуца мала лампица, што је на столичици близу врата.«

»Па ни бељац као да не сме да хрза или копа ногом, већ полако и једнолико гризе зоб у зобници обешеној му о врат. И оседлан, с пребаченом уздом о ункаш чека свога газду да изиђе из собе, уседне на њ и отпутује.«

»Па ни алат, већ оседлан и са црном, зараслом пругом од ножа на својим већ старим али још доста јаким белим сапима, као да ни он не сме да рже и копа ногом, већ полако и једнолико гризе зоб у зобници, обешеној му о врат, и са пребаченом уздом о ункаш чека свога газду, Томчу, да изиђе из собе, уседне на њ и отпутује у хан.«

»За мало, па се чу шкрипа собних врата и тешки кораци.«

»За мало, па се чу шкрипа собних врата и тешки кораци у кујни и његов уобичајен при поласку говор, наредбе, претње, што се односило не на њега слугу, већ тамо на њих, Софку, децу, кућу.«

»Кажи ономе слепцу (сину), чу се из кујне – жив да ме дома не чека, ако га још једном чујем да је о циганкама и по механама. Главу ћу му откинути као врапцу. А и ти гледај те клашње. Нек буду готове за Божић. Пошљи Арсу да му дам вуне. Има, накупило се тамо, па да се не »повира« по хану.
– Оћу, оћу. . . одговара му слаб, али постојан глас«.

»Кажи ономе слепцу (сину), жив да ме не дочека, ако чујем да се опет луња и скита.
– Хоћу, хоћу! – излазећи за њим из собе чу се како Софка одговара слабим, али постојаним гласом.«

У роману се овај текст не налази:

»А док је он, Марко, ту, нико да привири. Срећа што не седи дуго. Обично он дође суботом. Недељу преседи. У понедеоник почље по рабацијама ствари што је суботом накуповао за свој хан, а он, у уторак, чим зора забели, уседне на свога бељца и оде. После по неколико недеља не долази. преобука му се шаље или по момку Арси, или по сељацима што долазе суботом на пазар. А он у својој кући као гост. И то гост страшан, гост који ће да смрви само ако му се свиди. Кога упита, тај му одговара. Остали сви ћуте и беже. А он сам ручава и вечерава. Једино она, Софка, што улази у собу к њему, доноси му јела, вина, али не седа с њим да заједно ручава, него, пошто му све донесе, измакне се, клекне, подвије бошчу под коленима и тако ћутећки чека док он сврши ручак, да му после дигне софру, па онда с децом она да седа у кујни и једе што је остало од њега, али ћутећки, ни кашика да не звекне о »каленицу«. Нико не сме слободно ни да дише. Сви стрепе и пазе да штогод не сломе. А оно, баш тада, као уинат, највише се квара и штете учини. Срећа што она све то склања и не казује му, јер зна, да би прво она извукла, па тек онај што је учинио штете. Зато је ваљда и таква. Изгледа да му је пре мати него жена.«

Крај I наставка у Градини сличан је крају романа.

У Градини тај текст гласи:

»Осушила се и згурила као да се спекла. Некадашња њена танка и вита половина сад се извила и штрчи, те одудара од целе ње. Црне јој очи ушле, нос се извукао и утанчао, а слепоочњаче јој се изоштриле и као стисле једна другој. Само јој уста још онако танка, влажна, румена и навек свежа. Иде полако, никад се не жури, већ несигурним корацима и с увученим рукама у недра, те јој кошуља на грудима увек прљава и набрана. Нећете је никад видети да једе. Готово ништа. Само што пије кафу и увек везује чело марамом и стеже га јако лепећи на слепоочњачама колуте црна лука посуте кафом. Могла би цео дан тако да проведе седећи до огњишта, нагнута над њим, чепркајући машицом, одвајајући у купице угашено жарје и повлачећи по пепелу неке меке, нежне, потезе. . . Из тога ако је не би која комшинка тргла. Замрсило јој се платно па је зове, да јој га она одмрси. Софка одмах иде. На први поглед види где је пређа замршена, сигурно и слободно расправи, па чак, као да то није туђ посао, већ њен, седа у разбој и продужи да тка. Брзо се умори, диже и одлази другој комшики. Нарочито је умела да »уводи« оне старе, тешке ћилимове, што се по годину дана тку. Да их шара, слаже боје и преплеће по њима оне меке, топле шаре. Или да онако како је само она умела, некако старински а опет лепо и нежно, склапа бошчалуке девојкама што се удају, те како би им дарови лепше изгледали, кад се понесу младожењи. Све је то она умела, али другоме, не себи. Тако целог дана иде од куће до куће, провлачећи се кроз капицике.

У роману, то је последња страница:

»Међутим сама Софка одавно се осуши. Некадашња њена танка и витка половина извила се, те јој као грба штрчи и одудара од ње. Црне јој очи ушле, нос јој се извукао и утанчао, а слепоочњаче јој се изоштриле и као пришле, стисле се једна другој, само јој уста још онако танка, влажна и свежа. Иде полако. Никада се не жури, већ несигурним корацима с увученим рукама у недра, те јој кошуља на грудима увек набрана, скупљена и прљава. Нећете је никад видети да једе. Готово никад ништа. Само што пије кафу и увек везује чело марамом, стежући јако на слепоочњачама колуте црна лука, посуте кафом. По цео дан тако проведе седећи до огњишта у кујни, нагнута над њим, чепркајући машицом, одвајајући купице угашеног жара, онда по чистом и меком пепелу повлачећи неке меке, нежне потезе. Из тога ако би је тек која комшика тргла. Замрсило јој се платно и зове је, да га она одмрси. Софка одмах одлази. На први поглед види где је пређа замршена, и сигурно, слободно, не откинувши ни једну жицу, расправи је, па чак, као да то није туђ посао, већ њен, седа у разбој и продужи да она тка. Али то бива мало. Брзо се као умори и онда се диже и одлази другој комшиници. Тако целог дана иде од куће до куће, провлачећи се кроз капицике. Изреди целу махалу и опет се враћа кући, опет седа до огњишта, шара по пепелу, кува кафу и срче је полако, одмерено, облизујући своје изгрижене зубима и навек румене и влажне усне.«

Изреди целу махалу, и опет се врати кући; седа до огњишта и опет шара по пепелу, кува кафу, срче је полако, одмерено, облизујући своје румене, влажне усне.«

Из ове компарације сасвим је очигледно да Станковић започињући објављивање приповетке није ни сам слутио како њеним почетком пише завршетак свог будућег романа.

Други наставак у Градини чини целину са претходним, и делује веома снажно и уметнички дорађено. То је слика Софкиног мукотрпног породичног живота. Нарочито је лепа сцена њеног разговора са оцем кад је код ње у гостима. Међутим, цео тај наставак из романа је потпуно изостављен.

Трећи, у Градини и последњи наставак, нешто је краћи од два претходна.

Он почиње реченицом:

»А сећа се свега. Било је то на три дана пред Ускрс.«

Пета глава у роману, на стр. 52, почиње реченицом:

»Било је то пред Ускрс.«

Трећи наставак у Градини делује као скраћена, недовршена варијанта V главе романа.

Ево описа који је дат и у предваријанти и у роману, али који се у појединостима разликује.

У Градини:

»Али највише се склањају и беже стрепећи да их не прегазе коњи пијаних сељака, што пред сваком механом, клатећи се на коњима, са одвитим марамама с главе, разлелујаним колијама око себе, испијају оканице вина, а из недара им испадају ствари што су их накуповали. За тим почну да јуре, газећи испред себе. Нарочито циганке, које у новим жутим шамијама и чистој белој »пртеној« кошуљи до чланака беже испред њих босе, молећи их и смејући се понизно:

– Немој, газда! Аман, Газда!

– Ђид бре! Закркља сељак.

Ободе коња, овај се пропне над њу а она смртно уплашена пиштећи појури на

У роману на стр. 62:

»Али највише се склањају и беже стрепећи да их не прегазе коњи пијаних сељака, који тамо по чаршији застају испред сваке механе, да још испијају оканице, па онда као бесни јуре овамо на коњима. Из недра им испадају ствари што су накуповали и понели својима у село. Газе све испред себе, нарочито Цигане и Циганке. Циганке у новим жутим шамијама, старим антеријама, беже испред њих и, као да их умилостиве, окрећу се к њима и понизно моле:

– Немој, газда! Аман, газда!

– Ђид бре! – крклају они.

Коњи им се пропињу над њима али оне, смртно уплашене, беже ма на коју страну.«

ма коју страну, у који дућан или капију,
док се онај не изгуби с коњем у гужви
света и прашине.«

Трећи наставак у Градини завршава се описом Софке саме у кући, између одласка и повратка њене мајке и Магде са гробља, само је краћи и друкчији него у роману, зато га наводимо:

»Софка се врати. Затвори капију. Сунце се губило. Онај пређашњи жагор полако је нестајао. Из баште била је свежина тако слатка и бујна. Само са гробља из шапраначке цркве звонило је звоно. Увек, кад год је њега слушала, њој је бивало мучно, подилазила је ватра, а у срцу било неко копкање, грејање. Тада не би смела да седи доле у кујни, нити улази у ону собу до кујне, велику, мрачну, с долапима, купатилом. Бојала се, да ко отуда, из долапа и оних тамних отвора, рупа на земљаној пећи, не изиђе. Зато је бежала горе, у одаје, улазила у велику собу, села у кут, међу оне црвене меке »чупавце«. И што је најмучније и најстрашније, тад би њу, услед свежине вечера, успомена, слика, подузела ватра. И то каква ватра?! Снага би јој горела, мишићи играли, чело, руке, све било у зној. Не би смела да се макне, а камо ли врата да затвори, већ у жарку румен што је улазила на прозоре и трнула кроз собе у башту, она би откопчавала минтан, разгртала кошуљу на прсима и посматрајући с чежњом и болом своја пуна, као млеко прса, мењала, стрепећи да их не повреди, своју врелу руку на њих и мислила о себи, мајци, оцу, деди.

Деди, хаџи Арси, који је био први, чувен, у бисагама пара доносио, имао толике чивлуке, њиве, винограде. Чак и паше по својој вољи бирао и намештао. Па о оцу, који је у турско време од свих ага и бегова био бољи. Боље говорио турски, па чак и арапски; боље се носио.«

Тако се завршава трећи наставак и с њим излажење дела у »Градини«. Писац је дошао до увода у Софкино ретроспективно казивање о прецима и заћутао. Свакако, у њему се већ била заплела прича, надугачко и нашироко, и он је схватио да за толики садржај који мора да исприча, треба наћи велику приповедну форму, дакле – роман.

»Правилно схваћена уметничка форма не уобличује већ готов и пронађен садржај, него примарно омогућује да се он пронађе и види.« [6] Писац је, објављујући приповетку започео у ствари свој роман. Осетио је да је његовом делу потребан оквир који ће му дати шири и општији значај. Застао је пред таласањем грандиозног садржаја који није могао да савлада, да ухвати у реч, у мисао, и тражио је, дуго, одговарајућу форму. Снажно надахнуће и витална инвенција указивали су писцу да издвоји тему, сиже, фабулу, радњу, ликове, епизоде, а он није владао вештином романсијерске технике.

После седам година Бора Станковић је из згуснуте, просто претрпане садржине коју је носио у себи као силни креативни потенцијал,

поново почео да извлачи – фрагменте. Као врела вулканска лава, из дубине хаотичне заталасаности појавила су се још четири наставка у часопису Дело за 1907. год. у 42. и 43. књизи.

Први наставак у Делу (стр. 40-48) садржајно је сличан са трећим наставком у Градини, тј. са V главом романа. Изузетном вредношћу тога фрагмента сматрамо чињеницу што он личи на рукопис који је још сасвим несређен и недотеран, далеко више него што делује као одломак из уметничког дела. Читајући га, осећамо да смо на самом извору из кога се рађа будући роман, *да из непосредне* близине пратимо пишчев напор у савлађивању садржаја. Читалац остане просто запрепашћен нечим што на први поглед личи на невероватну пишчеву немарност, кад се на пример, у истом параграфу иста личност зове три пута Магда и два пута Ката.

Уосталом, ево одломака компарираних са одломцима из романа.

У Делу:	У роману:
»Тоне ма да је био уверен да је све обратно. Нити је он тамо закасао у трговину, још мање да им је послао дарове и новац, већ да ће она њему послати новац и да зато залаже те бачве, ипак он с понизним, увереним лицем правећи се да она залаже те бачве једино да им не испуцају обручи, а никако из нужде, оде и по шегрту »Чираку« после јој у напред за целу годину кирије за те две бачве (доцније ће он већ и све бачве да заузме, па и цео подрум. Метуће чак и свој натанац на њ).«	»Тоне, ма да је био уверен да је све обратно, ипак се чинио невешт. Брзо оде, и по шегрту, посла јој у напред за целу годину кирију за те две бачве, а доцније ће он већ и све бачве да заузме, па и цео подрум. Метнуће чак и свој катанац на њ.«

Из предвариjанте првог наставка у Делу виде се пишчева колебања којих у роману нема:

У Делу:	У роману:
»Чак и не чу, кад се капија отвори и на њу се слободно провуче њима некадашња слушкиња, а сада сељанка у оближњем селу. . .«	»Чак и не чу кад се капија поново отвори и на њу се слободно провуче њина Магда.«
»– А, дође ли, Като?«	»– А, дође ли? – трже се мати, кад је виде тамо у кујни.«

Дакле, у роману она није »њина некадашња слушкиња« већ »њина Магда«, тј. она их није напустила и није »сељанка у оближњем селу«.

И следеће наизглед ситније појединости показују да се у пишчевој радионици одвијао снажан стваралачки процес чије све токове још није сасвим »ухватио«.

У предваријанти:	У роману:
»Ката, стара, суха, кошчата, обучена пола сеоски, пола варошки. . .«	»И Магда, стара, суха, кошчата, обучена пола сеоски, пола варошки. . .«

прича »Арнаутину« о њима, својим газдама,

». . . а највише о деди, хаџи Арси, код кога је служила и који ју је после удао за свога чивчију. И све би казала. И то не да би он од ње дознао за њих, (по Магди за њих већ сви морају да знају)«. . .	. . .»а највише о њихном деди, код кога је она служила. И то не зато, да би он од ње дознао за њих, јер по њој, цео је свет морао знати за њих«. . .

Очигледно, поправљања нису имала само језичко-стилски, већ суштински карактер, у непосредној су вези са изграђивањем пишчеве наративне концепције.

Још један пример то потврђује:

У предваријанти:	У роману:
»Није прошло ни десетину минута, а Магда се заиста врати заједно са два шегрта који донесоше читаву рпу басме. Софка је знала да је Магда навлаш сада прошла кроз комшилук да би све девојке и младе жене, завидећи Софки, заједно с Магдом, дотрчале да се диве богатству и скупоћи басме саветујући Софку од које ће да изабере. Мати јој се у избор никада није мешала. Она се са катом повуче тада у кујну спремајући за оца што ће му послати. Софка пошто изабре басму, опет оде да распрема. Мати је у брзо би готова. Испекла тетлију, извадила нове, свилене кошуље, пешкире, све заједно с новцем сложила	»После дугог времена Магда севрати заједно са два шегрта који донеше читаву рпу басме. Софка је знала како је сад Магда са тим шегртима навлаш прошла кроз комшилук, да би сви видели ту басму за Софку и завидели јој.«

и послала не по Кати, то би изгледало сиротније, већ по момку кога узајми из комшилука.«

У предваријанти описивање је развијено, приповедач све објашњава, у роману опис је скраћен, тежиште је на Софкином сагледавању Магдиног поступка – дакле, први опширнији опис више је спољашњи, други, у роману, унутрашњи. Дескрипција је подређена психолошкој опсервацији саме јунакиње.

Завршетак првог наставка у Делу веома је сличан завршетку трећег наставка у Градини:

Крај III наставка у Градини:	Крај I наставка у Делу:
». . .Она би откопчавала минтан, разгртала кошуљу на прсима и посматрајући с чежњом и болом своја пуна, као млеко прса, мењала, стрепећи да их не повреди, своју врелу руку на њих и мислила о себи, мајци, оцу, деди.«	»Софка сама, разгрће минтан, и као увек поче да посматра с чежњом и болом своја пуна, набрекла, као млеком наливена прса, и стрепећи да их не повреди, полако на њих да меће своју врелу руку и да мисли«. . .

Допуштено је претпоставити да се и у једном и у другом случају романсијер припремао за реализацију оне толико пута спомињане у критици сцене са глувонемим Ванком, али је сасвим очигледно да су оба наведена одломка само скице за дубока психолошка и поетска нијансирања лика главне јунакиње којима је у IV и V глави романа писац посветио најлепши део својих креативних могућности.

Други наставак у Делу почиње реченицом:

»Знала је да је лепа, и то не оне обичне, свакидашње лепоте. . .«, па се зато добије утисак да је садржајно сличан почетку IV главе романа, али тај се наставак даље сасвим разликује од ње. У дефинитивној верзији *Нечисте крви* ни у прерађеном облику не налази се текст који је у Делу на стр. 199-201, књ. XLII.

Тај текст веома је интересантан пре свега по реалистичности бројних детаља које писац опсервира, по аутентичности атмосфере славља које о св. Тројици траје по три дана на ширини испод цркве.

Тај део између осталог садржи опис Софке која се са мајком пробија кроз гомиле света ка главном, за њих резервисаном месту пред улазом у цркву; њихове сусрете са родбином, са светом.

На страни 44. у роману, где би могао да се налази овај фрагмент, Софка гледа кроз прозор – дакле, уопште не одлази међу тај свет.

Чиме се руководио писац кад цео тај дорађени, леп фрагмент није унео у роман? Да ли га је жртвовао зато што је дело морао да скраћује, или су разлози били дубљи, стваралачке природе? Мишљења смо да је овај други разлог вероватнији. Писац је у роману одступио од замисли да Софку помеша са осталим девојкама. У роману (стр. 42), она их презриво и равнодушно посматра са прозора »јер се све то видело, пошто је било испод њихне куће«. али, то што се »видело« у роману није дато рељефно и потпуно као у помињаном фрагменту.

Трећи наставак у Делу продужен је опис тог сабора и писац га такође није унео у роман. То нас и учвршћује у изнетој претпоставци да је у дефинитивној верзији романа напустио првобитну концепцију, тј. није дозволио да се његова Софка попут осталих »обичних девојака« гура у гомили јер је и по пореклу и по ставу и по интимном осећању изнад свих. Текст овог наставка почиње реченицом:

»Софка, намрштена, једва би чекала када ће се све то свршити али је то било све јаче, све бешње, све несносније.«

У роману, Софка ће се тако осећати на дан своје свадбе, зато се добија утисак да су ова два наставка у Делу претходила сценама свадбе у роману, на известан начин ту претпоставку сугерирају описи славља, игра младих, она заглушујућа и прегрејана атмосфера, страсна и силна.

Један део те садржине трећег наставка из Дела, прерађен и дотеран налази се у V глави романа, али и ту има знатних измена, одступања, изостављања.

У предваријанти нпр. кад се Магда и Софкина мати врате са гробља, Магда (која је овде опет Ката), прича Софки: »Керпич, мори, Софке, сељакуша! Обукла се као да ће на венчање, а не на гробље. Нова, голема корпа, свилен пешкир на њој.«

У роману се, на стр. 68. у Магдином препричавању са гробља тај наведени фрагмент не налази.

Крај наставка, међутим, углавном се подудара са садржином V главе романа, на стр. 70.

Четврти, последњи наставак у Делу (стр. 48, књ. XIII) почиње овако:

»После вечере, као једва дочекавши да се и то сврши и заједно с њом један пут већ и цео овај дан тако дуг, уморан и тежак, те да се што пре легне, заспи и што пре заборави све ово: и онај долазак Арнаутинов, доношење гласова, испорука и поздрава од мужа; залагање бачви, шиљање њему новаца и преобука; онда одлажење на гробље, тамо плакање, раздавање у покој душе а овамо код куће ово оволико усамљено седење Софкино – мати јој чим се Софка, одмаче од тепсије и прекрстивши се и отеравши мрве из скута сама узе тепсију и однесе је у кујну код каде (очигледно,

штампарска грешка, треба Кате – наша примедба) и одмах се она за њом диже скидајући се и раскопчавајући позва Кату:

– Хајде, Намештај, Като – продужавајући једнако да се скида. . .«

Навели смо тај фрагмент III наставка из Дела зато што је карактеристичан и делује као скица коју је у V глави романа писац детаљно обрадио и то управо оне делове који су овде само набрајани:

дан, тако дуг, уморан и тежак;
да што пре легне, заспи и што пре заборави све ово;
долазак Арнаутинов;
доношење гласова, испорука и поздрава од мужа;
залагање бачви;
шиљање њему новаца и преобука;
одлажење на гробље;
тамо плакање, раздавање у покој душа;
код куће ово оволико усамљено седење Софкино.

У роману тог набрајања нема, зато је цитирани одломак скраћен и на стр. 70 (V глава) гласи:

»Мати је једва дочекала да Софка сврши са вечером. И заиста чим се Софка прекрсти и, обрисавши скут од мрва, одмаче од тепсије, и Магда поново изнесе у кујну, мати јој се одмах диже. Одмах поче да се скида и раскопчава, наредивши Магди

– Хајде, намештај, Магдо! – И продужи једнако да се скида. . .«

Даље је текст првог дела тог четвртог наставка до краја идентичан са последњим страницама V главе романа, дакле, и тај део и V глава у роману исто се завршавају.

Други део последњег, четвртог наставка у Делу – веома је карактеристичан.

Почетак последњег II дела наставка у Делу гласи:	Почетак романа гласи:
»Како Софка, тако у родбини и по комшилуку и у целој вароши више се знало и памтило о њиховим чукундедама, прамдедама него о њима који су сада били живи, о њеном оцу, о стричевима«.	»Више се знало и причало о њеним чукундедама и прамдедама, него о њима самима: о оцу јој, матери, па чак и о њој – Софки«.

Дакле, Бора Станковић престао је да објављује фрагменте у Делу кад је у последњем наставку »ухватио« почетак романа. Предваријанте – сва три наставка у Градини и сва четири у Делу показују да је започињањем објављивања приповетке *Нечиста крв*, у првом на-

ставку из »Градине« у ствари написао крај романа, а у последњем у »Делу«, његов почетак. Према томе, објављене предвариjанте представљају почетно-завршне елементе уметничке структуре велике приповедне форме, и њихова је изванредна вредност у томе што су наговестиле целовит спој естетског објекта – романа.

Завршетак трећег наставка у »Градини« и завршетак четвртог наставка у »Делу« после којих је оба пута објављивање прекидано на месту где почиње прича о Софкиним прецима, карактеристични су, и нису случајни. И почетак романа, и његов наслов упућивали су затим на много пута истицану, (али и оповргавану) тврдњу да је Станковић хтео да напише роман с тезом. Биолошка и физиолошка деформација предака његове јунакиње Софке требало би, према тој тези да се одрази у лику јунакиње. Међутим, из предвариjанти се види да ни први пут, кад је *»Нечиста крв«* најављена 1900. у Градини, ни седам година касније кад је објављивање настављено и прекинуто у Делу, писац није изградио такву концепцију. Напротив, из предвариjаната се види да је психолошки и поетски градио лик своје јунакиње показујући тежњу да танано продире у скривене кутове њених младалачких чежњи и лирских снова. Лик Софке је у предвариjантама романа потпуно јасно конципиран. Сви остали ликови »рађали« су се у току десетогодишњег процеса настајања дела. Ако је и полазио од наговештене тезе, Бора је у роману није реализовао. Он није спадао у ред дисциплинованих приповедача који се консеквентно држе унапред припремљених програма и схема. Песник који је умео да приповеда, Станковић је писао по диктату надахнућа, зато је тако тешко писао. Из живе ватре извлачио је своје јунаке онакве каквима их је видео у том тренутку самог њиховог настајања. Неке још није добро »познавао«, свима још ни имена није »запамтио«, ни родбину – у роману нпр. Софка нема стричеве, а у првој реченици другог дела IV наставка у »Делу« он их помиње. Затим прекида објављивање. Три године касније, 1910. појављује се роман у дефинитивној верзији.

»Не хвата се птица кад једном одлети« било је његово уверење и предвариjанте романа га сасвим потврђују.

Дело с тезом није могао да напише романсијер који је вођен силином завичајних надахнућа ишао кроз саму бујицу животних токова. Снагом своје стваралачке индивидуалности он је осећао да ће га свако прилагођавање унапред припремљеној тези лишити потенцијалних могућности да обухвати елементарно сирову животну реалност и да је истовремено прелије тананошћу лиризма и узврелошћу имагинације.

Предвариjанте романа показују читаоцу да је сваки предмет, сваки догађај, свако сећање кога се писац дотакао носило у себи има-

нентно неколико могућности за уметничко уобличавање. Станковић је сваку од тих могућности преиспитивао, прерађивао, мењао, допуњавао у тежњи да је подигне на праву уметничку висину. У ствари, писац је ту способност носио у себи, и она је долазила до изражаја кад год је један догађај требало поново испричати. Пишчеве речи то најбоље потврђују и звуче као исповест.

»Једва се може рачун да ухвати. Морам ја да загледам а кад га понова дохватим онда оде у бестрага, поново ради и преправљај. И са том муком, кубуром, лакше копати земљу, сада по други пут испустио из руку. И више не смем на њ да се враћам. . .« [7]

Читањем предваријанти романа сагледавамо и једно супарничко отимање лирског интензитета које хоће да потисне и драмску експресију и епски замах приповедача. То су особени и разноврсни квалитети једног самониклог и снажног талента који су писца доводили у грозничаво душевно стање. Такво стање, природно, није пружало могућности романсијеру да мирно приповеда, да гради спољашњи склад облика. Али, такво стање дочарава атмосферу, изазива тренутке из којих блесне прозрачна поезија, па је затим смени напор, мука, ударац уместо потеза. Зато читаоцу тих предваријанти просто застане дах у очекивању хоће ли већ следећег тренутка блеснути искра поезије или ће испасти немирна, неповезана реченица, нагла и готово неконтролисана. Али, писац не бира ништа насумце већ по некој невидљивој хармонији, по неком унутрашњем, само њему знаном редоследу из делова, великих и малих, структурира свој будући роман.

Према томе, чињеницу да је Бора Станковић познавао породични роман Емила Золе можемо сматрати релевантном за његов афинитет, али не и за његов стваралачки поступак.

Можда је важније истаћи да је грађу за свој роман Станковић ископао из сећања на људе и догађаје које је у детињству познавао. О томе сведочи и један прилог врањског адвоката Александра – Лече Христића у Врањским новинама из 1932. године. Под насловом »Поводом једног разговора са Бором Станковићем«, Христић је, између осталог, забележио и ово:

»Бору је раздрагала сребрнаста месечина, попци су у суседној пекарници сложили своју вечерњу песму и ми се бејасмо упустили у сањарије по успоменама из детињства и старога Врања. Како смо били у близини цркве око које су се некада налазиле старе чорбаџијске куће, ја упитах Бору да ми каже: коју је од тих кућа замишљао као кућу његове Софке из» *Нечисте крви*«, коју је он пластички описао у сваком покрету душе и тела, нарочито кад је пред свадбу тесним сокацима воде у амам. Није ли то кућа Лукаревића или пок. Микића судије, на које ми је по опису личила, рекох му ја

да бих га изазвао на разговор о његовим јунацима о којима није радо причао.

– Није, прихвати Бора, али је ту близу на плацу где је сада кућа Николе Аврамовића. Ту је била у нашем детињству, ако се сећаш, једна двоспратна кућа у дворишту, са широком лозницом, која се пела уз чардак на плаво, ишаран, која је некада видело се била богата а у којој се у то доба живот слабо виђао. Била је то као нека тајна за мене. Ту кућу отприлике замишљао сам за кућу Софкиних. –

Уто је дошло неко неочекивано друштво и Бора прекиде своју исповест. Можда би ми у томе расположењу казао и коју је оно Софку замишљао, и од које је онако вреле крви. Све је то остало да нагађамо, и ја сам о томе чешће доцније мислио.

Идући за овим трагом што ми Бора онда даде, доцније сам се сетио да је то била кућа неког Арсе, зв. »Келеша«, друмског механџије и бојаџије, по свој прилици дошљака из Пчиње, и да се је у мом детињству говорило о једној драми коју је та кућа скривала. Син тога Арсе, Аритон, имао је за жену једну од кћери из онда чувене куће Погачаревића, која је била напрасно умрла. Говорило се да је била отрована од мужа, који је био силовит и нарави грубе. То је била у оно доба велика сензација за новоослобођено Врање, тим више што се је Аритон на брзо после смрти своје жене оженио неком сељанком »Шопком«.

Допуштено је мислити да је овај догађај, који се је одиграо у показаној ми кући у детињству, импресионирао Бору и инспирисао га да доцније напише свој најјачи роман *»Нечисту крв«*, где силно слика сукобе нарави и страсти, као и сукоб старе врањске отмености са сировим и грубим негдашњим обичајима патријархалног сеоског друштва из Горње Пчиње. Сем јунакиње романа старе хаџијске куће у пропадању, на то подсећају и нека имена у причи, која су, и ако испремештана, носили неки чланови ове куће.«

Како смо ту били близу да добијемо сасвим поуздане податке о евентуалним прототиповима! Нисмо их добили, али у Врању је још и данас жива последња »Погачарка« из некадашње хаџијске, чувене породице – психички поремећена, уседелица, потпуно сама. И живео је »мутави« Ванко, памте га стари Врањанци, умро је, напуштен од родбине, на Шапраначком гробљу, где је и становао.

Врање које је Бора носио у себи из детињства несумњиво је имало своје »Ругон-Макаре« и своје »Карамазове«, али Бора Станковић нити је умео нити је хтео да следи ни Золин поступак у мотивацији биолошке и физиолошке дегенерације, нити је у Достојевском волео »карамазовштину«. Напротив, они који му приписују »карамазовштину«, уверени да су »напипали тајну«, једноставно немају довољно слуха да чују Борину песму лирске чедности и чежње. Појединости које је унео у своје дело таквима изгледају тако ретке зато што се ретко који писац приближио животу тако једноставним и тако мало коришћеним ставом: виђењем и слухом. Слухом утанчаним народном осећајношћу из које се у талентованом писцу рађало снажно поетско надахнуће.

Борин газда Марко трагичнији је лик у литератури од старог Карамазова јер не уме да воли »срам блуда« и не уме да преживи »срам греха«. Треба веровати пишчевој речи: »Осећам читајући »Браћу Карамазове« физичку нелагодност. Не, не волим их.« [8] Патријархалац Станковић кретао се ивицама понора, али није силазио на његово дно као Достојевски. Први је међу нашим романописцима диференцирао естетичке од етичких вредности према сопственим, не према туђим мерилима, па зато то и јесте главна компонента његове оригиналности.

Према томе, грађу за свој роман Бора Станковић је тражио и налазио у простору и времену свога завичаја. Окретао се прошлости у трагању за минулим лепотама које су живеле на нашем тлу. Налазио је тамо љубав и занос, мржњу и крв и драматично сударање тих елемената постало је основа од које је полазио у обликовању трагичних судбина својих јунака. Само машта таквом је уметнику била недовољан помагач. Бориној су машти били потребни простор конкретан, предмети, људи, чињенице, најтачније стварности да би им проналазио неочекиване односе, да би их преображавао. Из предваријанти се такав пишчев поступак креирања може пратити.

Задатак који је себи поставио Бора Станковић, с обзиром на степен развитка нашег дотадашњег романа, показује колике су биле стваралачке могућности овог писца. Такав задатак, на овај или онај начин, у своме времену поставља себи само велики писац.

На крају, читаоцу предваријаната романа не може да промакне присуство многобројних дијалектизама којих у дефинитивној верзији дела нема у толикој мери. Нарочито пада у очи да тих речи има највише у фрагментима свих предваријанти којих нема у роману. Такве речи писац је сам стављао под наводнике: »повира«, »ковчек«, »каленица«, »пртена«, »зејтинлија«, »стиза«, »чирак«, »лале« и сл. Да ли их је писац сам изоставио или под нечијом сугестијом?

Мишљења смо да се Бора Станковић некако прибојавао да његово дело, с обзиром на присуство фолклорних елемената, не буде схваћено као народско. Дијалекат даје призвук необразованости, понекад је израз недостатка културе, превише упућује на широку популарност која писцу није била циљ, а све су то опасности које Станковић свакако није потцењивао. Кад се има на уму и чињеница да се говор Врања и данас осетно разликује од књижевног језика, а да су те разлике на почетку овог века морале бити још много веће, онда је разумљиво са каквим се тешкоћама сукобио романсијер на првом кораку. То је сигурно још један од крупних разлога за пишчева застајања и спотицања у процесу настајања романа.

Често је од Скерлића наовамо истицана веза између Стевана Сремца и Борисава Станковића, и нека врста сличности не у темпе-

раменту и методу већ у продору језичких особености, у свежини нишког и врањског говора за књижевност већ засићену говорима Мачве и Шумадије. Није, међутим, истицана разлика јер су томе језику ова два наша приповедача прилазила са сасвим различитих позиција.

Сремац, по рођењу Бачванин, по васпитању Београђанин, по култури језика свестранији, тражио је и налазио у говору старих Нишлија изврсне елементе за духовиту шалу. Тај говор је служио писцу да употпуни колорит тог, још у то време, егзотичног амбијента. У његовом делу он је изразио пишчеве потребе за успелом, ведром имитацијом. Забављајући се говором старих Нишлија и сам, Сремац је забављао и широку публику.

Станковић је Врањанац и говор Врања је његов матерњи језик. Он је најбоље умео да мисли и да говори тим језиком. Трудио се да и лексиком и синтаксом сачува изворни призвук простора и времена. Хтео је зато суштину и смисао мисли и речи својих јунака уметнички да афирмише језички аутентично. Осећао је да замена дијалектизама књижевним изразима може да осиромаши његово дело и да уместо правих израза остане само груба варијанта смисла. То је свакако још један од разлога што је од предваријаната до дефинитивне верзије романа Бора Станковић прелазио тако дуг пут пун опасности, колебања и сумњи. Али, тај пут показује да је његова уметност пречишћена стваралачким поступком који противречи простој самониклости у језичко-стилском структурирању романа.

Сложеност садржаја који је имао да исприча захтевала је и сложеност стваралачког поступка. Из потребе да помогне читаоцу у општењу са јунацима свога дела, писац се толико везује за њих, за њихов начин мишљења и изражавања. Читаоца зато ни на тренутак не оставља уверење да се баш тим личним, директним ангажовањем Станковић и говорно поистовећивао са својим јунацима пости жући некњижевним језичким средствима висок степен уметничке сугестије. Нарочито је то присутно у предваријантама романа. Он је почињао да пише говорном речи, непосредно, као да разговара. Такав начин приповедања проистицао је из пишчевог уверења, из његове уметничке концепције да се истинитост и животност садржине може изразити једино том непосредном синтаксичком и језичком аутентичношћу. Из компарације предваријаната са романом види се да је таквој концепцији писац остао веран. Упркос толиким поправљањима и лексика и синтакса у *»Нечистој крви«* остале су непоправљиве.

Бора Станковић остајао је до краја разапет између садржаја који има да изрази и језичких могућности којима хоће да га изрази. То је изазивало сталну аритмију његове прозе, али пажљиви читалац осе-

ћа да испод тих површинских слојева роман Борисава Станковића брује од богатства поетске хармоније која представља највиши квалитет његове приповедачке уметности.

Структура једног књижевног дела несумњиво је у вези и са емоционалном структуром његовог творца. У том смислу сигурно постоји равнотежа која се у делу рефлектује. Своју *»Нечисту крв«* од првог наставка до дефинитивне верзије писац је стварао у узбуђењу високог стваралачког напона. Психолошка је истина да се у стању великих узбуђења говори сугестивно реченицама какве се појављују у самом тренутку настајања. Њихово касније дотеривање није смело да их лиши тог емоционалног богатства, Станковић је то добро осећао. Код многих модерних писаца такво језичко-стилско структурирање дела данас је најчешће питање техничке вештине, књижевног заната, код Станковића било је стваралачки императив. То је још само један од разлога његове »непоправљивости«.

Сем објављених предвариjанти романа, о процесу његовог настајања сведочанство је оставио Бора Станковић у већ помињаном писму [9] секретару Матице српске Милану Савићу, који је тада уређиво Летопис. То писмо носи датум: 19. X 1909. Значи, роман је тада био готов, али ево шта је, између осталог Станковић писао:

»А еспап је готов и доста велики. Изнео би око 10 штам. табака. Па, богами, прилично и добар. Иде човеку »вода на уста« али не даље, не у скарадности (циганин хвали свога коња), само једина мана то је мој шакопис и брљање. Дао сам да га негде преписују и ту мука. . .« [10] Он даље моли Савића да за његов роман »нађе негде уточиште«. У ствари, реч је о могућности објављивања романа у наставцима, али познато је да до тог објављивања није дошло, и дело се следеће године појавило у пишчевом издању.

Бора Станковић је 25.V 1910. упутио још једно писмо Милану Савићу у коме сам говори о скраћивању романа. Тај део гласи:

»Него ко зна уосталом. Када би било за хонорар не би изнела ни 10 табака а кад је требало да ја плаћам, издужио се до ђавола, тако да сам морао сав други део, сав онај ваздух, да бацам и да бришем.« [11]

О скраћивању другог дела *»Нечисте крви«* остала је још једна пишчева забелешка коју цитира др Милан Огризовић у предговору загребачког издања *Нечисте крви* 1917. [12]

»Други део *Нечисте крви*, за који критичари кажу, да је »згужван«, скраћен, и приликом штампања једино због тога, што је роман био прешао 16 табака, а ја се бојао, да га нећу платити, т. ј. да се неће књига моћи распродати, а највише и због тога, што нисам хтео да читаоц почне осећати писца, као што сам ја, кад толико њих, осећао при крају романа. А и због тога, да не кажем све читаоцу већ да би он сам и даље мислио према својој умној развијености.«

Кад се ове чињенице узму у обзир, и кад је познато да пишчеви рукописи нису сачувани, јасно је колика је вредност објављиваних предваријанти романа, колико су значајни они аргументи којих у роману нема и на које смо у нашем раду покушали да укажемо.

Навођени одломци из иначе оскудне Станковићеве преписке показују са каквим се све тешкоћама сукобљавао писац *Нечисте крви*. Одиста, на своме стваралачком путу Станковић је био страшно сам и један од ретких писаца свога времена који је дао читаоцу да наслути и све оно ненаписано »око романа«. Зато што је био велики писац, Станковић се ухватио у коштац са свим и свачим и победио: »Код мене је више био инат. Хтео сам да покажем да се и код нас може а што се не успе, то није кривица до нас. . .«[13] Свој стваралачки императив назвао је инатом, своје дело је из земље, воде и ватре, из стихије извукао аутентичном снагом великог уметника.

ОБЛИЦИ НАРАЦИЈЕ У СТРУКТУРИ НЕЧИСТЕ КРВИ

Књижевни развитак Боре Станковића имао је три фазе. Још као гимназијалац писао је песме и неколико година се интензивно бавио поезијом. Међутим, то су били само наговештаји, то је било само бујно клијање једног младог и снажног талента који се развијао. Прве успехе он ће постићи у другој фази свога стваралаштва лирском приповетком, првом такве врсте у нашој књижевности. Средиште структуре Бориних младалачких приповедака представљала је поетичност у описивању ликова и пејзажа али оне су већ биле крупан наговештај стваралачких могућности пишчевих. Продубљивање фабуларног језгра и развијање психолошких понирања указивало је да приповедач већ иде ка ширем епском замаху у развитку своје приповедачке прозе. Полазећи од материјала који му је нудила животна стварност, живећи на тлу својих визија из детињства и ране младости, Станковић је у догађајима видео могућност и за њихово драмско обликовање. Рад на драми стоји као међуфаза и говори о сложеном процесу еволутивног превирања које се збивало у стваралачком бићу Борисава Станковића. Ширење емоционалног потенцијала и креативних наноса које је носио у себи у свим правцима су се испољили: у приповеци, драми, роману. То је било улажење у трећу фазу књижевног развитка када су настала његова најзначајнија дела. Са великом обдареношћу и духовном упорношћу, слутећи какав је тежак задатак поставио себи, Станковић је кроз згуснут сплет теоријских разлика које постоје између приповетке, драме и романа ишао као кроз честар, али је ишао. Много се на мукотрпном

путу изгубило, затурило, остало недовршено, али је то био једини пут којим је он умео и могао да иде ка врхунцу својих стваралачких могућности. Оне су своју примену нашле у роману Нечиста крв.

Стара је истина да писци могу обликовати само оне садржаје које су дуго носили и са којима су се дуго носили. Структуру романа *Нечиста крв* Бора Станковић заснива на густом сплету психолошких и социјалних детерминанти, на њиховим безбројним и изукрштаним наслагама под којима живе притиснути нагони и интереси, страсти и неостварени снови, визија жудње лепоте и трагичне поезије жртвоване младости. Структурирањем тих садржаја Станковић је досегао неку стихијну чврстину и елементарност која узбуђује аутентичношћу особене архитектонике. Његов приповедачки поступак представља синтезу оригиналног стваралачког мајсторства овога самоука и објашњава како је његово дело ушло у ризницу најдубљих и најзнаменитијих дела што их је српска књижевност створила од почетка овог века до данас.

Бора Станковић је успео да у роману исприча одређену садржину о човеку и свету једне конкретне реалности, али истовремено и да дочара дубљу, психолошку реалност дејствовања песничких визија и слика које искрсавају и живе у пределима изван дате реалности, као поезија сама. Успео је у јединственом подухвату да неукроћени садржај живота улије у наративно ткиво романа без артифицијалних спекулација, пре свега изворношћу свога приповедачког израза, снагом своје индивидуалности, аутентичношћу високе инспирације. Разноврстан и разуђен садржај узиман из познатог, аутобиографског круга, појединости које имају готово документарни карактер, сећања на доживљаје из детињства, на проживљена збивања – на први поглед сам видљиви свет видљиве стварности – све је то уткивао у облике нарације. Али у њеним слојевитим токовима присутна је силна имагинативна моћ којом је приповедач транспоновао животну реалност у складну уметничку грађевину, преображавао своје јунаке у снажне, индивидуалне уметничке ликове. Облици нарације у роману зато и чине магичну испреплетаност песништва и истине виђене дубинскопсихолошки и осветљене изворним лиризмом.

Основни приповедачки поступак у обликовању *Нечисте крви* је класичан, реалистички, али нарација у роману није конвенционална. Прича је окосница уметничке прозне структуре, и своју причу о »големашком«, »хаџијском« свету у пропадању и сељачком, сировом у успону, Станковић је управо тако и реализовао – као окосницу у структури свога романа. Али, његова структура ипак није линеарна. Са тако истуреним лирско-драмским врховима, са тако аритмич-

ним и дисонантним облицима нарације, она личи на таласање узнемирено, вечито као живот сам.

Због тога нарација у роману и кад тече једноставно не тече једносмерно ни монотоно. Инвентивност и дубина приповедачеве опсервације којом понире у односе својих јунака одмах нарушавају мирни ритам епског тока. Из природе садржаја, дакле из дубље стваралачке потребе да не објашњава своје јунаке већ да им омогући да се самоискажу, сваки од њих у домену своје индивидуалности, приповедач је био принуђен да прекида, да успорава, да убрзава ритам нарације на рачун спољне хармоније. Она од тога подрхтава непрестаним осцилацијама. Изгледа парадоксално, али таквом приповедању даје квалитет баш то што је аритмично и дисонантно у токовима ове прозе, јер права њена хармонија, дубока и потпуна, постигнута је поетичношћу истинском и доживљеном, утканом у наративни ток романа, поетичношћу која чини моћну компоненту лепоте ове Станковићеве прозе.

Облицима нарације романсијер контрапунктира везе и односе између унутрашњег света својих јунака и њихове предметне реалности с једне, и трагично сусретање и сударање два света у свету и судбини своје јунакиње Софке с друге стране. Зато су све структуралне особености романа у чврстој функционалној заисности и повезаности са токовима и облицима нарације. Сваки покушај да се из наративног ткива Борине романескне прозе прецизно издвоје и строго утврде границе између лирског интензитета и драмске експресивности у структури, унапред је осуђен на једнострано, плитко сагледавање само површинских слојева романа. Лиризам је тако чврсто уткиван у наративну конструкцију дела да је сасвим немогуће извући га и посматрати изван целине јер би то значило ишчупати из романа његов највиши естетски квалитет. Том лирском компонентом у структури проткани су и пишчев говор и самоисказивање јунака; њоме се емоционална разиграност претвара у психолошку титравост која затим драматично води у ватру еротике. Примера у делу има много, ево једног, карактеристичног:

»Једном у мало не учини лудост. Било је некако на измаку лета. Опет је била субота – пазарни дан. Мати са Магдом отишла на гробље. Падао је мрак, али некакав топал, загушљив мрак. Мати јој никако не долазила, а она као увек, ограђена комшилуком и кућом, једнако била сама. Немајући шта да ради, а не смејући да се креће, седела је горе у соби и као обично била је раскомоћена. Чак и више него обично, јер јој је било тада, више него икада, обузело оно »њено«. Али као никада до тада, одједном поче осећати: како је почиње за срце да хвата нека неизмерно дубока, из тамне даљине са слутњом така тешка туга, јад и усплахиреност: чиме ће се све ово свршити?! Да неће, а сигурно ће, сигурно – смрћу?! И онда: чему и на шта све ово?

У том чу како из баште долази мутави Ванко. И то пева. Сигурно пијан, као сваке суботе од бакшиша што је добио, слушајући по пијаци и чаршији. И пошто је доле, у кујни, видео да никога нема, он се поче пети горе, овамо к њој. Она се трже. Брзо се покри и као опаса. Али од једном дође луда мисао од које се сва озноји. Што да не? Пијан је – и неће знати; полунем је – и неће умети казати! И што да не једном и то, о чему се толико мисли, сања? Што да не види и она једном: како је када се осети мушка рука на себи.« (стр. 50, 51).

Наведени одломак почиње кратком спољашњом приповедачовом опсервацијом: »Једном у мало не учини лудост«. Затим долази одређење времена и места – кад и где се збива догађај: »на измаку лета«, »била је субота« и важном детерминантом: »пазарни дан«. (Пазарним даном, кад послужује по пијаци и чаршији Ванка чашћавају па је тада пијан. Важно је што је субота јер се суботом иде на гробље, предвече, и како то чине Софкина мати и Магда, значи Софка тада остаје сама). Приповедач даје и атмосферу: »падао је мрак, али некакав топал, загушљив мрак« – дескриптивни елеменат има функцију да мотивише Софкину »раскомоћеност«. Надаље, приповедач је само преносилац стања које, иако је исказано у трећем лицу, казује сама јунакиња. Она постаје носилац пишчеве стваралачке свести. Оваквим поступком приповедач само појачава психолошку уверљивост, уметничку аутентичност њеног доживљавања: »како је почиње за срце да хвата нека неизмерно дубока, из тамне даљине са слутњом така тешка туга, јад и усплахиреност. . .« Његова се јунакиња самоисказује – њено осећање, неразговетна слутња, напорна мисаона усредсређеност – све су то елементи густе монолошке поеме, самоговор, као потврда изразите индивидуалности књижевног лика. Зар би без тих квалитета у психолошкој мотивацији оног »њеног« и лирског светлуцања које зрачи поезијом романсијер Станковић смео да доврши сцену која се одиграла између Софке и Ванка? Приповедач смело улази у дубинска, још недефинисана емоционално-еротична и психолошки изнијансирана стања своје страсне и трезвене у исти мах, јунакиње Софке. Једном једином речи, везником *к а о* , он наговештава намеру, још неартикулисану ни у њој самој: »Брзо се покри и *к а о* опаса«. То *к а о* је наговештај,слутња, могућност да она може учинити нешто што у том тренутку ни сама још није схватила. Она је дакле, тако, *К а о,* опасана, али само покривена, »раскомоћена« сачекала да се Ванко попне »*о б а м о* к њој«. Подвлачимо *о б а м о* јер читалац из тога сазнаје да је приповедач ту, са својом јунакињом, да опсервира из најнепосредније близине, јер би иначе написао » *т а м о* к њој«. То показује како се у структурирању нарације психолошка и емоционална дистанца која постоји између приповедачеве субјек-

тивне свести, и субјективне свести његове јунакиње просто брише у корист сугестивне, животне уверљивости приповедања.

Инсистирајући на функционалној повезаности и зависности различитих елемената структуре које се преплићу у наративном току романа, издвајамо два становишта приповедача. Њима се, као релативно егзактним позицијама користио у обликовању наративних токова романа. Прво становиште је спољашње. То значи да се приповедач у делу појављује у улози информатора, преносиоца који саопштава читаоцу садржаје о догађајима и личностима објективно временски и просторно дистанциран од њих. Том врстом нарације почиње роман. Приповедач преноси, углавном безлично, шта се »причало«, »знало«, »говорило« о прецима јунакиње чије име саопштава читаоцу већ првом реченицом у роману. Таквом позицијом, спонтано и доследно коришћеном као обликом нарације приповедач је у I и XIII глави романа нарочито, успоставио равнотежу између епског тока дела и идејно-тематске концепције, насликао је тако порекло, живот и ликове двеју породица – патријархалне, градске, хаџијске у пропадању и сирове, сељачке у успону. Спољашње становиште омогућило је приповедачу да остане »изван« свога дела, а то значи да је њиме успео да оствари функцију времена као објективне, историјске димензије у наративном, епском слоју романа.

Међутим, много је присутније, изнијансираније и богатије унутрашње становиште приповедача. Оно му је отворило разноврсне композиционе могућности у структурирању нарације. Приповедање у трећем лицу карактерише читаву наративну конструкцију романа и ствара илузију дистанце између стваралачке свести приповедача и субјективне свести његових јунака. Та је дистанца, међутим, само формална, и становиште приповедача само привидно је спољашње. Синхроност у структурирању наративних токова приповедач постиже применом унутрашњег становишта, то јест интегришући свој стваралачки идентитет са субјективном свешћу и психолошким стањем својих јунака. Тај квалитет је нов и оригиналан допринос Борисава Станковића у развитку наше уметничке прозе. То је специфичност његове романсијерске уметности којом упућује читаоца на сагледавање узајамне зависности и повезаности свих структуралних функција у делу. Ваља истаћи да примена унутрашњег становишта никако не значи специјално тражени литерарни ефекат већ је саставни део, компонента оригиналног стваралачког поступка. У структурирању романа то је функционална метода, уметничко средство без позе, без декорација.

Тежиште са спољашњих, епских, ретроспективних или хронолошких догађаја и ситуација применом унутрашњег становишта приповедач преноси у просторе субјективног доживљавања и самои-

сказивања својих јунака. Тада нарација тече са њихове тачке гледишта, из њихове унутрашње перспективе. Много примера можемо навести за ову тврдњу, али ћемо је илустровати само једним:

»И Софка се сећа да су ти дани били најгори. Јер после сваког његовог поновног одласка у Турску, мати би јој по неколико дана ишла сломљена и убијена, а то све зато, што је једино она све знала. Знала је да он тамо нема никакве трговине нити какве послове, још мање да одлази зато, што тобож не може да се одвикне од мешања и дружења са тим беговима и Турцима, већ да је у ствари сасвим нешто друго.« (стр. 29, 30).

Разумљиво је да је у доследној примени оваквог стваралачког поступка са унутрашњег становишта у обликовању нарације приповедач био принуђен да тражи стилско-језичку могућност адекватну томе становишту. И он је налазио, копајући негде дубоко, по себи самом изван утврђених стилистичких канона, у просторима свог поетског бића:

»И заиста, и сама Софка с почетка није знала од куда матери новац за те њене увек нове и скупе хаљине. Али у брзо се Софка досетила. Видела је: да јој мати зато тако скупе хаљине даје, да би је том скупоценошћу уверила како заиста то он, отац, шаље, бојећи се да га она, као свако дете, не би сасвим заборавила, или га чак омрзла, што никако к њима не долази, што њу и »маму њену« оставља увек тако саме. А сви ти људи, слуге, који су тобож доносили те његове поклоне, увек су долазили, када Софка случајно није била код куће, те их она није могла видети.« (Стр. 34).

Ако би наведени фрагмент био исприповедан са спољашњег, објективног становишта, он би свакако и језички и стилски био друкчије структуриран. Овако – приповедач је са унутрашње позиције, и то Софкине, казивао ток њених мисли, откривао њено сазнање о мајчином поступку. Према томе, Софка се самоисказује, али и казује садржај свести своје мајке. Морао је бити велики мајстор овај приповедач толико пута оптуживан (у новије време и брањен) за »полуписменост« кад је као у наведеном одломку успевао неким особеним језичко-стилским посредништвом да остварује синхроност различитих садржаја у свести својих јунакиња, конкретно овде Софке и њене мајке.

Из навођених одломака може се уочити како се у структурирању наративних токова смањује спољашње и унутрашње становиште приповедача, како се прожимају и укрштају; како се приповедач мукотрпно пробија кроз читав сплет мисли, асоцијација, расположења и осећања својих јунака; како разгрће густе слојеве тамних дубина човековог унутрашњег живота, како у те вртлоге и вирове вуче читаоца са собом.

Сигурно нема оправдања за поистовећивањем приповедача са његовим ликовима, нити се из њиховог држања могу изводити поуздани закључци о поступцима и природи песниковој, па ипак се те личности и догађаји не могу схватити и протумачити ако се не узме у обзир становиште приповедача, његов субјективни однос према предмету пре свега као путоказ за разумевање његовог стваралачког поступка у структурирању романа. Приповедач будно прати унутрашње покрете својих јунака, пре свега главне јунакиње Софке. Њене скривене мисли, њена стања, она пригушена и неодређена и она снажно и оштро изражена, толико су доживљено мотивисана да се добија утисак да све то заиста и потиче из ње саме, а приповедач има задатак да згуснуту, богату асоцијативну материју извуче на површину и учини је видљивом, тј. доступном читаоцу. Интензитет њених емоција толико је силан да је сасвим очигледно и лично сагоревање њеног творца.

Структура нарације показује како је Бора Станковић померио тежиште приповедања са спољашње на унутрашњу реалност. Објективни догађаји остављају последице са интензивним психолошким дејством, па је структурирање засновано на чврстој повезаности тих узрока и последица. Као врхунци, по јачини информације истичу се драматични пунктови у структури нарације. Сукоб Софке са оцем, сукоб Марка са самим собом, сукоб између ефенди Мите и Томче – три доминантне, драмске структурне тачке – показују како приповедач не лишава своје јунаке вертикалног скока и како на рачун мирног епско-реалистичког тока приповедања извлачи максималне могућности и најјаче емоционалне импулсе постижући тако снажна осветљења ликова у роману.

Комплексна и слојевита нарација тече некад успорено, некад захуктано. Међутим, код Боре Станковића су и грешке у структурирању проистицале од високих захтева које је себи постављао. Иако детерминисан епским сижеом, мотиве није прилагођавао према спољашњим критеријумима складности већ их је пројектовао према унутрашњим моментима, скривеним и неопипљивим. У томе је разлог што се и број страница појединих глава романа креће од 20 (V глава) до две, ни две пуне (XXVIII глава). Нема сумње, Бора је платио тако свој дуг приликама у којима је настајало његово дело, условима под којима је морао да објави свој роман. Проблеме приповедања решавао је сам, тражећи живот и животност уместо форме и пружао тако ненадмашне фрагменте неких истрзаних осећајних стања директно извучених из људског контекста. Он је логиком посла проналазио приповедачки поступак у структурирању нарације, тражио и налазио инструмент у директном ангажовању сопствене имагинације која је знала да пламти великом ватром праве поезије.

ФУНКЦИЈА УНУТРАШЊЕГ МОНОЛОГА У СТРУКТУРИ НЕЧИСТЕ КРВИ

Као приповедач и романописац Борисав Станковић је на известан начин остајао веран реалистичкој традицији српске реалистичке прозе, али је његово дело значило и негацију такве традиције. Уносећи у свој роман фолклорне елементе, ишао је, можда несвесно, браздом коју је у српској култури заорао Вук. Његово Врање је права престоница баш тих фолклорних специфичности којима се придружио традицији. Међутим, у његовом делу нема овештталих слика, нема анегдотског приповедања. Свежу народску елоквентност дотадашњих реалиста заменио је описима, дочарао време, дао атмосферу јасно фиксирану, пуну боја и мириса оригиналних и свежих. Први пут, овај се романсијер први удаљио од утабаних путева објективне нарације интервенишући унутрашњим монологом којим уобличава аутентичност ликова, пре свега јунакиње романа – Софке. Превасходно занимљиве и функционалне нити евокације и ретроспекције он је танано везивао кроз Софкин унутрашњи монолог са епским током дела. Традиционална наративна структура постајала је тесна за садржаје које је он имао да изрази. Вођен финим инстинктом и песничким сензибилитетом, смелошћу без устручавања и отвореношћу без бојазни, Станковић је први међу нашим романописцима успео да пређе онај дугачак пут који постоји између објективног приповедања у трећем лицу и монолошког самоисказивања субјективне свести јунака. Да избегне замкама идеализације, конструкције и неприродности, да се не потчини пукој анегдотској илустрацији живота, Станковић је успео супротстављајући на известан начин »објективном методу« – унутрашњи монолог.

Патријархални Врањанац и приповедач изразите стваралачке индивидуалне оригиналности у исти мах, Бора Станковић је знао, у складу са патријархалним традицијама да не сме да прича о ономе о чему је срамота да се збори« у складу са стваралачким поштењем знао је да не сме да измишља, и тако је, интуитивно, открио функцију унутрашњег монолога, пронашао његову снажну експресивну моћ.

Унутрашњи монолог у структури романа убедљив је када је дубоко и свестрано сагласан са психолошком реалношћу јунака, а у Борином делу он је израз истинитих душевних доживљавања. Кад се узме у обзир да је приповедач полазио од дубоких реалитета стварног бола и патње, да су у оквиру романа садржане истините ситуације неисказаних снова и големих несрећа, форма усамљеничког говора у структури дела није случајна – она је израз најдубљег

склада између стваралачке концепције приповедача и комплексности садржаја који је имао да исприча.

Танана и мајсторски осенчена психолошка стања, дуге самопосматрачке анализе јунакиње романа у чијој се глави мешају чежње и визије са реалним збивањима њене свакидашњице, заноси чула са страхом и стидом, шум и дивљи топот крви са мирисом снова и цвећа, илузије о срећи са сазнањем да је недостижна – све што њену личну драму чини тако дубоко потресном и доживљеном, Бора Станковић је остварио кроз функцију унутрашњег монолога. Тим приповедачким поступком,примењеним на особит начин, омогућио је да његова јунакиња самоискаже и своја осећања, и неразговетне слутње и напорну мисаону усредсређеност, дакле, аутентичну индивидуалност свога унутрашњег бића. Структуром монолошких целина Станковић је пружио блиставе примерке прозних слика стања људске душе које делују ненадмашном пластичношћу и одиста су право чудо у нашој књижевности тога времена.

У структури романа веома су деликатне границе које постоје између психолошке дескрипције и правог унутрашњег монолога. И једним и другим поступком приповедач се служи да упути читаоца на непосредни доживљај своје јунакиње. Најчешће психолошка дескрипција представља увођење у унутрашњи монолог:

»И онда, престрашена тиме, унезверена, одмах би почела себе да кори и грди: што она (ја) све то да мисли(м) и увек њој (мени) тако што да пролази, што другим ни на ум можда не пада. И докле ће (ћу) она (ја) тако? Зашто она (ја) никада срећна, никада задовољна да не буде(м)? Када ће (ћу) она (ја) већ једном ништа да не мисли(м), као остале девојке само да живи(м) и због тога да је (сам) срећна«. (Стр. 46).

»Софка се диже. И, осећајући такву снагу, такав бес, чак и мржњу према оцу, пође к њему. Особито беснела је због увреде: што, и ако је то хтео са њом (мном), да је (ме) уда, што онда овако са њом (мном) да поступа, што овако брзо, одмах, као да је (ме) не може гледати.« (Стр. 106).

»Чисто се спотицала грабећи да што пре оде, као да побегне од свега тога, а опет никако још не могући у све то да верује. Знала је, да они то и тако са њоме не могу да чине. Није она као свака: није (нисам) дете, шипарица, да ништа не зна(м) и не сме(м) да зна(м), па тако, у трен, како ини хоће, са њом (мном) да чине... Али, поред свега тога, најгоре, најтеже јој је било: како она (ја) да то не осети(м), ако не у почетку, а оно бар синоћ, – да тај гост није купац куће, већ, већ. . .« (Стр. 107).

Из наведених одломака тачно се види где иза психолошке дескрипције почиње прави унутрашњи монолог. Приповедач га и формално фиксира интерпункцијом, он ставља две тачке, дакле директно преноси садржаје њене субјективне свести.

У структури романа унутрашњи монолог има разноврсне функције. По својој субјективности, емотивности и честом бежању у

иреални свет, многе интимне монолошке исповести Софкине имају у роману карактер лирске песме, лирске поеме уткане између епских оквира приповедања:

»Све, све то: и ти снови, и ова башта, цвеће, дрвеће, и више ње ово небо, а испод њега, око вароши, они врхови од планина, и сама она, Софка, у исто овако одело обучена, исто овако седећи, пред истим овим цвећем, па чак и сама кућа, из куће гласови и идење матере или других, и саме речи, жеље, нагласци, све то, чини јој се, никада, не зна када, у које време, али исто, иссто је овако било, постојало и овако се кретало. И онда, што би ближе вече, све би то, а и она заједно са свим тим, као да није на земљи, све јасније, издвојеније, све заносније, силније бивало, да би она, долазећи из баште овамо кући, од раздраганости и среће чисто руке више себе дизала и у мало на сав глас не певала.« (Стр. 48, 49).

Реалност чулних опажања његове јунакиње, оно што она види, осети или додирује претвара се у прозну слику која је истовремено и један реалистички кондензован и један симболички наговештен поетски простор. Та чулна слика упија у себе и извесну неисказану реалност јунакиње, њена доживљавања, њена осећања, њен став, садржај њене свести, најчешће и њену психолошку и моралну дилему. Унутрашњим монологом сви ти садржаји »најтајније, најслађе и најлуђе жеље, чежње, страст«. читава скала лирских треперења сублимирани су у истинску велику поезију. Зато је монолозима изражена и снажна кондензованост поетског говора. Они показују и у којој је мери била ангажована дубока, лична ауторова страст. Што је то ангажовање директније и присутније у тексту, домет уметничке сугестије је већи.

Унутрашњи монолози су у роману структурирани најчешће у облику директног преношења процеса акутних конфликата душе, противуречних тенденција стања свести. Такав монолог је са елементима »унутрашњег« дијалога:

»И тада већ зна да је настало, ухватило је оно њено »двогубо«, када осећа: како није она сама, једна Софка, већ као да је од две Софке. Једна Софка је сама она, а друга Софка је изван њен, ту, око ње. И онда она друга почиње да је теши, тепа јој и милује, да би Софка, као неки кривац, једва чекала, када ће доћи ноћ, када ће лећи, и онда осећајући се сасвим сама, у постељи, моћи се сва предавати тој другој Софци. Тада осећа како је ова дубоко, дубоко љуби у уста; рукама јој глади косу, уноси јој се у недра, у скут, и знајући за Софкине најтајније, најслађе и најлуђе жеље, чежње, страсти, грли је тако силно, да Софка кроза сан осећа како јој месо, оно ситно по куковима и бедрима, чисто пуца. У јутру налазила би се далеко од материне постеље и са загрљеним јастуком а сва ознојена. Дању, кријући се од матере и од свакога ко би дошао, цео би дан преседела тамо иза куће, у башти. И тада би, готово као луда, почела да разговара са цвећем. У сваком би цвету налазила по једну своју жељу, у сваком цврку тица по који неиспевани, неисказан уздах и глас неке песме.« (Стр.48).

Унутрашњим монологом прожетим неком особитом врстом пси холошке дескрипције, како наведени одломак показује, Станковић је успео да пренесе директно чулне опажаје своје јунакиње који се обично не могу изразити на говорном плану. Софка сама, у постељи, у ноћи, неометана ничим споља, препушта се току своје удвојене свести. Са каквом смелошћу уметник саопштава интимну свест своје јунакиње – младе, лепе, страсне жене! Што је овде битно, то је да опис није дат споља, он има облик »тока свести«, упрошћеног можда, технички, али озраченог светлом, богатом интуицијом. Интензитетом такве интуиције уметник Станковић се искупљује за неке облике речи које можда и нису толико речи колико мисли. Баш у томе и јесте стваралачки подвиг овог патријархалца.

Којим то средствима уметник успева да наслика двојство у Софки? Као много пута, приповедач и овде бележи контрасте, издваја оно што јунакиња јесте за спољашњи свет и оно што јесте пред самом собом. Дакле, на разлици између онога што је споља и онога што је унутра, издваја прво доживљаје па их затим спаја, прави синтезу. Из силине емоција сукобљених са неумитношћу збиље рађала се свест о трагици човековој коју је Бора Станковић песнички структурирао кроз унутрашње монологе у роману. Наведени одломак показује управо како сирову грађу транспонује у продужене тренутке емоције, у естетичку слику пречишћену у уметниковој машти и затим пројицирану из ње.

Кроз цео роман Станковић је уобличавао психолошки портрет своје јунакиње. Софкина усамљеност, њено заточеништво, »затворена капијом и зидовима, дакле осигурана, предавала би се сама себи« – упућивали су приповедача да структурира монолошке целине. Функцијом унутрашњих монолога откривао је тајне њене пути, токове њене свести, одводио је читаоца у средиште њених мисли и осећања. С обзиром да је јунакиња романа, Софка, и централни субјекат у делу, њени унутрашњи монолози су најфиније функционал не нити којима је приповедач Станковић спонтано везивао епскореалистичке са психолошко-поетским токовима нарације.

Кад се тврди да је роман Боре Станковића модеран почетак наше књижевности, онда доказе тој тврдњи треба тражити пре свега у структурирању унутрашњих монолога у роману. »Монолог је нарочита форма стилистичког говорног склопа, која тежи да изиђе из оквира социјално-нивелисаних облика семантике и синтагматике. Зато се у вези с њим намеће, пре свега, питање стилистичких новина.« [14]

Ако је поступак романсијера Борисава Станковића у основи реалистички, већ познат, новина којом је обогатио српску књижевну прозу садржана је пре свега у структурирању унутрашњих монолога

којима је и изашао »из оквира социјално-нивелисаних облика семантике и синтагматике«. Отуда је мало савремених романа у нашој књижевности који не налазе у Нечистој крви свој наговештај и оправдање.

ФУНКЦИЈА ДИЈАЛОГА У СТРУКТУРИ НЕЧИСТЕ КРВИ

Готово сви проучаваоци и књижевни критичари који су писали о књижевном делу Борисава Станковића истакли су како је мало дијалога у Бориној прози. Објашњења и тумачења веома су различита.[15]

У структури романа *Нечиста крв*, иако има мало дијалога, они представљају драмске врхове који просто штрче из наративног ткива дела силином своје емоционалне и психолошке сугестивности. Функција дијалога у роману није реализована као конвенционална конверзација. Аналитичан и дубок посматрач и познавалац унутрашњих покрета душе патријархалног човека, Станковић је, како смо покушали да покажемо, снажне емоционалне импулсе и интимну свест својих јунака структурирао кроз унутрашњи монолог. Из стваралачке концепције приповедача да обухвати живот, онај невидљиви, унутрашњи, у свој његовој елементарности и узаврелости, проистицало је сасвим природно уверење да се такав садржај не може каналисати никаквим вербалним растерећењем. Зато има у роману мало дијалога, али по дубини психолошког подтекста, по богатству наговештених садржаја и по својој експресивности они у структури дела представљају праве ерупције које дотада ниједан наш писац није тако уметнички обликовао.

Станковићев дијалог згуснут је у роману у лаконску драматичност зато што је горчина, чемер, суза. Отуда је и његова структура изразито драмски акцентована.

У X глави романа дијалогом, неким лаконским и крњим, који има функцију да изрази горчину и бездан људског бола, трагичност и безизлазност Софкиног положаја, Станковић је показао како се толики садржај једноставно не може изразити речима, како је Софкино питање богато подтекстом и како њена мати нема и не може имати никакве речи ни утехе, ни објашњења, ни оправдања:

»– Па зашта, нано? Зашта?. . . – Поче, а већ јој од беса сузе ударише.

– Не знам, чедо! Не знам, не питај ме. Само то: свршено је, Ено, он тамо, горе: бесни! На очи не смем да му изађем. Ох, црна ја!« (стр. 106).

Јунаци у Станковићевом роману проговарају само у крајње критичним ситуацијама, у тренуцима кад се кидају и руше канонизоване патријархалне норме понашања, кад се мора ићи преко њихових баријера. Такође у X глави романа је дат још један дијалог, овога пута између оца и кћери који то потврђује. Психолошко-емоционални, мисаони и морални садржаји у свести тих двеју личности толико су различити, њихове су полазне позиције за разговор тако дијаметрално супротне једна другој, да је драматичност дијалога прави кулминациони врхунац у структури романа. Интензитет емоционално-психолошке напрегнутости јунакиње толико је силан да се природно одиста и не може каналисати никаквим вербалним споразумевањем. Зато је приповедач тај дијалог између оца и кћери пропратио психолошком дескрипцијом интервенишући њоме, сугерирајући на тај начин немогућност непосредног и спонтаног разговора:

»– Тато! – поче Софка, а то »тато« једва је изговарала, од толике горчине и увређености, што он тако са њом ради.

– Ја не могу и. . . нећу. . .

И осећајући да ће изгубити сву кураж и бризнути у плач пред њим, довршн брзо:

– Ја не могу и нећу за таквога да пођем!

Само виде како се он подиже, са неким сувим подсмехом, онако у чарапама, приђе јој и свечано поче:

– Софке, синко! Лепота и младост за време је.

Што Софку готово пренерази, то је, што у његову гласу зазувча то као његово сопствено искуство, јад, горчина. Он је сам то тако некада мислио, због тога дошао, до сиромаштва; а да није тако мислио, не би њену матер узео, не би због тога оволико претрпео, оволико се намучио, потуцао и још, сада, када се смиловао и решио да се к њима кући поново врати, а оно, место благодарности, гле шта!. . .

Софка ипак промуца–

– Ја не могу!

– Ни ја не могу«. (Стр. 111, 112).

И наведени, као и следећи дијалог, показује како се понављањем истих речи продубљује јаз између Софке и ефенди Мите. Код свих наших приповедача дијалог је у структури дела имао првенствену функцију да успостави говорном релацијом везу, да буде мост за споразумевање, мост над јазом који зјапи између мисаоног и емоционалног садржаја двеју личности. У роману Боре Станковића, међутим, дијалогом је реализовано снажно психолошко осветљење неизбежног сукоба:

»– Срамота! Од другарица и света срамота ме, тато!

– И мене је срамота!

Једнако усправљајући се и већ од беса тресући се, и то не као пред Софком, већ као пред самим собом поче сав јад да излива:

– Зар мене није срамота? Зар ја то хоћу, мило ми? Зар ја не знам колико је то што ја то морам? И то ја, ја! Ох!«

Истим речима: »Ја не могу!« – »Ни ја не могу«. – »Срамота!« – »И мене је срамота!«, приповедач је диференцирао две тачке гледишта, потенцирао контраст, продубио јаз између оца и кћери. Свако инсистира на своме »ја«. Софка је три пута поновила »Ја не могу« (само једном и »нећу«), трећи пут је то само промуцала. Ефенди Мита је шест пута поновио своје »ја«, све више га наглашавајући. Изражајном функцијом личне заменице *ја* у структури дијалога показао је Бора Станковић колико су етичке перспективе двеју личности апсолутно неспојиве и колико су њихови психолошки профили различити. И њено и његово »ја« израз су дубоког самољубља и тежње за самопотврђивањем властите индивидуалности. Међутим, у складу са патријархалним законима, жена, па ни хаџијска кћер, лепотица са таквим емоционалним потенцијалом и животним интензитетом, не сме да има своју индивидуалност.

Осећајући се кадрим да анализира скривене опруге етичких феномена, Станковић је структурирао лик ефенди Мите монолошко-дијалошки, уткивајући и психолошку дескрипцију:

»И разгневи се на неблагородност Софкину, јер он се само за њену љубав вратио, да је добро удоми. А то што је даје за младожењу, који је још дете, то није баш толико страшно, колико је страшно ово његово: што он ето мора са тим Марком, сељаком, да се пријатељи, да се љуби, са њиме да живи. Па, поред свега тога, ето још и она – »неће«, »не може!« – И дрхтећи од беса, осећајући како му ноге у чарапама упадају у ћилим, те испод њега осећа тврдоћу даске, са рукама закопчаним остраг, са раздрљеним вратом, по коме се, истина сад обријаном али већ због зброканом, јабучица била испречила, и готово га гушила, не гледајући никако у Софку, продужи сам себи да говори:

– И ја могу, а сви други не могу. Ја све то могу, ја све морам. Ја? Ефенди-Мита!«. . (Стр. 113)/

Висока уметничка вредност ове сцене реализована је неким специфичним дијалошко-монолошким поступком којим приповедач открива облике моралне дефектности у лику ефенди Мите. Иако је носилац патријархалних норми, ефенди Мита није у стању да их доживи као препреку удаји своје кћери за малолетног сељачког сина. Обезбеђујући материјално своју кћер, он њеном таквом удајом обезбеђује у ствари континуитет породичне традиције и зато за такав свој поступак тражи њену захвалност. Станковић је, градећи менталну структуру својих јунака тражио специфичне форме изра-

жавања па је у тежњи за максимумом уметничке сугестивности прекидао дијалог монолошким самоговором јунака и интервенисао психолошком дескрипцијом како наведени одломак показује.

Идући за вишим принципима уметничке истине и остајући доследан у трагању за њима, Бора Станковић је функционалношћу разноврсних приповедачких поступака у структури дела обогатио српску реалистичку прозу квалитетима који не застаревају. Несумњиво, у те квалитете треба убројати његове малобројне дијалоге са њиховом врхунском драмском експресивности. У структурирању дијалога стваралац се задовољавао улогом проницљивог посматрача који допире до унутрашњих садржаја што их у себи носе његови јунаци. И управо такав подухват налаже му да дијалогом, кроз једно ставан смисао реченице открива смисао преживљавања, изражава не само оно што јунак казује већ и оно што мисли, што можда не жели да каже. У XXX глави романа на ефенди Митине речи:

»– Зар да ми није онај, твој отац (није хтео ни име да му спомене) обећао паре, зар би ја за тебе, пезевени један дао моју кћер?«

Томча одговара:

»– Тато, бре? Не тако, не то, бре!« (Стр. 243).

Том једноставном фразом, питањем које је јаук, и узвиком који је претња, Станковић открива цео сложен ток његових скривених импулса у свој силини њиховог интензитета. Стварање таквог дијалога, привидно тако крњег, тако лаконског, са таквим подтекстом, који још уз то звучи неусиљено, спонтано – тежак је посао, али је управо функцијом таквог дијалога приповедач досегао много више и много дубље од обичне индивидуализације ликова. По томе не само шта говоре, већ и како говоре Борини јунаци, није тешко закључити каква је њихова права природа, какве су им побуде, скривене пригушене страсти, дубоке наслаге психолошких терета које носе у себи.

Иако је у роману мало развијених, правих дијалога они су, као и унутрашњи монолози убедљиви, сугестивни и живи зато што су по својој функционалности дубоко усклађени са психологијом јунака који их исказују. У структури романа *Нечиста крв* и унутрашњи монолози и дијалози откривају и обелодањују хаотичне психолошке дубине у души патријархалног човека, али и човека уопште, јер Бора Станковић је снагом свога талента надрастао епоху којој је у историји наше литературе припадао.

ЕНТЕРИЈЕРИ И ПЕЈЗАЖИ У СТРУКТУРИ НЕЧИСТЕ КРВИ

Бора Станковић није само најавио развојну линију српског поетског романа XX века, већ је својом *Нечистом крви* утицао на природу и структуру нашег модерног романа уопште. Сложеност његовог поетског здања показује како су се у стваралачком бићу Борисава Станковића борили око »превласти«, али и како су се узајамно допуњавали песник и приповедач. Он је заустављао наративну струју текста, пресецао јој путеве, понекад грчевито и грозничаво, често на рачун спољашње хармоније, да би у целу структуру дела уткао изворни лиризам, обиље песничких слика. То присуство поетског, неопипљивог, та треперава драж преображеног стварног света у визију која пулсира драмски и психолошки, Бора је реализовао структурирањем ентеријера, пејзажа и портрета у роману. По стваралачкој инвенцији, изразу и снази поетске аргументације ти елементи структуре у функцији су психолошке истинитости и уметничке сугестивности. Кроз њих, Станковић је исказао и властито осећање хармоније и пуни доживљај лепоте која је за њега битна компонента људског живота и врхунски уметнички циљ.

Ентеријери, пејзажи и портрети, с обзиром на функцију коју ти елементи структуре имају у роману, упућују на сву сложеност релација из којих су настајали и како су обликовани.

По неком дубоком унутарњем поретку у широкој су и свестраној вези и јединству Врање и Бора. То је, несумњиво, разлог што у свести више генерација читалаца име песника и име града живе као синоними. Однос између песника и Врања истакли су сви досадашњи проучаваоци Бориног дела. »Увек када прођем поред Врања или у њега свратим, имам осећање као да у његовом зраку, у његовом пејзажу, над његовим кућама и баштама, лебди лик Боре Станковића. Он је писац животом своје литературе, њеном крви, везан за свој завичај. У њему и најближој околини извор је његове инспирације, маште и снова. У њему је и постојбина његове песничке душе. Слику завичаја пренео је у Београд и у њој до смрти живео. Као да је са собом заветовано понео груду завичајне земље и у њој брижно сачуваo драгоцене мелодије снова детињства и ране младости, а у њима и дах читаве једне епохе коју је доживео и просањао поезијом свога књижевног дела.« [16]

У роману *Нечиста крв* ентеријери и пејзажи Врања су и стварност и симбол песничких хтења у исти мах. Стварност, јер тачно локализовано место једне опредмећене реалности; симбол песничких хтења јер је негација конвенционалне, примитивне, учмале стварности паланке, њеног ситног, безбојног животарења. Зато се Борина

уметност у структурирању пејзажа и ентеријера не исцрпљује у сликама географске и етнографске егзотике старога Врања, већ у реализацији песникове чежње за хармонијом човека и природе, у складу између човека и предмета, у чаролији слика и описа из којих струји нека далека непозната даљина времена и исконска чежња која је у структури романа добила уметнички одјек прохујалих епоха.

Претворити у поезију, у чисту лирику, једну малу, оријенталну паланку какво је било Врање Боринога детињства и младости, тек ослобођено од Турака, могао је само песник. Сањар, песник по вокацији, из тескобе своје сиромашне свакидашњице загледао се у прошлост. »И једна од компонената књижевне величине Борисава Станковића и његовог прозног дела јесте у томе што је у својим личностима открио како, а често и колико мртви притискују не само свест него и егзистенцију живих да су ови последњи, у већој или мањој мери, њихови заробљеници, да оно протекло, већ одмакло време, да прошлост живи у садашњости одређујући овој на известан начин границе и животну садржину.« [17] У томе су свакако разлози што је Бора своју најдубљу изражајну снагу налазио у поднебљу свога завичаја, што је слику свога старог, старинског, зачараног амбијента носио од почетка у себи, зрелу, неприкосновену у својој архаичности. За њега тај старински, егзотични амбијент значио је поезију уопште.

Зато што је био песник, Бора је видео једно велико небо, топло, пуно звезда, месечине и мириса, зато све што је написао носи одблесак и његових личних доживљаја. Бора је многоструко вратио своме Врању оно што му је оно дало јер му је додао лепоту сопствене поезије. Та се поезија претаче из његовог дела у живот, улази у реалне димензије реалног простора, и чини тако чудесан континуитет на релацији живот – уметност – живот. У томе је разлог што у Врању, и овом данашњем, »у његовом пејзажу, над његовим кућама и баштама, лебди лик Боре Станковића«.

Борино Врање је кула у ваздуху, али кула постојанија и грађнија од многих конкретно виђених и доживљених простора јер живи у визији неколиких генерација читалаца претворена у симбол и уметничку конкретизацију. Зато су у структури романа у органској вези то Врање, његови ентеријери и пејзажи са личностима. У тим ентеријерима човек носио своју трагику, конкретизовао у томе амбијенту стање своје душе.

Уметнички поступак Борисава Станковића у структурирању ентеријера и пејзажа дубоко је функционалан и зато изгледа једноставан. Романсијер је усклађивао животно сирову грађу, аутентичне податке непосредно преузете из стварности, са имагинативно преображеним ткивом дескрипције, лирски светлуцаве и узбудљиве.

Полазио је од доследно реалистичког уочавања детаља, али је умео да се ослобађа власти чињеница; описивао је конкретне предмете, али је умео да избегне опсесији материјалнога, поетски доживљавајући и оживљавајући све што дотакне. Веран себи, својим схватањима лепоте, својим љубавима из детињства и младости, Станковић је у лирском, прочишћеном виду, понављао описе истог амбијента, истих ентеријера и пејзажа које познајемо још из његових раних приповедака. Тачан у информацијама о предмету који описује, он бира мотиве који и њега самог, и читаоца, враћају у старо, у прошло већ доживљено кроз атмосферу његових приповедака, Врање, његове пејзаже и ентеријере. Међутим, ти елементи структуре нису позадина на којој се одигравају збивања, то је пре свега простор који одређује духовни свет човеков. Човек је увек у средишту пишчевог интересовања, па је зато функција ентеријера и пејзажа у структури романа подређена пре свега његовим душевним доживљавањима, његовим психолошким особинама.

Тражећи и налазећи ослонац у старом, поетичан и емоционално експресиван у описивању старог, Станковић је у великим тренуцима својих надахнућа успевао да се структурирањем пејзажа и ентеријера у роману вине до вишесмислене симболизације слика са дубоким естетичким значењем. Успевао је, тако, да осветли и најделикатније односе и интимна психолошка стања својих јунака. Зато се све у његовом роману одиграва и у једном реалном животу, и у једном поетски преображеном простору, истовремено. Његова дескрипција зато и представља нов поетски квалитет у нашој романеској литератури тога времена. Примери ће показати како Бора Станковић успева да продре у суштину ствари, да изрази аутентични поетски немир који одмах заокупља и читаоца и чини га саучесником повести његових јунака.

Већ на почетку романа, описујући кућу Софкиних, Станковић је дочарао специфичност тла: то је спрега природног амбијента и историјске прошлости које и стварају посебну атмосферу, али и несвакидашњи менталитет и карактеролошку изузетност ликова – становника те куће. Међутим, опис је овде у новој функцији, тј. он није издвојен, и није декор. Има за циљ да прати текст, да ствара одређену атмосферу:

»Њихова је кућа била стара. Изгледа, да од када је варош почела постајати, да је и та њихова кућа већ тада била ту. . .«

»Не зна се који је од предака баш саму кућу подигао, али се знало да су од вајкада били тако богати. И тек за хаџи-Трифуна, од кога се они почели и хаџијама звати, знало се, да је он први имао смелости да, после свога хаџилука, све то богатство, које до тада лежало скривено и нагомилано по подрумима, амбарима и шталама, изне-

се, распореди и уздигне, да би могао »свет да гледа«. Сазидао је капију на свод и јаку као град. Горњи спрат куће подигао, окречио га и ишарао резбаријама. Собе је раскошно искитио најскупоценијим ћилимима, и старим и скупим сликама из Пећи, Свете Горе и Рила; по рафовима поређао ссребрне сахане и златне зарфове. Доле, до капије, утврдио бињиш од мрамора, са кога је узјахивао на своје чувене коње. . . целе ноћи испред капије морао је да гори фењер и по три и четири ноћна стражара да дремају. . .« (Стр. 3, 4).

Наведени фрагмент показује како ту, заправо, правог описа и нема, или тачније, како се пробија из сплета нарације пре свега да дочара слику већ ишчезлог живота епохе која је прошла. Слика куће није у функцији спољњег дескриптивног засићења, јер и њени ентеријери, и екстеријери: башта која се »једнако проширивала, пунила најлепшим и најбољим дрвећем: шамдудима, трешњама и вишњама, и разноврсним калемљеним скупоценим ружама. . .« (стр. 10) – у служби су емоционалног испољавања личности:«. . . да по кући, по дворишту шуште меке женске хаљине; да се виђају лица бела, нежна, очувана и негована«. (Стр. 10).

Пример је довољно илустративан да покаже и како романсијер иде од конкретног описа људске средине ка откривању скривених мисли и наговештаја унутрашњих стања својих јунака. Ентеријер хајдијске куће, затворен простор, гарантује сигурност, јер »гледало се да се живи што тише, лепше и у што већем изобиљу. . .« (стр. 10), али унутрашњи немир људски већ се слути, већ се чује као призвук из оног меког шуштања женских хаљина по кући и по дворишту. Станковић је у структури романа поставио у органску везу своје личности са ентеријерима и пејзажима који их окружују.

У роману *Нечиста крв*, слику старог Врања, оног из турских времена, приповедач, је дао само у I и II глави дела. У њима је оживео дах топле старинске атмосфере, обасјао богатим колоритом свет аристократске отмености и патријархалне зачараности, наговестио динамична збивања. Ентеријери и пејзажи не представљају развијене описе, то су пре свега детаљи који блесну особитом уметничком снагом да осветле најделикатније односе и интимна расположења јунака.

Ево појединости које садрже пејзаж, само скициран, јер је и део приповедне целине и поетски израз:

Читлук у Доњем Врању, ограђен зидом и тополама, одмах до реке, пун свежине и хлада.

»У вече вечеравали би уз пиће, које би се у реци хладило, и уз оно ноћно, издвојеније и јаче жуборење реке, клапарање воденице, а више њихних глава једнолико, као из далека, шуштање топола, њиховог густог, сочног лишћа.« (Стр. 28).

Елементи тог скицираног пејзажа својом функцијом мозаички су везани за догађаје у психи ликова, и обратно, то догађање у природи уобличава и дешавање у психи ликова. Шуштање, жуборење, клапарање – то није површинско-акустичан доживљај природе, нити је опис структуриран као успутна епизода. Његова је функција много деликатнија јер треба да изрази визију тренутка који долази, да дочара, расположење јунака, да поетизује осећања:

»А често, испрва тихо, за себе, доцније јаче и гласно, почео би да пева. Па се тек занесе, почне на сав глас. Мати не сме да га прекида. Само га отуд, из обасјане собе, слуша. Софка по материном лицу види да она речи у песми не разуме, стране су јој, али се види колико их осећа, како од среће, раздраганости чисто трепери и отворених уста гута одоздо његов глас, који се све више почиње да разлева по башти, реци и тополама тако чудно, страсно и топло.« (Стр. 29).

У структури ентеријера и пејзажа има много елемената који представљају декор времена и место непосредног догађања. То доказује да Борин роман живи од аутентичних сокова његовог старог и старинског Врања, али нису у томе квалитетно нове вредности које је Станковић унео у српски поетски роман. Локални колорит, тако много наглашаван као доминантна особеност његове поетске прозе, у структури ентеријера и пејзажа само је горњи, површински слој. Регионално и локално у финкцији су везаности за амбијент, међутим пишчева имагинација и његова инвентивност нису фолклорног типа.

Емоционална напрегнутост Станковићевог израза, неконвенционалност у структурирању ентеријера и пејзажа с обзиром на тематско опредељење да пре свега верно наслика психолошко стање личности, као и сажетост слика, експресивних детаља, и при том лирска интонација лична и импресионистичка, елементи су који одударају од традиционалног реалистичког приповедања. Отуда, Станковићеви пејзажи и ентеријери само спољашњом функцијом остварују реалистичке призоре свакидашњице богате локалним колоритом. Њихова дубља, естетичка функционалност је у реализацији сликовитих симбола дубоко уметнички сугестивних. Станковић је чулан, а деликатан, страстан и узбуђени сликар, који се никада не задржава на површини предмета. Зато структуру његових ентеријера и пејзажа карактерише и песничко осећање простора и надмоћна пластичност слика – нови квалитети у српској романсијерској прози као путоказ даљем развоју поетског романа у нашој књижевности.

Бора Станковић свесно је тражио новину, и од почетка је био решен да не иде утапканим стазама. Смео, спреман да занемари све

што није битно за његову личну уметничку концепцију, мирио је у структури свога дела с неком искреном опорошћу сопствену поезију с реалистичком традицијом и откривао како хоће да се ослободи од ње.

У структури његових ентеријера и пејзажа има толико светлосних, звучних и мирисних треперења атмосфере, да је по тим квалитетима био много више импресионист него реалист. Ево какав опис претходи Софкином немиру, неспокоју њеног страсног и чежњивог бића:

»Кроз прозоре више ње, играјући се и добивајући ружичасту боју од црвених ћилимова, трнула је светлост од сунца, које залазећи иза брда сноповима је обасипало варош црвено, жарко, као крв. Међутим из вароши све је више и више нестајао онај жагор. У осветљеном ваздуху изнад главне чаршије, пазара, само се дизао и лелујао облачак од прашине. А доле, из куће, из кујне и оне велике собе, ништа се није чуло; такође ни из дворишта, ни из баште. Зато се Софка и трже, јер, узнемирена баш том тишином, мирноћом, предвечерјем, кроз раширене ноздрве поче осећати како се их дворишта покреће и почиње да осваја онај свежи баштенски ћув. По башти лишће шушти; из траве и алеја цвећа диже се онај влажан и јак мирис.« (Стр. 64, 65).

Грозничав, заљубљен у светлост и сенке, романсијер Станковић жели не само да наслика узбуђену душу својих јунака, већ да узбуди у душу читаоца, да га придобије за ону врсту лепоте коју му сугерира. Наведени одломак илуструје како изворном инвентивношћу приповедач успева да реализам детаља преточи у поезију симбола. Он од конкретног реалистичког податка изаткива књижевну целину која носи дубљу симболску поруку. Оплемењен лиризмом, његов опис нуди читаоцу асоцијативне узлете пуне смисла и поетске сврхе.

Лично осећање великог уметника не изражава се само у инвенцији, у распореду грађе, него и у веома ситним разликама и нијансама које се на први поглед и не запажају. Станковић је за те на изглед ситне разлике и нијансе имао необично развијен инстинкт. Стрктурирајући ентеријере и пејзаже, служио се бојама с великим мајсторством и остваривао ефекте за које његови претходници нису марили. У јаким контрастима, од сирових и јарких, до меких и нежних полутонова, бојама је правио уметничке композиције пуне живота, као велики сликари. Те боје у структури ентеријера и пејзажа у савршеном су складу са унутрашњим расположењем и стањем његових јунака. Црвена боја, тако честа, боја је ватре чула, страсти, узавреле крви. Жута – она је сјај, блесак, раскош; боја сунца и злата. У Бориним ентеријерима, дакле тамо где се Софка креће, има много црвене и жуте боје:

»Кроз прозоре више ње, играјући се и добивајући ружичасту боју од црвених ћилимова, трнула је светлост од сунца, које залазећи иза брда, сноповима је обасипало варош црвено, жарко, као крв.« (Стр. 64).

»Около по соби миндерлук са јастуцима а покривен уским чупавцима, меким и црвеним који су под додиривали. По рафовима поређани сахани, нарочито ибрици, шоље и судови за послуживање. И све то, истина од старог злата, сада орибано и очишћено, јасно је одударало својом жутином од црвенила намештаја.« (Стр. 76).

И Борина Софка, кад је испрошена, »била је обучена у раскошно одело, у тешке, црвене као крв шалваре, са великим жутим колутовима од срме око џепова и ногавица.« (Стр. 140).

Али, трагична јунакиња на крају романа више није у ентеријеру црвено-жутом, пепео – боја неминовне трагике завршна је слика у роману.

У посматрању живота Станковић је тражио и налазио своју, оригиналну формулу уметничког уобличавања богато оспервирајући, градећи и као посматрач и као песник. Са увек будном чулношћу, али ублаженом финим осећањем за сањарију и екстазу, умео је да изрази скривене танчине ствари, да излије онај тајанствени призвук истинске поезије. То су у структурирању ентеријера и пејзажа елементи којима романсијер поетски инкарнира душевно стање својих јунака. Станковић са страшћу иде за лирским суптилностима контрастирајући светлости и сенке, боје, мирисе и звуке, па много пута из његове дескрипције изроне кроз поређења и метафоре поетске слике тако силне да је сасвим јасно да кроз њих то песник излива и читав свој субјективни дрхтај.

»Већ је близу зора. Мрак се губио, Около, иза равница, кроз магле, већ су се оцртавала била. Из њиве и башта допирао мирис труле траве и корења. Тамо негде далеко, око реке, чуло се шуштање воде, и по који цвркут пробуђених тица. Овамо, с друге стране, по вароши, у улицама, које су овде свршавале, све је још било у немом мраку. Само њему, госту, чинило се да – (а то као да гледа обрнуто, кроз себе и иза себе) – отуда са њиме, Софкине куће, једнако гори свећа и осветљава овамо испред њега пут. Зато је често уздизао руку ка лицу, и од задовољства, среће, задижући шубару, сваки час гладио чело, очи и цело лице.« (Стр. 99).

Да у роману *Нечиста крв* има много више симболике него што се на први поглед може претпоставити можемо потврдити још многим примерима и то на оним местима у делу где су овлашно скицирани ентеријер и пејзаж увек у складу с душевним расположењем јунака:

»Ни мрак, ни самоћа, ни мртво падање воде са чесме не узнемири је... Од беса стискајући прса, да би од бола чисто јаукала, и дижући шалваре, да што брже и сигурније корача брзо пређе сокак, чесму, и уђе у кућу.

И горе, и доле, и свуда су горели свеће. Као да никада ње није било, као да је она умрла, одавно је саранили и већ заборавили, тако је у кући било сада мирно, и осветљено. . .

Софка се попе. Испред врата виде само његове поређане ципеле и већ поче да дрхти. Али силно отвори врата и уђе. Светлост се од свеће залелуја и готово што својим пламеном не опали косу очеву.« (Стр. 111).

Тај опис претходи оном драмском врхунцу у роману – сукобу Софке са оцем. После те сцене, кад Софка »није била ни врела, нити осећала јад, бол, већ је била утучена и чисто скамењена«, следи овај опис:

»Брзо пређе чему и фењер, који је мутно осветљавао око себе. Вода је са чесме тешко падала. Свуда је било мирно и мраком притиснуто, нигде се није чуо ни лавеж паса, ни бат чијих корака. Једино горе, из њине куће и из оне његове, очеве, собе, једнако се светлост прозорска мењала. час је тамнила, час сијала, сигурно од сенке материне, која је ишла по соби, можда намештала оца у постељу, поливала га водом, освешћивала.« (Стр. 115).

Опис амамског ентеријера грађен неком чулном, страсном опсервацијом приповедача није претворен у натуралистичку слику зато што се Станковић чудесно вешто спасавао деотизацијом детаља пуним симболике. То нису само »мириси њихних чистих, окупаних и страсних тела«, ни »та топлота и пара отуда овамо што се све више мешала са светлошћу и мало хладнијим ваздухом, и све више пунила влагом и тамом цео амам«, већ и оваква поређења:

«Из самог амама, курне, једнако је овамо на махове, како би се врата отворила, допирала пара и топлота, и то тако јасно отуда на махове пахтала, да је изгледала чисто ка нечији уздах, као од оних тамо мраморних плоча, које као да жале за њихним лепим телима, која су до сада по њима лежала. . .« (стр. 156).

Са рафинираним сензибилитетом, у тежњи да досегне сам врх сликовите сугестивности којом разоткрива душевну драму своје јунакиње, Станковић структурира дескрипцију као да потиче управо из Софкине пројекције. Од те пројекције и зависи да ли опис улази у сферу опсервације, па је тада његова функција конкретна, или медитације, па је зато симболична. Навешћемо само два примера:

»Само кад сагледа кућу и већ испред куће упаљена два фењера, која су горела и трештала, као нека два црвена страшна ока, а између њих се лелујао венац од шимшира и великих белих ружа, којим је била окићена капија – њој цела кућа нарочито због тога шимшира, као да замириса на нешто покојно, мртвачко. На крову, који је препокриван сад, сигурно од оног новца добивеног за њу, падоше јој у очи нове ћерамиде, које су јасно одударале од старих, црних, маховином већ обраслих, црве-

нећи се, као да су од меса, као – а то није могла да појми откуд јој дође и зашто – као да су од њеног меса, од ње саме. Она се сва стресе.« (Стр. 158, 159).

Други пример је такође опис у складу са Софкином визијом и осећањем, стваран веома јаким контрастима:

»У кући је већ све било узрујано, измешано, и врило од света: У кујни је крклјало јело у великим лонцима, и свуда масна пара; иза куће буктао је велики оган, трештао разгорен жар, на коме се окретали и пекли прасци и јагањци; из оне комшиске куће, одмах преко баште, где је сада ограда била изваљена, да би се могло у њу комотно ићи, једнако су дотрчавала деца, слушкиње, једнако се тамо вукле хаљине, јастуци, јоргани, колије, јер ће се ноћас тамо сва деца носити да спавају... (Стр. 159).

У комшиској кући, преко пута је Софка. Она слуша тихо дечје дисање, удише онај мирис којим је била соба испуњена из њихних, још млечних плућа и уста, из њиних стиснутих и уз образе наслоњених ручица, ознојених главица са ретком косицом и још меким темењачама. И све је то око Софке мирисало некако слатко опијајуће, као на прву траву, прву пролећну влагу. И чисто јој тешко падао тај млечни задах око ње, а још теже она хука и врева из њихне куће.« (Стр. 172).

Функционалном вредношћу контраста у структуирању описа Станковић се користио да потенцира душевно стање своје јунакиње и у низу слика Софкине свадбе. Неумитност њене трагедије из тих слика избија потресно и силно. У дубокој су противурчености »сунце, сјај и граја«, и њено светлуцање »спрам сунца а у облаку од свиле и злата« са сликом кад »излазећи на капију осети само како јој лице и косу додирну онај венац од шимшира и другог цвећа, већ осушеног, готово спарушканог од фењера, и то је задахну неким загушљивим мирисом као на тамјан и свеће.« (Стр. 181).

Опис свадбеног ритуала Станковић је дао низом симболичних слика са изузетном уметничком сугестивношћу. Таквим сликама, описом сватовске поворке, приповедач је показао како се круг око његове јунакиње затвара, како се нема куда. Испред ње су чочеци, иза ње сватови, свирачи и Марко на алату, који ван себе од радости лепи дукате свирачима, и гомиле деце које је окружују. Све се помешало – звона са цркве, и свирка, и сватовска хука, а црква је мртва, скамењена, гуши се Софка од »мириса на црвоточину, буђу, тамјан и покапане свеће«, пространи црквени под »патосан плочама и са влажном, трулом прашином, хладно (је) обухватао и пунио језом. Сунца, светлости ни од куда није било.« (Стр. 183). Тако је и описом црквеног ентеријера приповедач затворио круг око своје јунакиње. Ипак, један сноп светлости силно продире из олтара можда само зато да се види и то како Софка свога младожењу »држи за руку, како се мучи, да му малу детињу руку задржи у својој«. А дечакови »упла-

шени укочени прсти«, клизе, један по један, »она онда мора поново целу његову шаку да хвата«. (Стр. 185).

Још много примера можемо навести како у структури Бориних ентеријера и пејзажа реализам детаља прераста у поезију симбола, како се често дескрипција преобраћа у психолошки покрет, у импресионистичку допуну, али је довољно само илустровати како на пример Станковић слика стишавање свадбене оргије:

»На пољу опет поче по трећи пут мрак да силази, и све ово као да се смирава, малаксава. И само камење по дворишту, вађено коњским копитама, више не прека и не тандрче, већ како који и где у рупу запао, тако застао и углављен као да се одмара. Момци, буновни, неиспавани, умивају се на бунару и пљускају. Доле из штале само се чује како шушти чупана у нарамцима слама и сено и како ношена ситно пада и веје путем. У кујни, све као свршено, и мирно, тихо. И то тако страшно тихо и грубо. Велики огањ, као свршивши свој посао, све више је трнуо и пепелом се покривао.« (Стр. 210).

Ако у правој уметности симболи и слике никад нису случајни већ у дубоком складу са пишчевом идејом, у унутрашњој хармонији са животом његових јунака, Борина је симболика и садржана у слици великог огња иза кога је у животу његове јунакиње остао само пепео.

Истраживање структурних елемената од којих је Бора Станковић градио ентеријере и пејзаже, од којих је његова дескрипција тако поетична и миришљава, упућује на закључак да је песник Врања у томе амбијенту, али и у себи самом, нашао толико боја, мириса и светлости, да је управо њиховом функцијом у роману досегао пуну лирску синестезију. Кад бисмо, на пример, све мирисе из његових ентеријера и пејзажа повадили, то би се могло читати независно од дела, као песма у прози. Заокупљен безнађем и мраком које у души носе његови јунаци, Станковић је у структури ентеријера и пејзажа наглашено изразио тежњу за светлошћу која симболише и песникову хуманистичку визију. То и сасвим невешта статистика може да повтрди. У XIX глави романа петнаест пута се сусрећу речи: сунце, светлост, сјај, свећа, огањ, фењер.

Свој роман Бора Станковић је писао у тренутку када су још допирали мириси и звуци епохе која је прошла, али је писао тако да се из његових дела већ чују и звуци епохе која је улазила у српску књижевност. Песник Врања широко јој је отварао поетске хоризонте.

ЈЕЗИЧКО–СТИЛСКА СРЕДСТВА У СТРУКТУРИ РОМАНА НЕЧИСТА КРВ

Сраслост језичко-стилског израза Борисава Станковића са суштином поетских квалитета његовог дела, од самог почетка је лишавала и најеминентније књижевне критичаре и историчаре да о елементима књижевне форме, језика и стила врањског приповедача, донесу објективан суд. Ауторитативна оцена Јована Скерлића, да су Станковићеве »приповетке невезане, неразвијене, често без склада, епизоде су развијене на штету целине, описи гутају радњу, дијалог тежак и испресецан, често изгледа на муцање, синтакса је несигурна, општа писменост недовољна« – завршава се једним али: »Али поред тих недостатака, који се више тичу форме, Станковић има једну врлину која надокнађује за све: силан, елементарно, несвесно силан лирски темпераменат. То је можда најјачи приповедачки таленат који је икада био у српској књижевности.« [18]

Тако од почетка, Борино дело живи у клими супротности, па чак и парадокса који су проистекли из проблема језичко-стилског структурирања Станковићеве прозе.

Са разумљивим разликама у идејама, емоцијама и стилу, проблеми језичког израза у књижевном делу Боре Станковића, прилази и савремена књижевна наука. Радомир Константиновић тврди да »та« 'недовољна општа писменост' једног Станковића није ствар чисто формална, како је Скерлић протумачио (волео га је и поштовао иначе) гледајући у форми (као понеки данас) нешто апсолутно по себи, нешто што код правог писца нема дубље, судбоносније везе са духом прозе, са правим њеним импулсом, са препочетком ствари«.[19]

Др Владимир Јовичић исцрпно је проучио Борину реч – и нашао »Семантичко богатство у лексичком сиромаштву«, – реченицу – и нашао »Непоправљиву и насушну 'погрешност'« [20] у њој.

Везани врло опасним сентиментом за Врање и Бору, и тиме онемогућени да надвладамо властиту пристрасност, признајемо, кад је реч о Борином језичком изразу, увек чујемо једну ноту надмоћног саосећања за »полуписменог« врањског приповедача готово код свих његових старих и нових критичара. А Бора Станковић, као да је унапред знао да ће се таква нота чути, није се ни усудио да се сасвим ослони на језичко искуство и видове друштвене говорене комуникације своје патријархалне средине. Али, у складу са својом стваралачком замисли и дубоком унутрашњом вокацијом, он је хтео да и лексиком и синтаксом, локалном бојом језика, очува изворно богатство своје поетске визије, слику свога Врања. Морао је, зато, да иде за неком врстом језичке модификације књижевног израза и врањског дијалекта. Прилагођавање, међутим, претило је да лиши него-

ву мисао стваралачке тежине, да је разводни, па је Станковић непрестано савладавао раскорак између своје сталне тежње за поетизацијом и спутаности да за њу нађе прави ослонац у језичком наслеђу своје средине. То савладавање раскорака присутно у структури његовог романа као њена разуђеност, управо и сведочи о распону стваралачких хтења Борисава Станковића.

Структура језичког израза у роману *Нечиста крв* показује са колико се снагом упорности обрачунавао Станковић са многобројним отпорима и ограничењима и како је погрешно посматрати његов језички израз изван историјског контекста средине у којој је поникао и формирао свој књижевни лик, кад се зна да је та средина била периферна тачка српске културе и српског језика. А свој роман Станковић је писао у периоду књижевног развоја српске литературе када јој је тон давао Богдан Поповић својим префињеним стилом, када се чинило да сви писци, на овај или онај начин, морају проћи кроз његову школу. Тврдоглаво не прихватајући »београдски стил«, Станковић је своје дело написао у афирмацији нашег балканског »провинцијализма«. Међутим, с обзиром на степен његове уметничке вредности, Станковићево је дело и негација тог провинцијализма – фактор којим се много више од многих својих савременика упутио ка интегралној културној заједници. Одиста, парадоксално звучи да је баш роман Боре Станковића, приповедача неуглађеног прозног израза, романсијера који своје дело није успео да исклеше из једног монолитног комада, песника са највише локалне боје у језичком структурирању дела, целокупна савремена књижевна критика прихвата као првог модерног романсијера.

Својим естетичким својствима Борин роман се од почетка опире једносмерним интерпретацијама. Његово свођење на стилистичко-формалистичке анализе песничког језика није пут који води у решавање проблема, јер поетски језик је код сваког правог уметника интегрални део уметничке целине. О таквој интегралности сведочи и чињеница да тај језик у Борином делу, такав какав јесте, има и данас комуникативну снагу и за младог, савременог читаоца, па тиме и естетску вредност. У Борином роману и архаичне речи звуче као нове, можда зато што у уметничкој књижевности нису литерарно експлоатисане, можда зато што у необичном споју сину неким новим, безазленим сјајем, можда зато што приповедач не зна за афектације, што се препушта чистој песничкој емоцији, што се не устручава да из дубине срца открије пред читаоцем најприсније садржаје. Речи Борине, једноставне, старинске, застареле, дијалекатске, одјекују поново и увек жељеним смислом, и извор су истинске поезије. »Он је умео да у примитивној речи нађе дубоку мисао и душу човека, знао је да сировом, простом речју веома изразито обоји индивидуалитет човека«. [21] .

За стварање писца нису нимало споредне околности у којима се формира, у детињству и младости, његов духовни лик и његово осећање света. Врање Бориног детињства било је поприште сваковрсних невоља – историјских, друштвених, економских, културних; ветрометина која је у наслеђе од протеклих векова добила инертност, предрасуде, заосталост сваке врсте, али и виталност. Дете без родитеља, Станковић је лутао по кривудавим врањским сокацима, провлачио се кроз капицике, сакривен у сенци разгранатих врањских башти ослушкивао је и памтио шапат и клетве, нежност и тугу, песму и плач. Видео је, чуо, разумео и запамтио све што је деци забрањено, па се прерано развила природна преосетљивост за животне контрасте, за социјалне противуречности; за прозаичност обичних речи своје свакидашњице којима је наслутио неки дубљи смисао и значење – зато што је био рођени песник. Своје осећање света везао је за завичај још пун загонетних, архаичних звукова чија је треперења упијао у детињству и носио кроз живот и уметност као своје трајно надахнуће. Осетљив за све што је у његовој имагинацији имало своју музику, свој ритам, изразитост, сликовитост и боју, за све је тражио свој израз и своју реч. Понекад, бивала је та реч незграпна и тешка, понекад поетична и звучна, понекад свежа од егзотичне сочности, понекад увела од старости. Станковић је и кроз ту своју реч, кроз језички израз, наглашено доживео своје Врање као судбинску повезаност са својом уметношћу. Морао је, дакле, да се ослони и на његов језик бар онолико колико је било неопходно да не изневери ни своју уметност, ни своје осећање света. Можда је велики део драж у Борином роману *Нечиста крв* сачуван баш у слојевима језично-стилске структуре из којих зрачи нека помало дивља лепота и привлачност.

Организација језичког материјала у структури романа показује да Станковић није мајстор углађеног прозног израза и спољашњег склада реченице. Међутим, функција језичко-стилског израза у структури, дубоко је усклађена са приповедачевом концепцијом да нарацију најчешће води са тачке гледишта својих јунака. Такав поступак спутавао је слободан, лични пишчев избор и организацију језичког израза, јер приповедач је само преносилац мисли и осећања свога јунака:

»Али поред свега, што је увек морало да буде како би он хтео, ипак са сином, јединцем, никако није могао да изиђе на крај. Кћери је већ удао и удомио, како је он хтео. Али са сином, који му се родио доцкан, када је он већ био остарео, када се већ нико није ни надао да ће имати деце а још мање сина, наследника – он је дакле био последње дете, »истришче« – када је овај одрастао, никако није хтео да му иде по вољи. а ко зна зашто? – мислио је старац. Да ли што већ, онако стар, није више могао

ићи по трговини, те, ваљда. не доносећи и не зарађујући више, нема онај углед као пре; или, а то је највише једило старца, сигурно је било кога који је на то сина против њега потпомагао, јачао. . .« (стр. 6, 7).

У наведеном одломку има много редудантних примеса, али оне проистичу из пишчеве потребе да свестрано, пре свега психолошки рељефно, прикаже свога јунака. Речи се гомилају као саме од себе, извиру, да изразе чисто осећање и чисту мисао. Њиховим редоследом у реченици, који најчешће представља одступање од уобичајеног »нормалног« реда речи у њој, Станковић нарушава симетрију, квари стилизацију, али постиже праву експресију. За пуноћу информативности, на први поглед, уметнута реченица је скоро сасвим ирелевантна: »– он је дакле био последње дете, 'истришче' –« али се њоме између интерпунцијских знакова ствара ритамска структура која прекида сукцесивност нарације, заустваља тренутно њен ток и наглашава емоцију: »он је дакле био последње дете, 'истришче' –« што је једнако објашњењу да је такво дете, кад му се више нису ни надали најдубље, безмерно вољено неком љубављу, која се не сме казати: »Истина, то никада није казао, чак, када би се овај и разболео, старац није хтео да сиђе да га види, али ипак да и на њега, као на остале, слуге и чивчије, дигне руку – то није могао.« (Стр. 8). Оваква померања глаголског дела прекидата на последње место у реченици разбијају устаљену синтаксичку структуру у корист емоционалне наглашености, па је њихова функција добијала семантичку вредност афективне обојености. Такве су структуре у роману веома честе.

У тежњи да наслика унутрашњи трептај још недовољно дефинисаних осећања и стања својих јунака, неку врсту стихијских ишчекивања онога што ће доћи, приповедач је вршио избор језичког израза, али не у буквалном смислу. Станковић је посезао за изразом чије значење и смисао измиче речима, али се ипак само њима може исказати:

»Онда би почела да иде не знајући зашта и чисто да се вуче као болесна. . . док, а то одједном, изненада, сву је не обузме оно »њено«: снага јој у часу затрепери и сва се испуни миљем. Осети како почиње сва да се топи од неке сладости. Чак јој и уста слатка. Сваки час их облизује. Од бескрајне чежње за нечим осећа да би јаукала. И тада већ зна да је настало, ухватило је оно њено »двогубо«, када осећа: како није она сама, једна Софка, већ као да је од две Софке. Једна Софка је сама она, а друга Софка је изван ње, ту, око ње. . .« (стр. 48).

Експресивност наведног одломка несумњива је, а у језично-стилској структури не само што нема богате префињености, већ је на неки начин и лексички заиста сиромашна. У целом фрагменту су

само ове именице: снага, миље, сладост, час, уста, чежња; и четири пута име јунакиње: Софка. Али, оно што је најтеже, оно што се не изговара речима, што је испод површине форме, чистота и пуноћа унутрашњег доживљавања јунакиње, избија аутентичном уверљивошћу иза шкртости тих неколико именица и расипништва глаголских облика којима је текст преплављен. И управо таквом разуђеношћу глаголских облика и грчевитом збијеношћу именичких, као и интерпункцијом која је у структури стални показатељ пишчевих личних неспокоја и силних узбуђења, Станковић је спонтано у себи самом тражио и налазио адекватан језичко-стилски израз. Вредност тога израза је у недељивом јединству и потпуној хармонији између језичке структуре и емоционалне суштине садржаја.

Понављања речи и реченица приповедач је у структури често користио као средство настало из потребе за уверљивошћу без које уметничко дело не може да се »упије«:

»А то што је даје за младожењу, који је још дете, то није баш толико страшно, колико је страшно ово његово: што он ето мора са тим Марком, сељаком, да се пријатељи, да се љуби, са њиме да живи. Па поред свега тога, ето још и она – »неће«, »не може«. А он може! Он, може све то, а она не може!«. . . (стр. 113).

Ево како се и даље, понављањима речи исказује сурова и драматична исповест ефенди Мите:

»– И ја могу, а сви други не могу. Ја све то могу, ја све морам. Ја? Ефенди-Мита! Нећеш, срамота те, срамота вас је (а то »вас« односило се на све њих, на њу, матер, цео свет). а не би вас било срамота да ја идем пред цркву, у амале, у Шарени Хан, да тамо дочекујем турске трговце, моје познанике, пријатеље, који се некад за срећне сматрали, када би им примио поздрав, руковао се са њима, а сада: да их проводим по чаршији, по пазару, да терцуманим и сеиз да им будем, да би ми платили ручак у хану и при поласку стрпали који грош у шаку, да од тога купим брашна, донесем вама, да би имали шта јести. . . То ли ви хоћете од мене?« (стр. 113).

Понављањем личних заменица *ја* и *ви* (*вас*), приповедач постиже разноврсне ритамске ефекте, темпераментне, неуглађене, инспирисане неслућеним интензитетом унутрашње драме његовог јунака. У структури дела такво понављање има карактер градације, његова је функција у истицању емотивно-психолошког врхунца. Јачина ефенди Митиних поновљених Ј А, њихова интонација и афективна обојеност указују на експресивну снагу језичко-стилских Станковићевих структура.

Још много примера можемо навести којима се може показати како је за сугестивне експресије скривених унутрашњих стања и тајних предела душе својих јунака, Бора Станковић увек налазио пра-

ви језички израз. Понекад као у наведеном одломку, кроз гломазну реченицу, кроз набрајања којима се продужава слика, акустично и визуелно, да се истакну маркантне компоненте.

У језичко-стилској структури романа ретке су кратке, неразуђене реченице. То није тешко утврдити. Међутим, њихова неконвенционалност, неочекиваност и комплексност много пута је осуђивана као нелитерарност, а много мање оправдавана као суштински квалитет уметникове индивидуалности. А чиме је, ако не реченицом, Борисав Станковић објективни реализам поетизовао интимним лиризмом? Све се у структури језичко-стилског израза Станковићеве прозе отима обичности конвенционалних казивања:

»Од њеног одела, простог али новог, јаке футе и дебеле јој кошуље на прсима, запахивао је мирис на лан, конопље и на ове високе планинске траве. А опет, баш испод те њене круте кошуље, испод њене опечене сунцем главе и иза нажуљених јој и жутих руку, помаљала се и белила као млеком наливена тако нежна и слаба њена снага«. (Стр. 193).

Од такве је материје и Станковићев језичко-стилски израз: прост, али нов. Из реалистичких слика, из њиховог садржаја непосредно и неусиљено еманира права поезија, мирис, »на оне високе планинске траве«.

Структура језичко-стилског израза у роману *Нечиста крв* има целовиту, отпорну унутрашњу снагу праве уметности.

ЗАКЉУЧАК

Уметничко дело никад није сводљиво на збир елемената од којих је грађено, па зато ни истраживање структуре романа *Нечиста крв* не води ка синтетичким уопштавањима. У компарирању предвариjанти романа са интегралним текстом дела, као и у истраживању његове структуре, настојали смо да сагледамо нека од иманентних својстава уметничког стваралаштва Борисава Станковића.

Дубоко урастао у свој крај и у противуречности епохе на размеђу 19. и 20. века, песник Врања хтео је да исприча садржаје онако како су живели у његовом духу, у безброју суптилних нијанси, архаичних звукова и егзотичних треперења укрштених са утисцима доживљених у реалитету његовог детињства и у субјективној поетској визији. Али му није недостајала ни дубља психолошка и етичка концепција живота и људских односа, па је својој мисли о људској трагичности дао у роману *Нечиста крв* аналитичко-психолошку подлогу кроз аутентичне драме својих јунака.

»Оптимизам животног успона Сремчевих нишких занатлија смењује се у Станковићевом делу трагичним разапетостима и распињањима света и слоја чији се сутон јасно оцртава на хоризонту. Супротно слици рустикалне наше патријархалности (у делима Лазе Лазаревића и Јанка Веселиновића, на пример), у којој породично и задружно тријумфује над појединцем и јединком, слика ове друге патријархалности пуна је трагичне противуречности и супротности између личног и општег, између јединке и друштва. Она је донела нашој књижевности неке од најлепших страница доживљавања унутрашњег света човековог стешњеног у уске оквире патријархалног живота, странице људског пораза, болне чежње, неиспуњених жудњи и жеља. У том животу који је нестајао, а који је Бора Станковић неизмерно волео, откривао је писац потресне људске драме и трагедије. Тако се српска реалистичка књижевност у делу Боре Станковића завршавала једном дубоком и непревазиђеном противречношћу у самом писцу, али она је у његовом стваралаштву ипак дала дела која су несумњиво највиши домет српског реализма.«[22]

У дубини те »непревазиђене противречности у самом писцу« налази се и разлог што је Бора Станковић дошао до нас фрагментаран и мањи од својих огромних стваралачких могућности.

НАПОМЕНЕ

1. *Димитрије Вученов*, Главне фазе у развитку српског реализма, стр. 117, Прилози за књижевност, језик и историју и фолклор, књ. XXIX, св. 1-2, 1963. стр. 117
2. Исто, стр. 110.
3. Исто, стр. 114.
4. *Јован Скерлић*, Историја нове српске књижевности, стр. 159.
5. *Велибор Глигорић*, Поезија у делу Боре Станковића, стр. 66, Сабрана дела Борисава Станковића, књ. I, Просвета, 1970, стр. 66

Текстове и примере наводимо из књиге: *Борисав Станковић*, Нечиста крв, Београд, 1910, Нова штампарија – Давидовић.

6. *М. Бахтин*, Проблеми поетике Достојевског, Нолит, Београд 1967, стр. 100.
7. Ови цитати из два Борина писма Милану Савићу преузети су из Сабраних дела Борисава Станковића, књ. III, Просвета, Београд, 1970, стр. 305-307.
8. *Бранимир Јосић*, Десет писаца десет разговора, Београд, 1931, стр. 28.
9. Видети прим. 7.
10. Исто.
11. Исто.
12. Nečista krv, Zagreb, 1917, str. 8.
13. Видети прим. 7.
14. *Виктор Виноградов*, Стилистика и поетика, Завод за изд. уџбеника, Сарајево, 1971, стр. 34.

15. *Владимир Јовичић*, Уметност Борисава Станковића, СКЗ, Београд, 1972, стр. 81-93.
16. *Велибор Глигорић*, Поезија у делу Боре Станковића, стр. 66. – Сабрана дела Борисава Станковића, књ. I, Просвета, Београд, 1970.
17. *Димитрије Вученов*, Време у делу Боре Станковића (одломак). О српским реалистима и њиховим претходницима; Библиотека Друштва за српскохрв. језик и књижевност, Београд, 1970, стр. 256.
18. *Јован Скерлић*, Историја новине српске књижевности, »Рад«, Београд, 1953, стр. 448.
19. *Радомир Константиновић*: »Рањав и жељан«, Књижевне новине, Београд, 16.IX 1954.
20. *Владимир Јовичић*: Уметност Борисава Станковића, СКЗ, Књижевна мисао, Београд, 1972, стр. 13-78.
21. *Велибор Глигорић*, Српски реалисти, »Просвета«, Београд, 1960, стр. 10.
22. Видети прим. 1.

ЛИТЕРАТУРА

АНДРИЋ ИВО, Поздравна реч на отварању споменика Борисаву Станковићу, Књижевне новине. 16.IX 1954.

БАБОВИЋ МИЛОСАВ, Утицај Достојевског на нашу књижевност, стр. 280 - 340, Достојевски код Срба, »Графички завод«, Титоград, 1961.

БАХТИН МИХАИЛ, Проблеми поетике Достојевског, Нолит, 1967.

БИТАР МИШЕЛ, Употреба личних заменица у роману, Видици, бр. 60-61, 1961.

БОГДАНОВИЋ МИЛАН, Реализам Борисава Станковића Стари и ноћи I, Просвета, Београд, 1961.

ВЕЛЕК РЕНЕ И ВАРЕН ОСТИН, Теорија књижевности, Нолит, Београд, 1965.

ВИНАВЕР СТАНИСЛАВ, Борисав Станковић и пусто турско ЛМС, књ. 369, 1952.

ВИНОГРАДОВ ВИКТОР, Стилистика и поетика, Завод за изд. уџбеника, Сарајево, 1971.

ВУКАНОВИЋ Т. П. Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића, Врањски гласник, књ. VIII, Врање, 1972.

ВУЧЕНОВ ДИМИТРИЈЕ, Главне фазе у развитку српског реализма, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXIX, св. 1-2, 1963.

ВУЧЕНОВ ДИМИТРИЈЕ, Време у делу Боре Станковића (одломак), О српским реалистима и њиховим претходницима, Библиотека друштва за српскохрватски језик и књижевност СРС, Београд, 1970.

ВУЧЕНОВ ДИМИТРИЈЕ, О неким новинама које је Бора Станковић унео у српску прозу, Сабрана дела Борисава Станковића, књ. VI, Просвета, Београд, 1970.

ГИНЗБУРГ ЛИДИЈА, Поетика ассоциаций, стр. 354-405, О лирике, »Саветскиј писател«, Лењинград, 1974.

ГЛИГОРИЋ ВЕЛИБОР, Бора Станковић, Српски реалист, Просвета, Београд, 1956.

ГЛИГОРИЋ ВЕЛИБОР, Поезија у делу Боре Станковића, сабрана дела Борисава Станковића, књ. I, Просвета, Београд, 1970.

ГОЈКОВИЋ АНДРИЈАНА, Народни музички инструменти у делима Боре Станковића, Врањски гласник, књ. I, Врање, 1965.

ДЕРЕТИЋ ЈОВАН, Типови и развојне тенденције српског романа, Књижевност и језик, бр. 1, Београд, 1975.

ДИМИТРИЈЕВИЋ РАДМИЛО, Теорија, књижевности са примерима, композиција, језик и стил верификација, »Савремена школа«, Београд, 1964.

ДИМИТРИЈЕВИЋ РАДМИЛО, Проблеми наставе књижевности и матерњега језика I, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд, 1972.
ДУБРОВСКИ СЕРЖ, Зашто нова критика, СКЗ, Београд, 1971.
ДУЧИЋ ЈОВАН, Борисав Станковић (предговор) Сабрана дела Борисава Станковића, књ. I, Просвета, Београд, 1970.
ЖИВКОВИЋ ДРАГИША, Европски оквири српске књижевности, Просвета, Београд, 1970.
ЗАЛИГИН СЕРГЕЈ, О художественном језике и художественном образе, стр. 28 - 37, Литературние заботи, »Современник«, Москва, 1972.
ИНГАРДЕН РОМАН, О састављању књижевног уметничког дела, СКЗ, Београд, 1971.
ЈАКОБСОН РОМАН, Лингвистика и поетика, Нолит, Београд, 1966.
ЈОВИЧИЋ ВЛАДИМИР, Уметност Борисава Станковића, СКЗ, Београд, 1972.
KAYSER WOLFGAN, Tko pripovijeda roman? Umjetnost riječi, knj. I, br. 3, 1957.
КОНСТАТИНОВИЋ РАДОМИР, Рањав и жељан, Књижевне новине, бр. 36, Београд, 1954.
ЛАЗАРЕВИЋ БРАНКО, Борисав Станковић, Критика о Нечистој крви, стр. 269 - 276, Сабрана дела Борисава Станковића, Просвета, Београд, 1970.
МИХАИЛОВИЋ АРИТОН, Борисав Станковић песник старог Врања, Књижежност и језик, бр. 1, Београд, 1959.
НАЈДАНОВИЋ МИЛОРАД, Српски реализам XIX века, Завод за издавање уџбеника СРС, Београд, 1962.
НИКОЛИЋ МИЛИЈА, Форме приповедања у уметничкој прози Лазе Лазаревића, Научна књига, Београд, 1972.
НИКОЛИЋ МИЛИЈА, Књижевно дело у наставној пракси, Научна књига, Београд, 1975.
НИКОЛИЋ МИЛИЈА, Јединство аналитичких и синтетичких поступака у настави књижевности, књижевност и језик, бр, 2, Београд, 1975.
НОВКОВИЋ БОШКО, Стеван Сремац и Ниш, »Веселин Маслеша«, Сарајево, 1959.
ОГРИЗОВИЋ МИЛАН, О Бори Станковићу, предговор, Нечистој крви, Народна књижница, Загреб, 1917.
PAVLETIĆ VLATKO, Kako su stvarali književnici, Školska knjiga, Zagreb, 1956.
ПАСИ ИСАК, Философски литературни стјуди, Наука и искуство, Софија, 1968.
ПАУНОВИЋ СИНИША, Борисав Станковић (стр. 223-310), Писци изблиза, Просвета, Београд, 1958.
ПЕРОВИЋ СТЈЕПАН, Из радионице великих мајстора, Школска књига, Загреб, 1958.
РАЈНОВ БОГУМИЛ, Художествено мајсторство,»Б'лгарски писател«, Софија, 1969
САВКОВИЋ МИЛОШ, Огледи, Просвета, Београд, 1952.
СЕКУЛИЋ ИСИДОРА, Боре Станковића вилајет (1957), Из домаћих књижевности II, Матица српска, 1964.
СЕЛИМОВИЋ МЕША, Борисав Станковић, Критика о Нечистој Крви, Сабрана дела Борисава Станковића књ. III, Просвета, Београд, 1970.
СКЕРЛИЋ ЈОВАН, »Нечиста крв« од Борисава Станковића, Писци и књиге V, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1923.
СКЕРЛИЋ ЈОВАН, Историја нове српске књижевности, Потпуно и илустровано III издање, Рад, Београд, 1953.
ТИЊАРОВ ЈУРИЈ, Књижевна чињеница, Поетика руског формализма, Просвета, Београд, 1970.
ТОМАШЕВСКИ БОРИС, Теорија књижевности, поетика, СКЗ, Београд, 1972.
ЋОРОВИЋ ВЛАДИМИР, О Нечистој крви, Критика, о Нечистој крви, Сабрана дела Борисава Станковића књ. III, Просвета, Београд, 1970.

ЋОСИЋ БРАНИМИР, Десет писаца, десет разговора, Београд, 1931.
УСПЕНСКИ Б. А., Структурна општост различитих врста уметности, Израз, књ. XXXVI, бр. 10, »Свјетлост«, Сарајево, октобар 1974.
ФИЛИПОВИЋ ВУК, Свет детињства у делу Боре Станковића, Приштина, 1968.
ЧАИЛЕЕВИЧ ЕУГЕНИУШ, Целостен ли структурниј анализ?, Вопроси литература,бр. 7, 1974, Москва.

LA STRUCTURE DU ROMAN »NEČISTA KRV« PAR BORISAV STANKOVIĆ

Résumé

L'auteur discute la structure du roman »Nečista krv« (Le Sang Impur) par B. Stanković sous les aspects suivants:

Dans l'introduction l'auteur souligne que le roman »Nečista krv« représente le point culminant de cet écrivain et que c'est le roman de sa maturité créative et de toutes ses forces créatrices comme la critique l'a déja constaté et comme il est déjà noté dans la littérature. Cependant, jusqu'à présent on n'a pas porté une grande attention sur la structure du roman. L'article est basé sur le processus de la création et le procédé créateur de cette oeuvre. Par conséquent, l'auteur élucide des élements très complexes relatifs a l'appartion du roman. Pour cette raison l'auteur étudie aussi les variantes précedentes de ce roman. Ce sont les trois continuations du roman publiées entre le 1er Mars et le 5 Avril 1900 dans la revue »Gradina« a Niš et annoncées comme récits, et quatre continuations dans la revue »Delo« en 1907, tomes 42 et 43. Le texte intégral du roman avait apparu en 1910 dans l'édition de l'écrivain.

Dans l'étude de la structure du roman »Nečista krv« l'auteur avait prêté une attention spéciale sur les formes de la narration, de ses cours épiques et réalistiques, psychologiques et lyriques.

L'auteur s'est interessée pour la fonction et la réalisation du monologue et du dialogue, afin de découvrir l'originalité du procédé, ainsi que d'établir la richesse et la beauté de cette oeuvre.

L'auteur a aussi étudié les intérieurs et les paysages par lesquels l'écrivain avait réalisé l'harmonie entre les détails réalistiques et l'impression et l'ambiance poétiques.

C'est par les éléments authentiques linguistiques et stylistiques, par la coloration lexique et syntaxique originale que Bora Stanković avait atteint une énorme suggestion artistique dans »La Sang Impur«. La fonction de l'expression linguistique dans la structure du roman est en harmonie avec la conception artistique de l'écrivain qui font une unité indéchirable.

La composition de l'article »La structure du roman Nečista krv par B. Stanković« est la suivante: Le développement centenaire du roman serbe; les variantes précédentes du roman »Nečista krv«; les formes narratives; la fonction du monologue; la fonction du dialogue; le rôle des intérieurs et des paysages; les expressions linguistiques et stylistiques; conclusion. L'auteur a aussi mentionné que B. Stanković, comme poete de Vranje, avait raconté des faits comme il les avait vus dans son esprit, qu'il les avait exprimés par des nuances tres subtiles, par des sons archaiques et vibrations et frémissements exotiques, parés d'impressions vecues dans la réalité de son enfance et dans sa vision poétique subjective. Bora Stanković qui n'était pas dépourvu d'une conception psychologique et éthique profonde de la vie et des relations humaines, avait donné dans son roman »Nečista krv«, grâce aux drames authentiques de ses héros, une base analytique et paychologique a sa conception du ragique humain.

Vera Cenić

ДР ДРАГОЉУБ ВЛАТКОВИЋ

ДОСАДАШЊА ИЗДАЊА СТАНКОВИЋЕВИХ САБРАНИХ ДЕЛА

У једном непотписаном чланку *Целокупна дела Борисава Станковића – једна крека потреба наше књижевности*, објављеном у *Времену* од 24. фебруара 1928. године, каже се следеће:

За Борисава Станковића, свеколика критика наша, и страна колико је чула о њему, тврди да је најбољи приповедач наш, највише и расни, балкански. Али, ипак, још пре рата, чуо се једном о томе противан шапат једног нашег неуморног верзификатора, у моментима и песника, иначе и добровољног критичара, који је протествовао што се Станковић уопште и сматра књижевником кад »не уме да пише књижевним језиком« него му писање личи на »муцање«. Критичар је ту опазио нешто али ни сам није знао шта, још мање да је схватио у чему је ствар. А ствар је у томе да је Станковић, заиста, писао »тешко«, јер није хтео да пише »као што се обично пише«, шаблонски, бојао се више свега од баналнога. Никад није био потпуно задовољан оним што је дао, увек и увек би налазио да понешто измени, поправи, преради и брисао је, мењао, попражљао, прерађивао, толико пута почињао сасвим испочетка, и у рукопису, и у препису, у првом, другом, у коректури, првој, другој, у ревизији, у готовом, штампаном делу. (Види, за то, напр. три разна почетка »Нечисте крви« у »Градини«, у »Делу«, у књизи; па три издања »Коштане«!). Боловао је од аутокритике, и сувише акутне, више него и један књижевник наш. Као Толстој можда, чије у Москви, у засебној витрини изложене прераде само једног пасажа из Ане Карењине најочигледније илуструју то »тешко« писање књижевника паралелизованог аутокритиком.

Стога је Станковић и дао, квантитативно, мање него што би се могло очекивати од талента онако снажног као његов. Па ипак, оно што је, за тридесет година књижевничког живота свог, успео да напише и сачува, изнело би, штампано, око 70 табака обичне осминске величине, око 1200 штампаних страна. Значи да је, просечно, за годину дана писао 37 штампаних осминских страна, отприлике по једну за десет дана. У приликама које нису првенствено подешаване за сталожен, миран, занатски

рад књижевникаанајмање још темпераментног незадовољника самим собом, који »здрав је, ништа му није – а болан«.

Од свега тога Станковићевог књижевног рада, штампана је у лакше доступним збиркама (Стари Дани, Божји Људи) и засебним књигама (Коштана, Нечиста Крв, Наш Божић, Његова Белка и др.) једва ПОЛОВИНА. Готово већи део, растурен по предратним часописима и листовима или, фрагментарно, сачуван у рукописима још неизданим, данас је или великароткост књижевна или потпуно непознат. Међутим, поред већ недовршених приповедака, и најмањи одломци Станковићева књижевног рада, и поновни почеци, и преправци и покушаји драматуршких прерада, и белешке и записи из тешких дана робовања, имају у себи толико уметничких вредности да заслужују да се објаве уз потпуне и завршене. Издање свих књижевних дела Борисава Станковића *ирека је иотреба наше књижевности.*

Како смо, с радошћу, сазнали, један круг поштовалаца Станковићева талента стара се да, ових дана, од књижевника, уметника, новинара, личних пријатеља и земљака Бориних формира одбор за издавање свих књижевних дела његових. Ово прво целокупно издање, коме би се приступило још почетком марта, обухватиће 10 посебних књига, истог формата и штампе, на бољој и тањој хартији, тако да се могу и заједно повезати. У њима ће се, вероватно овим редом, објавити: *Нечиста крв; Ташана* (потпун текст, са 5. чином); *Коштана* (по последњој редакцији пишчевој); *Газда Младен* (са нађеним свршетком); *Стари Дани; Божји Људи, Моји знанци* (Стари Василије, Јовча, Чок, Тетка Злата, Он, Његова Белка, Јовото, Моји Земљаци и др.; *Из моіа краја* (Судњи Дан, Један Поремећен, Дан, Кријумчар, Баба Стана, Стојан Чукља, Наза и др.); *Под окуиацијом* (записи) и *Сурдулица* (записи); *Одломци* (Певци, Печал, Напаст и др.); *Први иокушаји* (На Онај Свет, Гугутка, Стојанка бела Врањанка, Кучка Мица и др.); *Покушаји драматурских ирерада* (Нечиста Крв, Јовча).

Једним делом од чистог прихода овог издања засноваће се фонд за подизање споменика Борисаву Станковићу у Београду.«

И заиста, одмах после тога, 26. фебруара 1928. године створен је Одбор за издавање Дела Борисава Станковића у који су ушли: за председника Јаша М. Продановић, министар у пензији и тадањи председник Друштва српских књижевника, за потпредседника Трифун Јовановић, кројач и председник Друштва Врањанаца, за благајника Војислав П. Живковић, трговац, и за секретара Драгутин Костић, професор, а за чланове: протојерej Милан Милутиновић, шурак Станковићев, Чича Илија Станојевић, глумац, Јован Тановић, уредник *Политике*, др Димитрије Јовчић, лекар и рођак Станковићев, Јован Бијелић, сликар, Душан С. Николајевић, књижевник и Божидар Ковачевић, књижевник и професор. Одбор је издао свој проглас и одмах, како се то каже, »ступио у дејство«. Најавио је, осим Станковићевих дела, још и »књижевну студију о Б. Станковићу од Д. С. Николајевића; преглед живота и рада његова од Б. Ковачевића и Поговор редакторов«. Осим тога, у издању требало је да се

појави лик Станковићев – цртеж Јована Бијелића, као и снимци ликова пишчевих из ранијег доба, аутографа, родне куће и др.

Већ у мају 1928. године појавила се прва књига – *Нечиста крв*. То је било четврто по реду издање Станковићевог романа. Прво, пишчево, као што знамо, изишло је 1910. године. Током 1911. и 1912. било је потпуно распродато. Рат је омео појаву другог београдског издања, али је роман у току првог светског рата, кад иначе музе ћуте, штампан два пута ван Србије. Године 1918. у Женеви, у оквиру »Југословенске библиотеке« коју је основала наша исељеничка колонија, појавио се роман ћирилицом, а годину дана раније, у »Модерној књижници« др Милана Огризовића у Загребу, у латиничком издању. Без сумње, за ондашње прилике био је велики успех да се за само неколико дана једно дело појави у три издања. Осим тога, у годинама после првог светског рата Станковићево дело је добило приступ и у европској књижевности. Најпре се 1920. године појавио чешки превод, а 1928. италијански. Исте године кад су штампана Станковићева *Дела* припреман је и енглески превод, а немачки је објављен у изводима у листу Welstimme Штавише, тих година било је покушаја да се преведе и на француски. Једном речи, овај роман био је најтраженији управо тих година, па је убрзо морало да уследи и ново домаће издање (Српске књижевне задруге, 1933).

У почетку објављивање Станковићевих *Дела* ишло је без већег застоја и без икаквих компликација. После нешто мало закаснеле *Нечисте крви* дошла је раније него што се очекивало свеска *Драме*. У овој књизи, осим *Коштане* и *Ташане, штампане су и недовршена драматизација Јовче* и нацрт са фрагментом драматизације *Нечисте крви*. Популарна и већ свима позната *Коштана* била је до тада штампана у више махова (два пута у часописима и три пута као посебна књига). Но, текст драме који је објављен у *Делима* разликује се унеколико од последњег пишчевог (из 1924) издања. Наиме, он је допуњен (на стр. 26 и 37) према тексту по коме је *Коштана* приказивана тих година у београдском Народном позоришту. *Ташана*, пак, штампана је према аутентичном тексту пишчевом и са свим оним сценама и детаљима који су приликом првог извођења у Народном позоришту били брисани. Поред тога, додат је »пети« чин (комад је извођен у четири чина, мада је првобитно имао – пет), тј. епилог *После тридесет година*.

Драматизација *Јовче* објављена је према рукописним фрагментима пишчевим, али је редактор чинио допуне у трећем чину и другом делу четвртог чина (он је то радио, како сам каже, држећи се текста приповетке, тј. претварајући дијалоге у реплике). Станковић је, осим Јовче, покушао да драматизује и *Нечисту крв*. У *Делима* су тада објављена два нацрта драматизације који су се разликовали међу со-

бом (у једном Томча убија ножем Софку), као и један фрагмент пронађен у заоставштини који немамо у роману.

Нарочито велико интересовање и код публике и код критике изазвало је прво, у заокругљеној целини, објављивање романа *Газда Младен*. »У овогодишњој књижевној лутрији нашој«, каже се у непотписаном чланку *Нов роман Борисава Станковића* (*Време* од 28. новембра 1928.), »која је дала више згодитака, поред главног, који би представљала »Два царства« Ћосићева, Станковићев »Газда Младен« је свакако премија«. Као што знамо, овај роман је почет 1903. године у Живаљевићевом *Колу*. Писац је имао намеру да му се поново врати у годинама после првог светског рата, али га је смрт претекла у томе. Много труда не би морао да уложи јер га је готово целог, у одломцима преко реда, био написао. Требало је да само повеже те одломке (неки су имали по две-три варијанте), да брише нека понављања и да направи целину. Нешто више посла је било у средњим главама (од 12 предвиђених прве три, најдуже, биле су објављене и још поново дотеране и редиговане, а последње три биле су у целости написане). Редактор је саставио роман према Станковићевом нацрту. И тај роман, иако остављен у трагама, био је велико дело, односно, како је рекао Драгутин Костић, »сјаји чаром средњовековне фрске наше, иако гдегод незналачки закрчене, гдегод варварски стругане и премазиване«.

Осим збирке приповедака »*Из старог јеванђеља и Стари данц*, Станковић је уз неке приповетке у поднаслову, приликом објављивања у часописима и листовима, стављао »Из мога краја« или *Моји знанци*«. На основу те пишчеве ознаке редактор Станковићевих *Дела* је саставио две посебне збирке под истим насловима. Карактеристично је нарочито да у збирци »Из мога краја« има доста приповедака с криминалним мотивима. Све те приче прожете су дубоким хуманизмом и у њима Бора Станковић, пре Десанке Максимовић, »тражи помиловање« за убице, кријумчаре, развратнике, подводаче. Но, треба рећи да је у овим збиркама нарушено јединство садржаја. У првој књизи, на пример, објављени су и *Божји људи*, па чак и приповетка *Његова Белка* у којој се описују други људи (сељаци), друго време (рат), другачија средина (српска), па чак и друкчији »ликови« – животиње.

Највише изненађења и највећу буку је донело објављивање седме књиге, *Под окупацијом*. Иако она није публикована у целини (други део *Забушанти*, који се састоји од десет фељтона, објавио је писац ових редова у часопису *Књижевна историја*, књ. II, бр. 6 за 1969. г. стр. 437-470), одмах су реаговали својим изјавама у новинама они који су били описани или само споменути у овој књизи. Тако је дошло до правих пиљарских и кочијашких напада на мртвог Борисава

Станковића. Ови атаци на писца учинили су да су неки критичари (*Венца, Српског књижевног гласника* и др.) писали да није требало штампати Станковићеве успомене из времена окупације. То је подстакло Бранимира Ћосића да у свом приказу Станковићевих *Дела* (*Правда* од 18. октобра 1930) каже следеће:

»Ових дана, управо 21. овог месеца, навршава се три године од како је наша књижевност изгубила свога, јамачно и без поговора, највећег савременог писца, Бору Станковића. Писац *Коштане* и *Нечисте крви*, опори хроничар и сликар једног тамног доба, окупације, постајаће, у колико време буде умекшавало сувише оштре контуре његове социјалне личности и уколико генерација са којом је живео буде, старећи, заборављала личне зађевице (које и онако немају никакве везе са Станковићевим књижевним делом) постајаће, велим, у толико већи, значајнији и – што многима неће бити пријатно – репрезентативнији. Старо Врање, хајдије и дерт, копњење младости иза баштенских зидова, поезија југа са својим, месечином обасјаних ноћима, у којима превиру нечисте крви, у којима замиру од сладострашћа страсници којих више нема јер их је ново време са новим социјалним односима уништило, живи још, и то на начин који је, ако не сасвим усамљен, а оно необично редак у нашој књижевности са свим својим мирисима, архитектуром, речником, верованьима, страстима, виолетностима, песмом која је изумрла или изумире, у неколико књига Боре Станковића. Три године је сувише кратко време да би се могао угледати суд будућности. Па и за то кратко време, које би иначе било потпуно довољно да баци у заборав каквог пискарала чије се место у књижевности одржавало само силом његове физичке присутности, може се утврдити несумњиви велики прогрес у све ширем, општијем и отворенијем признању великог Станковићевог талента. На жалост, то признање још није дошло до нас, затрованих личним симпатијама и антипатијама; од нас код којих се још увек о делу суду по шеширу и панталонама писца. (Нећу да будем потпуно неправедан: било је изузетака, и то баш у овом случају). Признање Станковићевом таленту, у часу када се о његовим целокупним делима у нашој повременој штампи скоро не говори, долази из Европе. У овом часу »Нечиста крв« је преведена и издата – или у току превођења и издавања – на пет европских језика. Критика на страни поводом овога романа споменула је чак и речи: генијалност. За многе европске писце, који о нашој књижевности нису имали ни најмање појма, роман Станковићев значио је чисто откровење. Крај Панајота Истратија, који је досад сматран као искључив и једини писац Балкана светског мерила, све више се истиче фигура Станковићева, расно чистија и племенитија. . .«

Са осмом књигом, у којој су штампана Станковићева недовршена дела *Наступи* и *Печал*, завршено је објављивање *Дела* Борисава Станковића. Из поговора редакторовог видимо да су »пре свега из материјалних разлога, да се дуг штампарији не би још повећао« изостале још две књиге – студија Јована Дучића о Станковићу (Душан С. Николајевић је одбио да напише своју обећану и најављену студију и иступио из Одбора чим је изишла књига *Под окупацијом*) и књига

фрагмената, почетака, покушаја, варијаната и скица. Редактор се на крају захвалио благајнику Живковићу и штампару Влади Павловићу овим речима: »Што је ова књига одштампана, и што је уопште омогућено и остварено ово прво издање целокупних дела Борисава Станковића, највећа је заслуга г. Војислава Живковића, трговца, благајника у Одбору за издавање Дела Б. Станковића. Његовом пожртвовању као и предусретљивости штампарије »Давидовић« Одбор и овде одаје највеће захвално признање«.

Редактор професор Костић учинио је ово признање свакако с разлогом. Јер, Воја-Војче Живковић не само да је помогао Бори Станковићу у време његових најрцрњих дана под окупацијом, него се примио да буде добровољни благајник Одбора, а нарочито да материјално помогне штампање Станковићевих дела. За живота увек је изјављивао како ће, ако се трошкови штампања не могу платити из претплате и од продаје, сам их намирити из властитих средстава, у знак пријатељства и пијетета према Станковићу. Али, десило се да је у међувремену (док још сва дела нису била изишла из штампе) Воја Живковић умро. Тако је штампару остала неисплаћена прилична сума од 69.250 динара (укупна је цена била 90.350 дин.). Та је сума дугована штампару чак и две године после појављивања *Дела*.

Негде пред крај својих напомена у осмој књизи Драгутин Костић каже: »Из осталих хартија Станковићевих, све самих одломака, није се могло издвојити за ово издање Дела, намењено првенствено читању а не студирању, ништа веће а довољно заокругљено. То све остаје као материјал за евентуално потпуно, критичко издање, у коме ће се употребити и многи варијантни фрагменти већ штампаних му радова, поред покушаја нових«. Међутим, тај део напомена у рукопису, који смо пронашли у заоставштини професора Костића, гласи друкчије. Заслужује да га наведемо:

»Од осталих хартија Станковићевих, све самих почетака, одломака, варијантних одломака већ штампаних радова није се могло издвојити за ово издање Дела, намењено првенствено читању не студирању, шта веће и довољно заокругљено да би могло дати целину бар једне слике. То све је остављено као материјал за доцније потпуно критичко издање у коме би се могле употребити и фрагментарне варијанте неких већих штампаних дела (»Чок« напр.), којих није мали број. У тим одлмцима-назире се напр. и план за цео један циклус »Несанице« с почецима трију слика (Госп. опет није спавао? Ти! »Из Несаница«), један низ немирних личних исповести каквих има још и више од других одломака, садржајно сличних и некима у »Наступу«. Са овим циклусом као да су у вези и одломци »Са улице«, са сликама Београда (ул. Милоша Великог). Од значајних недовршених покушаја вреди нарочито помена они различити почеци за »Прочку« (Поклада), прича жанра »Старих Дана«, поку-

шаја чак и у другој верзији у вези можда са »Печали«. Неки опет одломци (»Наста« и др.) као да су намењени били збирци »Моји Знанци«. О осталима не може се ни толико рећи.«

Све то, на жалост, не само да неће дочекати ново, критичко издање, које још увек немамо, него неће никад угледати света. Ми посебно жалимо што је неповратно пропао одломак, односно опис поновног сусрета Станковићевог са својом првом љубављу, јунакињом *Увеле руже* и *Вечитој йољуйци* који је редактор хтео прикључити (?!) збирци *Моји знанци*, затим одломак о потајном љубљењу исте девојке које је редактор намеравао додати збирци *Прочка*, као и слику о другој девојци (*Ленка*), кћери трговачкој, Бориној школској другарици и несуђеној вереници. Макар и без икакве уметничке вредности ови одломци би нам послужили за боље упознавање не само Станковићеве »радионице« него и његовог живота.

Уместо у најављених десет, Станковићева *Дела* су се појавила, у периоду од 1928. до 1930. године, само у – осам књига. Па ипак, ово издање заслужује само речи похвале. Приређивач, професор Драгутин Костић, који је био не само лични пријатељ писца него и редактор његових ранијих дела (*Нечисте крви*, на пример), приступио је раду на овом издању с пијететом и пажњом. Професор Костић дао је тада дефинитивну верзију Станковићевих дела која је послужила и служи за сва касније прештампавања. Он је, осим тога, саставио из непотпуних, несређених, понекад и неозначених фрагмената појединих дела која су се тада први пут појавила као засебне целине: *Газда Младен, Певци, Наступ, Печал*, драматизација *Јовче* и др. Упоређивао је и редиговао текстове, уједначавао различита имена и сл. Посебно му дугујемо захвалност што је средио и објавио књигу *Под окупацијом* која би без њега остала необјављена, а вероватно, као и неки други рукописи, занавек изгубљена.

Једино му можемо замерити што није објавио фрагменте, скице, почетке и сл. о којима говори у необјављеном рукопису Напомена за књигу *Наступ-Печал*. Јер, на ветрометини на којој се налазимо и међу нама какви смо – тих рукописа више нема. А њих је било за читаву једну књигу! Замерити му можемо и то што је објавио само један одломак (сцену између Софке и њене удате другарице Маге, коју немамо у роману) пишчеве драматизације *Нечисте крви*. Из његових напомена се види да је имао у рукама повећи рукопис драматизације, али је само један део сачуван (да ли у целини?) и објављен (налази се у Рукописном одељењу Народне библиотеке у Београду а публиковао га је Синиша Пауновић у тузланском *Позоришту* 1966. године). Можемо му замерити и то што је променио, од писца дат, редослед и распоред приповедака за збирке *Из мог краја* и *Моји знан-*

ци, затим што је и сам допуњавао драматизацију *Јовче* и сл. Но, када се све стави на кантар, а нарочито када се његов рад упореди с поступцима каснијих приређивача, онда капу доле за правог редактора Станковићевих *Дела* професора Драгутина Костића!

За време окупације у другом светском рату позната издавачка кућа Српска књижевна задруга обновила је свој рад. Почела је да штампа и прештампава дела српских и других писаца. Тада је, као што је познато, Иво Андрић одбио да да свој прилог за Антологију коју је припремала Задруга. Али, већ мртве писце Књижевна задруга је могла да штампа слободно – они нису могли одбити своју »сарадњу«.

Немци су и пре тога показивали велики интерес за Станковићево књижевно дело, нарочито за његов роман *Нечиста крв* (у Немачкој је ово дело, када је 1935. године преведено, доживело велики успех), па су га у време окупације објављивали у наставцима у листу Donauzeitung . Није онда нимало случајно што се Српска књижевна задруга одлучила да штампа Станковићева Сабрана дела, поготову што је редактор првог издања Драгутин Костић радио тада у Задрузи. Не знамо само како су изгледала ова дела јер се у београдским библиотекама данас не може наћи ниједан примерак тога издања. Треба само рећи да има сигурних података да је до штампања дошло. У листу *Српски народ* од 14. новембра 1942. године као увод чланку »Бора Станковић у светлости немачке књижевне критике« објављена је следећа белешка: »Пре кратког времена објавила је наша најстарија просветно-издавачка установа Српска књижевна задруга целокупна дела Боре Станковића. Тим поводом. . .«

Тридесетак година након првог, београдска Просвета се прихватила да у својој акцији »Српски писци« објави друго, односно треће издање Станковићевих Сабраних дела. Године 1956. и 1957. та су се дела појавила у две књиге, у редакцији Божидара Ковачевића (члана Одбора за издавање првог издања) и Гвида Тартаље. У време када су се ове књиге појавиле ни београдска Народна библиотека није имала комплет предратног (нити окупацијско) издања Станковићевих *Дела*. За Бору Станковића, пак, и код нас и у свету јављало се све веће интересовање, те се ново објављивање његових *Сабраних дела* наметало као неодложни императив нашег послератног културног живота.

Сасвим је природно било да ово издање, када то већ није имало право, добије један озбиљан и опширан предговор, један исцрпан књижевноисторијски рад о делу Станковићевом или чак студију о њему. На жалост, предговор Милана Богдановића је само један есеј, нова варијанта (врло мало измењена) његовог ранијег рада, објављеног тридесет година пре тога (1927).

Сва Станковићева дела издата су у библиотеци »Српски писци«, као што смо напоменули, само у два тома. У прву књигу унети су романи *Нечиста крв* и *Газда Младен* и збирке приповедака *Прћине, Стари дани* и *Моји знанци*, а приповеткама прве књиге придодато је и Станковићево недовршено дело *Печал*. У другу, пак, књугу унете су остале Борине приче са двема мало познатим приповеткама које нису ушле у прво издање: *Црвени крст* и *Риста бојаџија* и скицом *Луди Риста*. Најбоље Станковићево дело *Нечиста крв* (које је преведено у свим већим европским земљама и код нас доживело преко 20 издања) објављено је овде према првом издању из 1910. године, а уз њега је дошла и прва верзија из 1900. године. Остала Станковићева дела прештампана су из првог издања *Дела* с незнатним правописним исправкама.

Могу се одмах ставити примедбе на распоред Станковићевих радова у овом, другом издању. Редослед првог издања је доста поремећен и нарушено је органско јединство неких дела. Зашто је, на пример, било потребно пребацивати *Певце* у фрагменте кад је и то недовршен роман као и *Газда Младен?* (У првом издању *Газда Младен* и *Певци* чинили су посебну књигу). Чудновато је, исто тако, зашто је цртица *У суду*, која је тематски везана за збирку приповедака *Из моја краја* (у којој је раније објављена), сада пребачена у фрагменте. С друге стране, зашто редактори нису ставили заједно две Станковићеве приче настале за време рата и са ратном тематиком (*Црвени крст* и *Њеној Белку*), него су *Њеној Белку* ставили после циклуса приповедака *Из моја краја*, а *Црвени крст* убацили међу фељтоне и успомене! Требало је пре да дође уз ове приповетке и цртица *Луди Риста*, коју је Станковић написао у Дервенти и штампао 1916. године у *Сарајевском листу* (и још једна коју је Бора такође написао у интернацији, али која је изгубљена), само *Луди Риста*, бар тематски, много више пристаје уз *Божје људе* него ове друге уз збирке уз које су објављене.

Главни куриозитет овог издања јесу писма Боре Станковића. Станковићева преписка је веома мало сачувана. Ту и тамо код ретких појединаца или у архивама неких часописа могло се наћи по које Станковићево писмо или дописна карта. Матица српска сачувала је скоро сва, њој упућена, Борина писма. Та писма представљају и основу ове, овде објављене, веома оскудне преписке. Иако су готово сва ова писма кратка и »пословна«, она нам дају другачију, много вернију, слику Боре Станковића, те ће бити од несумњиве користи за оне који проучавају његов живот. На жалост, нису објашњена имена која се у тим писмима спомињу или којима су упућена. (И регистар имена уз књигу *Под окупацијом* изостављен је без икаквих оправданих разлога и на штету књиге). Није одштампан, ваљда

случајно, пост скриптум писма уреднику нишке *Градине*, а за писма бр. 37 и 38 није у Напоменама речено где се налазе.

У ово издање унета су (у Напоменама) и два досад непозната одломка Станковићевог рукописа који се чувају у Народној библиотеци у Београду. Оба одломка писана су у првом лицу. Највероватније да је први одломак део Бориног дневника, јер у њему описује своју жену Гину (Ангелину), или је то можда одломак каквог непознатог и недовршеног књижевног дела. У сваком случају, ови фрагменти имају сличности са Станковићевим недовршеним радом *Наступ*, па су можда и варијанте тога рукописа (упореди стр. 462 друге књиге од пасуса »А она?« с првим фрагментом). Редактори су добро учинили што су у ово издање унели све досад сачуване и пронађене Борине песме. Иако су ти стихови у ствари почетнички покушаји и без веће књижевне вредности, они ће нам најбоље показати и осветлити песничку душу и литерарна схватања младог Боре Станковића.

Напомене редактора уз ово издање, нема сумње, недовољне су и слабије од напомена Драгутина Костића уз прво издање *Дела*. Нови редактори дали су само објашњење »техничке« природе, а подоста су користили и цитирали Костића, нарочито за недовршене Станковићеве романе *Газда Младен, Певци* и *Наступ*, па су чак, не знамо из којих разлога, пребацивали у Напомене и посвете, и песме и фрагменте и огласе. Било је доста момената из Станковићевог књижевног стваралаштва које Костић није обрадио а који би се могли, па и морали, обрадити у Напоменама другог издања. Колико би, на пример, користило данашњем читаоцу да су редактори обрадили варијанте неких Бориних дела. Примера ради наводимо да се првобитан текст приче *Наш Божић*, објављен у Јанковој *Звезди* (тамо се чак спомиње и Коштана!) на неким местима разликује од каснијег, у *Старим данима* и у првом издању *Дела*, штампаног (и овде прештампаног) текста. Или: да су нам објаснили како је настала *Коштана*, како нестала првобитна *Ташана*, колико је дуго Бора стварао *Нечисту крв*, зашто није завршен *Газда Младен*, отпочет још 1903. године, зашто Станковић још за живота (као што је у књижевним огласима најављивао) није сам издао мемоаре *Под окупацијом*. Итд.

Неколико речи и о библиографији објављеној у овом издању. Просвета је погрешила (опет су били по среди материјални разлози: да књига не би поскупела) што није објавила веома исцрпну библиографију коју је имала на располагању. Када имамо на уму да се нова издања сабраних дела наших писаца објављују у великим временским размацима, требало је дати, ако не целу, а оно – солидан и опширан избор из целе библиографије. Редактори су дали само би-

блиографију Станковићевих радова објављених по часописима и листовима, до појаве првог издања (па и она није потпуна – нема библиографије радова објављених у иностранству). Зар није било боље дати целокупну библиографију Станковићевих књижевних радова, или макар само библиографију посебних издања, објављених све до другог издања, или – што би највише користило – још и библиографију о Бори Станковићу.

Издање Станковићевих *Дела* које је затим уследило треба само споменути. Позната сарајевска издавачка кућа Свјетлост објавила је 1966. године – у ствари прештампала шест књига (не све) првог издања у својој »Популарној библиотеци«. Намера овог издавача, верујемо, није била толико да популарише Станковићева књижевна остварења колико да задовољи потребе за једним оваквим издањем (Просветино је већ било распродато) на територији Босне и Херцеговине. И колико треба поздравити и похвалити један такав подухват, толико исто треба замерити што је ново издање Станковићевих дела објављено некомплетно и без икаквог предговора, без напомена и коментара, па чак и без најобичније и најмање белешке.

Ново издање Станковићевих *Сабраних дела* (1970) Просвета није објавила у едицији »Српски писци«. Осим тога, ово објављивање није поновљено раније издање исте куће из 1956. и 1957. године, него је рађено на друкчијим принципима и са већим претензијама. приређивач Живорад Стојковић сам каже да му је намера била да приреди једно »практично« (?) издање које не би било критичко, али које »свакако представља настојање да се у што већој мери примене бар неки од принципа критичког издања«. То се, пре свега, односило на изворност и аутентичност текстова, односно »веродостојност самог писца«. Стојковић каже: »Све се морало проверавати и упоређивати са оригиналним пишчевим објављивањима«. Он је, исто тако, настојао да »не исправља писца«; настојао је да га не дотерују стилски; не коригује граматички и не уједначује правописно. Но, да ли је приређивач испунио ово своје обећање? Да ли нам је нови редактор дао »аутентичног« Станковића? На примерима ћемо то најбоље видети.

Многа Станковићева дела, као што знамо, имају више варијаната. Првобитан текст штампан у часопису или листу (рукописи, по правилу, нису сачувани) често се разликује од текста прештампаног у другом часопису или у посебној књизи. Та околност била је за приређивача овог издања изванредна прилика да нам покаже пишчеву »радионицу« и, да, како је најавио, ово издање приближи колико-толико критичком. Да ли је Стојковић тако наступио? По нашем мишљењу, и поред обећања и намера, није. То ћемо показати на примеру *Нушке* и *Коштане*.

Нушка је најпре објављена у часопису *Бранково коло* а онда у збирци *Стари дани* (1902). Да је приређивач поступио како је обећао, тј. »проверавао и упоређивао са оригиналним пишчевим објављивањима«, морао би запазити да се првобитни текст разликује од каснијег. Наиме, ова приповетка је најпре написана (и објављена) у првом лицу, што јој је давало интиман карактер и исповедни тон. Осим тога, у њој је писац своју јунакињу ближе физички и психички окарактерисао (била је »кршна«, »шошољила се по мишицама«, често је »јелек отпуштала«, играла »чочек« и др.). Писац је у тој верзији давао карактеристике и других лица што немамо у каснијој варијанти. Старојка (старог свата), на пример, овако описује: »Раздерао се он, кошчат, смеђ, крупан старац у високим чизмама и постављеном гуњу«, а говорио је и о слободном, ослобођеном држању жена на свадби што је нарочито импресивно описао у *Нечистој крви*. Све то приређивач није видео или није хтео да види. Задовољио се тиме што је објавио варијанту која је штампана у наведеној збирци, јер, забога, она је угледала света за пишчева живота па ко може посумњати да није изворна! А да се само »преварио« па погледао и прву варијанту, исправио би, односно морао би да исправи и неке штампарске грешке које су у његовом издању »аутентично« прештампане (на пример: место »Гледам је и чудим се« и у ранијем и у Просветином издању погрешно стоји »Гледам ја и чудим се«).

А како је са *Коштаном*? Приређивач у Напоменама сам каже: »Уосталом, ниједан свој књижевни рад није Борисав Станковић у тој мери и толико пута прерађивао«. Међутим, конкретније и одређеније о тим прерадама и варијантама ништа не говори. Задовољио се тиме да је као прилог објавио верзију из 1905. године и што је у Напоменама објавио песме из *Коштане* (?), штампане у *Позоришном листу* 1901. године приликом другог приказивања комада. Он чак не зна за неке варијанте (на пример, за ону играну на крају 1910. и почетком 1911. године), а прву верзију и не спомиње.

Нас данас несумњиво треба највише да интересује она *Коштана* која је п р в и п у т извођена. Од те варијанте сачуван је само трећи чин, односно објављен је у часопису *Звезда* оне исте године када је дело приказано (1900). Захваљујући томе, можемо бар унеколико видети суштинске карактеристике првобитног комада и основне интенције писца. И да је приређивач објавио овај чин макар у напоменама, видели бисмо да је *Коштана* 1900. г. била »позоришна игра у четири чина«; касније (1902) она је »комад из врањанског живота у четири чина, с певањем«, а 1905. – »драмска прича«.

Само за неколико година српска *Кармен* је променила не само жанр него и подоста у концепцији и идеји. Као што знамо, на првом извођењу *Коштана* је схваћена (и осуђена од неких критичара) као

дело у коме се само лумпује и теревенчи. Таквом схватању допринео је највише Чича Илија Станојевић као редитељ комада и као глумац у улози Миткета (он је овој личности давао доста комичних црта и креирао је по огледу на Калчу). »Међутим«, каже исправно приређивач, »*Коштана* пропада први пут добрим делом и због самог текста драме«. али, уместо да се потрудио па те слабости нашао макар у трећем чину, он позива у помоћ сећања Милана Грола и »друге познаваоце Станковићевих дела« (Гролов чланак »Јубилеј Боре Станковића« објављује у VI књизи, а доноси и један део из његове књиге *Из позоришта предратне Србије*).

Није погодно а ни потребно у једном напису овакве врсте посебно наводити, али се мора рећи да је било и у трећем чину подоста детаља и дидаскалија који су упућивали на то да се Митка схвати као пијаница. Између осталог, он је разбијао чаше и прозоре, а било је и реплика у којима се директно говорило да је пијандура. Да је приређивач донео и трећи чин прве верзије или самупоређивао прву и другу верзију, могли бисмо видети и то да је Митка био велики јунак и борбен према Турцима, што се из с в и х каснијих верзија не види (сам каже: »како је Асан-паша из Ратаја искаруван... Турци неможе да слушав, а на мене да ударив не смејев. Само по неки, из серај, исврљи пушку на мене и викне: 'Митке, ацамијо бре, немој лудо да погинеш!? А несмеје на белег да ми искочи, у сарај се сакрије.«). Сазнали бисмо исто тако да је овај песник »жала за младошћу« био склон самоубиству, као и онај п р а в и Митке који је послужио писцу као прототип (у каснијим варијантама он потеже јатаган на себе зато што је »асли, дибидуз бекрија« и што је в р е м е да »липче, црнке«). Итд.

Када се већ одлучио да донесе варијанту из 1905. године, приређивач се морао потрудити да објави и другу варијанту из 1902. године. То тим пре, што је баш т а варијанта успела и што се она подоста разликује и од оне из 1905. и осталих каснијих. Осим тога, морао је макар у Напоменама да спомене ону варијанту која је играна на самом крају 1900. а и ону на почетку 1911. године (јер она није штампана). Да је само мало више проучавао писца кога приређује, редактор овог издања је могао запазити и ту нову, четврту по реду варијанту (о њој се у нашим листовима и часописима доста писало, понекад и под насловом »Нова *Коштана*«). У тој верзији била је унеколико измењена концепција дела, а било је нарочито великих промена у детаљима и појединим сценама. *Коштана* је тада имала »пети« чин у коме се појављивао поново Арса да сам изврши своју одлуку о насилној удаји Коштане. Нарочито је била потенцирана личност грнетара Асана од чије је претеране љубави према Коште-

ни и потенцијалне љубоморе према Стојану писац настојао да оживи драмску радњу. Итд.

Станковић досад никако није имао среће да добије предговор за своја *Сабрана дела* онако како то доликује његовом делу и имену. Као што смо већ напоменули, за прво издање отпала је најављена студија (посебна књига) из пера Душана Николајевића, а после и подужи есеј Јована Дучића. За друго издање добили смо пролегомену Милана Богдановића, иначе изврсног есејисте и стилисте, онда када је његово перо већ било подоста раскречено и када је он морао да понавља оно што је рекао тридесетак година раније. Међутим, за треће, односно пето (ако рачунамо оно под окупацијом и сарајевско) издање уопште није припремљен предговор?!

Уместо уобичајеног предговора сада је дат избор есеја. Тај је избор прилично обиман и веома шаролик. Али и он доказује приређивачеву неспремност за посао кога се прихватио. Пре свега, и поред великог броја написа, у овом издању није уврштено и подоста других, који својом вредношћу несумњиво то заслужују. С друге стране, штампани су они који су не само сувишни него и апсолутни промашај у избору. Несхватљиво је, на пример, да нема овде познатог написа Јаше Продановића о Станковићевим приповеткама (*Летопис Матице српске*, 1902), затим мале студије Бошка Новаковића »Борисав Станковић у српској уметничкој прози« (*Живот*, 1956). Исто тако и чланак Драгутина Костића о *Нечистој крви* (*Политика*, 1910), а да не спомињемо и многе друге ауторе који су морали наћи своје место у овом издању.

Уместо студијских написа објављене су овде белешке (Јована Скерлића о *Газда Младену* и *Певцима*), или записи о Станковићевом животу (С. Пауновића, М. Предића, В. Петровића и др.). Има, штавише, таквих писанија на које треба посебно указати. Такав је, на пример, чланак (у ствари памфлет) Владимира Стаменковића о *Коштани*, који је, по нашем мишљењу, не само сувишан већ је доказ одсуства приређивачевог укуса и недостатка нужне пажње према писцу кога приређује. Још више од тога, он вређа нашег великог писца! И не вређа он толико својим негаторским ставом и негативном оценом колико незнањем и непознавањем Станковићевог дела. Због тога о њему морамо проговорити коју реч посебно.

Ниподаштавање и потцењивање *Коштане* – многима ће то изгледати чудновато – није нимало ново. Још кад је она први пут (1900. године) приказана о њој су неки, данас већ заборављени критичари (К. Суботић, Ж. Видаковић и др.) писали да »нема мисли и идеја«, да је »сумњиве вредности«, да је »без морала« (!), па чак и да »није драма«. И требало је да дође један Скерлић и да каже – истичући, наравно и њене мане – да је она »једна од најлепших, најпоетич-

нијих и најдубљих песама целе наше књижевности«, па да се створи (и до данас одржи) схватање да је овај комад високих уметничких квалитета. Међутим, шездесетак година откако се појавила ова ласкава оцена и после толиких других афирмативних критика и приказа о њој, чуло се сасвим супротно мишљење да је *Коштана* деценијама само »ф и г у р и р а л а као значајно дело наше књижевности« (подвукао Д. В.).

Као прво и као највећи промашај у Стаменковићевом суду и оцени треба истаћи тврђење да је комад »л и ш е н п р а в е п о е т с к е а т м о с ф е р е« и да нам је уместо такве атмосфере у *Коштани* понуђена »ј е ф т и н а п о е т и з а ц и ј а к а ф а н с к о г с е в д а л и с а њ а«.

Питамо се: зар је могуће да се *Коштани* тако лако одриче поезија када поетско у њој може сваки иоле образованији читалац или гледалац да осети и када се зна да је овај комад у ствари једна п е с м а у п р о з и?! Поетско у *Коштани* не треба тражити само у песмама које се певају, већ и у оним »меланхоличним исповестима« Миткета, Хаџи-Томе и Коштане, у оном откривању душе, па чак и у причању »баналних« и свакодневних догађаја и доживљаја. Када, на пример, Хаџи-Тома прича о својој женидби за немило и недраго, а Митка о Рецеповици и о свом пустоловном и промашеном животу, онда они то чине као што певачи казују народне песме. Осим тога, и г л а в н а личност овог комада, Митка (Стаменковић га готово и не спомиње) је – п е с н и к, прави песник, романтичан и епичан. Песничке душе и песничког доживљавања није лишена ни Коштана, иако Стаменковић баш на њеном примеру хоће да демантује оваква схватања.

Треба, осим тога, додати и истаћи да је уношење стихова и народних песама у своја књижевна дела једна је од карактеристика Станковићевог књижевног метода. Песама има и у осталим његовим делима која нису »комади с певањем« (*Нечиста крв, Газда Младен, Стари дани, У ноћи* и др.). На Станковића су, што је иначе досад мало истицано и мало било познато, имале великог утицаја народне песме, нарочито лирске, а он је чак и сакупљао народну поезију. Истина, великим бројем песама у *Коштани* Станковић је чинио уступке укусу ондашње публике (позоришне дворане пунили су тада комади као што су *Сеоска лола, Ђидо* и др.), али, и поред тога, све те песме у *Коштани* доприносе пре свега, поетском доживљавању код гледалаца. Тек у другом плану може се говорити о кафанској атмосфери и штимунгу. Штавише, *Коштана* се може схватити чак и као трагедија, али никако као комад мелодрамски лак и забаван.

Није наодмет рећи да готово све значајније Станковићеве личности, захваљујући таквом његовом уметничком поступку, имају с в о ј у песму, која је епиграф њиховог живота. Почевши од оне Хаџи-Томине *Трипут ти чукну на џенџер, мила даскалице* преко газда-Мла-

денове *Сан ме мори, сан ме ломи, засйаши не моїу* и ефенди-Митине *Хаџи Гајка, хаџи Гајка девојку удаба, ем је даба, ем је даба, ем је не удаба*, па до Миткетовог вапаја и псалма *Да знајеш, моме, мори, да знајеш, каква је жалба за младос'* – све те личности – кроз песму изражавају своју тугу и несрећу, у песми налазе љубав и утеху! Због тога се за многе народне песме у Станковићевим делима може слободно рећи да су, у извесном смислу, чак и психолошка карактеристика појединих личности.

Депласирана су затим, по нашем мишљењу, и многа друга Стаменковићева тврђења. Ево неколико на дохват: да се »већ на првом кораку« открива »сва безначајност и сиромашност менталноемоционалне конституције описаних личности«, да су оне »оцртане са свега два - три штура потеза«, да се »Станковићеви драмски јунаци налазе само у механичком конфликту са друштвом« и да не долазе »у најсложенију врсту конфликта у који може да се нађе људско биће: у сукоб са самим собом«, а да се писац »идентификовао са моралном патријархалног друштва«, па чак и да је »са слепом равнодушношћу игнорисао трагичну судбину жене у патријархалној средини« (подвукао Д. В.). Итд.

Тврдити, на пример, да Митка или Хаџи-Тома немају менталноемоционалне конституције и да су они оцртани само са два-три штура потеза (Коштана није главна личност, иако комад носи наслов по њој и њен лик није дорађен, што је и сам писац истицао) исувише је неубедљив и јалов посао, те се на тим констатацијама не треба задржавати. Треба, ипак, нешто рећи о оним другим ставовима и схватањима која најречитије доказују да Стаменковић није довољно проучио Станковићево књижевно дело пре него што је изрекао овако смеле и оштре судове и осуде.

Основна, ако не и најглавнија, одлика Станковићевог књижевног дела је сликање и изобличавање патријархалних односа, због којих пати, страда и пропада читав свет Станковићевих личности, а међу њима, на првом месту, и главне личности овога комада. Станковић је први у нашој књижевности насликао и лице и наличје патријархалних односа (други су патријархалност идеализирали). Он је, слободно се и без претеривања може рећи, приковао патријархалност за зид срама! Зар се може уопште говорити да је творац Коштане, Кате, Софке, Ташане, Цвете, Пасе, Стане, Назе, »покојникове жене« и толиких других женских ликова игнорисао, и то слепо, судбину жене, када је Станковић (то је опште познато) готово у свим својим делима описивао ропски положај жене и у њима осуђивао патријархалне стеге и предрасуде, нарочито у поступку према жени! Та, код Станковића су најлепше баш оне странице у којима се описује како

патријархалност побеђује »покорне и покорене« (речи И. Секулић) жене, те од њих ствара или психичке руине или свесне жртве, у болу велике и у жртвовању доследне!

Да ли су заиста Станковићеве личности само у механичком конфликту с друштвом и да ли оне заиста не долазе у »најсложенију« врсту конфликта – у сукоб са самим собом?

Код Станковићевих личности има доста конфликата, и то не само с породицом и друштвом него и са самим собом. Оне нимало механички не поступају (Станковић и – механички поступци личности?), али с л и ч н о р е а г у ј у и крећу се, ако тако може да се каже, по паралелограму сила. Његове личности су у сталном процепу између онога што интимно желе и осећају и онога што им патријархални закони и дужности налажу, те већ и због тога морају бити у сукобу са самим собом. Због тих и таквих, унутрашњих конфликата Хаџи-Тома ће, на пример, подићи руку на свога сина, Стојан победити сујету свога богаташког порекла, а Митка ће се повући у »дом, уз огњиште«, одакле ће га само мртвог изнети.

Своје унутрашње сукобе Станковићеве личности најчешће прикривају о с е ћ а њ е м к р и в и ц е, те се они, на први поглед и кад се површно гледа, не виде. Станковићеве личности се чак осећају грешним и кад не греше; све оно што оне лично желе и осећају сматрају проклетством и грехом због кога се мора испаштати. Због тога што се оне саме осећају као кривци, казне и жртве примају стојички, фаталистички убеђене да су им »суђенице« то досудиле и да тако мора да буде. Али тиме се оне отуђују од самих себе, постају »странци« и »туђинци«. То о т у ђ е њ е ч о в е к а, тако често истицано и третирано у савременој литератури, карактеристично је и за саму личност Станковића, те и његови јунаци долазе у »најсложенију« врсту конфликта, у сукоб са самим собом.

Да би доказао своја трвђења и ставове, Стаменковић се често позива и цитира Сартра, Фокнера, Оскара Вајлда. Али, они, чини нам се, не могу много помоћи ако се а приори и вештачки, без довољног удубљивања и без дубљег познавања хоће да оцењује и преоцењује Станковићево књижевно дело. И зато би се у овом случају цитиране речи Оскара Вилда: »Код уметника стваралачку снагу има само његов критички дух«, могле и овако парафразирати – критичар има снагу и истински ствара ако успе да проникне у дух писца!

Издање које је објавила Просвета 1970. године не може се ни по коју цену сматрати издањем с а б р а н и х дела, како стоји у наслову, јер оно не садржи сва Станковићева дела. У овом издању н и ј е о б ј а в љ е н а књига *Под окупацијом*. Како? Зашто? Из којих побуда и разлога је књига Станковићевих мемоарских записта изостала када

је она објављена и у првом издању Станковићевих *Дела*, а исто тако је нашла места и у ранијем Просветином издању *Сабраних дела*?

Одговор на ово питање је дао сам приређивач. Он каже да је »сем првенствено књижевних разлога, имао и једну обавезу да *Под окупацијом* изостави« (подвукао Д. В.). Истовремено и објашњава да је та обавеза у ствари »захтев носилаца пишчевих ауторских права да књига *Под окупацијом* буде изостављена из овог издања«.

Ни један ни други разлог, по нашем дубоком уверењу, не могу се прихватити. И поред тога што приређивач (ради оправдања оваквог свог поступка) наводи мишљење Милана Богдановића које је »против издавања ове књиге« (и објављује га чак у целини у овој едицији) и мишљење Станковићевог »професора« Јеремије Живановића који је »такође замерао што у издању дела Б. Станковића има и забележака којих није требало уносити у дело«, дело *Под окупацијом* има свој значај и своје место у стваралаштву Боре Станковића. Ако и није велике уметничке вредности, оно неће ништа наудити значају и уметничкој лепоти осталих Станковићевих дела, а за нас оно има првенствено значај као документат о једном страшном времену (о њему је Веселим Маслеша рекао да нам изванредно верно приказује »мизерију београдске чаршије и интелигенције за време окупације«, а историчар Душан Миликић користио га је као историјски извор за свој рад *Београд под окупацијом у првом светском рату*). Штавише, ново издање је могло бити освежено и допуњено новопронађеним одељком *Забушанти*, тј. са десет нових фељтона – прича које је писац ових редова објавио 1968. у часопису *Књижевна историја*. Према томе, слободно се може рећи да је творац *Нечисте крви* и *Коштане* овим и оваквим поступком оштећен и да се данашњим читаоцима приказује апокрифно! Но, треба знати да ни Матавуљ није потпун писац без дела *У Мавританији*, нити Стеван Сремац – Сремац ако се у његовим *Сабраним делима*, не појаве и његови *Рабоши* које је објављивао у листу *Српска застава*, као што ни Радоје Домановић није Домановић без његових написа у листу *Страдија*, упркос томе што они немају веће литерарне вредности.

За ово издање редактор Живорад Стојковић и његова супруга Ружица Миликић-Стојковић, урадили су *Библиографски преглед дела Борисава Станковића*. Некоректно и некритички користећи већ постојеће библиографије, нарочито ону коју је урадила група аутора у претходном (из 1956-57. године) Просветином издању, Стојковићи су те библиографије механички пренели и само технички преуредили, мада су понегде и техника и метод остали исти. Стога су они и морали направити и поновити исте пропусте и грешке које су већ учинили ранији Станковићеви библиографи.

Узмимо за пример преводе Станковићевих приповедака (и одломака његових већих дела). По библиографији Ружице Миликић-Стојковић и Живорада Стојковића, Станковићеве приповетке почеле су да се преводе т е к од 1950. године! Не само стручњак него и најобичнији читалац ће се одмах запитати: зар је могуће да су оне познате и значајне приче *Изстароі јеванђења* и *Стари дани*, настале и штампане крајем прошлог и на самом почетку овог века, у свет продрле тек пре, тридесетак година? Ми се пак не само морамо запитати него и чудити: зар је могао да се деси такав пропуст у библиографији штампаној у једном репрезентативном издању Станковићевих *Сабраних дела*?! А да је тих и таквих превођења било подоста ми ћемо као пример навести само прву штампану приповетку *Станоја*, која иначе нема велику уметничку вредност те и није много превођена. Превод ове приповетке објављен је 1908. године у Morgenblatt-u i Agramer Tagblatt-u, затим 1914. у »сербском сборни ку« Полоозе па 1917. у Belgrader Nachrichten-u, 1952. у делу Oven ela roža in druge povesti, итд.

Још бољи је пример *Нечисте крви*. Овим делом ми смо пре Андрића и других отворили нашој литератури прозор у свет и учинили продор међу народе са дужом и богатијом литерарном традицијом. Понегде је ово дело, као, на пример, у Италији, убрзо по првом штампању доживело и друго издање, а у другим земљама (у Немачкој, на пример) о *Нечистој крви* много је писано, па је она не само два пута штампана него је објављивана и у њиховим листовима. О тим преводима у овом *Преїледу* најчешће нема ни помена, мада је код нас о њима писано и у дневним листовима и у књижевним часописима.

У овом *Библиоїрафском ūреїледу* нема п р в о г превода Станковићевог романа на инострани језик (чешки) из 1920. године (преводилац Франтишек Седлачек) о коме је иначе писао Јова Кршић у часопису *Мисао* за 1921. год. Нема исто тако помена ни о преводу *Нечисте крви* на словеначки, иако је о томе било речи у *Политици* 1939. године. Нема, затим, никаквих података о другом преводу *Нечисте крви* на италијански из 1930. године, мада је Милан Богдановић о томе другом издању Станковићевог романа на италијанском писао у *Срūском књижевном їласнику* за 1930. год, а то издање, осим тога, доста се разликује од првог (у првом је предговор Умберта Урбанија, а у другом Силвија Бенка, а и штампано је у другом месту – прво у Трсту, друго Милану).

Треба свакако споменути да у овом *Преїледу* недостаје и први превод *Нечисте крви* на словеначки (превео Fran Alberht) о коме је доста расправљано не само у Словенији него и у Србији, Хрватској и Македонији (у *Срū. књ. їласнику* за 1934. г, *Јужном ūреїледу* за 1934,

Загребачком тједнику бр. 3 за 1934. г. и др.). Што је још интересантније, а што је данас мало познато, тај први словеначки превод *Нечисте крви* опремио је касније познати позоришни редитељ Бојан Ступица, па се и то могло донети као библиографски податак.

Није неважно и кад је *Нечиста крв* дошла први пут у руке читалаца у Бугарској. У сваком случају то је било много година раније него што наводе Ружица Миликић-Стојковић и Живорад Стојковић. Наиме, *Нечиста крв* је преведена на бугарски још 1939. године (преводилац Веселин Н. Матејев), а о том издању је у Бугарској писано као о прворазредном културном догађају.

Ми ћемо навести само још један такав недостатак овог *Прегледа* – пропуст да се спомене и превод *Нечисте крви* на француски од 1949. године (превела Марсела Шемол-Вуксовић). То тим пре што је о овом преводу било речи и у француској и у нашој штампи (у *Књижевним новинама* и др.). Зар бисмо после тога могли и очекивати од састављача ове библиографије да нам још утврде да ли је то први или други француски превод *Нечисте крви* јер је 1929. године београдско *Време* писало да ће у Француској бити објављен Станковићев роман у преводу Босе Степановић-Миленковић.

Но, аутори ове библиографије учинили су далеко теже грешке када су били приморани да утврде да ли су неке песме (а писац *Нечисте крви* и *Коштане* се на почетку своје књижевне делатности, као што смо већ спомињали, бавио и поезијом) из пера Борисава Станковића. Приписане су Станковићу песме које нису његове! Они су, на пример, навели као Станковићеву песму *Отаџбини*, објављену 1894/95. у мостарској *Зори*. Да та песма није дело песника Врања него неког Херцеговца који се случајно звао као и Станковић, могли су се састављачи овог *Прегледа* лако уверити у истом годишту *Зоре* у коме је на крају дат списак сарадника са њиховим адресама и местима живљења. Али, они то нису проверили; а ако је већ редактор Стојковић сматрао Станковићевом, зашто је није унео у Станковићева *Сабрана дела*.

Исту грешку су учинили и у одељку *Борисав Станковић као преводилац* где су као Станковићеве навели препеве који у ствари нису његови. Наиме, у *Искри* Андре Гавриловића за 1898. годину у којој је иначе Станковић објавио своје приповетке *Станоју, Ђурђевдан* и *Прву сузу*, има и неколико препева различитих песника (чешких, турских, мађарских и др.) са потписом »Борислав«. И не запитавши се: откуд то да Станковић у једном истом годишту часописа приповетке потписује својим пуним именом и презименом а препеве (и једну оригиналну песму коју аутори овог *Прегледа* и не спомињу), псеудонимом »Борислав«, и не зачудивши се откуд да наш велики приповедач и романописац који није познавао стране језике и који

је тек у Паризу научио (и једино знао) француски – преводи Петефија или Марију Давидсон, они су само д в а препева (Неруде и Ниђар Ханиме) унели у свој *Преглед*-а остале нису ни споменули! А унети у Станковићеву библиографију препеве песама са више језика, и то без икаквог доказа, и те како је рискантан и штетан посао.

Једно се ипак мора признати, *Библиографски преглед дела Борисава Станковића* Ружице Миликић-Стојковић и Живорада Стојковића рађен је прегледно и педантно, технички усавршено. Само, мора се увек имати на уму да је библиографија дисциплина која изискује, како би рекао Скерлић, више »цигларске« него »зидарске« способности, више радне него »организаторске« квалитете, више свакодневног посла и »пословног« морала, него »позајмљивачке« спретности и – код нас већ пословичне – импровизације и плагијаторства. Иначе се веома лако и врло брзо једна по науку корисна и значајна активност може да вулгаризује и компромитује.

Како поучно и како прекорно у овом тренутку и овим поводом делују речи Иве Андрића изречене приликом откривања споменика Боре Станковића у Врању 1954. године:

»Дуг који имамо према великим уметницима, тумачима и сликарима наших душа и нарави, није само у томе да чувамо њихову успомену и популаришемо њихово дело, него и у том да у сваки свој лични и заједнички посао уносимо колико год више можемо од оне истрајности, оне истинољубивости и оног смисла за ред и склад које су ти наши велики људи уносили у своја дела. Све то, како би цео наш духовни и материјални живот, сваки наш дан и сат, свака наша установа, сваки наш појединац, у свим својим манифестацијама и поступцима били достојни дела својих великих људи, и како би ствар друштвеног и појединачног напретка помицали стално напред, ка бољем, ка савршенијем и лепшем и по садржини и по облику. Све то утолико пре и утолико више што данас, у социјалистичкој стварности нашег друштвеног живота, постоје релативно повољни услови и отворене могућности за такав рад«.

LES ÉDITIONS DES OUVRES COMPLÈTES DE BORISAV STANKOVIĆ APPARUES JUSQU A PRÉSENT

Résumé

Le premier comité pour l'édition des oeuvres completes de Borisav Stanković fut formé le 26 Février 1928. Au mois de mai de cette année apparut le I livre »Nečista krv« (Le sang impur). Ce fut la quatriéme édition de ce roman. Puis apparut le livre »Drame« oú furent publiés »Koštana«, »Tašana«, la dramatisation inachevée de »Jovča« et la dramatisation fragmentaire de »Nečista krv«. Alors apparut oussi le roman »Gazda Mladen«. Les deux recueils de récits furent **publiés sous le** titre »Iz moga kraja« et le VII-e livre sous le titre »Pod okupacijom«. Enfin,

dans le VIII-e livre furent assemblées les oeuvres inachevées de B. Stanković. Ce livre termina la série de »Dela« par B. Stanković. Les éditions furent préparées par Drag. Kostić, professeur et grand ami de l´écrivain Stanković.

A mentionner que les oeuvres complètes de B. Stanković furent aussi publiées pendant la Seconde Guerre Mondiale. Cependant, aucun exemple n'est arrivé au public.

En 1956 et 1957 la Maison »Prosveta« de Belgrade avait publié la deuxième, c'est-à-dire la troisième édition des ouvres complètes, en deux tomes, de cet écrivain. Dans l'entretemps »Dela« par B. Stanković avaient aussi apparu ici ou là.

Les oeuvres complètes de B. Stanković apparurent en 1970 dans une nouvelle édition de »Prosveta«.

L'auteur de cet article souligne aussi l'importance d'une édition critique de ces oeuvres, en insistant sur la nécessité d'un aperçu spécial sur la traduction de ces oeuvres dans les langues étrangères.

D. Vlatković

ПРЕДРАГ ПРОТИЋ

ДРАМСКА КОМПОНЕНТА У ДЕЛУ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

Постоји један виспок степен сагласности у томе да роман Борисава Станковића *Нечиста крв* има у себи доста драмских елемената. Неколико сецена из романа, као она када ефенди Мита објашњава Софки због чега мора да се уда[1], сцене између Софке и Ванка[2] и објашњење између ефенди Мите и његовог зета, и оно што се после тога догађа[3], узимају се као изразито драмске сцене. У приповеткама из збирке *Божји људи* прича тече по једном одређеном обрасцу. Иако кратке, приче се могу поделити на три дела. Оно што је садашњи тренутак, оно што је некада било и тачка на којој се личност приповетке преображава. Негде је тај драмски прелаз благ, негде је драстичан, тако да се граничи са суровошћу, није ретко лишен натуралистичких елемената као ни елемената мелодраме. Писац са изразитим животним осећањем и са једном целовитом визијом живота, Станковић је у животу умео да препознаје различите животне ситуације и да иза привида открива суштину.

У исти мах постоји врло висок степен сагласности у томе од познате Скерлићеве критике[4] о *Коштани*, до текста Владимира Стаменковића о истој драми[5] да су Станковићеве драме у знатној мери лишене праве драмске радње. То уверење критике било је у извесном смислу и уверење неких наших позоришних редитеља који су *Коштану* углавном схватили као низ мање или више чврсто повезаних, или прецизније неповезаних, Миткетових монолога, повремено прекиданих игром и песмом које су имале двоструку намену. Прво да испуне једну од конвенција српског народног комада са певањем, а потом да представи дају колико-толико живости и да драми у недостатку, како би то рекао Крлежа[6] квалитативне, да квантитативну радњу. За централну личност узиман је Митке и у

тумачењу његовог лика мерила се сва редитељева инвентивност. Таквих покушаја било је много, навешћу само један; а то је режија Драгољуба Гошића из 1947. године, поставка која се одржала на репертоару Народног позоришта у Београду све до 1962. и која се није битно мењала у току петнаест година. Повремено су се мењали тумачи Миткета и Коштане, али је представа у суштини остајала иста.

Откуд тај привидни парадокс да један писац са изразитим драмским нервом, каквим се Станковић приказује у својим приповеткама и роману, своје драмске способности не уме да искористи онда када пише за позориште? У једном свом ранијем раду довео сам у сумњу ваљаност таквог тумачења Станковићеве *Коштане*, а сада би само у прилог раније изреченим тезама хтео да наведем још неке разлоге.[7]

Основни неспоразум око присуства или одсуства драмских елемената у *Коштани* произилази, ако тако може да се каже, из Миткетовог положаја у драми. Иако се драма зове *Коштана* редитељи су је читали и режирали, глумци тумачили и гледаоци прихватали као да се она не зове *Коштана*, него Митке. Свет је посматран Миткетовим очима, Миткетово виђење његове околине узимало се као објективна ситуација, а снажна реторика којом је Станковић обдарио свога мушког протагонисту чинила је да се верзија коју пружа Митке узме здраво за готово. Конвенције народног комада са певањем којих је Станковић морао да се држи, јер је народни комад са певањем био најприкладнији оквир у који ће се сместити драма, тај су утисак појачавале. Грч, врисак, песма. помало мелодрамско позивање на убиство, велика маса људи на сцени који више мумлају него што разговетно говоре, приликом одвођења Коштане, ону унутрашњу драму потискивале су у други план. Био је још један елеменат који је тумаче Станковићеве драме могло да наведе да прихватајући Миткетову тачку гледања као објективну тачку гледања превиде неке драмске елементе. Наиме, одсуство драматичности изводило се само из једног елемента.

Са становишта једне општеприхваћене теорије литерарне драме ликови на крају комада морају да буду друкчији, него на почетку. Код Станковића два основна лика – Митке и Коштана, исти су од почетка до краја. Коштана практично нема личност, она је више представа о једној личности, него што је личност за себе. Митке незадовољан садашњошћу, лишен будућности, загледан сав у прошлост, прича једну своју причу за коју је гледаоцима потпуно јасно да је не прича први пут. Митке је своју драму дубоко и живео и проживео пре него што је постао драмски јунак. Сем у једном тренутку када његов однос постане потпуно јасан и када се схвати да њега Ко-

штана не интересује као људско биће, Митке гледаоцу не приређује никакво изненађење. Ни код Коштане се не може говорити о неком дубљем унутрашњем преображају. Она истина неће да се уда, она се томе опире, од личности која шири радост и песму указује се као личност коју је сломила туга, али је то све на једној истој равни њене природе и ту нема никаквих већих изненађења. Живот је једноставно ставио пред Коштану нешто што је мучно и она нема снаге да се с тим мучним помири. Али зато је исто тако живот створио и оне друге који и иначе одлучују о Коштаниној судбини.

Те две централне, али у драмском смислу статичне, личности својом литерарном сугестивношћу потискују у други план остале личности драме. На први поглед драма личности *Коштана* је у много већој мери драма ликова. Свако има своју унутрашњу драму. Стојан открива праву страст, али и долази до свести да човек није слободан и да су елементи који угрожавају човекову слободу много бројнији него што је он то у први мах мислио. На тој основи заснива се његов однос према Коштани. Он је у њу заљубљен, али он је њоме и разочаран. Читава једна конвенционална прича о љубави садржана је у Стојану и испричана на један неконвенционалан начин. Хаџи-Тома открива у старости да је у извесном смислу погрешно живео. Он је тај који ће се први побунити против Коштане и њеног дивљања у вароши и, у исти мах, он је тај кога ће Коштана опсенити и извести из равнотеже у много већој мери него Миткета. Ако постоји личност која се током три чина толико измени да више уопште не личи на себе, онда је то ван сваке сумње Хаџи-Тома. Ни Стерија, ни Нушић, ни Трифковић не знају за такву врсту преображаја. Сличан преображај можда можемо видети код Стеријине Султане[8], али ту је преображај изведен силом и Сретином чврстом руком, а не емоционалним ударом као код Хаџи-Томе.

Међутим, те две драме збивају се далеко изван Миткетовог видокруга. Заокупљен собом Митке нема жеље и разумевања да се интересује судбином других. Једина два лица која њега могу да заинтересују то су његов брат и његова жена. О том односу било је речи на другом месту. Као и у тихој драми Стојанове мајке и Хаџи-Томине жене.[9]

Ако се посматра као прича о Миткетовом »жалу за младост« и прича о томе како младост копни и вене, пролази и пропада а живот улази у луке сиве свакодневнице, што је једна интерпретација Коштанине судбине, онда је Станковићева *Коштана* са становишта литерарног позоришта једно доста статично драмско дело у коме нема много изразитијих драмских елемената. Али ако се посматра као драма више личности, а јунакиња која је драми позајмила своје име као центар у коме се преламају сви односи, онда чини се да Стан

ковићева *Коштана* носи у себи више драматичности, но што то литерарно позориште може да поднесе. Према њој све личности имају одређен однос и сваки је однос другчији. Митке посматрајући Коштану мисли на своју младост. Стојан посматрајући Коштану, постаје свестан своје младости. Арса у Коштани види једно велико зло које угрожава град, поштене породице и, можда, негде далеко узбуњује заплетане слојеве у њему, а да он тога није свестан. Карел Чапек написаће неколико година после Станковића своју драму *Јоиоб* – лирску, помало сентименталну и помало трагичну причу о младости. Један од јунака драме имаће крилатицу: »Младост се мора сломити«[10]. Арса, истина нема ту крилатицу, али има тај принцип. У патријархалном свету младост је срамота, а зрелост и озбиљност оно што се цени. Поред практичних разлога због којих он мисли да треба да прогони Коштану, Арса има и један начелан разлог кога се чврсто држи. Као што Креонт, да би сачувао ауторитет закона мора да уништи Антигону, тако и Арса да би сачувао један морални кодекс мора да уништи Коштану. Хаџи-Тома јесте личност која се током развоја драме највише преобразила, али у исто време и најречитија прича о човековој недоследности. Све оно што је тражио да се учини, мисли да не треба да се догоди. Све оно што је замерао сину, чини он сам. Жене доста неизразите, јер су сведене на једну димензију том својом једном димензијом, са Коштаном успостављају одређени однос.

Ако се Митке узме за центар драме, као што су га узимали многи тумачи Станковићевог књижевног дела, онда, дакле, сви они приговори које је критика током неколико деценија стављала од Јована Скерлића[11], Станковићевој драми и имају и немају основа. Они су тачни, али они немају смисла. Ако се Коштана узме за центар драме, онда они постају не само лишени смисла, него и крајње нетачни. Шта у позоришту може да уради глумац, може се најбоље видети на Станковићевој *Коштани* и у начину како је она код критике примљена. Коштана много пева и мало говори. Оно што говори, сем у завршној сцени, и није неки нарочит говор. О њој се више говори. Митке много говори. Ако свој егоцентризам није могао да оствари до краја у животу, он га је ван сваке сумње, остварио на позорници. Остварујући га на позорници он је и гледаоце и критичаре у знатној мери завео на погрешан правац.

Између драмских елемената у приповеткама и роману Борисава Станковића и одсуству драмских елемената у *Коштани* не постоји никаква противуречност из врло једноставног разлога што је природа драматике иста и што одсуство драматике у *Коштани* јесте пре један привид него једна чињеница.

НАПОМЕНЕ

1. Борисав Станковић: *Нечиста крв,* Београд, 1975, стр. 108-111. Сви наводи из Станковићевог романа *Нечиста крв* узети су из »Просветиног« издања из 1975. које је према првом издању из 1910. приредио Живорад Стојковић. Стојковић је задржао обе пагинације; и ону из 1910 и ону из 1971. Стране које се наводе у овим напоменама односе се на издање из 1975.
2. Нав. дело. стр. 51-53
3. Нав. дело, стр. 228-234.
4. Јован Скерлић: »О Коштани; *Писци књиге* V, 1964, стр. 176-81
5. *Vladimir Stamenković:* »Koštana« – Značajna drama, ili površna skica, *Književne novine,* br. 168, od 6. IV 1962.
6. Miroslav Krleža: *Glembajevi,* Državni nakladni zavod Hrvatske, 1959, str. 696-697.
7. Предраг Протић: »Унутрашња театралност« Коштане Борисава Станковића«; *Књижевност,* 1974, књ. XVIII, стр. 90-102.
8. Јован Стерија Поповић: *Зла жена,* Народна библиотека браће Јовановића, Панчево, Б. Г. стр. 41-42, стр. 42-50.
9. Види напомену 7.
10. Превод Чапекове драме *Лопов* није штампан у посебној књизи. Рукопис превода Браслава Борозана налази се у библиотеци Југословенског драмског позоришта у Београду.
11. Види напомену 4.

Résumé

Dans son étude "la composante dramatique dans l´ Oeuvre de Borisav Stanković" l´ auteur tend á prouver qu´ en plus d´ une puissante composante lyrique cette oeuvre est marquée également par une composante surtout dramatique. Un certain caractére statique des piéces de Stanković n´ est pas dû á l´ absence de la compasante dramatique, mais au contraire á une charge dramatiqe trop forte. Plusieurs scénes du »Sang impur« le prouvent ainsi que la majorité de scénes de ses nouvelles.

Predrag Protić

ДР ДРАГОЉУБ ВЛАТКОВИЋ

ВЕРЗИЈЕ СТАНКОВИЋЕВЕ КОШТАНЕ

Као и нека друга дела Боре Станковића, и *Коштана* је имала своје порођајне болове. Док је припремана за позорницу и била дефинитивно примљена у репертоар, она је више пута преправљана и дотеривана. По речима Милана Грола, који је био секретар Народног позоришта у Београду 1900. године, већ тада је имала »неколико редакција« (цитирамо према одломку из књиге *Из позоришта предратне Србије* у *Сабраним делима* Б. Станковића, књ. IV, Београд, 1970, стр. 276). На жалост, готово сва пишчева заоставштина пропала је за време првог и другог светског рата. Тако је заувек нестао не само првобитни рукопис *Коштане* него и њене прве и касније варијанте.

Нас би данас свакако највише интересовала она *Коштана* која је први пут приказивана. Од те варијанте сачуван је само трећи чин, односно он је објављен у часопису *Звезда* оне исте године кад је дело приказано (1900, књ. II, бр. 4, стр. 425-434). Захваљујући томе, можемо бар говорити о неким интенцијама аутора у првобитном рукопису и о преправкама у другој варијанти.

Пре свега, треба рећи да је прва *Коштана* из 1900. године била »позоришна игра у четири чина«, а већ у другој верзији она је »комад из врањског живота у четири чина, с превањем«. Измењен је, дакле, жанр, само не и основна концепција дела. Затим, у првобитној варијанти био је Асан посебна личност, а у другој се не јавља. Цигане свираче првобитно је писац давао као I, II и III Циганин, а после их је именовао – Гркљан, Курта, Ахмет.

На првом извођењу *Коштана* је схваћена и од глумаца и од неких критичара као дело у коме се само лумпује и теревенчи. Таквом схватању доприносио је највише Чича Илија Станојевић као Митка, који је овој личности давао доста комичних црта и креирао је по угледу на Калчу. Али, томе је погодовало и подоста детаља којима је

писац карактерисао свог јунака. А када се, одмах после премијере, Станковић одлучио да дело преради, он је првенствено брисао и преиначавао детаље који су Миткета карактерисали као пијаницу и пустахију. Ево неких карактеристичних примера из трећег чина.

У првој слици, када Митка разговара с Коштаном и чочецима, стајала је и ова дидаскалија: *»(избаљује се, набија фес)«*. То слободно изваљивање и набијање феса на чело без сумње је давало Миткету особине пијандуре, те је писац ово брисао. Има још једна слична дидаскалија у којој се каже: *»(још више се избаљује, вуче Коштану и лупа руком о земљу испред себе)«*. Аутор је овде избацио напомену да Митка вуче Коштану, јер је и то могло бити израз његовог »веселог« расположења и пустахијског држања. У делу је било још једно слично место у сцени кад Митка прилази Циганину и љуби га: *»(сада, избаљује се, раскопчава се и радљује грудн)«*. И овде је Станковић после избегао Миткетово оволико слободно држање, оставивши само: *»(Бесно, раздрља се)«*. И на једном другом месту у другој слици писац је слично поступио. Део реченице коју говори Арса Миткету: ». . .ни више пијана у механу видех« преиначио у – »нити видох у механи«. Избацио је, дакле, реч *пијана*, што је такође било у духу његових интенција избегавања оног што подсећа на пијанчење. Но много више него поједине речи лумперајском расположењу су доприносили поједини поступци Миткетови. Тако је он у првој слици бацао чаше у прозор. Уз то је била и следећа дидаскалија: *»(Из кујне крик. Катa кука за изломљени прозор)«*. Писац је ово право бекријање једноставно брисао.

На основу приказа можемо закључити да је у првобитној верзији постојала сцена у којој је Коштана била затворена. Ту сцену, међутим, немамо у каснијим варијантама. Помена о њој имамо у трећем чину – када Коштану с Асаном одводе пандури. Њу, иако се то не каже, свакако одводе у затвор.

Писац је чинио и многе, мање или веће, измене у речима, изразима, или мењао смисао појединих пасуса. Ево неких карактеристичних примера: у првој слици када Стана говори Стојану о оцу (Хаџи-Томи), каже: »Отац као да није отац«. Касније је додао ». . . као да није стари отац«. Та реч *стари* показује да се Хаџи-Тома после сусрета с Коштаном променио. То је несумњиво писац хтео рећи и у првој варијанти, само се није прецизно изразио.

Творац *Коштане* је мењао и песме. Уместо песме *Ако ти је, пиле малој моме, жал за мене* узео је познату врањанску песму *Шано, душо.* Не ретко је мењао и поједине стихове или речи у песмама. На пример: у оној познатој *Море насред села шарена чесма* у рефрену је 1900. године било »аман течеше«, а у другој варијанти је »аго, течеше«. Било је и погрешних измена (вероватно штампарских грешака). У

песми *Море врћај коња* стајало је логично и исправно »млад Стамено«, а 1902 – »млад Стаменко«. Личности је, као што видимо, промењен пол, а то је било погрешно (редактора или слагача на то је навела реч »млад«).

Много је више промена у репликама личности. Тома је, на пример, у верзији из 1900. године изговарао ове речи о својој жени: »Ко тамо? Ко још господар овде? Она? Зар она још има уста да говори? Пушку!« Пушку је, дакле био наменио Кати, својој жени. У другој варијанти овде се појављује Стојан који говори Коштани прекорне речи: »Циганка! Ко да више.« У тој варијанти Хаџи-Тома претходну реплику и пушку намењује сину. Тим је писац више хтео да истакне његову љубомору на сина него мржњу према жени. Или: кад Митка говори о себи, казује да су му певали свирачи о томе »Како је Асан-паша из Ратаје искаруван. . . Турци немож да слушав, а на мене да ударив несмејев. Само по неки, из серај, исврљи пушку на мене и викне: 'Митке, аџамијо бре, немој лудо да погинеш!' А несмеје на белег да ми искочи, у серај се сакрије.« У другој варијанти стоји да Турци »од јад не мож да слушав, а на мене да ударив не смејев. Тики, у серај се сакријев«. Као што видимо, тај део Миткетове приче о себи је у другој варијанти скраћен. У каснијим, пак, верзијама, он се више не јавља. Ми сматрамо да писац није требало то да чини јер је тиме лик Миткета осиромашио једном карактеристиком (храбрим држањем према Турцима).

Тиме што је Станковић накнадно (у другу варијанту) унео и песму *Отвори ми дела (бело?) Ленче*, морао је да проширује и текст драме. Најпре је убацио Миткетове коментаре песме: »Ба. . . Никад ми не отвори! и »И не видох!« Исто тако и Миткетову јадиковку: »Мајке, што ме роди мајке? Зашто мајке? Зар само за жал, мајке«, заменио је коментаром песме: »И не даде. Никад ву не даде. Никад гу не пушти да ми отвори врата, искочи и да гу видим, цунем. . . Никад, ах!. . . Море што се па ја не убијем? Зашто да се не убијем?« Очевидно Митке се у другој варијанти не жали на своју него на њ е н у мајку.

Интересантан је и даљи текст дописан у другој варијанти који верније и боље говори о п р а в о м Миткету, оном који је послужио као прототип за ову личност и који је завршио самоубиством:

»*Сви, уплашено.* Не газдо. . . не! (да се убије – примедба Д. В.).

Митка, прекида их. Што да не. Како да не? Зашто да не? Зар ја не знам што ме чека, што ми је писано? Да умрем! Тој! Земља, црви да ме једев. Тој. . . Што да се не убијем? Зашто да се не убијем? Ће се убијем. (*Потегне јатаганом. – У собу рупи Арса с Полицајом и два-три пандура*)«.

У каснијим, пак, варијантама, овај пасус је сасвим друкчији. Митка истиче да је бекрија »асли, дибидуз бекрија« и да је време да »липче, црнке«, те зато потеже јатаган на себе.

Споменимо и неке речи и изразе који су промењени: реч *џџос* заменио је са *џсобка, чеџрње – чеџјење* (вероватно је у другој варијанти штампарска грешка): *забрџаїава се – заборабља се, с' не с'н* (била је у првој верзији штампарска грешка), *раскомаџала – раскомџала, чаїлиџије – чалїиџије* (у првој варијанти штампарска грешка), итд.

Нову (другу) верзију Станковић је, као што смо већ напоменули, урадио одмах после премијере. Судећи према његовом писму Јовану Протићу од 1. септембра 1900. године, онаје била готова већ после два месеца након првог извођења. Но, иако је писац очекивао, *Коштана* није приказана у новој сезони 1900/1901. него тек у наредној 1901/1902. (20. октобра 1901). Нова варијанта наишла је на далеко бољи пријем и код публике и код критике. Она је, по свему судећи, и објављена у *Српском књижевном гласнику* за 1902. годину, а потом прештампана као посебно издање. Но, било је критичара који су и за овако прерађену *Коштану* тражили преправке. Свој приказ Данило Живаљевић (у *Колу* за 1901. г, књ. II, бр. 9, стр. 547) завршава следећим речима: »Ипак, ако писац још једном стави руку на Коштану, ако глумци буду своје улоге правилније схватили, па и ако сама позоришна управа буде мало више пажње обратила сценарији (. . .) *Коштана* моћи ће се одржати на позорници«.

Писац је послушао савете пријатеља из редакције *Кола*, у којој је тада и сам радио, и ставио поново руку на своје дело. На тој новој – т р е ћ о ј верзији радио је нешто дуже и студиозније. Она је објављена у *Бранковом колу* 1905. године са овом белешком:

»Коштана која је штампана у Срп, књ. гласнику она је поред доста осталих штампарских грешака још и са многим скраћењима која су се морала да чине приликом представе било због немања композиције, било због немогућности представљања. И зато, захвљујући пресретљивости Бр. кола понова је штампам онакву каква је и какву желим да је имам.«

Не упуштајући се у оцену и не истичући детаљно карактеристике варијанте *Коштане* објављене у *Бранковом колу*, морамо рећи да је она не само била онаква какву је писац желео него и са доста нових елемената. Пре свега, треба рећи да је *Коштана* 1902. била »комад из врањског живота, у четири чина, с певањем«. а 1905. постала је – »драмска прича«. Она је заиста добила облик приче, тј. била је без чинова и појава. Па ипак, битних промена у комаду није било. Промењена је само форма, дотериван језик, мењане песме и др.

У нову варијанту писац је увео неке нове личности а некима је променио име (Митко је постао Митка, а Моца, жена Маркова – Магда).

Од нових личности пажњу највише привлачи Циганка Зада коју немамо ни у ранијој ни у каснијим варијантама. Зада се појављује у два маха: први пут у вези са Катом, мајком Стојановом, и други пут у вези са Стојаном. У оба случаја она је »веза« између Хаџи-Томине породице и Коштане и обавља »поверљиве« задатке у љубавној вези Стојана и Коштане.

Зада се најпре јавља на крају првог чина. У верзији из 1902. године Хаџи-Томина жена Ката је овде имала само монолог. Она је свој монолог почињала речима: »Шта се од моје куће ово учини? Ох, Господе, што оволико писа мени?« (у верзији из 1905. стоји: ». . .што ми оволико досуди, и писа«, а у каснијим варијантама: ». . . црно досуди и писа«). Затим »полази икони« и одмах почиње да куне Стојана, а то, с малим изменама, имамо и у каснијим варијантама. Међутим, у верзији из 1905. године имамо читаву »сцену« између Кате и Заде коју неизоствано треба цитирати:

»*Улази Зада са торбама и једним савијутком испод пазуха.*

Ката (нестрпљиво): Ама, где си до сада?

Зада: Нисам могла, хаџијко! Док је свирала по вароши, нисам смела да уђем и украдем јој кошуљу, јер она сваког часа долази, мења кошуље, облачи се у друга одела. . . Зар она једне хаљине има?

Ката: Пусте јој остале, да Бог да.

Зада: И кад чух да је отишла чак у Собину, уграбих прилику те је украдох и ево је. (*Вади из савијутка Коштанину свилену, украшену ојама и чипкама кошуљу и разгрће је пред Катом*). Ја, хаџике! Овако ни пашиница не носи. А и она је убава, проклета била! Да јој видиш само снагу, па би је и ти, тако стара и жена, целивала! Наша крв оваква није. Памтим и видела сам пашину прву жену, Берковку. Само она имаше такву снагу и лепоту, па сад ево и ова. Ах!

Ката: Ох, знам, да је убава. Видела сам је у амаму. Па и тамо – жене побесне око ње. А сад! (*Показује на кошуљу*). Сутра, одмах чим зора пукне да је однесеш у Марково Кале, и тамо, у Станце, где се вода састаје, утопиш је и оставиш у ону буку воденичну, која је одавно пуста. Али гледај, гледај да те ко не спази, ни сунце огреје ни тебе, ни кошуљу, те како би и њу, да Бог да, Сунце више не видело и не огрејало. А сад иди тамо, код Стане и даће ти она да једеш и да пијеш.

Зада: Хоћу, хаџике, све ћу ја. (*Одлази*).

Ката (*наставља*): Њу, њу сунце, да Бог да не видело и не огрејало и њега, сина. . .«

Зада се јавља и на почетку трећег чина (пре уласка Марка и доласка Хаџи-Томе својој кући у друштву с Коштаном) да покаже и докаже Стојану љубав Коштанину. И та љубав је исказана »стиховима« и симболиком слично оној с ђурђевданским мантафама. Та мала епизода је утолико интересантнија што је Стојан већ почео да сумња у Коштанину љубав и што, осим овога, немамо никаквих других »доказа« да га је она заиста и волела. Или је, можда, то само Задина под-

вала да би и од Стојана добила новаца. Цитирајмо, због тога, и ову »сцену« у целини:

»Стојан прилази прозору, отвара га, слуша песму и свирку која се све више приближава. Чује се већ и звон чамџара, ударање у дахире. На стејеницама појачује се Зага и, кријући се да је ко не спази, приближава се прозору и убацује Стојану увео лист везан свиленим концем.

Стојан (*раздрагано узима лист*): Она?

Зага: Послала ти. А то ти каже: »Кад ти оде, лист мето' на срце, и ево ти га. Зеленје он, зелен као јед мој што не могу да те видим«.

Стојан (*Баца јој новац*). Кажи јој да толико не пева и грло своје не умара.

Песма и свирка већа.

Зага (*одлази и ускоро се опет враћа. Убацује му перо од голубице*): А ово ти каже: »Грло је моје за песму и тебе и оно само за тебе пева«.

Стојан (*узима перо*): Ох, кажи јој да сам болан.

Зага (*одлази и ускоро се опет враћа. Убацује му клонуо цвет*): А ово је: »Ако си болан, болна сам и ја. Али бол, је мој сладак, јер знам да ти болујеш само за мене«.

Граја, песма сасвим близу, улазе већ у двориште.

Зага (*се трза*): Јаох, ево их! (*Одлази*).«

Најважније што је учињено у новој верзији јесте пишчев »превод« дела из локалног жаргона на књижевни језик. Тим је највероватније хтео показати да *Коштани* врањски говор даје само арому, штимунг, а не и уметничку вредност. Па ипак, чини нам се, он је тиме своје дело осиромашио, нарочито улогу Митка чије су реплике углавном биле у дијалекту. У томе је толико био доследан и ригорозан да је променио малте не сваку реч. И не само поједине речи, него и појединачне изразе. Ево само неких најкарактеристичнијих примера: надзрнем – видим, врзали – везали, врљили – бацили, искубало – ишчупало, с'мне – сване, саг – сада, башче – баште, слузасуза, испозамене – иза мене, постар – старији, итд. Заменио је подоста и речи с полугласником (д'н – дан, з'р – зар, к'д – кад, с'г – сад, он'ј – онај, с'с – са), неке локалне глаголске облике (ће те закољем – заклаћу те, убијев – убију, убијешев – убише, запалија – запалих, дошја – дошао сам), као и облике заменице (њума – њу; онуј – ону; гу – њу, је; с њојне – с њеним, са својим; ву – јој, ника – нека), итд.

Станковић, међутим, и даље преправља и дотерује своје дело не би ли оно од драмске приче постало права драма. Нова, ч е т в р т а по реду варијанта играна је на самом крају 1910. и почетком 1911. године, али није штампана. У тој новој верзији била је унеколико измењена основна концепција дела, а има нарочито великих промена у детаљима и појединим сценама. Она није сачувана у свом првобитном облику. Ипак, на основу приказа, можемо нешто рећи о тој варијанти и о најважнијим изменама.

Први чин углавном је остао исти, само је нешто мало скраћен. Део другог чина (причање Миткетово) пребачен је у четврти, а у други чин ушле су нове песме да Хаџи-Томино расположење не би дошло пребрзо. У трећи чин су унета само два-три бинска ефекта да би се истакао Стојан (добио је посебну сцену) и Хаџи-Тома (монолог). Четврти чин је добрим делом био нов, односно комбинован с другим. Но, створен је и пети чин у коме је такође било неколико нових епизода. Тиме је свадба постала спектакуларнија и са више учесника. У овом чину, на пример, поново се јављао Арса, да сам изврши своју заповест.

Нарочито је потенцирана личност грнетара Асана који је у ранијој верзији био нема личност (без говора). Асан је син најбогатијег Циганина Алила који »на парама лежи«, али је оставио оца и мајку због Коштане. Прибио се уз Гркљана. Он бесплатно свира, само да је ту, уз своју миљеницу. Он воли Коштану силно, лудо, верно као пас, мада она њега и не гледа. Понекад се од туге и бола заплаче, да се и његов ривал Стојан сажали над њим, те прекорева Коштану. Та његова претерана љубав и потенцијална љубомора требало је да створе прави драмски заплет и оживе драмску радњу. Али, као што смо напоменули, коренite измене писац није извршио. Улога Асана се свршава тиме што га Коштана, на Миткетов захтев, љуби и удаје се за њ. У цео комад унето је више нових песама, све из врањског краја.

Међутим, интересантнији је чак и од саме прераде став тадање критике према Станковићевој новој верзији. Ондашњи критичари углавном нису одобравали измене и истицали су да је нова верзија *Коштане* у ствари сужавање њене уметничке вредности и угађање укусу публике. Ево шта, на пример, каже Бранко Лазаревић у свом приказу у *Српском књижевном гласнику* (књ. XXVI за 1911. г, бр. 2, стр. 153-154):

»Писци обично прерађују своје комаде из два разлога: или да у њих унесу какво ново искуство у погледу самог схватања појединих делова комада, или да их што више прилагоде публици у драмском, сценичном и чисто бинском смислу. Г. Борисав Станковић је хтео и једно и друго: друго више него прво. У првом погледу учињене су модификације: Асан, који је раније лепо изгледао кад је ћутао, проговорио је врло незграпно и нескладно, и тиме нам одузео осећање радозналости које смо имали за његову личност; у другом чину, даље, додане су неке ситније карактеристике ситуацијама и личностима које су сасвим равнодушне по општи утисак; у последњем чину, најзад, слика спремања за свадбу и сама свадба израђени су мало шире и рељефније. Са последњим двема модификацијама додирнули смо модификације у другом погледу, у погледу сценичном и чисто бинском. Њима се може да дода и уношење нових песама и игара које треба да припреме нагли севдах Хаџи-Томе. Али, и у једном и у другом погледу, г. Борисаву Станковићу није главни раз-

лог био уметничка вредност *Коштане*, већ једино и искључиво укус публике. Идући за простим осећањима наше публике, г. Станковић је био близу да од своје *Коштане* створи мађарску мелодраму каквог Тота. Тиме његова популарност расте у позоришном трећем сталежу, али *Коштана*, лепа, проста и дирљива *Коштана*, почиње да плива водама простачке мађарске мелодраме, а то ваљда није циљ г. Борисаву Станковићу.«

Да ли због става критичара или што и сам није био потпуно задовољан својим делом, Станковић и даље наставља да прерађује свој комад. Тако је настала нова варијанта која је објављена 1924. године приликом и поводом прославе 30-годишњице Станковићевог књижевног рада и 25-годишњице *Коштане*. На жалост, ту варијанту, п е т у по реду, не можемо да упоређујемо са претходном (из 1910) јер та претходна, као што смо напоменули, није штампана. У основи *Коштана* из 1924. године је она *Коштана* коју имамо данас. Како се каже у једном огласу намењеном *Политици*, чији се оригинал чува у Народној библиотеци у Београду, то је њено »последње«, прерађено издање«. Писац као да је знао да неће имати више времена да је поново дотерује и прерађује (умро је 1927. године). Та верзија послужила је као основа и за објављивање у *Делима* Станковићевим (1928-1930), али је ова поема о Митку доживела још једну варијанту.

Ш е с т а верзија Станковићевог комада, која је уједно била и његово шесто објављивање као посебног дела, штампана је 1928. године у *Делима Борисава Станковића*, књига *Драме* (заједно са *Ташаном*, драматизацијом *Јовче* и покушајем драматизације *Нечисте крви*). То је она *Коштана* коју имамо на нашим сценама и која се и данас у том облику прештампава. Она се од претходне верзије из 1924. године врло мало разликује. Редактор Станковићевих *Дела* проф. Драгутин Костић је само унео (на стр. 26 и 27) један део из рукописа према коме се ова драма приказивала у београдском Народном позоришту тих година. Тако је она добила свој дефинитивни облик. За њу ће се после пишчеве смрти појавити још веће интересовање, а нарочито у периоду после другог светског рата. Она је постала наш најчешће извођен и најрадије гледан комад.

LES VARIANTES DU DRAME »KOŠTANA« PAR B. STANKOVIĆ

Résumé

Le drame bien connu »Koštana« de B. Stanković avait apparu en plusieurs variantes déja dans le manuscript et puis pendant l'édition et la publication. De la première variante représentée au théâtre, seulement le II-e acte nous est resté qui publié dans la revue »Zvezda« (tome II, 1900, No. 4, pp. 425-434). Grâce a cette donnée nous avons appris que »Koštana« fut »un jeu de théâtre en 4 actes«. Cependant, dans la deuxième version elle est »une pièce de théâtre de Vranje en 4 actes«. La seulement le genre fut chagé, mais pas la conception.

La premiere représentation de »Koštana« fut une pièce pleine de bamboches et de ripailles. Cependant, plus tard B. Stanković avait fait beaucoup de changements dans les mots. les expressions et même dans le sens de certains passages. Il avait aussi changé les chansons, ainsi que les répliques de certains personnages.

Le texte de la deuxième variante a dû être élargi parce que B. Stanković y avait introduit de nouvelles chansons. Cette variante fut terminée apres la premiere représentation au théâtre. Cette variante fut bien acceptée par le public et la critique et elle fut publiée dans »Srpski književni glasnik« en 1902. Plus tard elle apparut comme une édition spéciale.

Stanković avait publié »Koštana« dans la revue »Brankovo kolo«. Ensuite apparut la troisième variante de »Koštana« en langue littéraire et non plus en jargon.

Cependant, B. Stanković retoucha et perfectionna »Koštana« de manière que cette oeuvre devint un drame. Ce fut la quatrième version de »Koštana«. La cinquième variante apparut en 1924 et la dernière, la siième, apparut en 1928. Elle fut publiée dans le livre »Drame« par B. Stanković.

D. Vlatković

ДР РАШКО ЈОВАНОВИЋ

ДРАМСКА КОМПОНЕНТА У ДЕЛИМА БОРЕ СТАНКОВИЋА

Ван сваке је сумње да су облици приповедачке прозе највише погодовали Борисаву Станковићу и својствима његова вликог талента. У краћим или обимнијим приповедачким остварењима он је у пуној мери успевао да развије суптилна понирања у скривене пориве људске душе, у тамне сфере свести па и подсвести, дакле, тамо докле његови претходници у српској књижевности готово да нису ни допирали. И то понирање и допирање до најосетљивијих осећања и сазнања о неостварљивости људских снова о личној срећи и немогућности испуњења властитих идеала и замисли, о животном јаду свакидашњице и узалудности опирања животним неизбежностима стварало је у његовој прози једну сасвим одређену тензију, једну, рекло би се, сталну напетост до неизвесности, што је, свакако, најпре и побудило Станковићеве савременике да у њему сагледају потенцијале драматичара и да га, као већ афирмисаног приповедача, приволе и изазову да се огледа и на подручју драме. Јер у основи већине Станковићевих приповедака су догађаји, а каткад и сукоби, као створени за драмску презентацију.

Није реч само о формалним особеностима Станковићеве прозе, које су, такође, могле бити повод размишљању о томе да би он могао дати свој прилог драми, том вазда дефицитарном подручју наше литературе. Само се по себи разуме да су и те особености могле погодовати уочавању Станковићева драмског талента. Ипак су суштинске одреднице његове прозе дале пресудни подстицај идејама да се Станковић окуша и као драматичар. Многе његове приповетке у целости или у појединим одломцима нису ништа друго до читаве мале драме; најчешће су то личне драме, изазване различитим интимним незадовољствима и претежно су аутобиографске, мада има и ширих пројекција, које задиру у сфере друштвених односа и схватања. Иако је полазиште и тих пројекција у основи лично

и потиче од властитог незадовољства општим приликама, почев од свеукупне констелације друштвених односа па до њихових последица, које су се огледале како у специфичним схватањима основних животних манифестација, тако и у обичајима, »адетима« одређених друштвених средина и слојева, а манифестовале у нормама и правилима патријархалног морала, која су била неприкосновена и једнако важећа за све, оно је имало једно универзалније обележје протеста, који своје корене вуче из оне вајкадашње човекове тежње за остварењем личне среће и задовољства у животу. Наравно, није реч само о остварењу сентименталних идеала и љубавних тежњи, мада су и те аспирације у основи интимних незадовољстава Станковићевих јунака. Напоредо са њим постоји негде дубока запретана у њима тежња за превазилажењем времена, односно незадовољство сазнањем о општој па и властитој пролазности и отпор неизбежном току времена. То сазнање растрзава психу готово свих његових личности, док само оне јаче помишљају на одупирање, иако су свесне узалудности свих таквих покушаја. У питању је апсурдно хтење, али као што оно латентно постоји у животу, тако се јавља и у појединих Станковићевих јунака и иначе раздираних страстима пожуде и незадовољством због неостварених љубави.

Ако се пажљивије проматра позната Станковићева приповетка *Увела ружа* без тешкоћа се може установити како је она у суштини један мали драмски синопис. Настала године 1899, ова приповетка има чак несумњивих паралелизама са *Коштаном*, писаном у то време! Одломак из те приповетке, који ћемо најпре навести, у ствари је читава једна дуо-драма, баш као што је цела приповест тужна љубавна драма:

»Али једног дана, у први сумрак, кад сунце клоне и расипа жарку румен, а хладовина већ предузима маха над жегом; кад из топле земље бије сувота и драж; као зелено и чисто модро небо срце драга и пуни га опојним миљем – тога дана изиђох из собе саломљен од силне ватре и узбуђења. Не знам шта ми је било. Целог тог врелог дана лешкарио сам по кревету читајући и маштајући. Хладовине истина беше доста у соби али ипак беше и жеге која пробијаше кроз завесе у полутаму... Раскомоћен, у оној полутами, читајући, чини ми се, Мопасана, раздражен, узаврео и стискајући вреле усне на моје голе руке, ја сам дрхтао... Упила ми се беше ти у памет. Твоја једра, пуна, раскошна снага срце ми је кидала. Гледах те, изазвах успомене и слике некадашњег биља.

– Шта сад да не!... узвикнух и скочих – Луд сам! Будала! Што патим, мучим и сатирем себе!?... И стварах те, гријах, целивах твоје усне и опијах се од мириса твоје косе.

И брзо натукох шешир, огрнух капут и изиђох из куће. Из ваше баште чујаше се удар мотике. прећох преко потока и стадох иза грања да те видим где си. Али ти беше испред мене, близу, у алеји и окопаваше млади лук чистећи га од траве. Сва се

беше предала послу. На главу си овлаш бацила белу шамију да ти сунце не пече лице. Била си само у јелеку и шалварама. Кошуља ти се на грудима беше откопчала и завртнула, те се виђаше мали део белих ти недара. Хтедох дуже да останем али поче пуцати суво и труло грање под мојим ногама.

– Стано!

– Зове ме неко!?

– Ја те зовем. Дођи овамо. – Слатка си!

– Ох!

– Волим те!

– Ох. . .

– Волим те!

– О-о-х!. . .

– Влим те, волим. . . волим!. . . . .

– Да ли ће икада бити душе која ће ме овако волети?

– Не бој се – рекох ти шапћући и тронуо – то врба плаче, па пада на тебе. . . Иди! – И брзо те отпустих и устадох. – Иди, време је! – И заиста први петли певаху.

– Страх ме је. – Ух, каква сам? Нећеш да се љутиш?

– Не. Шта?

– Још колико имаш да учиш? Да знам.

– Још мало –

– Е па то је. . .

Вратих се, легох, заклопих очи, испружих руке и обамирах од слатке, лаке и тајанствене сете и туге«.

Треба указати на прегнантне дијалоге у приповеци *Увела ружа*, на истинску сажетост казивања у којем као да нема ни једне сувишне речи. Навели смо само један фрагмент, мада сличних места има још у тој приповеци.

Како се одупрети злом удесу судбине? – једно је од егзистенцијалних питања, које у Станковићевој прози непрестано избија са пуним драмским интензитетом и у виду лајт-мотива. У приповеци *Увела ружа* у основи љубавне драме између двоје младих јесте немогућност легализовања међусобне везе због припадности различитим друштвеним слојевима. Као и у *Кошгани* уосталом, у питању је неиспуњена животна жеља: о исходу сазнајемо опет из дијалога, само сада разговор воде мајке двоје младих. Дијалог је упечатљив и пластичан, ни у њему нема ни једне сувишне речи, док спроводни, пратећи редови дају потребну психолошку димензију:

»– Ама, Маријо. . . поче она – хајде кад ћеш већ ту твоју да удајеш? Зар не видиш колика је и каква? Зар хоћеш да ти неку срамоту метне на главу? А, ваљда чекаш некога?

Твоја мати сагла главу, рукама стисла колена и тако нагнута слуша, тресе се и дрхти. Одједном диже главу, погледа матер, па је опет брзо обори, зари у крило и бризну у плач, грцајући:

– Ацике, зар то?

– А јавља ли се који? – пита је мати.

– Јавља се. Сваки дан. Ево баш јутрос опет онај Никола послао наводацику. Вели: само ако хоће, па одмах, до вечер, испит. . .

– Момак добар?

– Као сваки човек. Одслужио војску. Нема ни он никога, има нешто од имања и ово наше што је па. . . Али она, она. . .

– А ти хоћеш?

– Хоћу – дахну она силно – што да не?. . . Кости, ацике да одморим! Расипах се по поље. . .

Не знам шта је било и чиме су те нагнали да пристанеш, само на материном оку спазих још неосушену сузу, кад се врати и рече:

– Свршено је!«

Изразитих сценских елемената има и у приповеци *Ђурђевдан*. Није реч само о приповедачком опису, који се тако ређи претвара у раскошну слику као створену за подробне сеногрaхске индикације. У још већој мери као за сцену створен је читав онај мали ритуал са мантафама, који се изводи у славу љубави, младости, лепоте и здравља. Избија поезија у најсублимнијем виду, поезија која отворено наговештава љубавне жеље, које се у свакидашњици иначе тако не казују. Израз је то ослобођења личности од уобичајених стега и, истовремено, излива интимних хтења изложени су у јединственој слици скоро идиличне природе, која није само пуки оквир збивања, него и позорница несвакидашњег збивања.

»И отпочеше се ређати све лепша за лепшом. Сунце беше већ клонуло, хладовина се раширила, а из баште пирка ветрић. Међу грањем ружа и јоргована извија славуј, а поврх дрвећа, кућа и целог овог зеленика, у светлом зраку, кликће шева. Оне се све скупиле, згуриле и, зајапурених образа, светлих погледа, заталасаних груди, слушају м а н т а ф е, а ручицама стискају срце, да им не куца тако јако и силно. . .

Одједном изиђе и моја. Пазнадоше је по црвеној врпци.

»Не бој се ти мене! У дно мора сићи ћу, да извадим алем за твоје чело, злато целога света донећу ти, да те украсим, накитим и нагиздам!. . . Све што се може, то ћу ја да учиним, само тебе да обасјам и узнесем. . . Ах, да знаш како ми душа гори за твојим дахом, како груди страшно дишу за твојим недрима!. . . Дођи у моју башту, набери цвеће, накити се њиме. Па тако закићена, урешена и умивена јутарњом росом, падни на моје крило, да те њијам и љуљкам. . . Да сневаш леп санак, да сневаш мене и моје жеље. . . Кад месец обасја, ноћ дође, јави ми се. Реци ми да ме волиш, те да лакше спавам. . . Да ме не пије светлост месечева и блага, тиха ноћ. . . Хоћеш ли? Узећемо се за руке, поћи ћемо у свет, да се љубимо и грлимо. . . Бежаћемо далеко, далеко!«. . . . .

Треба само замислити како се и колико овај ритуал младости и љубави може уклопити у једно поетско сценско казивање. Тако би

на имагинарној позорници поетског тетра /а зашто да не и на стварној?/ сценско понирање у Станковићеву приповедачку прозу откривало неслућене поетске лепоте, успостављајући и одређене, сасвим прихватљиве и могуће драматуршке токове.

У приповеци *Стојанке бела Врањанке* последњи дијалог, управо чин љубавног разрачуна показује пишчево ванредно осећање за интензитет расположења и пораст напетости, која иде до кулминације, односно до уморства. Невероватно је пластичан, напет и пркосан тај дијалог, достојан драмске разрешнице у неком од натуралистичких комада, и то разрешнице израђене у великом стилу и максимално ефектне:

»– Стојно, чуја сам – поче он тужним гласом – чуја сам, да си се удала. Истина ли је?

– Истина, бего.

– А што, Стојно? Бољи ли је од мене. Зна ли он твоју убавињу да чува и пази?... Стојно! Зар он пас да има тебе? Он што нема хлеба да једе? Зар то куче, рђа, ха?!...

– Тако је писано!

– Како писано? Ко каже? Неје писано! Твоја мајка писује, она она! Кучка, а не мајка!... Стојно, чуј, душо! Имао сам те као очи у главу. Волео сам те више него себе. Што год си хтела, све бих учинио. Да речеш: »На, ево отров, попи!« Попио бих. Сладак био би ми из твојих руку. Чувао бих те као као..... Ах, мајке моја! Па што сам ја, Стојно? Циган ли, зар не човек? Турчин? Кажи, учиних ли коме криво?... Твоја мајка, мајка! Што сам јој скривио те ме изведе. Изгоре ми цигер, живот ми закопа!... Мајка, мајка твоја кучка, Стојно! Ево, веру ти давам, ако је на паранпарче не исечем. Псета маалска ће је једу, растрзају... Тако ми Алаза... еве, тако ми ти! Чујеш, твоја мајка, кучка, сурунтија... кучка, кучка...

– Бего! Мајку ми не ружи! Силан си, можеш што оћеш. Тело ће убијеш, душу не. Није она крива. Ја те нећу. Чујеш, ја! Крвав си ми пред очима.

– А, а? – зајеца. – Крвав, Стојно крвав?...

– Крвав! Не могу да те гледам... Турчин!

– Мене, мене?! – закрешта. – Мене?... Ах!...

– Нане!

– Ако! Кад не моја, онда ничија. – И нож јој заби у срце.

– Мртва! Стојно јагње моје!«

И као што је у средиштву приповетке *Стојанке бела Врањанке* један конфликт због неостварене љубави, тако и уопште, у Станковићевој приповедачкој прози имамо описе конфликтних ситуација, спољних и унутрашњих, ситуација до којих је најчешће дошло због немогућности постизања и остварења најинтимнијих преокупација и жеља, што је како смо истакли, условљено важећим друштвеним нормама. Такви, по интиму појединаца неприкладни и неповољни услови изазивају, ненадане, али неминовне еманације личног неза-

довољства, које могу имати трагичне обрте. И тада, у тренуцима када дође до пуног изражаја онај дубоки, интимни раскол психе, који постоји, али се обично не испољава, јер објективне околности тако диктирају, имамо у Станковићевој прозној пројекцији несвакидашњу драмску тензију, без обзира јесу ли такви изливи дати у дијалошкој или монолошкој форми. Приповедачка слика таквих ситуација одликује се не само сажетошћу /што се свакако мора сматрати врлином!/, него и сјајном пројекцијом најтананијих трептаја душе, минуциозним понирањем у тајновити свет психе актера: само тако се може окарактерисати Станковићево мајсторство у задирању у онај увек постојећи талог интимног незадовољства због неостварених жеља и снова, али и због опште пролазности, због нестајања и повлачења лепоте пред неумитним ходом времена, уопште, – незадовољство постојањем, општим и још више личним. То незадовољство собом и светом око себе еманира у Станковићевој прози еруптивно, изненадно и са силовитим интензитетом. И управо та силина незадовољства животом и ствара посебан тон драмске напетости, без обзира што су ти искази, како у приповедачкој и романескној прози, тако и у Станковићевим позоришним делима, најчешће у виду монолога, којима доминирају најсуптилнији поетски акценти.

Наравно, да се Станковићева приповедачка слика не одликује ванредно нијансираним описима расположења, при чему је увек видно његово истанчано осећање иманентног интензитета /не/расположења, не би ни изливи незадовољства његових бројних личности, које, као што знамо, готово сви вазда болују од једне те исте бољке, били тако убедљиви и импресивни. И то је оно што чини његову прозу »драмски захвалном«, како се то, обично, позоришним жаргоном каже. Али, одмах морамо додати, ту нема никаквих елемената театралности! Све је ту искрено, рекли бисмо дубоко проживљено до те мере да не без разлога можемо говорити о томе како сам писац даје маха изразу властитог незадовољства и протеста. Јер све Станковићеве приповетке остављају неодољиви утисак доживљеног и проживљеног. Зато се, уосталом, и осећа онај за драму толико потребан утисак унутрашњег интензитета приликом описивања одређених осећања или расположења. Драматично проистиче из болних сазнања о животним недаћама и несавршеностима и, понајвише, из свести о општој пролазности као доминантној законитости постојања и живота. Такође, силна тежња за остваривањем љубави у виду најстраснијих доживљаја, увек нових и нових доживљаја лепоте, младости и љубави, тежња која има све особености неутољиве жеђи, имала је и драматичне акценте зато што се никад није могла потпуно остварити, односно

што се ретко уопште и могла утолити. Тако је и могућно говорити о два тока Станковићеве прозе, који перманентно стварају драмске ефекте, најчешће трагичне и врло потресне.

Можда најлепши и најубедљивији пример са колико интензитета призива Станковић визије неостварене љубави имамо у приповеци *Вечити пољубац*. То приповедачко казивање није далеко од драмског монолога у којем се саопштавају преломне појединости из прошлости, када није могло доћи до дефинитивног остваривања љубавне везе. Реч је о чудесном сновиђењу, које, када се јави, изазива чак и осећање кривице, иако је реч о нестварној прошлости.

»И то би трајало по два, три и више дана. Не би могао самога себе да позна. Све би му било страно као и он сам себи.

Куhи, код жене и деце, *осећајући се као какав крибац*, бежао би од њих и крио се. Никако не би смео очи да затвори а да не би одмах било о н о. Њена уста и тај пољубац, и одмах још јаче, двогубо, да му снага и душа дрхте и миришу. У ушима једнако би му зујали одавна заборављени напеви. У устима неке речи, чак и стихови, док напослетку, једва једном, не би све то ишчезло, и он се смирио. Па да опет, ко зна када, али сигурно после две, три и више година исто тако одједном не зграби га, потресе и одбаци од себе сама тај сан, тај пољубац и да га понова, мада би мислио да је већ нестало, усахло, обузме љубав, миље и срећа, *и да опет људе, свет, који би се морали мрзети због свакидашњице, понова заволи, поново осети сву радост живота*«. /Подвлачење моје, Р. В. Ј./.

Сматрајући да овај одломак из приповетке *Вечити пољубац* лепо илуструје корене и поводе интимног незадовољства собом и поретком ствари око себе, наводимо га, указујући на изворе иманентне драме личности, односно оног драматуршког тока везаног за интимне сфере појединца, који, шире сагледан, може да се сматра конфликтним полазиштем за даља драмска уопштавања и сучељавања.

Унутрашњи монолози личности, као специфична форма Станковићева задирања у психу властитих јунака, или пак пројекција њихових снова, представљају посебну могућност за сценску субјективизацију и оживљавање тих појединаца, од којих су многи, како их је Станковић видео и приказивао, само објекти. Тако је нарочито у *Нечистој крви*: казивање о Софкиној животној драми прави је изазов за сценску презентацију, почев од пригушених емоција, па до исказа незадовољства због немогућности доживљаја љубави.

»И онда би почела да осећа оно што јој толико пута долазило и што никада себи није могла да објасни. . . Све, све то: и ти снови, и ова башта, цвеће, дрвеће, и више ње ово небо, а испод њега око вароши, они врхови од планина, и сама она, Софка, у исто овако одело обучена, исто овако седећи, пред истим овим цвећем, па чак и сама

кућа, из куће гласови и идење или матере или других, и саме речи, жеље нагласци, све то, чини јој се, некада, не зна када, у које време, али исто, исто је овако било, постојало и овако се кретало. И онда, што би ближе вече, све би то, а и она заједно са свим тим, као да није на земљи, све јасније, издвојеније, све заносније, силније бивало, да би она, долазећи из баште овамо кући, од раздраганости и среће чисто рукама више себе дизала и у мало на сав глас певала. Али то није смела. Само се трудила да мати од тога штогод не примети и зато, и ако не би била гладна, само да је не би мати загледала«.

И даље:

»Ишла је тобож да лежи, спава, а у ствари да што пре остане сама са собом, и да онда, сасвим сама у ноћи, покривена јорганом, настави још јаче грљење, миловање, тонући и губећи се од среће због тих снова. И што је најглавније, мада је била уверена како се неће удати, ипак, сви су се ти снови стапали у сневање брачне среће, брачне собе, постеље, намештаја... И тај сан један исти: у великој, раскошној соби, пуној изукрштане разнобојне светлости. Око ње остале собе, такође намештене, окићене пешкирима и даровима што је она донела... Доле, у дворишту, бије шедрван, његови млазеви, капље воде према светлости. Око ње остале собе, такође намештене, окићене пешкирима и даровима што је она донела... Доле, у дворишту, бије шедрван, његови млазеви, капље воде према светлости из ове њене собе, жуте се и шуште као ћилибар. Чује се свирка. Он, њен младожења, као завршавајући последње весеље, већ уморно али весело, несташно и раздрагано се извија, заноси и прати песме, које сватови одлазећи од њих певају, остављајући њу и њега овамо саме. Он висока чела, црних, мало дугих бркова, а сав обучен у свилу и чоју. Миришу му хаљине од његове развијене снаге. Она га овамо, у постељи, у брачној кошуљи, у мору од те светлости, шуштању шедрвана, у свирци, песми, чека. И мада још није до ње дошао, она већ осећа на себи облик његова тела, и бол који ће бити од додира његових руку, уста и главе на њеним недрима, кад он падне и кад почне да је грли и уједа... И онда њега уводе. Он прилази. Пољупци луди, бесни, стискање, ломљење снаге, бескрајно дубоко, до дна душе упијање једно у друго.....«

И *Нечиста крв* има, добрим делом, елемената *драме недоживљеног*, наравно кад је реч о главној личности. Били смо сведоци различитог транспоновања те драме, у позоришту и на филму. Но, чини се, кад је реч о транспоновању *Нечисте крви* у сфере других медијума, првенствено мислећи на театар, можда су сувишни сви они призори који нам дочаравају општу ситуацију, а на основи саме фабуле романа. Јер, то су, обично, пуке илустрације, ретко са потребним драмским јединством и правом радњом. Не упуштајући се овом приликом у оцењивање досадашњих покушаја преношења *Нечисте крви* на позоришну сцену, указујемо како је то дело свакако погодно за монодрамску пројекцију Софке. Многобројни су делови романа који наводе на то:

Зашто је она шу самоћу боlела. Чак, кад је сасвим сама код куће, мати јој оде или на гробље или послом, па се дубоко у ноћ већ не враћа, она је и тај страх од мрака некако радо подносила. Увек би се тада повлачила горе и онда, затворена капијом и зидовима, дакле осигурана, предавала би се сама себи. А да би сасвим избегла страх од самоће и мрака, све више и више занимала би се собом. Слободно би се откопчавала, разголићавала прса и рукаве и саме шалваре, да би осећала како би једним покретом све могла са себе да збаци. Онда би се узносила уживајући у својој лепоти, осећајући драж од те своје откривености и од голицања ваздуха. А колико би пута, чисто као какав мушкарац, са толиком страшћу почела да посматра своје праве, крупне дојке, у којима су се испод белине коже већ назирале, као одавно зреле, неке грудве.

Једном у мало не учини лудост. Било је некако на измаку лета. Опет је била субота – пазарни дан. Мати са Магдом отишла на гробље. Падао је мрак, али некакав топал, загушљив мрак. Мати јој никако не долазила, а она као увек, ограђена комшилуком и кућом, *једнако била сама.* Немајући шта да ради, а не смејући да се креће, седела је горе у соби и као обично била је раскомоћена. Чак и више него обично, јер јој је било тада, више него икада, обузело оно »њено«. Али као никада до тада, одједном поче осећати: како је почиње за срце да хвата нека неизмерно дубока, из тамне даљине са слутњом така тешка туга, јад и усплахиреност: чиме ће се све ово свршити?! *Да неће, а сиīурно ће, сиīурно – смрīу?! И онда: чему и нашīа све ово?*

У том чу како из баште долази мутави Ванко. И то пева. Сигурно пијан, као сваке суботе од бакшиша што је добио, слушајући по пијаци и чаршији. И пошто је доле, у кујни, видео да никога нема, он се поче пети горе, овамо к њој. Она се трже. Брзо се покри и као опаса. Али одједном јој дође луда мисао од које се сва озноји. Што да не? Пијан је – и неће знати: полунем је – и неће умети казати? И што да не једном и то, о чему се толико мисли, сања? Што да не види и она једном: како је када се осети мушка рука на себи«. /Подвлачења моја, Р. В. Ј./.

Лична драма Софкина у основи је *Нечисīа крв.* И ако желимо адекватну драмску транспозицију тога дела за позоришну сцену, онда главни акценти читавог поступка преношења морају бити појединости које приказују Софкине доживљаје – страховања и стрепње, узбуђења и разочарања. Како је Станковић у дугим прозним пасажима описивао њена осећања или је пак њене утиске и размишљања обликовао у виду унутрашњих монолога, онда би монодрамска форма, како смо и истакли, можда највише одговарала презентацији *Нечисīе крви* у позоришту. Наравно да таква презентација не може обухватити Софкине релације према осталим личностима, али то нам се и не чини особито важним, јер, како знамо, у условима њене животне егзистенције, којој су токове омеђивали традицијом утврђени »адети«, односно неприкосновени закони патријархалног морала, она је била више објект него субјект. Зато су и интимни тренуци самоће њена једина прилика за истинско суоча-

вање са властитим тежњама и проблемима и описи тих тренутака управо су најбоље странице романа. Тако и долазимо до грађе за монодрамско казивање. Друго је питање како и колико монодрама, уопштено гледајући, користи све изражајне могућности театра.

Лична драма појединца, до које долази мимо његових хтења и која најчешће нема неки посебни развојни ток, већ обично избија ненадано у тренуцима кризе и очајања често је присутна у Станковићевој прози. На јединствен начин Станковић обликује у својој прози многа лична незадовољства и промашаје, вешто градирајући степене бола због неиспуњених жеља и незадовољства до сублимних излива душе, исказаних понекад једноставно и упечатљиво. Можда најбољи пример за то је животни удес газда-Младенов, који се не може боље сагледати но оним записом поред бројки у тефтеру: »Умрећу рањаж и жељан«. То је најкраћи могући излив личне драме појединца, искрен и непатворен, јасан и убедљив у изношењу једног апсолутног незадовољства. То незадовољство животом и егзистенцијом стављао је Станковић у средиште својих дела намењених сцени. Али, то незадовољство обузима и влада његовим јунацима у дужим и краћим прозним делима. И управо те личне драме незадовољства, у Станковићевој прози веома сублимно изражене и отварају могућност за сценску презентацију /покушаје драматизације појединих приповедака или читавих циклуса/ и убедљиво позоришно оживљавање његових ликова. Такође, све то на свој начин говори да је Борисав Станковић имао јаких предиспозиција за драматичара. Није никако случајна чињеница да је његов комад *Коштана* једно од најпопуларнијих сценских дела у читавој нашој књижевности, без обзира на поједине драмске несавршености тога дела. Иако по првобитној списатељској вокацији Станковић није био драматичар, ипак се на примеру његове стваралачке личности може такође применити она позната реченица Ива Војновића, са којим и иначе, Станковић има више додирних црта: »Ко једном запише душу драми – остаје јој вјеран до краја живота«. И заиста, иако није написао много дела намењених позоришту, рад на драми пратио је Станковића почев од *Коштане* /од год. 1899/ па све до смрти. Није, уосталом, потребно подсећати на неприлике са његовом »одбеглом птицом« – *Ташана*, чији се првобитни рукопис изгубио у првом светском рату, те је Станковић написао другу верзију, којом никако није био задовољан, затим *Јовча* и други покушаји. Најзад, да ли је потребно доказивати како су ликови и призори из циклуса *Божји људи* прави профили за сцену, уоквирени упечатљивим ситуацијама?

И управо упечатљивост ликова и ситуација у којима се они налазе представља једна од карактеристичних особености Станковићеве

прозне слике. Није пресудно имају ли те слике дијалоге или не, исто као што није од битног значаја описују ли или не ток неке радње: начин како је у њима Станковић профилисао ликове, често их лапидарно карактеришући, али подробно описујући околину и њихове животне условности или обратно.

Ако имамо на уму да је још Аристотел истицао како драматичари треба за предмет својих дела да узимају јака осећања, страсти и сукобе између рођака или блиских и да те сукобе приказују заједно са свом жестином до које долази у међусобим разрачунима, онда се морамо упитати шта је друго чинио Борисав Станковић у својим прозним делима, приповеткама и романима? И управо стога што је пасионирано и не околишећи сликао односе унутар појединих породица и међу блискима, што није презао од залажења у приказ »табу«-тема, које су обухватале љубав и мржњу између појединаца исто као и снове и чежњу за остваривањем веза које патријархално друштво није одобравало, Станковић је створио сонову коју можемо означити – драмском. Реч је о именентној драматици, која проистиче већ од саме тематике Станковићеве прозе, док се специфичком обрадом продубљује, те се чини погодном за сценску презентацију. Отуд и многобројни покушаји драматизација његових прозних остварења. Тако имамо један својеврсни парадокс: док једни негирају постојање драматуршких погодности у позоришним делима Боре Станковића, углавном указујући како пате од недостатка праве драмске радње и при том га негирају као драматичара, дотле други прилагођују његова прозна дела, понајчешће роман *Нечиста крв*, за сценска извођења. Исто тако прозна дела Станковићева занимају радио-телевизијске и филмске ствараоце.

Без обзира на све примедбе које се могу упутити и које се упућују драмској фактури Станковићевих дела намењених сцени, не може се порећи постојање његова театра. Јер, иако је Борисав Станковић написао само три драмска дела, могућно је говорити о постојању његова театра. Довољно је навести пример *Коштане*, коју је још Скерлић изузео из арсенала обичних позорисних комада са певањем: то дело несумњиво припада реду највише приказиваних драма српске књижевности! Истина, друге Станковићеве драме ређе се изводе, али ни оне не одсуствују са наших репертоара. Може се чак рећи како интересовање позоришних стваралаца за *Ташану* и *Јовчу* непрестано расте. И већ сама та чињеница показује нам како се постојање Станковићева театра не може негирати.

Ако узмемо у обзир да и драматизације Станковићевих дела, посебно *Газда-Младена* и *Нечисте крви*, имају невероватно велике сценске успехе /не треба мимоићи чињеницу да је само београдско Народно позориште током последње три сезоне приказало драма-

тизацију *Нечисте крви* четири стотине пута!/, онда се театар Борисава Станковића мора третирати као реалност. И то као реалност која подједнако повољно говори о писцу и о публици.

Зато нам тај продужени или »други« живот јунака Станковићеве прозе на позоришној сцени или у сферама других медијума и изгледа као најбоља потврда високих уметничких квалитета његова дела. Али и као доказ о постојању аутентичних драмских елемената у његовим прозним казивањима, које се састоје из различитих пројекција. Поред личних драма, те пројекције пружају увид у проток времена и психичка стања јунака између прошлости и будућности, у специфичним тренуцима згуснуте ретроспективе доживљеног, којој се супротстављају представе о недоживљеноме, због чега је тренутак садашњице испуњен и обележен перманентним незадовољством, пропраћеним жалбом за неухватљивим и најчешће недокучивим лепотама живота. То је силовит израз жеље да се властита егзистенција /и не само она!/ истински и трајно испуни доживљајем лепоте и љубави као непрекинуте људске опсесије и потребе. Немогућност да се све то и оствари отвара унутрашње расколе, који проузрокују тегобе и жељу за бегом у непознато, односно доводе до отуђења појединца чак и од најближих. ту су, као што смо могли видети, извори унутрашњих, личних драма појединих Станковићевих јунака, које непрестано изазивају узнемирења и плаховите изливе незадовољства, а тако их и доводе у конфликтне ситуације у односу према другима.

При том не смеју се изгубити из вида и елегични тонови Станковићеве прозе, који не само да јој придају посебну боју, него и дају видан интензитет изливима незадовољства његових приповедака и романа. Сећања на прошла збивања често су поводи за елегична призивања прошлости, али не и за бег од савремености. Она су првенствено пут да се искаже тежња за недоживљеним па и недозвољеним, но што успостављају одређену слику, која треба да буде супртостављена самом тренутку збивања, односно казивања.

Наравно, неминовно се мора поставити и питање саме акције, односно онога што се обично зове драмска радња. Иако Станковићева прозна дела, ту првенствено мислимо на *Нечисту крв*, нису реконструкције тока свести, мада задиру у свесна и подсвесна хтења, она имају специфично грађену фабулу, која се не може поистоветити са класичним начинима прознога казивања. Та фабула саздана је из различитих пројекција, комбиновањем визија прошлих догађања са оним што би се могло означити као »текуће збивање«, што би управо могло бити и нешто као радња. Таква ситуација, наравно, не може погодовати при процесу драматизовања и, уопште, при преношењу на позорницу, дакле и када се, без обзира како

и колико биле спретно начињене, драматизације припремају и реализују на сцени.

Али, околност да већина Станковићевих ликова у суштини и није друго до мала галерија ванредно упечатљивих портрета, од којих сваки понаособ представља и психолошку студију, свакако погодује драматизовању његове прозе. И знатно помаже приликом сценских извођења, јер је у питању подробна и доследна карактеризација ликова. И то је једна од повољних основа постојања Станковићева театра. Да је то уједно и један велики изазов, једна несвакидашња шанса сценским уметницима, глумцима и редитељима, – не треба посебно истицати: далеко би нас одвело набрајање имена наших познатих позоришних уметника, који су са сјајним успехом оживљавали ликове из Станковићевих прозних дела на сцени.

Додајмо да добар део Станковићевих прозних слика има аутобиографске корене, да заправо те слике представљају ванредно успелу уметничку транспозицију истинитих животних збивања. Та околност само доприноси уверљивости његових дела на сцени: ликови и ситуације описани у прозним делима исто су тако могући и уверљиви као и они из његових сценских дела, па се тако Станковићев театар допуњује и шири до раскошног вишегласја, које у суштини и није друго до магично лепа химна човеку, животним лепотама и патњама и васколикој тежњи за лепотом, и то не зарад уживања, него и као, макар и привидном, могућности одупирања општој пролазности.

Ако усвојимо ону тврдњу познатог француског социолога и историчара позоришта Жана Дивињоа /Jean Duvignaud/ према којој је *глумац проверавање човека човеком,* посматрајући сценску судбину Станковићевих јунака можемо ту констатацију и проширити. Јер, многобројни глумци нашег столећа на најбољи начин проверили су животност целокупног дела Борисава Станковића, оживљавајући на позорницама не само личности његових драма, него и многих јунака његове прозе. При том, готово увек, они су нашли непосредан пут до многобројних гледалаца, на представама што се избројати не могу. То нам је и омогућило да говоримо о постојању Станковићева театра као битне особености нашег прошлог, савременог, па и будућег позоришног живота. И ако имамо на уму сазнање да сваки драматичар има пуну сатисфакцију за свој рад само ако се његова дела изводе на сцени, онда за Бору Станковића можемо без икаквог претеривања рећи – да има и далеко више од тога.

COMPOSANTE DRAMATIQUE DANS LES OEUVRES DE BORA STANKOVITCH

Résumé

La forme narrative convenait incontestablement le mieux a Bora Stankovitch et a sa personnalité d'écrivain. Il a su donner, dans ses nouvelles et récits, toute la mesure de son talent en analyses subtiles des replis profonds et mystérieux de l'âme humaine de l'ombre des régions du conscient et même du subconscient jamais atteintes par ses prédécesseurs dans la littérature serbe. Cette descence atteignant les emotions les plus délicates de l'homme et sa conscience de l'irréalite de ses rêves et de l'impossibilité de réaliser ses projets, ses désirés idéalisés, sa certitude que la peine quotidienne est inévitable et que toute résistance á la vie implacable est vaine, tout cela donne à son oeuvre un tension définie, une charge menaçante. Ce sont certainement ces éléments-là qui ont fait reconnaître un écrivain dramatique en Bora Stanković déjà par ses contemporains, ceux qui l'ont incité a s'essayer au théâtre. Car, en fait, la majorité de ses nouvelles traite des évènements, souvent des conflits, qui semblent fait, pour la scène.

Deux courants de la prose de Stanković peuvent être facilement distingués. Ces deux courants provoquent constamment des effets dramatiques, souvent tragiques, toujours puissants. Le premier tire son origine des descriptions convaincantes des malaises intimes, du mécontentement de soi, souvent présents chez les héros de Stankovitch. Ce sont de véritables drames intérieurs des personnages, sources, points de départ conflictuels des généralisations ou confrontations dramatiques. Des monologues intérieurs – forme spécifique de Stanković – lui permettant de décortiquer le psychisme de ses héros ou bien de présenter la projection de leurs rêves, offrent une possibilité particulière de subjectivisation scénique et d'animation des personnages qui sont souvent – selon l'optique de Stankovitch – de simples objets d'une fatalité cruelle. Dans ce sens Sofka – l'héroine du roman *Le Sang impur* – se distingue particulierement. Il en est de même avec le drame de Mladen (roman inachevé *Mladen, le Maître*) que résume le mieux la phrase du héros disant: »Je meurs, blessé et plein de désirs inassouvis«. C'est l'expression la plus succinte d'un drame personel, expression sincère et authentique. Cette insatisfaction de la vie et de l'existence faisait pour Stankovitch le noyau de toutes ses oeuvres scéniques. Mais dans cette insatisfaction où baigne la plupart de héros de ses nouvelles et récits. Et précisément ces drames de l'insatisfaction, sublimés dans la prose de Stankovitch, ouvrent des perspectives a la présentation scénique (ce qui explique toutes les tentatives nombreuses de porter ses nouvelles et même des cycles entiers sur scene) et aboutissant a la théâtralisation réussie de ses personnages.

Le deuxieme courant (qui aurait pu être d'ailleurs le premier) de cette prose se prêtant incontestablement à la présentation théâtrale est également issu de l'insatisfaction intime de l'homme, mais il est dû a sa conscience de l'éphémère de la vie en tant que loi existentielle dominante. La jeunesse, la beauté, l'amour, tout passe et disparaît. Ainsi une insatisfaction générale due a l'éphémere de la vie rejoint, dans sa prose, l'insatisfaction intime de l'homme conscient de l'impossibilité de réaliser ses désirs idéalisés, le plus souvent amoureux. Tout cela donne à la prose de Stankovitch cette intensité interieure, cette charge si nécessaire au théâtre, a l'expression théâtrale des émotions et des réflexions des personnages. C'est d'ailleurs la base de toutes les théâtralisations de ses romans et récits.

Evidemment, la question qui s'impose dans ce contexte est celle de l'action elle-même, de ce qu'on appelle l'action dramatique. Quoique les oeuvres en prose de Stankovitch, et nous pensions en premier lieu au *Sang impur*, ne soient pas une reconstitution du courant de la conscience, quiqu'elles touchent aux intentions cons-

cientes ou désirs subconscients, elles ont un sujet construit de manière spécifique qui ne peut certes pas être identifié aux manieres classiques de la prose narrative. Ce sujet est constitue de différentes projections, des visions entrelacées des événements passés avec ce qui pourrait être indiqué comme »présent en cours«, ce qui représenterait en fait une action. En elle-même cette situation ne se prête pas à la théâtralisation immédiate, a la présentation scénique. Mais la plupart de personnages de Stankovitch étant surtout des portraits saisissants dont chacun est une étude psychologique achevée, ce fait contribue à la possibilité de leur transfert sur scène. Ceci explique le succes de la présentation théâtrale de ses ouvres romanesques. Ainsi par exemple *Le Sang impur* ou *Maître-Mladen* ont toujours un grand succès sur scène au même titre que les drames si populaires de Stankovitch. Ceci nous autorise à parler sans hésitation du *Théâtre de Stankovich* qui serait constitué de ses trois pièces de théâtre – *Stankovitch* qui serait constitue de ses trois pièces de théâtre – Kochtana, Tachana et Yovtcha – et des pièces tirées de ses oeuvres en prose.

Raško V. Jovanović

МОМА ДИМИЋ

ПЕВАЧИ БОРЕ СТАНКОВИЋА

Новији наши класици одомаћили су се у слуху, ево већ неколико генерација читалаца само по знамењу својих презимена; најпре смо тако добили Ракића и Дучића, а за њима је већ био утрвен пут Андрићу, Црњанском, Матићу. Помињемо их, знамо и »тумачимо« већ устаљеном и општеприхваћеном мером и вредношћу датом презимена, не само што је то поузданија, службена, пасошка рекло би се овера њиховог списатељског идентитета, већ и као смену оној ранијој, врсној »именској« плејади једног драгог нам Бранка, Лазе, Ђуре, Јанка, Боре, Радоја. Једино онај залутали веселник Растко, попут старих нам писаца остаде при свом посвећеном имену, ваљда зарад тог свог толико раширеног и нимало необичног презимена Петровић. И по тој архаичности остао је изнимак међу својим вршњацима и братству по несаници. Звати неког само именом, макар то зазвучало понекад и патетично, довољно је речит знак узајамне сроћености, готово интиме. С овом присношћу се, међутим, не ретко без ваљаног разлога, и одазива у нама, претерује; можда би покашто нашег миљеника требало ослободити сувишног тепања и пригодничарских костоломних загрљаја.

Бора из Врања и Београда био је и даље остаје наш Бора, »сав наш« (М. Богдановић), али, срећом, сеже и изван наших атара. Боравио је он и у Паризу 1903. непуну годину. Није од тога направио никакв литерарни капитал, баш као што и с Београдом, где је провео више од четврт века, није много »учарио«. И зар је мали добитак уопште та доживотна верност својој врањској музи? Још пре уједињења Станковић је увелико штампан и слављен у Хрватској, а доцније превођен и цењен као наш најбољи романописац како на том туђем Западу тако и на Истоку. Та болесна, рошава, прерано спекнута и остарела утвара коју су затицали како меланхолично седи на голом степеништу пред београдским Народним позориштем личи-

ла је толико на све нас, осетљиве, натруњене Балканце, рањаве и жељне; и такве нас је ваљда, у том часу, једино и могла подарити свету.

Читав један народ, сунцем опаљен, зној ан и источњачки махнит етос, измилео је из бујних, носталгичних слика и скица Боре Станковића. Небројено пута овај писац враћао се исконски земљивом, киселом (»покваренom«) задаху својих људи, плачљивом певу, срчаном муку и говору, као и опојним, тешким мирисима махале свог детињства, тамо негде међ брдима, »богу иза леђа«, на некдањој старосрпској граници. Само онај ко је доживо ту полифонију сензација имао ју је тако и изразити: »И не могућ више од севдаха, баци тас од себе. Тас звекну, одскочи и звечећи откотрља се«. Колико кретања, страсти, звука, прелива и чврстине сећања у само две наоко просте реченице! А у врањском куту Балкана живеле су све саме чувене лепотице црнокосе, чувени трговци, просили су чувени просјаци, јахали чувени коњи и песме чувене певале – једино је живљење бивало тескобно, скочено, лако сагорљиво. Многе необјашњиве сенке и многе смрти пале су немушто по тој земљи. Чекале да их тек чувени песник њихов васкрсне. Чорбаци Митке, Софка, Коштана, газда Младен, Ђурђевдани и божјаци, даће и Сурдулице, Доњо Врање и Стојанке бела Врањанке, све је то постојало – фалила је само рука која ће све то да гзрне, доврхуни. И рука пишчева на час заустави ла је расуло, судбину, тиме што ју је записала. Поврвеше одасвуд добро знана, блиска лица људи, нимало кадрих људи да се до краја носе ни са својим жељама нити понуђеном им улогом. Отац, свекар, син, мајка, ћерка. Хајије, служинчад и вечити Цигани. »Власт« и младост, чежња и путена снага лако се крхају и нестају у неповрат понорницом нечисте крви. Притиснуто једно другим паде у мах сноплье људско. Ни довољно живо ни превише мртво. Спас се и не иште. »Стегни срце и трпи! Бидни *човек*; а човек је само за жал и муку здаде«, казује неизлечиви севдалије и стоик Митке. Борисав Станковић је писао на влас »тачно«, управо како се доживљавало душом једног места и времена неоспорне владавине патријархалног ауторитета. Мајстор дочаравања атмосфере, контраста, сфумата, Станковић је бескрајно саосећајан; и сам је проживо убоштво и наступ (младост и старост) уједно. Стога је и његова приповетка увек од тешког сукна и лаке, страсне свиле ткана.

Десетак дана пред пишчеву смрт, с јесени 1927, стигла је новинама и врањском народном посланику Влајку Коцићу ко зна која по реду притужба срочена и потписана именом извесне Малике Јеминовић, у народу зване Коштана. Остарела, давно заборављена бањска певачица (која је вероватно и послужила Бори док је градио познати лик својег још познатијег комада из врањског живота са песма-

ма) кукумавчила је противу свог земљака што ју је »искористио и копирао«. »Господине посленичe«, обраћала се притворно и патетично, »правда је за навек изгубљена него вас молим да порадите код министера просвете да ми изда одобрење за мене и осам особа да могу давати оригиналне концерте са оригиналним комадима за целу нашу краљевину«. Ова авантуристкиња и хумана жена, како је сама себе називала, иако је са свих оних »осам особа« живела у неким тамо периферијским кућицама сламљеним, нудила је (шта више обавезивала се) да ће од будућих прихода давати «званичну помоћ за хумане ствари и то: За пострадале од поплаве, за пострадале од земљотреса, за сирочад, за инвалиде и за пострадале под окупацијом!«.

Какав је то само изванредан материјал за документаристички литерарни колаж! Или барем хумористу каквог су само Ниш, Лесковац или Врање могли да изнедре. Но, Борин таленат није тек тако подлезао »необичној ствари«. Уосталом, није било више ни времена. »Оно што сам ја писао о Коштани«, бранио се успут, »није Коштана у самој ствари«. Аутентични »јунаци« ишту непрестано неку вишу истину о себи баш у паклу голе стварности, јуродивој умишљености, по судовима и јавним жалопојкама. Песниково је само дело, реченице суве ко злато сувог босиока што се са стабалца лако, на додир или само дах, круни. Парадокс је што се у време још нелегитимности документарне прозе, Бора Станковић радо и толико успешно стављао у перспективу свог аутентичног прамодела, живућег литерарног предлошка. Чинио је то, дакако, са значајним лирским сенчењима, компоновањем и сажимањем »доживљаја«. Без ове својеврсне поетике стварно би било лишено димензије нужно неизрецивог. Позната је чињеница да је Бора Станковић из чисто практичних (новчаних) разлога последње три главе свог ремекдела »Нечиста крв« скусио у једну. Као ствараоца и издавача властитог дела то је Бору и те како гризло, међутим песник-досневач у њему и није марио; у једном песничком делу и не мора све до краја бити исказано. Стога, можда и не морамо жалити што су »Газда Младен«, »Певци«, и друге неке Борине прозе остале у фрагментима.

Још као гимназијалац, огласио се, попут толиких пре њега, најпре стиховима у *Бранковом колу, Голуби* и *Босанској вили,* потписујући их различито, полуанонимно: Борисав, Борко или пак само са Врање. Ови почетнички стихови, како опет то бива, доносили су цели песников »програм«: /»Стан'те сузе, не теците«/. Покоја ми дајте мало; /Натраг врелу! Усахните! /Да опевам жиће пало./ О почетку свог књижевног »аргатовања« оставио је Бора једну драгоцену белешку, сведочанство о једној изузетно лирској моћи опажања а

уједно и о савршеној, упорној преданости несигурном и неизвесном књижевном позиву којем је остао веран и онда када се није могло нити имало шта више рећи. Стидљиви још, млађахни »орфички искушеник«, навлаш изостао групи школских другова, пред школом жељно и са стрепњом ишчекује одговор од »немилосрдног«

уредништва каквог књижевног гласила. »Згрчен на клупи, да што мање упаднеш у очи, са школским књигама у крилу, нагнут ка капији гимназијској, чекаш да се на њој појави она кожна торба поштанска и пуне прегршти писама и новина писмоноше. Ништа те не дира. Ни она клупа, класично уређена ботаничка баштица, ни по пространом, зеленом дворишту у редове засађени кестенови, липе, јеле и ни тамо крај зидова стари дудови чији плод жут или црн шарени цело стабло и његово прорећено лишће, ни оно врањско, високо, до бескрајности високо плавет-нило и модрина која се стапа и кружи околним планинама. Све то није ништа. Унапред знајући каква (је) боја поштанског омотача твога листа, ти са толиком чежњом очекујеш долазак писмоноше, да, чини ми се, није већа ни доцније када се иде, као што се каже, на први љубавни састанак«.

Неће потрајати дуго а бојажљиви врањски гимназиста размениће сав свој срмени лирски ситниш за ону једну једину, али богме покрупну »прозну банкноту«. У две или три године на развоју два века, створиће такорећи у једном даху све своје најбоље ствари, »Из старог Јеванђеља«, »Божје људе«, »Коштану«, добрим делом »Нечисту крв« и »Газда Младена«. Остатак живота (добра половина) проћи ће у преуређивању и гланцању свог већ готовог, преко ноћи никлог, књижевног споменика.

Она расна, песничка екслузивност чини се главном и особеном цртом свег Бориног дела. Није тешко уочити, рецимо, на овим страницама одсутност описа мржње, заваде. Борине личности су веселе или, пак, »убијене«, кукају из свег гласа или силно певају. Мржња би била ниже, расплинутије, блеђе стање песничког темперамента. Такође, код Боре узалуд ћемо тражити некакву песничку интроспекцију. Песама је на прегршти, али песника, Вертера, лирских душица једноставно нема. По староврањској калдрми и сокацима, крај лиснатих шандуда, сред буљука зноjних севдалија, песма је још увек општа, над-индивидуална својина. Друкчије је у данашњој стварности (мање лирској) прози; готово је немогуће наћи књигу у којој аутор себе самог не исповеда, живопише.

На близу стотину места (избројано је) Станковићев згуснути, сензуални приповедни текст пресеца стих познате и препознатљиве лирске народне песме, слично као што јек циганског грнета заносно, мераклијски »сече« мелодију осталих инструмената. Међу њима, љубавних песама је, наравно, највише. Нађе се и која градска, или, пак, заостала, незаборављена, турска. Песма није ту због пуког

локалитета радње, није дакле етнографски, фолклорни цитат. Песма је просто медијум оног неизрецивог саопштавања. Бора је и престао да пише стихове вероватно секнут оном снажном, неодољивом мелодијом свог родног краја. Будући да није био кадар да је надмаши нити пак заборави није му ништа друго преостајало до да је упије, причува и управи барем сличном надахнућу. Црквено појање огласиће се у његовом делу једанпут, или двапут, и то шкрто, док гусле ниједанпут. Њихово место посве узимају грешни чочеци и чалгиције, бубањ и зурле, даире и глот.

Песма, напев или само певушење битна је потпора немирне јужњачке душе. Њен руб и суноврат у дубине непојамне. Ниједна ноћна кафана, јавна светковина, моба, свадба поготову, не могу се замислити без изгарања у песми. Музика је просто жива и жилава природна сила, призивано и придошло чудо, насушни комадић вечности. Чувени песник врањски добро је памтио, пратио и осећао онај смртни, трагични јав из духа ове музике. Знао је да она рађа егзистенцијалну драму уверљивије од црног нарицања девојачког и женског са гробља.

Ни у »Коштани« све песме не пева знаменита »Циганка, певачица и играчица«; придружују јој се и »остале девојке«, па и сам Митке. Сви код Боре певају, и ефенди Мита, девојке у амаму, Младен, Сарош, Бекче, Нушка, Станоја, Стана, Јованка. И мутави Ванко пева. С песмом се води најповерљивији дијалог. Због прекинуте песме потрже се пушка и на сина. С њом се полеће у најслађе снове, испија сва младост, своди коначни обрачун. Пева се и кад је најтужније, кућа и девојке се уз песму продају. »Сви ти људи много се веселе, али од њих нико није весео«, приметиће Скерлић. »Они много певају, али то су лабудске песме«. Песма је замена за све оно недоживљено у њима, »оно њихово« пусто турско, неутажени ерос. Најрањивији су ипак ти многобројни певачи (певци како им је Бора старински тепао), јер песма остаје и кад је душа сломљена.

Најупорнији и најсилнији Борин певач је жена. Девојка. Дајући надахнуто то своје бело женскиње, страшно лепо и страшно бело, жене мазнуше и ђувендије, песник је само крвљу живаца својих, унутрашњим чулом проникао једино важећу снагу женског принципа: то да жена јесте, а човек да чини. Тврде и издржљиве Борине жене ипак временом потавне, спарушкају се, увену. Удаја за недрагог редовно је казна за њихово савршенство. Бора је ипак примакао огледало опасно близу белини њене пуне *снаге*. Дуго у мислима прогања и не оставља човека на миру наги, осамљени Софкин торзо што се оцртава у сребру огледала. Слика је потпуна тек кад се дозива.

Извор песничке инспирације за великог енглеског песника Роберта Грејвса је магична моћ коју поседује само бела, месечева, богиња. Њено оваплоћење познато је у свим ранијим митологијама и религијама. У индивидуалној жени, или тренутној музи, Богиња, по Грејвсу, заузима место тек за месец, годину, седам година или дуже. Софка је један од тих »тренутних богиња«. Наравно, она је највећим делом књиге стварна, будући да је жртвована. Међутим, тамо негде при крају романа писац ће нас можда и несвесно опоменути на то њено могуће вилинско својство. Једнако јурећи на алату, Софкин муж Томча наићи ће ноћу крај једне реке, и баш кад је хтео прећи

мост »усред воде – а вода је била тамна, свежа, опкољена зеленилом, маховином и разгранатим врбама – јасно као на дану, угледао голу, раскошну женску како се купа и чешља и као да га к себи зове. Била је иста она Софка.«

Биће да се то минуло, буновно феудално-патријархално време плашило мађије жене и песама; жудело је и чезнуло одиста, али до краја, када је извесно било и касно, сву ту неуслишену љубав и покорност љубави могли су да искажу тек пијани, пропали Митке и писац, један једини вредан тог искупљења, Бора Станковић.

THE SINGERS OF BORA STANKOVIC
Summary

In this brief essay the author deals principally with the lyrical nature of Bora Stankovics narrative style. This distinguished Serbian writer who emerged from the first as a poet and who, in his most successful prose works and dramas, frequently evokes the authentic treasure of the folk song of his narative area, its rousing spirit andweaslthof melody. The songs cited are not sung only by professional Gypsy singers such as Kostana but also by many of Stankovic's other heroes. For them, song represents a delirium, deep wound and fate; via song they transmit to eternity and find redemption for all earthly sufferings.

Women, alone, is a more forceful obsession for the writer than his songs and accursed singers. The pain of youth s brevity and beauty of his narative area of Vranje are main sources of these songs. but another common theme is the inaccessible pinnacle of desires of all the oriental singers of Bora Stankovic.

Mома Dimić

СРБОЉУБ Ђ. СТАМЕНКОВИЋ

ПОПУЛАЦИОНИ РАЗВИТАК И УРБАНИЗАЦИЈА ВРАЊА

УВОД

Кроз друштвено-економски и историјски развој Врање бележи динамичан популациони развитак и значајне урбане промене. Најинтензивнији популациони пораст Врања везан је за социјали стичку епоху, за фазу индустријализације насеља. Очигледно је да социјалистички систем показује знатно веће могућности да позитивније делује на токове урбанизације [1]). Интензивна и планска индустријализација Врања представља импулсивну снагу која подстиче миграције сеоског становништва према граду и прелазак становништва из руралног у урбано. У светлости позитивних послератних друштвено-политичких и економских промена, Врање мења популационе карактеристике и насеобинску физиономију, јер популациони развитак не може бити одвојен од других кретања у оквиру комплексног процеса урбанизације и друштвено-економског развитка [2]), што се одражава на просторну трансформацију шире градске територије, нарочито на ширење феномена урбанизације по руралној околини.

Ради свестранијег сагледавања популационог развитка и урбанизације насеља приказаћемо основне одлике општинске гравитационе зоне града, квантитативне и квалитативне промене демографске структуре и савремене миграционе процесе, као и неке основне податке који се односе на демографски ток урбанизације.

Рад је написан на основу личних запажања, прорачунавања, литературе и других извора наведених у самом тексту. Неки делови рада резултат су теренских истраживања, на пример, дневно кретање радне снаге и школске омладине. Верујемо да ће рад бити вишеструко користан приликом решавања многих економских и културолошких проблема Врања, те га из тих разлога, презентирамо научној и стручној јавности.

I ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ГРАВИТАЦИОНЕ ЗОНЕ ВРАЊА

Гравитациона зона Врања обухвата простор крајњег јужног дела ЈИ Србије. Она се простире између државне југословенско-бугарске границе са истока, републичке српско-македонске границе са југа, САП Косова са запада и лесковачког краја са севера. Као полифункционално жариште Врање је иницијатор ширења урбаног начина живота људи и носилац функционалних односа у својој просторно-утицајној зони. Међусобну повезаност града са његовом гравитационом зоном карактеришу јаче, слабије и повремене везе и односи. Интензитет социјално-економске трансформације и физиономске промене настале функционалним утицајем опадају са порастом удаљености од Врања. Функционални односи и интензитет веза Врања са његовом гравитационом зоном условљени су не само удаљеношћу од града, него и геоморфолошким одликама, као и географском оријентацијом саобраћајница. Тако, функционалне везе и односи града са групом насеља која су лоцирана у низијском и брдовитом рејону Врањске котлине су бројнији и интензивнији, а феномен урбанизације квантитетнији и бољег квалитета у односу на насеља која су смештена у планинском подручју гравитационе зоне Врања, али ова група насеља је слабије саобраћајно повезана са градом.

Врање има примарну улогу у функционалној организацији простора јужног дела ЈИ Србије, а са својом околином представља јединствену функционалну целину повезану комплексним везама и односима. Према Врању као значајном економском, културно-просветном и здравственом центру гравитирају седам општина (Врање, Бујановац, Прешево, Трговиште, Босилеград, Сурдулица и Владичин Хан), тако да утицајна зона Врања обухвата површину од 3.320 км^2 : или 5,9% територије ужег подручја Србије на којој је, по попису становништва из 1981. године, живело 238.111 становника или 4,2% од укупног становништва уже Србије[3]). Као гравитациони центар и функционално жариште, преко функција и миграција становништва, у првом реду преко дневних миграција радне снаге и школске омладине, Врање утиче на корените социјално-економске, функционалне и физиономске промене у свом гравитационом подручју, с тим што су најинтензивније промене у ареалу истоимене општине.

Општина Врање обухвата територију од 859 км^2 на којој живи 82.218 становника[4]) или 1,5% од укупног становништва СР Србије без покрајина. У економској регионализацији простора ужег подручја Србије ова општина ушла је у састав јужноморавског региона (6.291 км^2) захватајући 13,7% његове површине. У склопу општине

лоцирана су 106 насеља, тако да општинска територија има релативно густу мрежу насеља. Општа густина насељености повећава се од 84 становника на један км² (1971. г.) на 96 ст/км² (1981. г.). Од укупног становништва комуне на рурално отпада 33.336 или 40,5%, док број урбаног становништва износи 48.882 или 59,5%.

Ако посматрамо општинска насеља према изотелама повучених на сваких 5 км од Врања, као и друге функционалне везе и односе на општинској територији, могу се издвојити пет просторних кругова или кружних прстенова административно-управне зоне Врања са специфичном насеобинском и популационом структуром (табела 1).

Таб. 1 – Зонални размештај сеоских насеља Општине Врање према удаљености од Врања у 1981. години

Удаљеност у км од Врања	Број села	Број становника	Број села преко 300 становника	Број села испод 300 становника
До 5	12	4.152	5	7
Од 5 до 10	31	12.121	15	16
Од 10 до 15	24	6.303	8	16
Од 15 до 20	23	7.075	7	16
Од 20 до 25	14	3.685	1	13

Први просторни круг обухвата растојање до 5 км од Врања. У ареалу овог круга смештена су 12 села или 11,5% од свих руралних насеља општине. Уочљиво је да од укупно 12 села овог кружног престана седам припадају групи малих, јер имају испод 300 становника. Овде је реч углавном о селима која су смештена у планинској регији (северно и западно од Врања) или о насељима која аутобуским линијама нису повезана са Врањем, тако да се њихова демографска величина стално смањује. Радијус овог круга, који представља ширу градску територију, насељава 4.152 становника или 12,5% сеоског становништва комуне. Узимајући у обзир популацију Врања произилази да ова зона има 48.036 житеља или у њој живи 58,4% од целокупног становништва комуне.

Други кружни прстен обухвата општинска насеља на удаљености од 5 до 10 км. У овом подручју лоцирана су 32 насеља, и то тридесетједно сеоско и једно бањско, што представља 30,2% од укупног броја насеља комуне. У њима живи 17.119 становника или 20,8% од целокупног становништва општине.

Насеља на удаљености од 10 до 15 км чине трећи просторни круг Врања. У овој зони леже 24 села или 22,6% од укупног броја насеља општине у којима егзистира 6.303 становника или 7,7% од целокупне општинске популације.

У четвртом просторном кругу, на удаљености од 15 до 20 км, леже 23 рурална насеља или 21,7% од свих насеља општине. У њима живи 7.075 становника или 8,6% становништва комуне.

Пети кружни прстен, растојање од 20 до 25 км, представља зону разграничења у којој се осећају утицаји суседних општинских седишта – Владичиног Хана, Сурдулице, Босилеграда, Трговишта, Бујановца, Косовске Каменице и Лесковца. Зона овог круга располаже са 14 насеља или 13,5% од свих сеоских насеља комуне у којима живи 3.685 становника или 4,5% општинског становништва. Насеља овог просторног круга у геоморфолошком погледу припадају планинској регији.

Гравитациона зона Врања може се посматрати у ужем и ширем смислу. Из околних насеља према граду свакодневно путује 2.811 радника, ученика и студената. Територија са које долазе дневни мигранти чини ужу гравитациону зону Врања. Ако гравитациону зону посматрамо шире, са гледишта зоне сировина и тржишта, уочићемо да функционални домет града прелази локалне оквире, јер он обухвата територију Југославије, па и шире, с обзиром да привредници Врања сировине набављају и своје производе пласирају и ван граница наше земље.

Можемо закључити да се са повећањем удаљености од Врања смањује број насеља и њихова демографска величина ако се посматра општинско гравитационе подручје. Ако посматрамо гравитациону зону града шире, са аспекта макрорегионалних утицаја, видећемо да је она оријентисана према суседним макрорегионалним центрима – Лесковцу, Нишу, Скопљу и Приштини, који представљају снажна економска и културно-просветна жаришта.

II ПОПУЛАЦИОНИ РАЗВИТАК ВРАЊА

1. БРОЈ И ПОРАСТ СТАНОВНИШТВА

Једна од карактеристичних демографских црта становништва Врања је његов континуелни бројни пораст, изузев периода почетком XX века. Од ослобођења од Турака (1878. г.) па до последњег пописа (1981. г.), током протеклих 103 године, насеље је добијало просечно годишње по 361,23 нова становника. Индекс пораста 1981/1878. године износи 656,7. Вредно је поменути да у хијерархији градова, општинских седишта крајњег јужног дела ЈИ Србије Врање и истоимена општина заузимају водеће место, како по демографској величини, тако и по економском потенцијалу (табела 2). Показатељ примарне улоге Врања, као градске агломарације у склопу општинских седишта ЈИ Србије је свакако податак који говори

Таб. 2 – Преглед броја становника општинских седишта и општина крајњег јужног дела ЈИ Србије у 1981. години [5])

Седиште општине и општина	Број становника	
	Седиште општине	Општина
Босилеград	2.030	14.167
Бујановац	11.723	46.326
Владичин Хан	6.301	25.499
Врање	43.884	82.218
Прешево	11.657	33.963
Сурдулица	10.030	27.064
Трговиште	1.396	8.874

да је демографска величина Врања већа од броја становника свих наведених градова поменуте регије, јер сви они заједно имају 43.137 становника, а Врање 43.884. Исто тако, треба поменути да у општини Врање живи 34,5% од укупног становништва поменуте географске целине, што је знатно више у односу на друге поменуте општине.

Опадање броја становника Врања јавља се само од 1905. до 1921. године. Пре и после овог периода број становника насеља стално расте. Смањење укупног становништва у поменутом временском интервалу последица је бурних историјских догађаја (балкански ратови и I светски рат), који условљавај; исељавање становништва.

Најјачи популациони пораст у својој друштвеној историји Врање доживљава у последњој деценији, од 1971. до 1981. године, када се укупна популациона величина града повећава од 25.653 (1971. г) на 43.884 – 1981. године, што представља повећање од 18.231 становника. Просечно годишње Врање је добијало 1823,1 становника. Индекс пораста 1981/1971. године износи 171,1. Овако висок пораст становништва града није резултат само природног, већ и механичког прираштаја. Све ово указује да се миграциона кретања на територији врањског краја крећу у правцу овог града, који представља централно насеље Врањске котлине[6]). Економски развој Врања је главни регулатор динамичног бројног кретања становништва. С обзиром на то да се на основу броја становника у градским насељима мери степен урбанизације, произилази да је процес урбанизације Врања динамичан (табела 3), а он је посбено повезан са развојем секундарних и терцијарних делатности.

Интересантно је поменути да се урбано становништво општине Врање интензивно повећава 1981. у односу на 1971. годину, док се на другој страни смањује учешће руралне популације у укупној популацији (табела 4). Ова појава указује на динамичност процеса урбани-

зације и повећања утицаја Врања, као урбаног центра, на околни рурални простор.

Анализирајући феномен урбанизације у недовољно развијеним земљама Д. Стефановић (1973) истиче да је нарочито карактеристична масовна група традиционалних сељака који напуштају пољопривреду и прелазе у категорију »радника - сељака«. Њихово даље померање ка перспективно најзначајнијем стратуму урбанизова-

Таб. 3 – Кретање укупног броја становника од 1978. до 1981. године.

Година пописа	Број становника	Индекс пораста	Просечан годишњи пораст између пописа
1978.	6.683	–	–
1884.	8.807	131,8	354
1890.	9.714	110,3	151
1895.	11.407	117,4	339
1905.	10.110	86,6	130
1910.	9.981	98,7	26
1921.	8.221	82.4	160
1931.	10.013	121,8	179
1948.	11.596	115,8	93
1953.	13.012	112,2	283
1961.	16.415	126,2	425
1971.	25.653	156,3	924
1981.	43.884	171,1	1.823

них радника обично захтева више времена и преноси се чак у наредне генерације. У ствари, управо ова трансформација чини главни проблем који треба решавати погодном политиком урбанизације[7]). У вези са овим произилази да демографски ток урбанизације

Таб. 4 – Кретање урбаног и руралног становништва од 1961. до 1981. године

Територија	Број становника		
	1961.	1971.	1981.
Насеље Врање	16.415	25.653	43.884
Насеље Врањска Бања	2.658	4.088	4.998
Рурална насеља	46.284	42.468	33.336
Општина Врање	65.357	72.209	82.218

Врања, а узимајући у обзир интензиван популациони пораст и хуманолошке проблеме који се јављају у вези са њим, треба планski усмеравати полазећи од физичко-географских и функционалних могућности насеља.

2. ПОЛНА И СТАРОСНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Општа карактеристика полне структуре становништва Врања је веће учешће женског становништва (табела 5 и 6) Највећа разлика између броја женског и мушког становништва у послератном периоду је по попису из 1971. године, када је у укупном становништву насеља веће учешће женског становништва за 2,8%. Коефицијент маскулинитета 1971. године износио је 945,5, док је коефициент феминитета 1.057,7. Коефицијент маскулинитета већи је 1961. године (962,1) него 1971. (945,5), а исте године коефицијент

Таб. 5 – Полна структура становништва Врања [8])

Година пописа	Мушко	%	Женско	%	Укупно
1978.	3.165	47,4	3.518	52,6	6.683
1948.	5.513	47,5	6.083	52,5	11.596
1953.	6.402	49,2	6.610	50,8	13.012
1961.	8.049	49,0	8.366	51,0	16.415
1971.	12.467	48,6	13.186	51,4	25.653

феминитета (1.039,4) је мањи у односу на 1971. годину (1.057,7). Веће учешће женског становништва је знатно, јер износи 719 (1971. г.). Међутим, треба нагласити да је исте године број живорођене мушке деце (301) већи од броја живорођене женске деце (269), али је зато смртност мушког становништва већа, што се у крајњој линији одражава на веће учешће жена у укупном становништву града. Неравнотежа квантитативног односа женског и мушког становништва Врања може се објаснити општеприхваћеним научним ставовима: прво, у току II светског рата више је погинуло мушкараца, друго, жене просечно дуже живе од мушкараца, а ова несразмерност трајања живота настаје после тридесетдруге године живота сваке генерације, и треће,веће је учешће мушкараца у мигрантском становништву.

Таб. 6 – Коефицијенти маскулинитета и феминитета Врања

Година пописа	Коефицијент маскулинитета	Коефицијент феминитета
1978.	899,7	1.111,5
1948.	906,3	1.104,4
1953.	968,5	1.032,5
1961.	962,1	1.039,4
1971.	945.5	1.057,7

Уочљива је различитост старосних пирамида становништва Врања из 1953. и 1971. године. По попису из 1953 године главне старосне групе становништва су од 0-4 године (12,6%), од 16-19 (10,5%) и од 25-29 година (9,9%). Према истом попису на младо становништво (од 0-14 година) отпада 28,8%, зрело (од 15-59 година) 61,1% и на старо становништво (60 и више година) 10,1%. Према попису из 1971. године главне старосне групе су од 20-24 године (10,9%), од 0-4 (9,9%) и старосна група од 15-19 година на коју отпада 9,7%. По истом попису на младо становништво (предшколска и школска де-

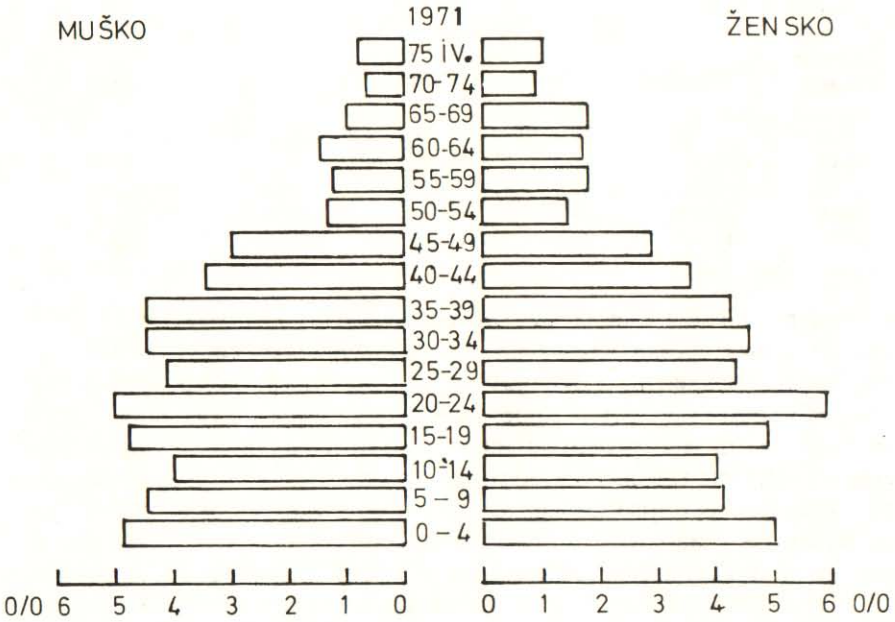

Старосна пирамида становништва Врања по попису становништва из 1971. године.

ца) отпада 26,4%,зрело или радно способно 64,6% и старо становништво 9%. Из изложеног произилази да је старосна структура становништва Врања по попису из 1971. године у основи позитивна због великог учешћа младог и зрелог становништва (91%), али и поред тога становништво Врања према старосној структури припада типу старог становништва јер је учешће старог становништва веће од 7%[9]).

Развој старосне структуре становништва Врања није био предмет детаљног демографског проучавања. Због тога се сада у друштве-

ном и економском животу насеља јавља читав низ проблема који произилазе из ове структуре. У првом реду јавља се недостатак школског простора у школама основног и средњег усмереног образовања и незапосленост.

Док је на једној страни повећање младог и зрелог становништва 1971. у односу на 1953. годину, на другој страни повећава се и учешће старог становништва у истој временској дистанци. Овај пораст старог становништва може се објаснити побољшањем друштвених услова живота и рада људи, у првом реду општим порастом животног стандарда,унапређењем здравствене заштите и здравствене превентиве, што се одразило на продужење трајања живота људи. Али, повећање старог становништва намеће потребу изградње различитих објеката у којима би стари људи живели или боравили у колективу. Објекти ове врсте у Врању су дефицитарни.

2а. Контингент женског фертилног становништва. – Женско становништво фертилног доба је између 15 и 49 година живота. Физиолошка способност жена за репродукцију највећа је у 22 години живота, а висока између 23. и 27. године. Узимајући у обзир ове чињенице, лако је уочљиво колико је старосна структура становништва значајан фактор који утиче, како на садашњи фертилитет, тако и на будући наталитет [10]).

Таб. 7 – Контингент женског фертилног становништва Врања за 1953. и 1971. год.

Старосне групе	1953.		1971.	
	Број	%	Број	%
15-19	660	19,3	1.260	16,3
20-24	649	19,0	1.507	19,5
25-29	649	19,0	1.105	14,3
30-34	422	12,4	1.142	14,7
35-39	291	8,5	1.090	14,1
40-44	444	13,0	902	11,6
45-49	300	8,8	739	9,5
15-49	3.415	100,0	7.745	100,0

Величина женског фертилног становништва Врања је позитивна (табела 7). Број женског фертилног становништва је у порасту 1971. (7.745) у односу на 1953. годину (3.415). Удео контингента женског фертилног становништва у укупној популацији града износио је 1953. године 26,2%, а 1971. – 30,2%. Највећи контингент женског фертилног становништва 1953. године представљају старосне гру-

пе од 15-19 година (19,3%), од 20-24 (19%) и од 25-29 (19%), док је 1971. године највеће учешће старосних група од 20-24 године (19,5%), од 15-19 (16,3%) и од 30-34 година (14,7%). Оваква старосна структура женског фертилног становништва из 1971. године је веома позитивна ако пођемо од чињенице да је способност жена за репродукцију највећа у 22. години живота, јер највеће учешће у структури женског фертилног становништва отпада на старосну групу од 20-24 година.

2б. Радни контингент становништва. – Радни контингент чини мушко тановништво од 15-64 година и жене од 15-59 година живота (табела 8). Становништво Врања у радном добу живота

Таб. 8 – Полна структура радног контингента становништва Врања

Старосне групе	1953				1971.			
	М	%	Ж	%	М	%	Ж	%
15-19	697	17,0	660	16,5	1.221	14,5	1.260	14,8
20-24	594	14,6	649	16,2	1.282	15,3	1.507	17,7
25-29	641	15,6	649	16,2	1.062	12,6	1.105	12,9
30-34	474	11,5	422	10,5	1.120	13,3	1.142	13,4
35-39	226	5,5	291	7,3	1.130	13,4	1.090	12,8
40-44	438	10,7	444	11,0	873	10,4	902	10,6
45-49	359	8,7	330	8,2	720	8,6	739	8,7
50-54	266	6,5	312	7,8	324	3,9	360	4,2
55-59	240	5,8	252	6,3	314	3,7	424	4,9
60-64	169	4,1	–	–	360	4,3	–	–
Укупно	4.104	100	4.009	100	8.406	100	8.529	100

повећава се од 62,4% – 1953. на 66% – 1971. године. Повећање радног контингента становништва Врања условљено је динамичним порастом укупне популације града. Свакако да велики утицај на пораст овог контингента популације има досељавање радноспособног становништва из околине. Интересантно је да 1953. године у полној структури радноспособног становништва доминира мушко (31,6%), док 1971. је веће учешће женског становништва (50,4%) за 0,8%. Веће учешће женског становништва у радном контингенту популације Врања може се оценити као позитивно, с обзиром на то да град има развијену текстилну индустрију која апсорбује највећи део женске радне снаге. Ако додамо овоме да текстилна индустрија Врања доживљава економску експанзију и да се планира даље повећање производних капацитета, онда констатација о позитивности полне структуре радног контингента становништва Врања постаје реалнија.

У старосној структури становништва Врања у радном добу живота највеће учешће 1953. године има добна група од 15-19 година (33,5%), а 1971. старосна група од 20-24 година (33%). Из презентираних података евидентан је пораст радног контингента популације Врања, а његов пораст се може очекивати и у наредном периоду, па се у вези са овим намеће проблем обезбеђивања потребних радних места како незапосленост не би постала још израженија.

3. ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА ВРАЊА

Да бисмо стекли потпунију слику о динамици и варијацијама популационог развитка Врања, укратко ћемо се осврнути на промене у наталитету, фертилитету и морталитету. На основу ових промена утврдићемо динамику природног прираштаја становништва и витални индекс Врања.

За. Промене у наталитету. – Наталитет или стопа наталитета показује однос између живорођене деце и броја становника на који се број живорођене деце односи (табела 9).

Таб. 9. – Кретање наталитета Врања од 1936. до 1979. године[11])

Година	Број живо рођених	Мушко		Женско		Стопа наталитета
		Број	%	Број	%	
1936.	259	–	–	–	–	24,7
1937.	295	–	–	–	–	27,9
1938.	244	–	–	–	–	22,9
1939.	278	–	–	–	–	25,8
1949.	298	160	53,7	138	46,3	25,1
1953.	357	205	57,4	152	42,6	27,4
1962.	380	179	47,1	201	52,8	22,6
1963.	404	203	50,2	201	49,8	23,4
1964.	384	200	52,1	184	47,9	21,7
1965.	435	230	52,9	205	47,1	24,0
1966.	521	260	49,9	261	50,1	28,1
1971.	570	301	52,8	269	47,2	22,2
1979.	793	417	52,6	376	47,4	24,0

Наталитет популације Врања условљен је у првом реду полном и старосном структуром, брачним стањем и другим демографским чиниоцима. Стопа наталитета насеља може се сматрати повољном с обзиром на то да никад није пала, у посматраном периоду од 43 године, испод 21,7 промила. Исто тако, до ове констатације се може доћи ако стопу наталитета Врања упоредимо са истом стопом СР Србије. Тако, 1971. године стопа наталитета СР Србије износила је

18,2 промила, а ужег подручја Србије 15,5 промила, док стопа наталитета становништва Врања износи 22,2 промила.

Из табеларног прегледа број 8 види се да је стопа наталитета сада у односу на предратно стање у незнатном смањењу, али је неких послератних година (1953. и 1966.) била већа у односу на предратно стање. Такође је уочљиво да је стопа наталитета становништва Врања скоро константна у дужем временском интервалу (око 24 промила) са занемарјућим осцилацијама, а процес урбанизације, као што смо већ истакли, је интензиван. Очиглено је да се ради о квантитативној урбанизацији, односно перманентном досељавању младог становништва и то углавном из сеоских насеља.

3б. Промене у фертилитету. – Стопа фертилитета или скраћено фертилитет представља однос између броја рођених у току једне године и контигента женског фертилног становништвља. Стопа фертилитета становништва Врања 1953. године износила је 104,5, што је приближно стопи фертилитета Југославије исте године (106), док је 1971. износила 73,4. Ови подаци показују да се на сваких 1000 жена у фертилном добу 1953. године просечно родило 104,5 детета, а 73,4 – 1971. године. Осим тога, уочљиво је да стопа фертилитета Врања опада у послератном периоду што је карактеристика свих региона у Југославији, изузев САП Косово.

3ц. – Промене у морталитету. – Морталитет Врања је у послератном периоду у непрекидном опадању, што је последица побољшања друштвених услова живота и рада људи (табела 10). Тако, стопа морталитета 1939. године износила је 18,4 промила, а 1979. – 6,5 промила, што представља смањење стопе за 11,9 промила. Ако и

Таб. 10. – Кретање морталитета Врања од 1936. до 1979. године

Година	Број умрлих	Мушко		Женско		Стопа морталитета
		Број	%	Број	%	
1936.	193	–	–	–	–	18,4
1937.	190	–	–	–	–	18,0
1938.	212	–	–	–	–	19,9
1939.	198		–	–	–	18,4
1949.	198	108	54,5	90	45,5	16,6
1953.	247	152	61,5	95	38,5	19,0
1962.	143	73	51,0	70	49,0	8,5
1963.	133	62	46,6	71	53,4	7,5
1964.	123	68	55,3	55	44,7	7,0
1965.	119	65	54,6	54	45,4	6,6
1966.	136	78	57,4	58	42,6	7,3
1971.	152	81	53,3	71	46,7	5,9
1979.	214	104	48,6	110	51,4	6,5

овом приликом упоредимо стопу морталитета Врања из 1971. са истом на територији СР Србије без покрајина, видећемо да је смртност становништва Врања (5,9 промила) мања у односу на уже подручје Србије (8,9 промила).

Тенденцију опадања стопе морталитета треба очекивати и у наредном периоду с обзиром на пораст животног стандарда који је условљен економским развојем.

3g. Природни прираштај – Величина природног прираштаја Врања условљена је кретањем наталитета и морталитета (табела 11). Стопа природног прираштаја у посматраном периоду од 1936. до 1979. године показује варијабилност. По годинама максималну вредност има 1966. – 20,8 промила, а минималну 1938. – 3 промила. Уопштено узев стопа природног прираштаја Врања у послератном периоду је висока, изузев 1949, 1953, 1962. и 1964. године, јер у осталим годинама није пала испод 15 промила.

Таб. 11. – Кретање природног прираштаја становништва Врања

Година	*Стопа наталитета*	*Стопа морталитета*	*Стопа природног прираштаја*
1936.	24,7	18,4	6,3
1937.	27,9	18,0	9,9
1938.	22,9	19,9	3,0
1939.	25,8	18,4	7,4
1949.	25,1	16,6	8,5
1953.	27,4	19,0	8,4
1962.	22,6	8,5	14,1
1963.	23,4	7,5	15,9
1964.	21,7	7,0	14,7
1965.	24,0	6,6	17,4
1966.	28,1	7,3	20,8
1971.	22,2	5,9	16,3
1979.	24,0	6,5	17,5

Општа карактеристика стопе природног прираштаја становништва Врања је њен стални пораст. Тако, ова стопа 1936. године износила је 6,3 промила, да би 1979. достигла вредност од 17,5 промила, што представља повећање од 11,2 промила. Висок пораст стопе природног прираштаја сада у односу на предратно стање указује на интензитет урбанизације Врања који је условљен индустријализацијом насеља.

На основу расположивих података могли бисмо да констатујемо да је природни прираштај становништва Врања позитиван, јер је број рођених већи од броја умрлих. Осим тога, стопа природног прираштаја Врања је рационална, јер проистиче из високог натали-

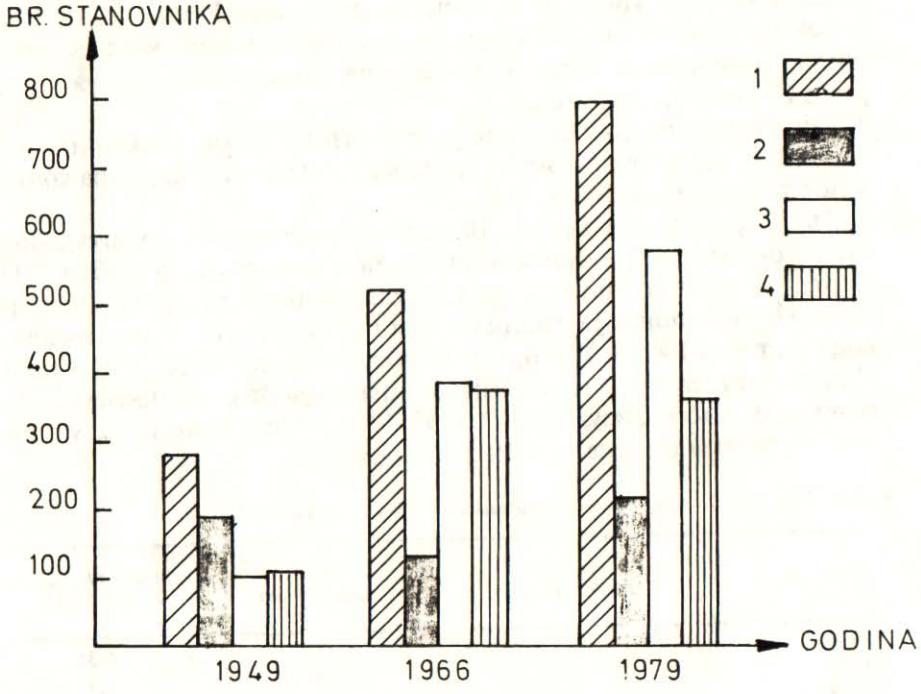

Кретање наталитета (1), морталитета (2), природног прираштаја (3) и виталног индекса (4) становништва Врања.

тета и ниског морталиетета. Али, ако свему овоме додамо да у Врању свако домаћинсто има просечно 4 члана (попис становништва из 1971. године), као и то да настаје даља трансформација социолошког лика породице са тенденцијом смањења броја чланова, онда се врло лако може закључити да ће популациони развитак и процес урбанизације у наредном периоду бити умеренији. По правилу убрзана урбанизација треба да утиче на смањење природног прираштаја. Стопа природног прираштаја становништва Врања расте од 1939. до 1966. године, изузимајући 1953. годину, када се јавља незнатно смањење, да би почев од 1966. почела да опада. Свакако да је пораст стопе природног прираштаја последица механичког прираштаја становништва, који се у посматраном периоду повећава од 80 (1939. г.) на 385 становника (1966. г.). Уз то, временом је формирано схватање да један брачни пар треба да има једно или највише два детета. Због тога у наредном периоду треба очекивати опадање природног прираштаја, јер да би се становништво обнављало неопходно је да брачни пар има најмање три детета.

3е. Виталнu индекс. – Да бисмо стекли што реалнију представу о природном кретању популације Врања, осврнућемо се и на витални индекс, који показује рационалност природног прираштаја.

Таб. 12. – Кретање виталног индекса популације Врања

Година	Витални индекси	Година	Витални индекс
1937.	155	1963.	331
1938.	115	1964.	312
1939.	140	1965.	366
1949.	106	1966.	377
1953.	145	1971.	375
1962.	266	1979.	371

Као што се из табеларног прегледа број 12 може видети ниво природног прираштаја становништва Врања постао је виши и рационалнији у послератном периоду, нарочито од шездесетих година па надаље. Вредност виталног индекса показује да 1936. године долази 134 живорођене деце на 100 умрлих, да би 1979. та вредност достигла 371, што је веома значајна и позитивна демографска карактеристика.

4. ДОМАЋИНСТВА И ЊИХОВЕ СТРУКТУРЕ

Тенденција пораста укупног броја становника и индустријализација Врања праћена је повећањем броја домаћинстава и трансформацијом социолошког лика породице (табела 13). Укупан број домаћинстава у послератном периоду повећава се од 2.959 у 1948. години на 4.760 – 1961, да би 1981. број домаћинстава износио 12.178 [12]). Индекс пораста домаћинства 1961/48. године износи 255,8, а индекс пораста становништва 257,3. Уочљиво је да се први посматрани период одликује већим индексом пораста домаћинста-

Таб. 13. – Домаћинства Врања према броју чланова од 1948–1971. год.

Број члан. домаћин.	1984.		1971.	
	Број	Проценат	Број	Проценат
1	473	16,0	1.106	16,9
2	451	15,2	216	3,3
3	472	16,0	1.444	22,0
4	475	16,1	2.248	34,3
5	421	14,2	941	14,3
6	306	10,3	359	5,5
7	178	6,0	130	2,0
8 и више	183	6,2	160	1,6

ва у односу на индекс пораста становништва, док је у другом периоду тај однос обратан. Све ово указује на социолошке промене у породичној структури Врања. На другој страни, број самачких, трочланих и четворочланих домаћинстава је у сталном порасту, док на другој страни, домаћинства са 8 и више чланова се смањују од 183 – 1948. на 106 – 1971. године, с тим што четворочлана домаћинства доминирају у структури домаћинства града. Исто тако, уочљив је и константан пораст самачких домаћинстава. Велики број самачких домаћинстава последица је релативно касног склапања брака у односу на период пре и непосредно након II светског рата, што утиче на стално повећање ове категорије домаћинстава. Просечан број чланова домаћинства, по последњем попису из 1981. године, износи 3,6. док је 1971. износио 3,9 чланова.

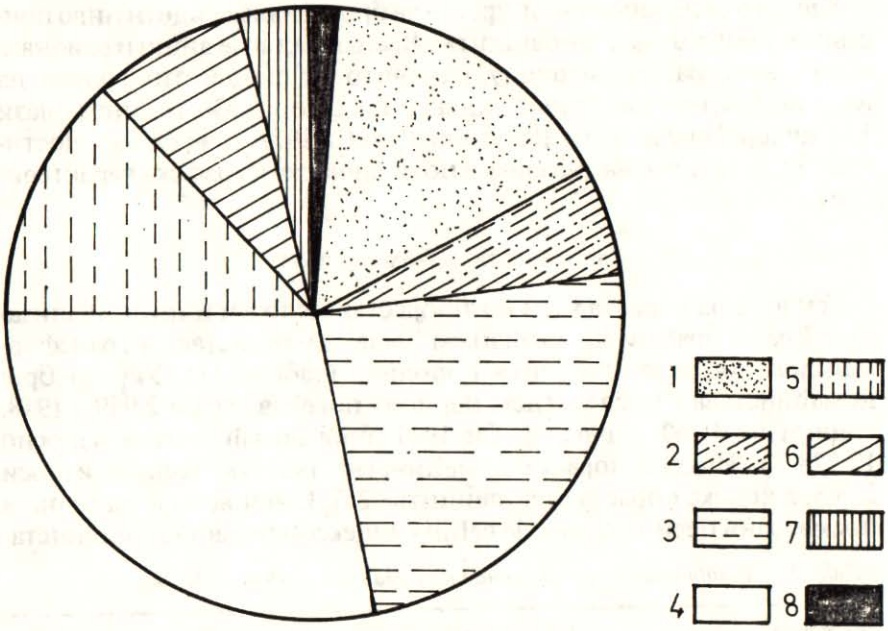

Учешће једночланих (1), двочланих (2), трочланих (3), четворочланих (4), петочланих (5), шесточланих (6), седмочланих (7) и домаћинстава са 8 и више чланова (8) у структури домаћинства Врања.

У условима интензивне индустријализације и урбанизације Врања патријархални начин живота људи замењује урбани живот и рад. Вишечлана патријархална породица уступа своје место малобројној савременој социјалистичкој породици. Све ове социолошке промене морају бити праћене одговарајућим просторно планерским и урбанистичким захватима.

Кретање укупног броја домаћинстава и њихове трансформације нису праћене одговарајућим мерама у стамбеној политици и урбанистичком уређењу насеља. Већ смо истакли да је број самачких домаћинстава у сталном порасту, али град још увек не располаже објектима за смештај самаца. Осим тога, укупан број домаћинстава по пописима из 1971. и 1981. године већи је од укупног броја станова. По попису из 1971. године на један стан долази 4,1 становника, а у 1981. 3,6 становника. Ово нам указује да у Врању постоји квантитативна стамбена криза, јер 1971. године 297 домаћинстава није располагало стамбеним објектима, док се у 1981. тај број смањује на 119. У вези са овим треба поменути да у Врању још постоји велики број стамбених грађевина и турских кућа изграђених од ћерпича које се користе за становање, али по својој величини, опреми, квалитету и организационо-функционалним карактеристима не одговарају савременом урбаном начину живота. Уочљиво је да квантитативну прати квалитативна стамбена криза. Просторним планерима и урбанистима остаје да овај проблем планским мерама реше.

5. ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА

Образовна структура становништва Врања у послератном периоду, у условима систематског описмењавања, планирања и школовања младих генерација, показује квантитативне и квалитативне промене, али неписменост још није елиминисана (табела 14 и 15). Укупан број неписменог становништва од 18%, колико је било по

Таб. 14. – Неписмено становништво Врања старије од 10 година по попису из 1948, 1953, 1961. и 1971. године [13])

Година попис	Укупно		Мушко		Женско	
	Број	%	Број	%	Број	%
1948.	2.089	18,0	444	21,3	1.645	78,7
1953.	4.946	38,0	1.875	38,0	3.089	62,0
1961.	2.115	12,9	389	18,4	1.726	81,6
1971.	2.375	9,3	387	16,3	1.988	83,7

првом послератном попису, смањује се на 9,3% – 1971. године. У полној структури неписменог становништва веће је учешће жена старих старосних група, што је сигурно последица заступљености патријархалних сватања и норми понашања. Захваљујући напорима друштвене заједнице писменост становништва града по великим старосним групама показује скоковите позитивне промене. Код старосне групе од 10 до 19 година јавља се континуелно опада-

Таб. 15 – Неписмено становништво Врања старије од 10 година по великим старосним групама

Година пописа	Старосне групе			
	10–19	20–34	35–64	65 и више
1953.	224	427	900	561
1961.	149	489	1.043	434
1971.	108	203	1.416	648

ње броја непимсених, а оно је у вези са увођењем обавезног основног образовања. Тако, на пример, број неписмених ове старосне групе 1953. године износио је 4,5% од укупног становништа насеља док је 1971. само 0,4%. Смањење броја неписмених показује и старосна групе од 20 до 34 године, а код старосних група од 35 до 64 и преко 65 година расте број неписмених. Пораст броја неписмених код ових старосних група последица је механичког прираштаја становништва Врања.

У условима интензивне индустријализације и урбанизације Врања школообразованост становништва се значајно мења (табела 16). Број и проценат становништва без школске спреме и са четири разреда основне школе опада 1971. (17,6% и 34,6%) у односу на 1961. годину (25,5% и 39,2%). На другој страни, број становника са завршеном основном школом, школом за КВ и ВКВ раднике, средњом стручном школом, гимназијом, вишим школама, факултетима и високим школама 1971. у односу на 1961. годину прогресивно расте. Настале промене проузроковане су трансформацијом привредне структуре града, увођењем савремене технологије рада у производњи и изван ње и развојем терцијарних и квартарних делатности. Поменуте промене условиле су повећање потреба за кадровима раз-

Таб. 16. – Школска спрема становништва Врања по попису из 1961. и 1971. године

Школска спрема	1961.		1971.	
	Број	%	Број	%
Без школске спреме	3.286	25,6	3.689	17,6
Четири раз. осн. школе	5.044	39,2	7.255	34,6
Основна школа	1.412	11,0	3.638	17,4
Школа за КВ и ВКВ рад.	1.515	11,7	2.757	13,2
Средња стручна спрема	631	4,9	1.810	8,6
Гимназија	451	3,5	667	3,2
Више школе	245	1,9	476	2,3
Факултети и високе шк.	265	2,1	584	2.9
Непозанато	23	0,2	74	0,4

них стручних профила, а паралелно са овим променама текао је процес отварања нових школа, што је у великој мери утицало на побољшање школообразованости становништва града.

6. НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА

Популација Врања представља вишенационалну заједницу равноправних народа и народности, али и поред тога она је национално хомогена (табела 17). Најмногобројније је становништво српске националности. Српско становништво Врања, у току послератних 23 година (1948 – 1971. г.), повећава се од 10.415 становништва 1948. на 22.626 – 1971. године. Индекс пораста 1971/1948. износи 217,2. Висок пораст становништва српске националности у социјалистичкој етапи резултат је не само природног прираштаја већ и интензивних имиграција из околног руралног простора. По попису из 1971. године на српски живаљ отпада 88,2% од укупног становништва Врања или 31,3 од укупног становништва општине Врање. Учешће

Таб. 17. – Национални састав становништва Врања по попису из 1948, 1953, 1961. и 1971. године[15])

Народност	1948.		1953.		1961.		1971.	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Срби	10.415	89,8	11.237	86,4	15.438	94,0	22.626	88,2
Хрвати	25	0,2	101	0,8	106	0,6	118	0,5
Словенци	14	0,1	32	0,2	29	0,2	24	0,1
Македонци	91	0,7	241	1,9	201	1,2	249	0,9
Црногорци	54	0,5	138	1,1	145	0,9	158	0,6
Албанци (Шиптари)	12	0,1	45	0,3	72	0,4	131	0,5
Роми (Цигани)	908	7,8	–	–	–	–	1.481	5,8
Бугари	24	0,2	27	0,2	146	1,0	330	1,3
Остале национ. и непозн.	53	0,5	1.191	9,1	278	1,7	536	2,1
Укупно	11.596	100	13.012	100	16.415	100	25.653	100

осталих југословенских народа и народности по пописним годинама показује извесну варијабилност. По последњем попису на другом месту у националној структури популације Врања су Роми (Цигани), који спадају у старо градско становништво. Помињу се још у XVI веку[14]). Данас представљају значајну етничку групу јер их има 1.481 или 5,8% од укупног становништва Врања. На трећем месту је становништво бугарске националности које је из године у годину у

сталном повећању. Индекс пораста бугарског становништва Врања 1971/1948. износи 1375. Повећање броја Бугара у Врању резултат је имиграција бугарског становништва из босилеградског краја. У националном саставу становништва Врања значајно место заузимају и Македонци. Индекс пораста македонског становништва Врања 1971/1948. износи 273,6, док индекс пораста Црногораца у истом периоду износи 292,6. На поменуте народе и народности Врања по последњем попису становништва отпада 96,8%, а на остале народе и народности 3,2%.

Национални састав становништва Врања, као што се из изнетих података лако може закључити, показује разноврсност. У вези са овим помињемо да се у нашој равноправној социјалистичкој заједници увек водило рачуна да се свим народима и народностима омогући самосталан развој, слободно испољавање сопствених фолклорних, уметничких, књижевних, филозофских, научних, материјалних и уопште свих друштвених вредности, као и неговање и јачање међунационалне равноправности међу народима и народностима Југославије.

7. СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА

Социо-економска структура становништва Врања показује разноврсност и динамичне промене (табела 18). Општа карактеристика односа активног и издржаваног становништва је пораст обе категорије, с тим што је индекс пораста издржаваног становништва 1971/1948. гтодине износио 254,6, а активног 183,4. Број активног

Таб. 18. – Кретање односа активног, издржаваног и укупног броја становника Врања у периоду од 1948–1971. године[17]

Година пописа	Активно		Издржавано		Укупан број становника
	Број	%	Број	%	
1948.	5.434	46,9	6.162	53,1	11.596
1953.	5.048	38,8	7.964	61,2	13.012
1961.	6.935	42,2	9.480	57,8	16.415
1971.	9.965	38,8	15.688	61,2	25.653

становништва повећава се од 5.434 – 1948. на 9.965 – 1971. године, што представља повећање активног контингента за 4.531. Активно становништво Врања у посматраном периоду, од 1948. до 1971. године, увећавало се годишње за 197,2 становника, док се у истом временском периоду укупан број становника града повећава за 14.057 или просечно годишње за 611,2 становника. Занимљиво је

поменути да процентуално учешће активног и издржаваног становништва у укупној популацији насеља 1953. и 1971. године је исто. По попису из 1971. године на једног издржаваног становника долази 0,6 активног становника, а 1948. – 0,8. Овакав однос активног и издржаваног становништва Врања резултат је, на једној страни, промена у старосној структури становништва (пораст младог и старог становништва), док на другој страни, механичким прираштајем становништва из сеоских насеља повећава се број издржаваног становништва.

Таб. 19. – Активно становништво Општине Врање у пољопривредним и непољопривредним делатностима 1961. године

Укупно становништво				Активно становништво			
Пољопривредне делатности		Непољопривредне делатности		Пољопривредне делатности		Непољопривред. делатности	
Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
22.977	53,3	20.098	46,7	11.919	58,0	8.618	42,0
Укупно		43.075	100			20.337	100

У полној структури активног становништва веће је учешће мушкараца, док је у истој структури издржаваног становништва веће учешће жена. Међутим, већ смо напоменули да је у радном контингенту становништва Врања, по попису из 1971. године, веће учешће имају жене. Ова констатација указује на већу незапосленост радноспособног женског становништва.

Таб. 20. – Кретање активног становништва Врања по делатностима од 1953–1971. године.

Делатност	1953.		1961.		1971.	
	Број	%	Број	%	Број	%
Индустрија и рударство	200	4,0	1.525	22,0	4.347	43,7
Пољопривреда и шумар.	814	16,1	442	6,4	453	4,5
Саобраћај	88	1,7	163	2,4	443	4,4
Грађевинарство	100	2,0	426	6,1	409	4,1
Занатство	837	16,6	568	8,2	893	9,0
Остале делатности	1.665	33,0	2.487	35,8	3.047	30,6
Ван делатности и непозн.	1.344	26,6	1.324	19,1	373	3,7

Структура активног становништва по делатностима показује привредну структуру Врања и интензитет развоја привредних и ванпривредних делатности (табела 19, 20 и 21). Трансформација прив-

Таб. 21. – Кретање активног становништва у неким терцијалним делатностима 1971. године

Делатност	Број	Проценат
Трговина и угоститељство	905	29,7
Стамбена и комунална делатност	180	5,9
Културна и социјална делатност	1.053	34,5
Делатност друштвених служби	867	28,5
Остале делатности	42	1,4
Укупно	3.047	100,0

редне структуре условљава промену активног становништва по делатностима. Нарочито је уочљив брз пораст активног становништва у индустрији Врања. Тако, индекс пораста индустријског активног становништва 1971/1953. године износи 2173,5, док на другој страни број активног становништва у пољопривреди и шумарству у истом временском интервалу показује опадајућу варијабилност јер се смањује од 16,1% на 4,5%. Пораст активног становништва уочљив је и у грађевинарству, саобраћају, занатству и у ванпривредним делатностима.

Организационо-функционална подела активног становништва Врања по секторима делатности и њихове међусобе везе и односи показују структурне промене и динамичан развој (табела 22). У примарном сектору број активног становништва се смањује од 1.343 – 1948. на 453 – 1971. године. Опадање активног становништва примарног сектора условљено је трансформацијом привредне структуре насеља. процес деаграризације Врања условљен је феноменом урбанизације. Планска индустријализација града утиче на пораст активног становништва секундарног сектора. Индекс пораста активног становништва код овог сектора 1971/1948. износи 695,7. Интензиван пораст активног становништва секундарног сектора прате корените промене активног становништва терцијарног сектора. [17])

Таб. 22. – Преглед активног становништва Врања по секторима делатности од 1953. до 1971. године

Година	Примери	сектор	Секундарни	сектор	Терцијални	сектор
попис	број	%	Број	%	Број	%
1953	814	22,0	1.135	30,6	1.755	47,5
1961.	442	7,9	2.519	44,9	2.650	47,2
1971.	453	4,7	5.649	58,9	3.490	36,4

7а. *Квалификациона структура запослених радника општине Врање.* – Да бисмо добили што реалнију слику о социо-економској композицији становништва Врања и његовог општинског гравитационог подручја, приказаћемо квалификациону структуру запослених лица на подручју општине Врање (табела 23)

Према подацима Службе друштвеног књиговодства из Врања, на подручју општине Врање крајем 1978. године било је запослено 18.802 радника што је за 8,9% више него у истом периоду претходне године. У квалификационој структури запослених лица веће је учешће радника запослених у привредним делатностима (86,2%) у односу на друштвене делатности (13,8%). У структури запослених радника у привреди доминирају квалификовани (41,2%), висококвалификовани (16,2%) и полуквалификовани радници (15,3%), док је учешће запослених са високом стручном спремом само 2,3% што указује на неповољну структуру запослених. Највећи број запослених има индустрија Врања, и то: Памучни комбинат, Индустрија намештаја, тапетарије и душека »Симпо«, Фабрика обуће »Коштана« и Специјализовано заваривачко предузеће »Заваривач«.

Таб. 23. – Квалификациона структура запослених радника Општине Врање 1978. године

Квалификација запослених	Привредне делатности		Ванпривредне делатности	
	Број	%	Број	%
Неквалификовани	1.689	10,4	231	8,9
Полуквалификовани	2.495	15,3	101	3,9
Нижа стручна спрема	424	2,6	200	7,7
Квалификовани	6.712	41,2	96	3,7
Средња стручна спрема	1.624	10,1	844	32,4
Висококвалификовани	2.640	16,2	33	1,3
Виша струана спрема	317	1,9	578	22,2
Висока стручна спрема	370	2,3	414	15,9
Специјализација и магистратура	6	0,04	80	3,0
Доктори наука	–	–	27	1,0
Укупно	16.279	100	2.603	100

Знатно повољнију квалификациону структуру запослених имају друштвене делатности, где највеће учешће имају лица са средњом стручном спремом (32,4%), вишом стручном спремом (22,2%) и високом стручном спремом (15,9%). Осим тога, у друштвеним делатностима је запослено 27 доктора наука или 1% од укупног броја запослених, док у привредним делатностима овај стручни

профил није заступљен. У непривредним делатностима највећи број запослених радника има делатност образовања и културе.

Овакав однос квалификационе структуре запослених радника на подручју општине Врање у привреди и ванпривредним делатностима упућује на потребу усмеравања кадровске политике ради обезбеђења кадрова са високом школском спремом за потребе привреде. Реформа образовања пружа широке могућности усмеравања образовно-васпитног система у правцу потреба удруженог рада, што би требало да се одрази на побољшање квалификационе структуре у општини, а то значи и у Врању као општинском седишту.

8. САВРЕМЕНИ МИГРАЦИОНИ ПРОЦЕСИ И ПОЈАВЕ

Врање као најзначајнији урбани и индустријски центар јужног подручја јужног Поморавља представља имиграциони центар чији економски потенцијал и развојне потребе привлаче становништво из окружења, у првом реду из руралних насеља (табела 24 и 25).

Однос аутохтоног и имиграционог становништва показује веће учешће имиграционе популације у укупном становништву Врања. Тако, учешће досељеног становништва у укупној популацији Врања 1961. године износило је 8.374 становника или 51% од укупног ста-

Таб. 24. – Аутохтоно и имиграционо становништво Врања по попису из 1961. и 1971. године[19])

Година пописа	Број станов.	Аутохтоно	Досељено становништво из насеља			Укупно досељено
			Сеоског	Мешовитог	Градског	
1961.	16.415	7.915	5.157	323	2.894	8.374
1971.	25.653	10.816	9.930	777	3.966	15.559

новништва, а 1971. – 15.559 становника или 60,7%. Најизразитије миграције становништва су на релацији село – град. По попису становништва из 1961. године од укупног досељеног становништва Врања на имиграциону сеоску популацију отпада 5.157 становника или 61,6% од укупног досељеног становништва, док 1971. износи 63,8%.

Узимајући у обзир регионално порекло досељеника, најбројнији су из других општина СР Србије. Најбројније досељено становништво је из недовољно развијених општина јужне Србије: Трговишта, Босилеграда, Бујановца, Сурдулице, Владичиног Хана, и са територије САП Косово. На другом месту су досељеници из општине Вра-

ње, на које по попису из 1971. године отпада 6.137 становника или 8,7% од укупног општинског становништва.

Снажна имиграциона кретања становништва на подручју урбаног ареала Врања евидентирана су у периоду увођења самоуправљања у привредни и друштвено-политички живот, почев од 1950. године, да би седамдесетих година постала умеренија. Од 1953. до 1971. године у Врање је досељено 11.988 становника, с тим што је најснажнији имигррациони интервал од 1961. до 1965. године (привредна реформа) када се доселило 4.380 становника. Имиграције становништва биле су подстакнуте брзим привредним развојем Врања што је условило повећање потреба за радном снагом.

Таб. 25. – Административно-територијално и регионално порекло досељеног становништва Врања од 1961. до 1971. године

Година пописа	Имиграционо становништво			укупно досељено
	из исте општине	Из других општина СР Србије	из друге СР и иностранства	
1961.	2.451	4.326	1.636	8413
1971.	6.317	7.086	1.285	14688

Вредно је помена да известан број становника града, истина незнатан, ради изван Врања. Број таквих житеља Врања 1961. износио је 70, да би 1971. године износио 455 становника, што представља повећање за 6,5 пута у односу на 1961. годину. То су углавном учитељи, наставници, медицинско особље, железничари и друге професије.

8а, *Радници на привременом раду у иностранство.* – Према евиденцији Основне заједнице запошљавања Врања и Трговишта на привременом раду у иностранству са територије јужноморавског региона налази се 5.143 становника [21]). од тога на субрегион Врање, који обухвата општине: Врање, Бујановац, Прешево, Трговиште, Босилеград, Сурдулицу и Владичин Хан, отпада 3.133 лица или 60,9% од укупног броја радника на привременом раду у иностранство са територије јужноморавског региона. На привременом раду у иностранство из општине Врање налази се 760 становника или 24,3% од укупног броја радника субрегиона Врање на привременом раду у иностранство, док је из Врања а по попису из 1971. године на привременом раду у иностранству било 119 лица или 0,5% од укупне градске популације.

Радници који се налазе на привременом раду у иностранству са овог подручја запослени су у пољопривреди, индустрији и саобраћају Швајцарске, Аустрије, СР Немачке и Француске. Највећи број

запослених је у пољопривреди Швајцарске и Аустрије – преко 2.000 радника, али је овде пре свега реч о сезонској запослености која траје од 6 до 10 месеци.

У полној структури радника на привременом раду у иностранство веће је учешће мушкараца, док је квалификациона структура неповољна јер је велико учеше неквалификованих и приучених радника.

У задњих неколико година Врање је стециште повратника са привременог рада из иностранства. Просечно последњих година око 120 повратника запосли се преко заједнице запошљавања у привреди и друштвеним службама Врања.

8б. *Дневно кретање становништва према Врању.* [22] – Дневне миграције становништва према градским хоризонтима у послератном периоду проузроковане су наглим развојем секундарних и терцијалних делатности. Полазећи од тога да дневне миграције становништва представљају важан просторно-функционални елеменат који указује на социјално-економску организацију простора, интензитет и просторну удаљеност ширења феномена урбанизације и повезаност функционалног жаришта – Врања, са његовом гравитационом зоном, укратко ћемо се осврнути на дневно кретање радне снаге, ученика и студената према Врању.

Таб. 26. – Број радника дневних миграната Врања по делатностима почетком 1980. године

Делатност	Дневни мигранти	
	Број	Проценат
Индустрија	1.135	72,2
Грађевинарство	153	9,7
Трговина и угоститељство	137	8,7
Саобраћај	32	2,1
Остале делатности	114	7,3
Укупно	1.571	100,0

Деаграризацијом села настаје ослобађање вишка радне снаге који настоји да своју економску егзистенцију оствари заснивањем радног односа са организацијама удруженог рада у Врању. Овај процес, као и изградња индустријских објеката у граду, што утиче на повећање потреба за радном снагом и добра саобраћајна повезаност Врања са његовим залеђем условљавају појаву дневног кретања радне снаге. Анкетирањем је утврђено да свакодневно у град долази 1.571 радник из 102 насеља општине Врање и суседних општина, уз напомену да анкетирањем нису обухваћени радници, као и ученици и студенти, који свакодневно долазе из Собине, Бунушевца, Доњег Врања и Балиновца, јер ова насеља са Врањем чине јединствену ур-

бано-географску целину повезану у економском, собраћајном и културном погледу.

Највећи број радника дневних миграната запослен је у индустрији (72,2%) и грађевинарству (9,7%), док на остале делатности отпада само 283 радника или 28,1% (табела 26). Из табеле број 27 види се кретање односа укупног броја запослених радника и броја

Таб. 27. – Укупан број запослених радника и број радника путника у неким организацијама удруженог рада у Врању

Назив организације	Укупан број запослених	Број дневних миграната	%
Памучни комбинат	3.484	516	14,8
„Симпо“	2.000	300	15,0
„Алфа“	560	100	17,9
ППРО „Врање“	781	79	10,1
„Новоградња“	1.030	67	6,5
„Металац“	485	52	10,7
„Нови дом“	200	36	18,0
„Слобода“	423	35	8,3
Угоститељско предузеће „Врање“	305	34	11,1
„Заваривач“	194	32	16,5

дневних миграната неких организација удруженог рада. Међутим, квалификациона структура запослених радника дневних миграната је неповољна, јер је највеће учешће неквалификованих радника (33,5%), што је свакако последица ослобађања вишка радне снаге из сеоске аграрне производње (табела 28).

Од укупно 10.800 ученика и студената колико их је Врање имало у својим образовно-васпитним организацијама почетком 1980. године, њих 1.240 или 11,5% су дневни мигранти. Ову категорију днев-

Таб. 28. – Квалификациона структура радника дневних миграната Врања почетком 1980. године

Школска спрема	Број	Проценат
Висока	31	1,9
Виша	27	1,7
Средња	165	10,5
ВКВ	70	4,5
КВ	460	29,5
ПКВ	292	18,6
НК	526	33,5
Укупно	1.571	100,0

Таб. 29. – Кретање ученика и студената дневних миранта Врања по школским ступњевима почетком 1980. године

Школски ступањ	Број ученика и студената путника	Проценат
Основна школа	167	13,5
Средње усмерено образ.	969	78,1
Више школе	104	8,4
Укупно	1.240	100,0

Таб. 30. – Преглед броја ученика и студената дневних миранта Врања почетком 1980. године по врстама школа и број насеља из којих мигранти долазе

Назив образовно-васпитне организације	Број дневних миграната	Број насеља из којих долазе
ОШ „Доситеј Обрадовић“	87	5
ОШ „Вук Караџић“	11	6
ОШ „Ј. Ј. Змај“	38	2
ОШ „Р, Домановић“	22	4
СОШ „Вуле Антић“	9	9
Раднички универзитет (дактилографски теч.)	25	16
Образовни центар „Д. Туцовић“	238	57
Образовни центар „В. В. Вујо“	521	62
Образовни центар „Б. Станковић“	185	38
Педагошка академија „И. Андрић“	76	36
Виша школа за образовање радника	28	21

них миграната дају 92 насеља општине Врање и суседних општина.

Највећи број ученика дневних миграната је у школама средњег усмереног образовања и васпитања (табела 29 и 30) 969 или 78,1% од укупног броја дневних миграната ове категорије, што је сигурно последица увођења заједничких основа средњег усмереног образовања и васпитања где се ученици уписују у школу без пријемног испита и других облика проверавања знања и способности. Број уче-

Таб. 31. – Број дневних миранта према начину доласка у рад

Како долази на посао или у школу	Број	%
Пешке	406	14,4
Аутобус	2.131	75,8
Пешке и аутобусом	168	6,0
Бицикл и мотоцикл	45	1,6
Сопствени аутомобил	61	2,2

ника путника у основним школама је незнатан, јер износи 167 ученика или 2,8% од укупног броја ученика основних школа у граду, а они углавном долазе из најближих приградских насеља, што указује на добру просторну организацију основног школства на нивоу општине.

У табели 31 изнети су детаљни подаци који указују на саобраћајну условљеност дневних миграција, јер 2.131 мигрант или 75,8% путује аутобусом, док на мигранте пешаке и оне који користе друга превозна средства отпада само 24,2%.

Дневни мигранти од домицила до Врања, где обављају функцију рада, и обратно утроше на путу одређено време (табела 32), што се свакако одражава и на њихову радну способност. Када помињемо последице дневног кретања становништва и њихов утицај на продуктивност рада, треба посебно нагласити да се највећи број радника дневних миграната, нарочито они који живе на селу, баве допунском делатношћу – пољопривредом, што такође утиче на смањење њихове радне способности. На другој страни, дневно кретање становништва према граду у знатној мери утиче на ширење урбаног начина живота и рада по руралној околини.

Таб. 32. – Време које дневни мигранти утроше при кретању од места становања до Врања у једном смеру

Време у минутима	Дневни мигранти	
у једном смеру	Број	Проценат
До 15	422	15,0
Од 16 до 30	1.285	45,7
Од 31 до 45	494	17,5
Од 46 до 60	371	13,3
Од 61 до 120	199	7,1
Изнад 120	40	1,4
Укупно	2.811	100,0

Према томе, у град свакодневно долази 2.811 радника, ученика и студената из општине Врање и осталих општина јужне Србије. У укупној маси дневних миграната веће је учешће мушког пола, јер на њих отпада 1.804 или 64,2% од укупног броја дневних миграната, док је учешће женског пола знатно мање и износи 1.007 или 35,8%. Треба поменути да 1.272 радника, ученика и студента или 45,3% од укупне масе дневних миграната изражава жељу да се настани у Врању. За потенцијалне становнике Врања треба обезбедити станове у друштвеној својини или грађевинско земљиште за изградњу стамбених објеката, а за ученике и студенте, осим поменутог, и одгова-

рајуће послове и радне задатке у привреди и друштвеним службама града. Овај податак је посебно битан за планере и урбанисте, јер упућује на правце друштвено-економског и урбанистичког уређења насеобинског простора Врања.

III УРБАНИЗАЦИЈА И УРБАНИСТИЧКО ПЛАНИРАЊЕ ВРАЊА

Након увођења социјалистичких производних односа у производњи и изван ње Врање доживљава осим демографског и просторни, структурни и архитектонско-урбанистички преображај. Основа овог преображаја је индустријализација насеља која условљава повећање демографске величине и физиономску диференцијацију града, тако да се у морфоурбаном комплексу насеља јасно разликују два дела: централни – урбани, и периферијски – рурално-урбани. Централни морфоурбани комплекс одликује се вишеспратним зградама, улицама од асфалта и коцке дуж којих се налазе дрвореди, многим продавницама, банкама, занатским радњама, туристичко-угоститељским објектима, зградама административно-управних органа и друштвено-политичких организација, културно-просветним установама и већим бројем уметнички интересантних и занимљивих културно-историјских споменика, тако да овај део градског простора представља сплет савремене архитектуре и градитељства и богатог културно-историјског и архитектонског наслеђа из прошлости. На другој страни, периферијски или рурално-урбани појас Врања резултат је зракастог територијалног ширења дуж локалних саобраћајница за Бујановац, Бунушевац, Собину, Пољаницу, Балиновац, Врањску Бању и Златокоп, што је условило територијално спајање Врања са Доњим Врањем, Собином, Бунушевцем и Балиновцем. Овај део градског ареала одликује се ниским и спратним стамбеним зградама, сточним стајама као привредним објектима, неуређеним и врло често блатњавим улицама и знатном заступљеношћу аграрног становништва, али уочљиво је постепено одумирање руралне архитектуре и сеоског начина живота. Стари оронули објекти замењују се новим, савременим зградама, што условљава трансформацију физиономске индивидуалности периферијског дела града.

1. УРБАНИЗАЦИЈА ВРАЊА И ЊЕНЕ ФАЗЕ

Урбанизација Врања уско је повезана са друштвено-економским развитком, а посебно са развојем индустрије. Индустријски развитак је проузроковао читав низ квантитативних и квалитативних

промена у просторно-физичком, демографском и функционалном развитку Врања. Захваљујући развоју индустрије и пратећих терцијарних делатности Врање постаје популационо жариште, чија привлачна снага апсорбује све већи број људи из околног простора. Интензитет механичког прираштаја становништва Врања, који говори о степену урбанизације, показује вредносну и временску променљивост (табела 33). Тако, 1937. године механички прирашај становништва насеља износио је само 12 становника, да би 1971. достигао вредност од 500 лица, што представља повећање од близу 42 пута. Интензиван механички прираштај становништва последица је повећања функционалних могућности Врања.

На основу расположивих података о досадашњем развоју насеља, а узимајући у обзир функционалне карактеристике, физиономске промене и интензитет демографског развитка, могу се издвојити две основне развојне фазе урбанизације, и то: примарна (рурална) и секундарна (индустријска).

Таб. 33. – Кретање природног прираштаја и оцена механичког прираштаја становништва Врања од 1936. до 1979. године

Година	Природни прираштај	Механички прираштај
1936.	66	27
1937.	105	12
1938.	32	61
1939.	80	13
1949.	100	183
1953.	110	173
1962.	237	188
1963	271	154
1964.	261	164
1965.	316	109
1966.	385	540
1971.	418	500
1979.	579	345

Примарна фаза урбанизације почиње настанком насеља и траје све негде до II светског рата, с тим што је период по ослобођењу од Турака до II светског рата прелаз из ниже у вишу фазу урбанизације. Основне одлике примарне фазе урбанизације Врања су високе стопе наталитета и морталитета, малобројно повећање укупног броја становника, велико учешће пољопривредног становништва у укупној популацији насеља, незаступљеност дневних миграција становништва из околног руралног простора према Врању у оном обиму у којем се оне јављају у наредној фази, спор територијални развој насеља, а све ово одразило се на насеобинску физиономију Врања. У

оквиру поменутог прелазног периода насеље добија типичне варошке карактеристике, а тада се јавља незнатно смањење аграрног становништва, јер се повећава број запослених у занатству, трговини, угоститељству, банкарству и другим делатностима. У овом периоду Врање добије и свој први урбанистички план 1883. године.[23]

Секундарном фазом урбанизације настају комплексне промене. Она почиње увођењем социјалистичких односа у политички и економски живот насеља. Основну карактеристику овој фази даје планска индустријализација која условљава трансформацију унутраш-

Таб. 34. – Кретање евидентираних бесправно изграђених објеката у Врању од 1967. до 1977. године[24])

Година	Стамб. зграда	%	Остали објек.	%	Укупно
1967.	102	81,6	23	18,4	125
1968.	145	83,3	29	16,6	174
1969.	175	90,7	18	9,3	193
1970.	79	84,0	15	16,0	94
1971.	103	69,1	46	30,9	149
1972.	102	57,6	75	42,3	177
1973.	47	62,7	28	37,3	75
1974.	47	52,2	43	47,8	90
1975.	96	80,0	24	20,0	120
1976.	76	60,3	50	39,6	126
1977.	54	74,0	19	26,0	73

њих и спољних функција града. Настале промене утичу на већи пораст укупног становништва насеља, повећање учешћа непољопривредног становништва у укупној популацији (деаграризација насеља), појаву дневних миграција радне снаге из руралне околине према Врању и присуство руралних елемената у физиономији града и начину живота људи. Поменуте трансформације условљавају територијални развитак Врања са значајним физиономским променама у структури и изгледу кућа и потискивање руралне средине урбаном. Значајну појаву у оквиру ове развојне фазе урбанизације, и поред тога што су по завршетку II светског рата донета два урбанистичка плана – 1956. и 1971. године, представља неусклађеност између урбанистичког планирања и развојне динамике града, што доводи до бесправне (»дивље«) изградње и појаве »bidonville« (табела 34).

2. УРБАНИСТИЧКО ПЛАНИРАЊЕ НАСЕЉА

Савремена морфоурбана физиономија Врања најнепосредније је повезана са реализацијом урбанистичких планова. Већ је речено да насеље први урбанистички план добија крајем XIX века, после ослобођења од Турака, да би након II светског рата била донета још два урбанистичка плана.

Први урбанистички план Врања израђен је 1881. године у размери 1:1000 м. Триангулацију су вршили Едуард Михалек и Јоз. Ринер. Ситуацију снимио и план нацрта Ј. Ринер. Пројект регулације су правили такође Едуар Михалек и Јоз. Ринер. План је усвојен и одобрен од министарства грађевина Краљевине Србије 12. марта 1883. године. Урбанистички план Врања из 1883. године са регулационим правцима представља драгоцен документ на којем почива даљи урбанистички развој овог насеља, али без знатнијих урбанистичких остварења и планске реализације. [25].

Од 1883. године до почетка II светског рата није донет никакв урбанистички план. То је период стихијског урбанистичког развоја насеља који се наставља и по завршетку рата све до 1956. године. Врање добија Генерални урбанистички план 28. децембра 1956. године. [26]. На основу њега су 1961. године израђене прве детаљне разраде којим су дефинисане површине по намени, висини и садржини. У времену када је израђен овај урбанистички план Врање је било насеље чији се економски и друштвени развој базирао на екстензивној пољопривреди, трговини и занатским делатностима. Овим планом, који је рађен за период од 20 година, није била предвиђена никаква индустријализација града. Изградњом индустрије, почев од шездесетих година, ствара се град са већим економским потенцијалом, повећавају се потребе за радном снагом, што условљава да Врање постане имиграционо жариште. Овај урбанистички план стављен је ван снаге 1966. године. Нови Генетални урбанистички план Врања донет је 23. децембра 1971. године, а 12. фебруара 1972. године донета је одлука о усвајању детаљних урбанистичких разрада. [27].

Урбанистички развој града остварује се реконструкцијом старог дела града и изградњом нових делова на периферији. У досадашњој изградњи и просторном уређењу насеља недовољна пажња је посвећена насељима која су лоцирана у непосредној близини Врања (Д. Врање, Собина, Балиновац и Бунушевац), тако да су се она развијала стихијно, што у перспективном периоду треба отклонити. У овим деловима урбаног ареала Врања подигнут је највећи број бесправно изграђених објеката.

3. ПРОЈЕКЦИЈА ДЕМОГРАФСКОГ ТОКА УРБАНИЗАЦИЈЕ ВРАЊА

С обзиром на то да се степен урбанизације градских насеља мери на основу повећања укупног броја становника, да бисмо сагледали феномен урбанизације Врања у наредном периоду, осврнућемо се и на перспективни развој популације града. На основу расположивих података о досадашњем демографском развитку Врања могуће је дати демографску прогнозу даљег развоја становништва (табела 35).

Резултати прогнозе показују даљи прогресивни развој становништва града. Према прогнози Врање ће 1991. године имати 62.115 становника, тако да индекс пораста становништва 1991/1981. године износи 141,5.

Интензиван досадашњи демографски развитак условио је територијално спајање и повезивање Врања са суседним сеоским насељима. Некадашња сеоска насеља Горње и Доње Шапранце, која су формирана у XVIII или почетком XIX века [29], нестала су са географ-

Таб. 35. – Демографска пројноза кретања укупног броја становника Врања за период 1982 – 1991. година

Година	Број становника	Година	Број становника
1982.	45.707	1987.	54.882
1983.	47.530	1988.	56.645
1984.	49.353	1989.	58.469
1985.	51.175	1990.	60.292
1986.	52.992	1991.	62.115

ске карте, јер су укомпонована у урбану физиономију Врања. Од 1979. године сеоска насеља – Собина, Бунушевац, Доње Врање и Балиновац са Врањем чине јединствен насеобински организам [30]. Динамичан популациони развитак утиче на територијално померање града. Територијално ширење је најизразитије по дужини локалних саобраћајница за Врањску Бању, Пољаницу, Бујановац и Златокоп. Због оваквог просторног ширења периферни делови града су увек имали архитектонска и демографска обележја рурално-урбане средине. Ако узмемо у обзир приказане податке, произилази да ће процес урбанизације Врања и просторна трансформација његове непосредне околине у перспективном периоду бити у интензивном развоју.

ЗАКЉУЧАК

Врање је најзначајнији економски и културно-просветни центар јужног дела ЈИ Србије, са великом гравитационом зоном, чија просторна величина је условљена знатном удаљеношћу од суседних макрорегионалних центара. Тако, удаљеност Врања од Лесковца износи 65 км, 87 км од Скопља, 117 км од Ниша и 119 км од Приштине, што условљава да Врање представља апсорбциони центар, центар запошљавања или школовања, за становништво из своје гравитационе зоне. Према Врању као значајном функционалном жаришту гравитира становништво суседних недовољно развијених општина – Бујановца, Прешева, Босилеграда, Трговишта, Сурдулице и Владичиног Хана. Диференцираност утицаја Врања као »регионалне престонице« Врањске котлине одређена је масом дневних миграната, која износи 2.811 радника, ученика и студената. Од укупног броја дневних миграната 2.355 или 83,8% је из 66 насеља Општине Врање, 291 или 10,4% је из 20 насеља Општине Бујановац, 105 или 3,7% из двадесетједног насеља Општине Владичин Хан, док на остале општине отпада 60 дневних миграната или 2,1% из 14 насеља. Очигледно је да функционалну повезаност Врања са његовом гравитационом зоном карактеришу јаче, слабије и повремене везе и односи. Најјачи утицај Врања је на територији истоимене општине, слабији југозападно и североисточно према општини Бујановац и Владичин Хан, док су везе и односи са другим општинама јужне Србије повремене.

Популациона величина града је у сталном прогресивном нарастању. Најинтензивнији пораст укупног становништва Врања везан је за фазу убрзане индустријализације, која почиње негде од шездесетих година нашег века. У овом временском интервалу број становника Врања повећава се од 16.415 – 1961. на 43.884 – 1981. године, што представља повећање од 27.469 становника, тако да просечан годишњи пораст износи 1.375,5 становника.

Прогресивно повећање броја становника је једно од основних обележја урбано-географског развитка Врања. Паралелно са економским просперитетом тече и популациони развој, али демографски развитак је бржи од свеукупне друштвено-економске развојне динамике, тако да се у развоју града јавља низ проблема. Овде се у првом реду мисли на слабу урбанистичку уређеност и још увек недовољну урбанистичку разрађеност периферних делова града, тако да се увек најпре појаве бесправно погиднути сламбени и други објекти, па се тек онда приступа урбанистичкој разради тих делова града, као и на незапосленост. Незапосленост је очигледна. На евиденцији Самоуправне интересне заједнице запошљавања у Врању је

7.216 лица[31] која траже запослење углавном у привреди и друштвеним службама града. На основу изложеног лако се може закључити да је степен урбанизације Врања у досадашњем развитку био интензиван, као и то да се у перспективном развитку такође може очекивати даље бројно повећање становништва, јер је процес деаграризације села из године у годину све израженији. У вези са овим, неопходно је предузети одговарајуће мере ради смањења прилива становништва из сеоских насеља. Прелазак становништва из села у градове могао би се смањити интензивирањем и усмеравањем сеоске аграрне производње, као и бржим и стабилнијим удруживањем индивидуаних пољопривредних произвођача у селима и одговарајућих организација удруженог рада друштвеног сектора у градовима.

НАПОМЕНЕ

1) *Д. Стефановић:* Урбанизација, Прилог истраживањима међузависног развоја становништва, делатности и животне средине људи у савременом свету, Центар за анализу и пројектовање просторних система ИСПУ, Београд, 1973, стр. 80.
2) Исто, стр. 30.
3) Попис становништва, домаћинства и станова 1981, Први резултати по насељима и општинама, Билтен 194, Републички завод за статистику, Београд, 1981, стр. 31, 34, 39, 41, 89, 105. и 107.
4) Попис становништва, домаћинства и станова 1981, стр. 41.
5) Попис становништва, домаћинства и станова 1981. године, стр. 31, 34, 39, 41, 89, 105, 107. и 108.
6) *С. Ђ. Стаменковић:* Врање, Земља и људи, св. 26. Београд, 1976. стр. 147.
7) *Д. Стефановић:* нав. дело, стр. 39.
8) Сви подаци о полној и старосној структури становништва Врања узети су из статистичких публикација: Становништво по полу и домаћинства, књ. I, Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд, 1951, стр. 58; Попис становништва 1953. – Старост, писменост и народност, књ. XI, Савезни завод за статистику, Београд, 1960, стр. 155; Попис становништва 1961. – Пол и старост, Савезни завод за статистику, Београд, 1965, стр. 72, и Попис становништва и станова 1971. – Пол и старост – II део, Савезни завод за статистику, Београд, 1973, стр. 512.
9) *A. Wertheimer– Baletić:* Demografija – stanovništvo i ekonomski razvitak. Ekonomska biblioteka VIII kolo, Informator, Zagreb, 1973. str. 210.
10) *М. Ковачевић:* Економске функције Шапца и њихов утицај на кретање и структуру становништва, Посебна издања, књ. 45, Српско географско друштво, Београд, 1978, стр. 129.
11) Сви подаци о броју рођених и умрлих узети су из статистичке публикације: Статистички годишњак, Краљевина Југославија, Општа државна статистика, Београд, 1941, стр. 111, и из Матичне књиге рођених и књиге умрлих СО Врање из 1949, 1953, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1971. и 1979. године.
12) Подаци о броју и кретању домаћинства узети су из статистичких публикација: Домаћинства, књ. X, Савезни завод за статистику, Београд, 1956, стр. 75; Попис ста-

новништва 1961, Величина и извори прихода домаћинства, књ. XVI, Савезни завод за статистику, Београд, 1965, стр. 71; Становништва, Величина поседа и извори прихода домаћинства, Савезни завод за статистику, Београд, 1974, стр. 295; и Први резултати пописа становништва 1981, стр. 41.

13) Подаци о образовној структури становништва Врања узети су из статистичких публикација: Становништво по писмености, Коначни резултати пописа од 15. марта 1948, Савезни завод статистике, књ. V, Београд, 1955, стр. 52; Попис становништва 1953, Старост, писменост и народност, књ. I, Савезни завод за статистику, Београд, 1960, стр. 155; Попис становништва 1961, Школска спрема и писменост, књ. XIII, Савезни завод за статистику, Београд, 1965, стр. 72; и Попис становништва и станова 1971, Резултати за становништво и домаћинства, Савезни завод за статистику, Београд, 1972, стр. 69.

14) *О. Зирojeвић:* Марково кале код Врања, Врањски гласник, књ. VII, Врање, 1971, стр. 288.

15) Подаци о националној структури популације Врања узети су из статистичких публикација: Становништво по народности, књ. IX, Савезни завод за статистику, Београд, 1954, стр. 332; Попис становништва 1953, старост, писменост и народност, књ. I, Савезни завод за статистику, Београд, 1960, стр. 448; Попис становништва 1961, Савезни завод за статистику, Београд, 1962, стр. 142. а податке за 1971. годину добио сам у Одељењу статистичке службе СО Врање.

16) Подаци о саставу становништва по активности узети су из статистичких публикација: Становништва по занимању, Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948, књ. III, Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд, 1954, стр. 156; Попис становништва 1953, Економска обележја становништва, књ. XII, Савезни завод за статистику, Београд, 1960, стр. 126–127; Попис становништва 1961, Активност и делатност, књ. XIV, Савезни завод за статистику, Београд, 1965, стр. 72; и Попис становништва и станова 1971, Резултати за становништво и домаћинства, Савезни завод за статистику, Београд, 1972, стр. 50.

17) У активно становништво по секторима делатности нису укључени модалитети: »ван делатности«, »непозната делатност«, »лица на привременом раду у иностранство« и »лица са личним приходима«.

18) Служба друштвеног књиговодства, Филијала 64100 Врање, Информахија о кретању личних доходака и припреме друштвеног договора и самоуправних споразума о стицању и расподели средстава за личне дохотке према подацима из завршног рачуна за 1978. годину, Врање, 1979, стр. 13–14.

19) Подаци о аутохтоном и имиграционом становништву Врања узети су из статистичких публикација: Попис становништва 1961, Миграциона обележја, књ. XII, Савезни завод за статистику, Београд, 1966, стр. 72; и Попис становништва и станова 1971, Миграциона обележја, књ. IX, Савезни завод за статистику, Београд, 1973, стр. 249.

20) Разлику између укупног броја становника Врања и збира досељеног и аутохтоног становништва чини становништво непознатог миграционог порекла.

21) Податке сам добио од Жике Пауновића, секретара Основне заједнице запошљавања Врања и Трговишта.

22) Анкетирање дневних миграната у Врању реализовао сам од фебруара до маја 1980. године. Анкетни образац имао је следећу композицију: насеље из кога радник, ученик или студент долази, пол, године живота, брачно стање, број чланова породице (за удате, ожењене и разведене), школска спрема (квалификација), миграциони стаж, начин доласка, да ли жели да се настани у Врање и како ће решити стамбено питање: а) индивидуална стамбена изградња, б) стан у друштвеној својини, ц) приватни станодавац, с тим што анкетни лист за ученике и студенте није имао питања: брачно стање, број чланова породице и како ће решити стамбено питање.

23) Види *Т. П. Вукановић:* Урбанистички план Врања из 1883. год, Врањски гласник, књ. IV, Врање, 1968, стр. 429–436.
24) Урбанистичка делатност и бесправна изградња, Дирекција за урбанизам и комуналну изградњу и Секретаријат за инспекцијске послове СО Врање, Врање, 1977.
25) *Т. П. Вукановић*: нав. рад, стр. 434.
26) Види Генерални урбанистички план Врања, Атеље за урбанизам и архитектуру »Урбанпројект«, Београд, 1956.
27) Види: Врање, Генерални урбанистички план, Завод за унапређење комуналне делатности, Београд, 1970.
28) Демографска прогноза израчуната је на основу методе линеарне екстраполације.
29)Ј. Ф. Трифуновски: Врањска котлина, Антропогеографска испитивања, књ. II, Скопље, 1963, стр. 69.
30) Службени гласник СР Србије, бр. 25, Београд, 23.06.1979. године.
31) Врањске новине, 23. мај 1980, Врање.

LE DEVELOPPEMENT DEMOGRAPHIQUE ET L'URBANISTATION DE VRAGNE

La ville de Vragné (Vranje) resprésente, avec ses environs, une entité spatiale et fonctionnelle unique reliée par des liens et relations complexes. En tant que foyer polyfonctionnel la ville est le promoteur de l'urbanisation de l'environnement rural de sa zone de gravitation et l'initiateur des relations, liens fonctionnels.

La situation géographique de Vragné, au sein de la région méridionale de la partie Sud-Est de Serbie, ainsi que son développement économique accéléré, dû á la transformation socialiste de notre pays aprés la deuxiéme guerre mondiale, ont sensiblement contribué a la croissance de la population urbaine. Ainsi de 11.596 habitants en 1948 sa population est monté á 43.884 nabitants en 1981, ce qui représente une augmentation de 32.288 habitants au en moyenne une augmenta tion annuelle de 978,4 habitants. Les deux déterminantes de cette augmentation sont la croissance naturalle et la croissance mécanque. Il est intéressant de noter que cette derniére dépassait parfois le chiffre de la premiére: ainsi en 1971 la croissance naturélle a été de 418 habitants tandis que la croissance mécanique se chiffrait à 500 habitants. Les changements numériques de la population agissent sur les caractéristiques de certaines éléments démographiques et de leurs composantes.

Le développement économique et l'industrialisation de la ville ont eu une influence prépondérante sur la croissance de la population. Parallélement à la prosperité économique la population inscrit une ligne ascendante, cette derniére est méme plus rapide que la dynamique socio-économique de la ville. La conséquence en est l'intensité de la construction illégale, dite »suvage« qui nuit considérablement à la physionomie esthétique de la ville.

Srboljub Stamenković

Радош Требјешанин, Риста Симоновић, др Јосиф Трајковић, мр Војислав Лазовић и Војислав Стојиљковић: ВРАЊСКА ГИМНАЗИЈА 1881-1981.

Књига је изашла у издању Одбора за прославу стогодишњице постојања и рада Гимназије у Врању 1981, а опсега је 547 и 47 страна прилога групе аутора.

У животу сваке установе стогодишњица, представља крупан догађај. То је прилика када се скоро по правилу расветљава пређени пут те установе и када се своди њен биланс столећа. Ако је друштвени значај те установе велики и ако пређено раздобље њеног живота испуњавају многи значајни моменти, као што је случај са врањском Гимназијом, онда овакав јубилеј постаје празник народа целога краја. Организациони одбор за прославу стогодишњице Гимназије није могао боље да се одужи овој драгој установи него да се за њен јубилеј напише исцрпно дело о њеном пређеном путу. Ово дело од преко шест стотина страница написала је група од пет аутора: Радош Требјешанин, Риста Симоновић, др Јосиф Трајковић, мр Војислав Лазовић и Војислав Стојиљковић. Техничка опрема дела је врло лепа, са много фотографија и фотодокумената, што знатно допуњава представу о људима и догађајима који се описују. а оживљава и време у коме се све то одигравало. Књигу је штампала »Нова Југославија« у Врању.

Није било лако написати ово дело. Прва тешкоћа је била што за нека раздобља и за нека збивања, која су се одигравала у школи, нема писаних докумената или се пак они не могу пронаћи. Међутим, највећи број од тих докумената су уништили Бугари у I и II светском рату. Затим, сигурно је да су рад на оваквом делу, посебно када је оно колективно, морале да прате тешкоће у изналажењу критеријума за избор чињеница и људи о којима ће се писати, а још више је морало бити тешкоћа при изграђивању што објективнијих мерила за процењивање њихових вредности. Јер, на крају, хроника

столећа врањске Гимназије, које је изузетно динамично и важно раздобље живота наше земље и нашега града, представља умногоме историју Врања и његовог подручја. То, другим речима, значи да су се главни уредник и рецензенти, а посебно писци текстова, прихватили једног одговорног и тешког задатка. Али, обављајући тај посао они су једновремено стекли и велику привилегију да могу процењивати значај извесних збивања и људи у овоме граду. Очевидно је да су сви они били дубоко свесни деликатности и тежине задатка кога су се пихватили и да су уложили велике напоре да га успешно реше. Тешкоћу у избору тематике умногоме су савладали на тај начин што су ишли у ширину у избору збивања о којима ће писати. Описали су мноштво детаља и ситница. Али, за чудо, то не умањује занимљивост и вредност књиге.

Несумњиво, велики допринос решавању свих проблема значио је добар избор сарадника. Редакциони одбор је ретко добро изабрао праве људе за обраду појединих поглавља.

Прво раздобље од 1881. до 1915. године, до окупације Врања од стране Бугара у I светском рату, описао је Радош Требјешанин, професор из Лесковца. Није случајно изабран овај аутор. Он је своју погодност за овај рад доказао пишући о истом проблему у књизи посвећеној стогодишњици прославе лесковачке Гимназије пре три године. Друг Требјешанин је свој део о врањској Гимназији написао студиозно на основу богате литературе од 151 референце. Задивљује упорност аутора у трагању за подацима. Изнето је много чињеница, често врло занимљивих. Не мали број од њих представља велики интерес и новину и за нас старе Врањанце и бивше ученике Гимназије, иако смо деценијама са великом пажњом пратили све што се усмено или писано саопштавало о нашој школи. Најпре, детаљно су изложени проблеми око отварања гимназије у Врању. Посебно су документовано и занимљиво изнете чињенице зашто је Гимназија у Врању отворена три године касније од гимназије у Нишу, Лесковцу и Пироту, иако су сва поменута места ослобођена од Турака истих месеци, а министар просвете је донео декрет истога дана за отварање гимназија у свим поменутим местима. До овог кашњења од три године, које и данас после сто година осећамо као болну и тешку чињеницу, дошло је једноставно што Врањска општина није успела да нађе три године зграду за Гимназију. Иако се друг Требјешанин трудио да нађе оправдање за Врањску општину, очито је да она, а посебно њен председник Јанићијевић, нису били на висини – нису схватили значај момента. Шпекулисали су настојећи да приморају државу да она плати зграду. Када су после три године видели да у томе неће успети, а да за то време гимназије у Нишу, Лесковцу и Пироту раде, онда су нашли Пашин конак, који

је иначе постојао већ четрдесет година. У њему ће Гимназија живети преко педесет година, све до изградње нове зграде 1932. године. Из истих разлога пропустили су прилику да се у Врању отвори учитељско-богословска школа за коју је као и за гимназију донет декрет 1878. године. Иначе, Врањска гимназија је била државна и финансирана је из општег буџета министарства просвете. Више сачуваних писмених података говори да је општина била шкрта у снабдевању школе намештајем и школским прибором.

Изнето је пуно података и мноштво докумената о квалитету првих наставника и наставника првих деценија врањске Гимназије. Ти подаци се слажу са раширеним мишљењем у народу да су наставници у основи били врло стручни и карактерни људи – Ђорђе Ничић, Миливоје Симић, Љуба Давидовић, Јаша Продановић, Радоје Домановић, Ђура Илић и други. Међутим, изнети подаци јасно говоре да је нетачно мишљење које се деценијама негује да су ти наставници претежно премештани по казни у Врање. Прве наставнике је Министарство просвете углавном као способне бирало за службу у Врању. При томе је Државна управа имала у виду да је Врање било тада новоослобођени крај, да су још врло свежи трагови бугарске егзархије и да се Врање налази на границама Бугарске и Турске. Колико је то био чврст и доследан колектив, најбоље говори строгост казне коју је изрекао сину тада политички најзначајнијој личности Врања (председник општине и краљев посланик) и упорно настојао да се та казна спроведе и поред огорченог отпора оца (стр. 119). Касније, са све већим развитком страначких и социјалних борби у Србији, све је чешће премештање наставника врањске Гимназије из политичких разлога.

Изнето је мноштво занимљивих података о Ђачкој дружини »Заштита«, која је од 1927. године понела име свога бившег члана из овог раздобља и великог писца Боре Станковића. Сви подаци и овој ђачкој дружини су добродошли и никада их није довољно, јер они расветљавају суштину интелектуалног живота младих генерација овога краја.

Посебно су драги детаљи који се односе на учешће гимназијалца Боре Станковића у књижевном раду »Заштите« и казивање тадашњег директора Гимназије Љубе Давидовића да је најчешћи критичар Бориних радова био касније судија Чедомир Јевђенијевић, који је понекада био оштар тако да је директор Давидовић морао да интервенише. Нама, који смо неколико деценија касније били активни чланови »Заштите«, па смо имали могућности да се упознамо са процедуралним поступцима око књижевног рада дружине, али којима је једновремено време дозволило да сагледамо и гигантски израстао књижевни лик Боре Станковића, изнети подаци снаж-

но распаљују радозналост да сазнамо како је изгледала та критика првих Бориних радова, тако да је морао да интервенише и директор гимназије, који је присуствовао састанцима Дружине. Време још дозвољава да се барем из другостепеног ако не из првог извора скупе подробнији подаци о томе.

Заслужује посебну пажњу и податак да је у школској 1906/1907. години дошло до таквог сукоба ученика »опречних идеолошких опредељења« да је управа Гимназије привремено обуставила рад Ђачке дружине »Заштита«, сменила управу и донела нов правилник. Нису наведени подаци које је природе био »идеолошки« сукоб – социјални (идеје Светозара Марковића) или просто страначки. Било би од интереса да се ово расветли.

Аутор није могао да нађе спискове ђака Гимназије, што је велика штета (уништили их Бугари), али је дошао до података о броју и успеху ђака које је навео – било је 9,6% одличних.

Из текста се може сазнати да је не мали број ђака врањске Гимназије играо касније значајну улогу у културном и научном животу наше земље. У првом реду то су: Борисав Станковић – књижевник, др Јован Хаџивасиљевић – историчар и етнограф, др Ђорђе Тасић – правни филозоф, професор универзитета, др Миодраг Ибровац – лингвиста, проф. универзитета, др Милан Влајинац – проф. Пољопривредно-шумарског факултета, др Коста Тодоровић – инфектолог, проф. универзитета, генерал др Јордан Стајић – хирург, начелник санитета бивше Југословенске војске и Александар Христић – познати адвокат.

Друго раздобље од 1915. до 1941. године описао је Риста Симоновић. Опште је позната чињеница да је друг Симоновић жива архива Врања. Он зна практично све или поседује податке о свему што се последњих педесетак година збивало у Врању.

У тексту друга Симоновића провејава топла симпатија за Пашин конак, у коме је и сам учио гимназију. Он чак наводи у целости оду том здању коју је емотивно написао адвокат Александар Христић у »Врањским новинама« 1931. године поводом завршетака радова на новој згради Гимназије. Међутим, друг Симоновић је толико импресиониран изградњом нове зграде за Гимназију да одступа од основне хронолошке схеме, па свој рад не почиње од 1915. године, од рата и окупације, него од 1932. године, односно од завршетка радова на новој згради Гимназије. Разуме се, касније излаже раније раздобље. Описивања су са много појединости. Изложене су све врсте делатности у Гимназији. Чак је врло исцрпно описано школовање ђака врањске Гимназије у току првог светског рата у Француској.

Од посебног интереса је чињеница, коју наводи и друг Требјешанин у претходном поглављу ове књиге, да су Врањанци бојкотова-

ли позив Бугара да њихова деца похађају бугарску прогимназију у току I светског рата. И тако се догодило да су у Нишу, Лесковцу и Пироту радиле бугарске прогимназије, а у Врању не. Ни у II светском рату Бугари нису могли присилити Врањанце да похађају њихову прогимназију. На ове чињенице су Врањанци са правом веома поносни.

Географски положај Врања, најпре тромеђа Србије, Бугарске и Турске, а затим близина бугарске границе у Југославији, посебно је допринео да је родољубље Врањанаца увек било на завидној висини. Тиме треба, бар делимично, објаснити јединствену чињеницу да су на највиднијем делу фасаде нове зграде Гимназије (1931), извајана попрсја седам великана југословенске књижевности, репрезентативно изабраних из свих делова Југославије. Леп и дубок знак југословенског заједништва. Поређени са десна на лево су: Вук Караџић, Бора Станковић, Иван Гундулић, Растко Немањић, Иван Мажуранић, Франце Прешерн и Његош. Од великог интереса би било да се разјасни – ко је дао идеју да се израде попрсја, ко је изабрао великане и зашто су поређани баш тим редом?

Износећи податке о успеху ђака између два светска рата, друг Симоновић није могао а да не истакне упадљиву чињеницу да је у том раздобљу било изузетно мало одличних. Ако се има у виду да је у раздобљима до првог светског рата, а нарочито после другог, број одличних био знатно већи, напред поменута чињеница тражи извесно објашњење. Иначе, изгледа да су генерације од 1920-1940, биле недовољно марљиве или мање талентоване. Овај феномен није специфичан само за врањску Гимназију. Он се среће у целој нашој земљи. Међутим, њега треба разјаснити и у Врању.

Мада је у деловима које су писали другови Требјешанин и Симоновић опширно изнета и друштвена средина оних времена и утицај Гимназије на њу и обратно, било је оправдано што је друг др Јосиф Трајковић написао једно кратко поглавље под насловом »У служби напретка и слободе«. Друг Трајковић је врло компетентан за тај проблем, посебно за делатност СКОЈ-а у предратно време, јер је и сам био један од учесника. Импресионира податак да је у Гимназији било око 80 скојеваца. Међу њима је пуно познатих бораца из НОР-а и политичких радника.

Излажући политичку страну делатности Гимназије, разумљиво је што је друг Трајковић дао оцену и о двојици последњих директора ове школе – Димитрију Аранђеловићу и Бруну Марчићу. Међутим, та оцена је потпуно супротна оној коју је дао Риста Симоновић. То није смело да се догоди у делу ове врсте. То је требало ускладити или полемички објаснити разлику у оцењивању. Ово утолико пре, што је друг Трајковић био један од рецензената дела.

Треће раздобље од 1945. до 1981. године описала су два аутора – мр Војисла Лазовић, директор Гимназије од школске 1976/77. до данас, и Војислав Стојиљковић, професор историје у Гимназији. Први по својој функцији, а други по функцији и професији су мерodавне личности за приказ трећег раздобља живота Гимназије.

Ово треће раздобље, које се остварује у социјалистичкој домовини, обележено суштински новим приступом и ученику и настави, приказано је врло документовано и живо. Импресионира брз развитак Гимназије како бројем ученика, тако и разноврсношћу наставе, нарочито после увођења усмереног образовања. Од школске 1967/68. године иако има само четири виша разреда, Гимназија уписује преко 600 ученика годишње, а последње четири године чак преко 800. Успех је изузетно висок. Од 1967/77. до данас број одличних се креће око 33%. На крају школске 1979/80. Гимназија »Бора Станковић« прерасла је у Образовни центар »Бора Станковић«.

Више ученика врањске Гимназије добило је на републичким и савезним такмичењима прве награде. Тако је Миодраг Поповић добио две републичке награде из математике и једну трећу савезну из хемије; Љиљана Лазовић I републичку и I савезну из математике, а две песникиње – ЈасминаАрсић и Марина Ивковић су добиле II и IV савезну награду за поезију.

Наведена су и имена 40 доктора наука бивших ђака врањске Гимназије.

Наведена су имена двадесет девет бивших ђака врањске Гимназије који су пали у ратовима 1912-1918. године. По нашем личном сазнању списак ни из далека није потпун. Ово је непажња према палим жртвама. У току II светског рата пала су 93 бивша ученика врањске Гимназије (да ли је и овај списак потпун?). Наведена су имена 13 првобораца, бивших ученика Гимназије. И, најзад, дате су кратке биографије четири народна хероја, бивших ученика Гимназије: Боривоје Агатоновић, херој СССР-а, командант дивизијског корпуса у великој октобарској револуцији; Сима Погачаревић, Христијан Тодоровски Карпош и Мето Барјактари.

На крају књиге у виду прилога у петнаест чланака изнета су сећања бивших ђака и наставника врањске Гимназије. Сви су они написани са осећањем топле љубави према школи. Посебну пажњу заслужују три.

Први је, колективни чланак »Бојкот рада Гимназије за време бугарске окупације 1941-1945. године: он има велику документацијску вредност. Написан је на основу излагања и дискусије групе од 20 ученика Гимназије из тог доба на заједничком састанку одржаном на иницијативу секције НОР-а при Клубу Врањанаца у Београду 12. фебруара 1981. године. Састанку је присуствовао и Благоје Мана-

сијевић, у оном времену секретар Месног комитета СКОЈ-а у Врању.

Други је, »Сећање на Наду Протић«, болно, лирско саопштење првоборца Емилије Радосављевић на трагичну и херојску смрт своје другарице, ученице ове Гимназије, у партизанима почетком 1943. године.

А трећи је »Причувај у Врању срце и душу« у коме књижевник Ћамил Сијарић, бивши ђак Гимназије, на свој начин топло евоцира сећање на оно Врање какво га је овековечио Бора Станковић.

На крају, сматрамо да треба посебно истаћи да дело »Врањска гимназија« одговара својој намени. У њему је успешно и са пуно података приказан стогодишњи живот и развој врањске Гимназије – од 1881. године, када је почела са два разреда ниже гимназије и двадесетак ђака, до данашњих дана, када је то велика и реномирана школска установа »Образовни центар Бора Станковић« са преко 800 ученика у четири разреда.

Ово дело ће пружити драгоцене податке свима који се будубавили историјатом врањске Гимназије или града Врања и његове околине. Њега ће са интересом прочитати и сви бивши ученици Гимназије, а радо ће га имати и сви пријатељи Гимназије и Врања.

Дело отвара и неке проблеме, који су само делимично дотакнути данас, од значаја су за нашу Гимназију и наш град. Они захтевају посебна истраживања. Дубоко смо убеђени да ће се она остварити. За то има довољно интелектуалних снага које је изградила Гимназија, а надахнуће их у првом реду љубав према овој школи и Врању.

Проф. др Миољуб Кичић

Борисав Станковић: ЗАБУШАНТИ. ХЕЛИКОН – библиоетка прозе, Београд, 1980, стр. 85. Издавач Београдски салон поезије. Приредио проф. др *Драгољуб Влатковић.*

Живот и књижевно дело Борисава Станковића омиљена су тема проф. др Драгољуба Влатковића. Пред нама је његова књига под насловом Забушанти коју је приредио и снабдео својим предговором, белешкама и напоменама.

Приређивач тврди да је педесет година од њихова настанка, дошао до »рукописа (преписа)« непознатог и недовршеног дела »Забушанти« Боре Станковића.

За предговор Влатковић је узео своју расправу *Борисав Станковић за време Првог светског рата* објављену у часопису Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXXII, св. 1-2, Београд, 1967, стр. 11-32.

У свом предговору Влатковић третира *Забушанте* као наставак и саставни део Станковићеве недовршене књиге *Под окупацијом*, истичући да је овај необјављиван рукопис »само литерарна разрада и обрада појединих личности које се помињу или се чак са најкарактеристичнијим особинама описују у »Успоменама«, »Београдским шетњама« и »Белешкама« Боре Станковића објављеним у првом издању његових Сабраних дела, и прештампаних у другом, из 1956. године.

Проф. др Драгољуб Влатковић истиче да »приповетке из ове збирке, осим прве, нису досад објављиване ни посебно ни као целина«. То, истини за вољу није сасвим тачно, јер је приређивач најавио Забушанте још 1967. године у Борби од 22. октобра, – требало је да их штампа крушевачка *Багдала*, како у *Борби* пише – а ту је и објављен један (IV) текст из ове књиге, поводом годишњице смрти Боре *Станковића.* Затим је објављен још један текст у Књижевној историји, II, 6, 1969. године. Према томе, Влатковић је пре тринаест година најавио Забушанте. Не знамо да ли је још тада имао препис рукописа у овом облику у коме се данас појављује, тј. да ли је већ тада имао свих ових десет фрагмената без посебних наслова који се заиста појављују први пут – као целина коју је Влатковић приредио.

Појава ове књиге изузетно је занимљива чињеница за све проучаваоце и поштоваоце књижевног дела Борисава Станковића. Међутим, упркос истинском поштовању које осећамо за уложени труд проф. др Влатковића, остаје у нама једна озбиљна резервисаност према интерпретацијама и закључивањима приређивача, чак нам се чини да је он показао и извесну дозу неразумевања или немарности. По нашем схватању веома је чудно зашто Влатковић инсистира на доказивању да је реч о новом и досад необјављеном рукопису Боре Станковића, да би у белешкама на крају књиге доказивао како су то само касније пронађене верзије недовршеног, фрагментарног Станковићевог дела *Под окупацијом*. Сасвим је извесно да су претензије проф. др Драгољуба Влатковића и озбиљне и научне, зато и морамо да се запитамо како то да приређивач нигде не спомиње да ли су на тексту вршене икакве интервенције, исправке, да ли је дотериван, да ли је мењана интерпункција, и ако су исправке ипак вршене, какве су природе? Чини се да је то било веома потребно рећи, нарочито кад се имају у виду позната Станковићева одступања од књижевно-језичких и правописних норми, као и особеност његове синтаксе. Као истраживач живота и књижевног дела Борисава Станковића, Влатковић је у овом случају заиста морао да учини више.

Приређивач је недоследан и у погледу квалификовања ове прозе. Он час тврди да су *Забушанти* приповетке и цртице, час да су фељтони, час истиче њихову историјско-документарну вредност, час настоји да покаже како су »литерарна разрада и обрада појединих личности. . .«, компарирајући доста невешто, једнострано и сасвим површно на крају свог предговора, ове публицистичке фрагменте без литерарног интензитета и познате станковићевске сугестивности, чак са Нечистом крви!

Књигом *Забушанти*, проф. др Драгољуб Влатковић покренуо је један важан и отворен проблем који није нов – то је судбина недовољно истраженог периода из живота и рада Боре Станковића у годинама првог светског рата и непосредно после рата. Он је указао и на сву сложеност и деликатност тога проблема. Будућим истраживачима дао је подстицај и нове задатке. Са тог становишта књига Забушанти нарочито је корисна и добродошла. Она нас опомиње да књижевно наслеђе које нам је оставио велики писац ни после педесет година није до краја ни сагледано, ни оцењено – критички, научно, аргументовано. Новог и сензационалног у вези са књижевним стваралаштвом Боре Станковића нема, али недовољно испитаног, познатог, неадекватно вреднованог – има. Проф. др Драгољуб Влатковић је несумњиво на путу да учини више, нарочито када се има у виду његов дугогодишњи афинитет за дело Борисава Станковића и његов истраживачки дар.

Др Вера Ценић

Реценренти за објављене радове:

Др Митке Панов
Др Вера Ценић
Др Момчило Златановић
Мр Божидар Трајковић
Хранислав Ракић
Станојло Богдановић и
Миодраг Митровић

Виньета на корици: Графички дизајн
споменика ослободиоцима Врања 1878.
Предраг Сабић из Врања.

Књига је штампана средствима:

– САМОУПРАВНЕ ИНТЕРЕСНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ КУЛТУРЕ ВРАЊЕ,
– ОСНОВНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НАУКЕ ЈУЖНОМОРАВСКОГ РЕГИОНА ЛЕСКОВАЦ и
– РЕГИОНАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НАУКЕ – БЕОГРАД

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК XIV–XV

Тираж 900 примерака и по 100 посебних отисака од сваког рада.